Микола Лазарович

Ілюстрована

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

Підручник

Том 1

МИКОЛА ЛАЗАРОВИЧ

Ілюстрована

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

Підручник

Том 1

Тернопіль
ЗУНУ
2025

УДК 94(477)
Л 22

Затверджено Вченою радою
Західноукраїнського національного університету
(протокол № 6 від 31 січня 2024 р.)

Рецензенти:
С. В. Адамович, доктор історичних наук, професор;
В. Ф. Деревінський, доктор історичних наук, професор;
А. А. Криськов, доктор історичних наук, професор.

Лазарович Микола
Л 22 **Історія державотворення та культури України** :
підручник: В 2 т. Т. 1 : Від найдавніших часів до Визвольних змагань 1914–1921 років. Тернопіль : ЗУНУ, 2025. 588 с., іл.
ISBN 978-966-654-743-2

У підручнику на основі кращих здобутків історіографії подано короткий огляд історії державотворення та культури України від найдавніших часів до сьогодення. Високий науковий рівень видання поєднується з доступним викладом фактичного матеріалу та оригінальною формою його подання. Для кращого запам'ятовування в тексті виділено ключові слова. У підручнику вміщено також значну кількість світлин, хронологію найважливіших подій історії українського державотворення та культури, тематику і плани семінарських занять, перелік типових питань для підготовки до іспитів та список рекомендованої літератури.

Підручник відповідає програмі курсу «Історія державотворення та культури України» для закладів вищої освіти й розрахований на студентів, аспірантів, абітурієнтів, учнів середніх шкіл, усіх, хто складатиме іспити чи проходитиме зовнішнє незалежне оцінювання з вітчизняної історії.

УДК 94(477)

ISBN 978-966-654-743-2

© Микола Лазарович, 2025.
© ЗУНУ, 2025.

Збройним силам України
присвячую

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....8

ВСТУП.....11

Лекція І
ПЕРШІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ.....20
1. Становлення і розвиток людського суспільства.....20
2. Формування державотворчих традицій.....34
3. Походження слов'ян та їхнє розселення на території України.....50

Лекція ІІ
РУСЬ-УКРАЇНА.....59
1. Становлення централізованої держави на чолі з Києвом.....59
2. Піднесення та розквіт Русі.....77
3. Русь-Україна у період політичної роздробленості.....94

Лекція ІІІ
КОРОЛІВСТВО РУСЬ.....103
1. Об'єднання українських земель у складі Галицько-Волинського князівства.....103
2. Правління короля Данила Галицького.....113
3. Руська держава в останній третині XIII – першій половині XIV ст. 122
4. Культура Русі-України княжої доби (IX – перша половина XIV ст.).....129

Лекція IV
ЗГАСАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ ЛИТВИ І ПОЛЬЩІ.....134
1. Литовсько-Руська держава.....134
2. Польська експансія на українські землі в другій половині XIV – середині XVII ст. 143
3. Національно-культурний і релігійний рухи в Україні.....153
4. Культура України середини XIV – першої половини XVII ст. 162

Лекція V
ДЕРЖАВОТВОРЧІ ЧИННИКИ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА.....166
1. Формування козаччини на українських землях.....166
2. Запорізька Січ – вільна козацька республіка..... 173
3. Боротьба з турецько-татарською експансією.....186
4. Козацько-селянські повстання кінця XVI – першої половини XVII ст. 199

Лекція VI
УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ XVII ст. НА ПЕРШОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ (1648–1657 рр.).....212
1. Причини та передумови національно-визвольних змагань українців під проводом Богдана Хмельницького.....212
2. Перші перемоги.....216
3. Воєнні дії між Україною та Польщею в 1649–1653 рр. 226
4. Українсько-московитський договір та його реалізація в 1654–1657 рр. 235

Лекція VII
ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ЕТАП УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ XVII ст. (1657–1686 рр.).....244
1. Загострення кризи української державності у 1657–1663 рр. 244
2. Розчленування України на Лівобережну та Правобережну.....257

3. Боротьба гетьмана Петра Дорошенка за незалежність і територіальну цілісність Української держави.....263
4. Поразка революції.....272

Лекція VIII
ОБМЕЖЕННЯ АВТОНОМІЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVII – XVIII ст. 276
1. Становлення Гетьманщини. Іван Мазепа та Пилип Орлик.....276
2. Посилення наступу московитського царизму на автономний устрій України, його остаточна ліквідація.....298
3. Суспільно-політичне становище Слобідської, Південної, Правобережної та Західної України.....313
4. Культура України у другій половині XVII – XVIII ст. 322

Лекція IX
УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ МОСКОВИТСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (кінець XVIII – XIX ст.).....327
1. Суспільно-політичне та економічне становище наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. 327
2. Початки національного відродження.....340
3. Україна в умовах московитських реформ другої половини XIX ст. 346
4. Український національний рух у 1860–1890-х рр. 353

Лекція X
ЗАХІДНА УКРАЇНА В СКЛАДІ АВСТРО-УГОРЩИНИ (кінець XVIII – XIX ст.).....363
1. Розвиток західноукраїнських земель наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. 363
2. Революція 1848–1849 рр. та її вплив на розвиток краю.....373
3. Перетворення Західної України на «П'ємонт» національного відродження (друга половина XIX ст.).....380
4. Українська культура XIX ст. 400

Лекція XI
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХИ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ XX ст. 407
1. Зростання організованості українського руху на Наддніпрянщині.....407
2. Радикалізація національної боротьби на західноукраїнських землях.....418
3. Спортивно-протипожежний та стрілецький рухи.....430

Лекція XII
УКРАЇНСЬКІ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІ ЗМАГАННЯ 1914–1921 рр. 435
1. Україна в Першій світовій війні. Українські січові стрільці.....435
2. Центральна Рада: становлення національної державності.....445
3. Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського.....473
4. Національно-визвольна боротьба на західноукраїнських землях.....486
5. Встановлення влади Директорії: відродження та занепад УНР.....501
6. Культура України початку XX ст. 512

ХРОНОЛОГІЯ НАЙВАЖЛИВІШИХ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ.....520

ТЕМАТИКА ТА ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ
з курсу «Історія державотворення та культури України».....531

ПЕРЕЛІК ТИПОВИХ ПИТАНЬ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ІСПИТІВ
з курсу «Історія державотворення та культури України».....555

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА
з курсу «Історія державотворення та культури України».....560

Борітеся – поборете,
Вам Бог помагає!
За вас правда, за вас слава
І воля святая!
Тарас Шевченко

ПЕРЕДМОВА

Знання історії державотворення та культури України – невід'ємний елемент формування повноцінного світогляду особистості, що впливає на відтворення історичної пам'яті народу. «Той, хто не знає свого минулого, не має майбутнього» – вічна істина. Без знання тисячолітнього досвіду людства неможливо зрозуміти сучасне, передбачити, а тим більше – успішно будувати майбутнє. Не випадково впродовж століть загарбники намагалися викорінювати зі свідомості українців найменші ознаки їхнього національного буття, передусім історію і рідну мову – ті головні компоненти, без яких, як вважав видатний український письменник О. Гончар, повноцінне існування нації неможливе.

Немає сумнівів, що нашій країні, де віками ретельно винищували все національне, у т. ч. його носіїв, де покоління виростали без знання власної історії, без правдивих, несфальсифікованих уявлень про минувшину свого народу, де досі подекуди зберігається невизначеність в оцінюванні подій історичного минулого України, як ніколи, потрібна єдина державна політика щодо системи патріотичного виховання молоді – однієї з головних складових націона-

льної безпеки будь-якої держави. Не випадково відомий американський політолог З. Бжезинський із цього приводу наголошував: «Головна проблема, яка постала перед Україною, – нестача глибоко вкоріненого національного усвідомлення громадянської відповідальності. Це стрижнева проблема, з якою країна опинилася віч-на-віч».

Ще більше проблема вивчення історії державотворення та культури України у вищих навчальних закладах (ВНЗ) актуалізувалася через московитсько-українську війну (2014–2025 рр.). Адже цю війну московити* розпочали не лише за знищення самостійної й суверенної Української держави та за загарбання нашої території, а й за історію України, яку прагне присвоїти Московія.

Патріотичні почуття і національна свідомість молодих українських громадян мають формуватися не на абстрактній ідеології, а на конкретних прикладах героїчної боротьби нашого народу за свободу і незалежність України. Відповідно ґрунтовне вивчення історії як у середній школі, так і в закладах вищої освіти сьогодні є нагальною потребою. Саме студентство, ґрунтуючись на шкільних знаннях, осмисливши вузлові етапи нашої минувшини у вишівському курсі «Історія державотворення та культури України», здатне сприйняти історію як потужний засіб утвердження національної ідентичності, як основу нашого подальшого поступу і, зрештою, як геополітичний фактор розвитку України. Воістину, як писав безсмертний Кобзар:

Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову
Тую славу. Та читайте
Од слова до слова,
Не минайте ані титли,
Ніже тії коми,
Все розберіть... та й спитайте
Тоді себе: що ми?..
Чиї сини? Яких батьків?..

* Тут і далі замість украдених в українського народу термінів «Русь» («Росія»), «русини» («росіяни»), «руський» («російський») щодо країни, з якою Україна межує на півночі та північному сході, і її народу вживатимуться історичні назви «Московія», «Московщина», «московити», «москалі», «московитський», «москальський».

Метою вивчення історії державотворення та культури України у вищій школі є: надання студентам ґрунтовних знань про минувшину українського народу, його державність, внесок у розвиток світової цивілізації; підвищення національної самосвідомості майбутніх спеціалістів, виховання у них патріотичних і морально-етичних переконань, відчуття причетності до тисячолітньої історії України; формування навичок наукового аналізу, спрямованих на забезпечення самостійного осмислення закономірностей історичного розвитку; навчання практичних навичок роботи з історичними джерелами і науковою літературою; вироблення умінь застосовувати набуті знання з історії у повсякденній діяльності для орієнтації в суспільно-політичному житті, оцінювання суспільних явищ і подій.

ВСТУП

Складний і героїчний історичний шлях, яким пройшли українці, гідний великого європейського народу. Впродовж століть, а й, можливо, тисячоліть, українська нація формувалася на території сучасної України, творила самобутню матеріальну й духовну культуру, суспільно-політичну думку. Дослідники знаходять її коріння у Трипільській культурі, яка досягла найвищого розвитку на наших землях упродовж IV–III тис. до нової ери (*далі – н. е.)*, у спадщині скіфів, черняхівських пам'ятках.

Ще до нової ери як самостійна етнічна спільнота сформувалися слов'яни, які заселяли райони Вісли, Дністра, Прип'ятського Полісся та сягали Верхнього Подніпров'я. Ті з них, що жили на землях сучасної України, на початку I тис. об'єдналися в державну формацію антів, яких найвидатніший український історик М. Грушевський вважав предками українського народу. Після кількасотлітнього розвитку Антське об'єднання розпалося під ударами Аварського каганату. Почалося формування нових племінних союзів та державних утворень: Держави волинян, Полянського племінного союзу, Руської землі тощо.

Понад 1100 р. тому на просторах України утворилася могутня середньовічна держава Русь, яка охопила землі від Чорного до Білого моря і від Карпат до Волго-Окського межиріччя. За соціально-економічним і культурним розвитком вона перебувала на рівні передових країн середньовічної Європи, з багатьма підтримувала економічні, політичні й культурні зв'язки. Її військова могутність упродовж кількох століть слугувала захистом від степових кочовиків не тільки для власного населення, а й для європейської цивілізації.

Наприкінці XII – у першій половині XIII ст. Руська держава занепала. Проте її безпосереднім наступником стало Галицько-Волинське князівство (згодом Руське королівство), яке на століття продовжило державницькі традиції. Охоплюючи в часи свого найбільшого піднесення 90% залюднених просторів України, воно вберегло від передчасного завоювання та асиміляції український народ, сприяло його консолідації та усвідомленню власної самобутності, поширювало на своїх теренах передові надбання західноєвропейської культури.

Україна славетна від князя Кия до нашого часу (худож. А. Орльонов)

З середини XIV ст. українські землі потрапили під владу кількох країн. Зокрема, Галичина та Холмщина були приєднані до Польщі, Молдавське князівство захопило Буковину, Угорщина – Закарпаття. Решта земель – Волинь, Поділля, Київщина, Переяславщина, Чернігово-Сіверщина – поступово зосередилися у складі Великого князівства Литовського. Та після тривалої боротьби

Україна, виплекавши такі феномени, як козацтво та Запорізька Січ, знову з'явилася на європейській політичній мапі. В Італії, Німеччині, Франції, Англії вийшло понад десяток творів, присвячених військовому мистецтву запорізьких козаків, що в численних битвах завзято громили військові загони Кримського ханства та Туреччини. Багато держав, над якими нависла загроза турецької аґресії, шукало допомоги в козаків. Навіть Чорне море стали називати Козацьким.

З початком Національно-визвольної революції в середині XVII ст. і першими перемогами українського війська під проводом гетьмана Б. Хмельницького над пихатою польською шляхтою увага Європи знову була прикута до України. Тут відбувалися нечувані досі зміни. На звільненій території було ліквідовано польсько-шляхетську владу, закладено підвалини нової національної держави, що прагнула об'єднати українські землі. Було скасовано осоружне кріпацтво, фільварково-панщинну систему господарювання, велику й середню земельну власність; селяни і козаки знову стали вільними виробниками на своїй землі. Однак прагнення захистити Українську державу від сильного ворога, котрий не хотів миритися з її втратою, змушувало Б. Хмельницького шукати союзників. Запрошення Московії на допомогу обернулося катастрофою для нашої незалежності. Московитські правителі домовилися з Польщею про поділ України на дві частини: Лівобережжя з Києвом відійшло під контроль Московщини, Правобережжя – Польщі. Спроби гетьманів П. Дорошенка, І. Мазепи та інших провідників відновити незалежність і територіальну цілісність українських земель не увінчалися успіхом. У другій половині XVIII ст. автономний устрій України було остаточно ліквідовано.

Новий переділ українських земель відбувся в останній третині XVIII ст. після втрати Польщею державної незалежності. Більшість земель опинилася в складі Московитської імперії, а Галичина, Буковина та Закарпаття – Австро-Угорщини. На тлі відверто антиукраїнського курсу московитського царату, котрий забороняв не лише політичні, а й культурницькі та освітні організації українців, навіть українську мову, політика австро-угорських правителів була поміркованішою. У західній частині України з'явилася мережа культурно-освітніх закладів, економічних установ, політичних і па-

рамілітарних організацій; ці території стали тим місцем, де ґенерувалася ідея національного визволення та возз'єднання українських земель.

У XX ст. після багаторічної перерви збройну боротьбу за українську державність першими відновили Українські січові стрільці. Залучаючи кращі сили української молоді Галичини, захопленої ідеєю відбудови власної держави й об'єднання всіх гілок українського народу, стрілецтво в роки Першої світової війни перетворилося на своєрідний військово-політичний організм, у середовищі якого тривав невпинний пошук найбільш ефективних шляхів досягнення визначеної мети.

Одним із наслідків Першої світової війни була перемога Лютневої демократичної революції 1917 р. у Московитській імперії, яка поклала край багатовіковому монархічному режимові династії Романових, створила сприятливі умови для піднесення визвольного руху пригноблених народів. Почалася Українська революція, а з нею й відродження національної державності – Української Народної Республіки. Однак упродовж 1917–1921 рр. Наддніпрянська Україна стала ареною запеклої боротьби, де діяли шість різних армій. Спроби урядів Центральної Ради, Гетьманату, Директорії щодо опанування ситуацією не мали успіху. Подібне становище склалося й на українських землях Австро-Угорської монархії, де з початком її розпаду було проголошено створення Західноукраїнської Народної Республіки. Одним із найпрекрасніших моментів цього часу стало 22 січня 1919 р. – День злуки УНР і ЗУНР. Але справжнього об'єднання не відбулося – українські визвольні змагання зазнали поразки. Її головною причиною була зовнішня аґресія: на заході України – з боку Польщі та Румунії, на сході – більшовицької Московії.

Після невдалої спроби зберегти новостворену національну державність українські землі знову опинилися у складі інших держав: Польщі відійшли Східна Галичина, Західна Волинь, Західне Полісся, Холмщина та Підляшшя; Румунії – Північна Буковина, закарпатська Сигітщина та Бессарабія; Чехо-Словаччині – Закарпаття і Пряшівщина. Проте у найгіршому становищі опинилася та частина України, яка потрапила до складу Радянського Союзу (СРСР). Підрадянські українці відразу відчули на собі наслідки запрова-

дженого більшовиками «воєнного комунізму» та голоду 1921–1923 рр. Загалом упродовж 1920-х рр. тривав короткочасний і відносно сприятливий період закріплення формальних ознак української радянської державності, оманливих обіцянок збудувати рівноправний союз народів на просторах колишньої Московитської імперії, політики НЕПу та українізації. Водночас почалося насаджування керівної ролі більшовицької партії, нетерпимості до інакомислення, застосування насильницьких методів політичної боротьби. Однак найбільш трагічними в історії України були 1930-ті рр., коли комуністичний режим, прагнучи ліквідувати соціальний ґрунт української національної свідомості, шляхом організації штучного Голодомору 1932–1933 рр. винищив мільйони українських селян, вдався до жорстоких репресій щодо найбільш активної та інтелектуальної частини нації, заборонив діяльність незалежної від Московії Української автокефальної православної церкви тощо.

Яскравим спалахом міжвоєнного часу на західноукраїнських землях було існування, хоча й короткочасне, Карпатської України. Завдяки цьому закарпатці не тільки усвідомили себе частиною єдиної української нації, а й стали прикладом самовідданої боротьби за національну державність для всього українського народу.

Важким випробовуванням для України була Друга світова війна, в ході якої вона зазнала більше руйнувань, ніж будь-яка інша європейська країна, лише її людські втрати досягли понад 10 млн осіб. Українці зробили вагомий внесок у перемогу над нацизмом. Зокрема, близько 6 млн українців успішно боролися у складі Української повстанської армії та Організації українських націоналістів, Червоної армії та радянських партизанів. Визначною подією Другої світової війни стало приєднання західноукраїнських земель до УРСР, у результаті якого вперше за кілька століть більшість українців було об'єднано в межах однієї держави. Однак реалізація цієї акції мала окупаційний характер і під час т. зв. «радянізації» завдала невимовних страждань значній частині населення заходу України.

Не було легше українському народові й у післявоєнні роки. Незважаючи на входження України в 1945 р. до складу держав-засновниць Організації Об'єднаних Націй, вона й надалі залишалася цілковито залежною від союзного центру, який відмовляв їй у

праві на вільний розвиток. Головною метою комуністичного режиму було прагнення до якнайшвидшого відновлення та зміцнення своїх позицій усередині країни і на міжнародній арені будь-якими методами. Як наслідок, українці в 1946–1947 рр. знову відчули на собі трагедію голоду, депортації, відновилися масові політичні репресії, змосковщення тощо. Протистояти більшовицькому тоталітаризмові намагалися лише ОУН і УПА, які боролися під девізом: «Здобути волю Україні або загинути за неї!».

Значні зміни в житті українського суспільства відбулися після смерті І. Сталіна. Хоча СРСР й надалі залишався тоталітарною державою, проте такого розгнузданого терору, як раніше, не було. У 1954 р. до складу УРСР увійшла Кримська область. Розпочалася т. зв. «відлига», в результаті якої було реабілітовано багатьох раніше репресованих громадян, зросла національна гідність українців, сформувалося непримиренне до ідеологічного диктату покоління «шістдесятників» тощо.

З перемогою в середині 1960-х рр. у московському Кремлі, де розташовувалися вищі органи влади, консервативних сил Україна знову потрапила в жорсткі лещата радянської офіційної ідеології. У суспільстві наростали кризові явища, занепадала мораль, девальвувалися загальнолюдські цінності, утверджувалося зневажливе ставлення до мови, історії, посилювалася цензура, розпочалося переслідування інтелігенції, тотальним стало змосковщення тощо. На захист української самобутності стало, хоч і нечисленне, але самовіддане нове покоління борців. Організувавши український дисидентський рух, воно засвідчило, що з розгромом ОУН і УПА традиції руху опору в Україні не припинилися.

Починаючи з середини 1980-х рр., розгорнувся новий етап національно-державного відродження українського суспільства. Першим рішучим кроком на цьому шляху була прийнята 16 липня 1990 р. Верховною Радою Декларація про державний суверенітет України, другим – Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р., третім – Всеукраїнський референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності України, який відбувся 1 грудня 1991 р. Таким чином, після тривалого періоду бездержавності український народ отримав ще один унікальний шанс, щоб перетворити Україну на вільну, демократичну, заможну державу,

рівноправного партнера міжнародної спільноти. Важливими віхами на цьому шляху стали Помаранчева революція 2004 р. та Революція гідності 2013–2014 рр.; важким випробуванням – московитсько-українська війна (2014–2025 рр.).

Географічний центр Європи
в с. Ділове Рахівського р-ну Закарпатської обл.

Новітня Українська держава розташована в центральній частині Східної Європи (*географічний центр континенту визначено поблизу с. Ділове Рахівського р-ну на Закарпатті*) і належить до найбільших європейських країн, посідаючи друге місце (після Московії) за площею – 603,7 тис. кв. км та шосте (після Московії, Німеччини, Італії, Франції, Великобританії, Іспанії) за кількістю населення – близько 45 млн осіб. На півночі вона межує з Білоруссю (протяжність кордону становить понад 1000 км), на північному сході та сході – з Московією (майже 2300 км), на заході – з Польщею (бл. 542 км) і Словаччиною (майже 100 км), на південному заході та півдні – з Угорщиною (майже 137 км), Румунією (понад 613 км) та Молдовою (понад 1200 км). Південні береги України омивають Чорне (довжина кордону становить 1559 км) та Азовське (400 км) моря, а на крайньому південному заході її землі виходять до нижнього Дунаю – другої за довжиною після Волги ріки Європи. Загальна протяжність кордону України становить майже 7000 км, у т. ч. сухопутного – 5639 км, морського – 1355 км. Максимальна відстань між східним (*крайнім східним пунктом є околиця с. Рання Зоря Міловського р-ну Луганської обл.*) та західним (*поблизу м. Чоп Закарпатської обл.*) кордонами України становить 1316 км, а між північним (*поблизу с. Грем'яч Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.*) і південним (*мис Сарич у Криму*) – 893 км.

Отже, навіть короткий вступний огляд української історії та національного державотворення демонструє, що впродовж століть Україна, за влучним висловлюванням французького філософа Вольтера, завжди прагнула волі. Часто цей шлях був усіяний війнами, голодоморами, зрадами провідників, бездумними і жорстокими бунтами мас, міжусобицями й інтриґами, коли, як писав у своєму щоденнику відомий український письменник і політичний діяч В. Винниченко, «...читати українську історію треба з бромом». Чого вартий лише той факт, що, за підрахунками дослідників, упродовж 1914–1945 рр. в Україні внаслідок двох світових війн, репресій, колективізації та голодоморів 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр. загинули майже кожний другий чоловік і кожна четверта жінка.

Сон чумака (з циклу «Український космос»)
(худож. О. Шупляк)

І все ж історія та культура України – це передусім величні прагнення і неймовірна жертовність, героїзм та відвага, це Володимир Великий і Ярослав Мудрий, Ярослав Осмомисл та Данило Галицький, К.-В. Острозький і Ю. Дрогобич, Д. Вишневецький та П. Сагайдачний, Б. Хмельницький та І. Мазепа, М. Залізняк і О. Довбуш, І. Ґалятовський і Г. Сковорода, І. Котляревський і Т. Шевченко, М. Шашкевич та М. Драгоманов, І. Франко і Леся Українка, І. Карпенко-Карий та С. Крушельницька, Б. Ханенко і Є. Чикаленко, М. Міхновський та Д. Донцов, М. Грушевський і С. Петлюра, Л. Курбас і С. Людкевич, М. Хвильовий та

Є. Коновалець, А. Волошин й С. Бандера, А. Шептицький і О. Довженко, Р. Шухевич і К. Дерев'янко, В. Симоненко і В. Стус, С. Корольов та В. Івасюк, Герої Небесної Сотні та відважні захисники України від московитських загарбників, багато інших відомих і безіменних творців української історії...

Подальші успіхи Української держави, наше майбутнє залежатимуть тільки від нас, від нашої небайдужості, громадської активності, відчуття суспільного обов'язку, пошани й любові до своєї родини, Батьківщини, національної історії та культури. Пам'ятаймо перевірений віками вислів давньоримського мислителя Цицерона: «Historia est magistra vitae» («Історія – вчителька життя»).

Лекція І

ПЕРШІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

1. Становлення і розвиток людського суспільства

У розвитку первісного суспільства залежно від матеріалу та технології виготовлення знарядь праці можна виокремити декілька значних періодів, які за традицією називають **віками**: кам'яний (його складають палеоліт, мезоліт, неоліт), мідно-кам'яний, бронзовий і залізний.

Палеоліт

На території України найдавніші люди з'явилися ще в період стародавнього кам'яного віку (палеоліту) понад 1 млн років тому. На думку археологів, найбільш вірогідно, що вони прийшли сюди з Передньої Азії через Балкани і Центральну Європу. Ця міграція тривала протягом багатьох тисячоліть. Первісні люди жили невеликими групами, що утворювали т. зв. **первісне людське стадо**, постійно пересуваючись з місця на місце в пошуках їжі, користувалися вогнем, вміли застосовувати каміння і дерев'яні палиці, а також виготовляли примітивні знаряддя праці (гостроконечники, рубила, скребла тощо).

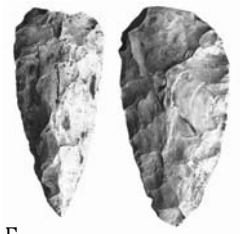

Гостроконечники з кременю (ранній палеоліт, 40 тис. років тому)

Основним ***заняттям*** найдавніших людей було полювання на диких тварин і збиральництво. На території сучасної України виявлено чимало слідів їхньої діяльності: на Закарпатті, Середньому Дністрі, поблизу Житомира, на Донеччині, в Криму.

Кроманьйонець (реконструкція)

Близько 40–35 тис. років тому на зміну пітекантропу й неандертальцю, котрі жили в ранньому палеоліті, прийшов новий тип людини, що належала до сучасного фізичного типу – **«Homo sapiens»**, або «людина розумна». В Європі його ще називають кроманьйонцем, за назвою ґрота Кро-Маньйон (*Франція*), де вперше було знайдено кілька кістяків цього типу. Середня тривалість людського життя в той час становила лише 20–23 роки.

Порівняно з неандертальцями у кроманьйонців ***вищого рівня*** розвитку досягли господарство і техніка виготовлення знарядь праці. Кроманьйонці виробляли різноманітні предмети з каменю та кістки, прикраси, статуетки, що нагадують людину, фігури тварин. Основним джерелом добування їжі було полювання на великих тварин – мамонта, зубра, бізона, носорога, печерного ведмедя. Мисливська зброя стала досконалішою – з'явилися дротики, гарпуни, списокидалки.

Істотні зрушення в той час відбувалися у сфері соціальних відносин. На зміну первісному стаду прийшла родова община. **Рід** став основною суспільною ланкою, об'єднуючи родичів по материнській лінії, що свідчить про виникнення ***матріархату***. Останній не означав головної ролі жінки у виробничій сфері. Однак жінка оберігала вогонь, житло, дітей. Виник звичай, за яким заборонялися шлюби між членами одного роду. Це сприяло зближенню різних родових груп. На основі родинних стосунків відбувалася консолідація родів у племена, формувалася племінна організація суспільства.

Одяг мешканців Наддніпрянщини у пізньому палеоліті (реконструкція)

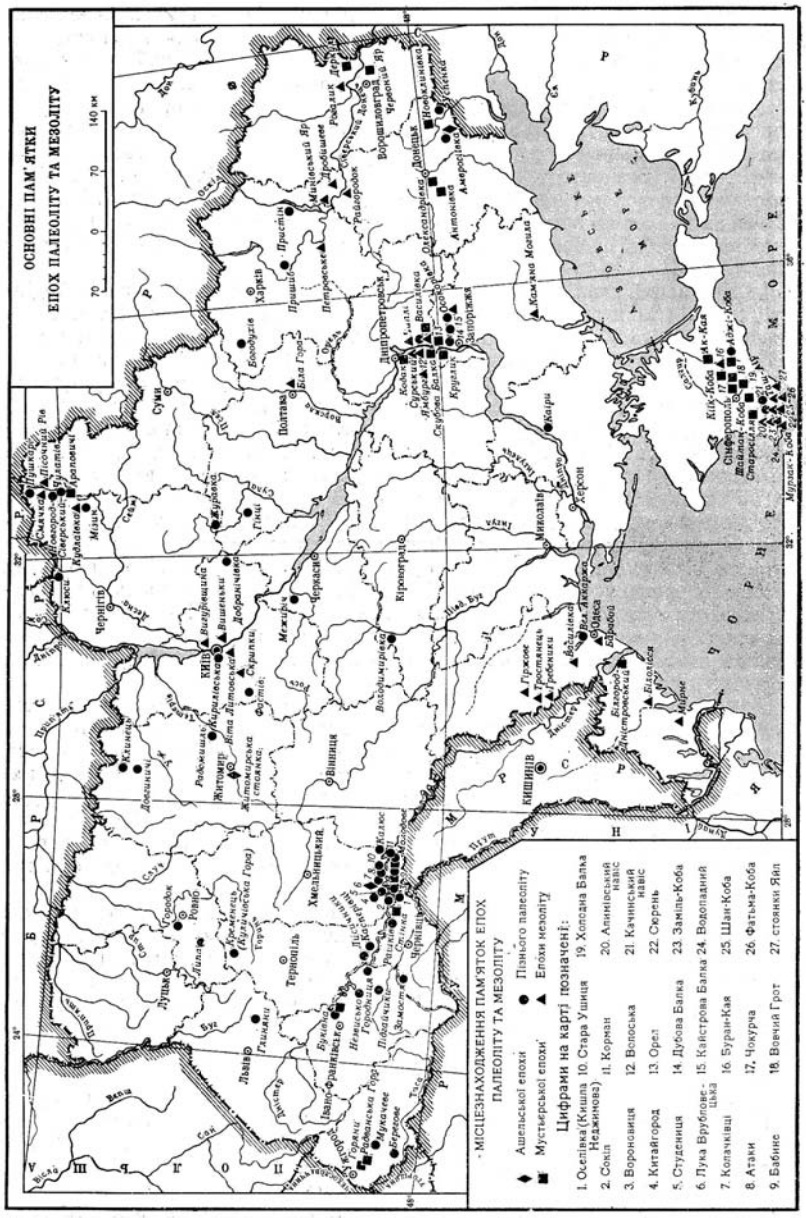

Основні пам'ятки епох палеоліту та мезоліту

Виникли давні форми **релігійних вірувань**: ***анімізм*** – культ предків і шанування померлих; ***магія*** – віра в те, що заклинаннями та обрядами можна вплинути на хід подій; ***тотемізм*** – віра в спільного для конкретного колективу предка зі світу тварин чи рослин; ***фетишизм*** – поклоніння предметам неживої природи.

Кроманьйонці продовжували споруджувати **житла** на зразок чуму чи яранги, а також землянки і напівземлянки. В Україні їхні залишки виявлені поблизу сіл Мезин на Чернігівщині й Межиріч на Канівщині.

Реконструкція житла з кісток мамонта доби палеоліту. 20–18 тис. років до н. е. (стоянка поблизу с. Межиріч на Канівщині)

Мезоліт

Нових успіхів людське суспільство досягло в епоху середнього кам'яного віку (мезоліту), який тривав з IX до VI тис. до н. е. У результаті **потепління** складалися ландшафтно-географічні зони, близькі до сучасних. Змінився рослинний і тваринний світ. Відповідно змінювалися й ***умови життя*** людей, зокрема добування їжі. Це стало поштовхом до виготовлення складніших знарядь праці. Було створено інструменти для обробки дерева – долото, сокира, тесло; з'явилися нові вироби з кістки та дерева (ножі, кинджали, списи) з крем'яними пластинами.

Надзвичайно важливим досягненням того часу стало винайдення ***лука і стріли*** – першої «механічної» зброї дистанційної дії. Давній мисливець уже міг полювати здобич на відстані й у більшій кількості.

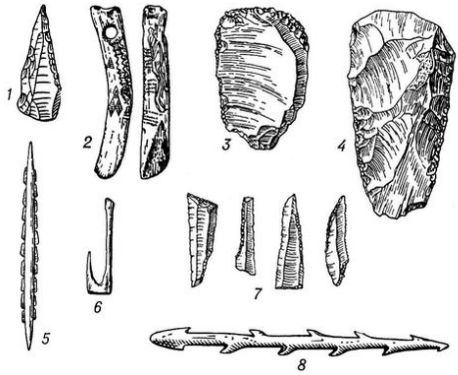

Мезолітичні знаряддя праці:
1 – кременеве вістря; 2 – копалка з рогу оленя; 3 – скребок; 4 – сокира; 5 – кістяний наконечник з кам'яними вставками; 6 – гачок із кості; 7 – геометричні мікроліти; 8 – кістяний гарпун

Крім мисливства, одним з основних **занять** було рибальство. З'явилися різноманітні пристосування для ловлі риби, а також човни, видовбані з цільних стовбурів дерев, та весла.

На цю епоху припав початок ***приручення диких тварин***, насамперед собаки, потім – свині.

У зв'язку з підвищенням **продуктивності праці** та посиленням влади людини над природою відпала потреба в існуванні багатолюдних колективів. Великі родові об'єднання мисливців на мамонтів та бізонів змінилися порівняно невеликими групами мисливців на дрібнішу дичину. Відбулися ***масові переселення*** людей з однієї місцевості до іншої. Водночас поширився досвід виготовлення нових знарядь праці, мисливства, зачатків тваринництва й рослинництва.

У межах України виявлено сотні мезолітичних поселень і стійбищ – біля сіл Білолісся, Гиржеве, Мирне на Одещині, Осокорівка в Надпоріжжі, в Криму.

Неоліт

Завершальною стадією кам'яного віку стала епоха неоліту (нового кам'яного віку), котра охоплювала VI–IV тис. до н. е. й характеризувалася великими **змінами в економіці**, зумовленими виснаженням мисливських ресурсів, кризою привласнюючого і зародженням ***відтворюючого господарства***. Поряд з традиційними формами господарювання – мисливством, рибальством і збиральництвом – зародилися і поширилися нові – скотарство і землеробство. Процес переходу від привласнюючих форм господарювання до відтворюючих був якісно новим етапом в історії людства, котрий вчені назвали «***неолітична революція***».

Вождь із родиною періоду неоліту. Лівобережжя України (реконструкція З. Васіної)

Для виготовлення **знарядь праці** продовжували використовувати традиційну сировину – камінь, кістку, ріг, дерево. Але, крім простого оббивання, з'явилися нові методи її обробки – пиляння, шліфування та примітивне свердління.

Одне з важливих досягнень – виготовлення глиняного **посуду**. Випалена на вогні глина була першим штучним матеріалом, котрий створила людина.

У соціальному аспекті неолітична епоха – час **розквіту родового ладу**. Основу виробничих відносин становила спільна власність роду на знаряддя та продукти праці.

На сьогодні в Україні в долинах Дніпра, Сіверського Дінця, Південного Бугу, Дністра, Десни, Прип'яті та інших рік виявлено близько 500 неолітичних поселень.

Енеоліт

Якісно новим періодом розвитку первісного суспільства став мідно-кам'яний вік (енеоліт), який у межах України датують IV–III тис. до н. е. У цей час з'явилися перші **металеві вироби** – мідні та золоті. Основними заняттями населення стали землеробство і скотарство. Зародилося **орне землеробство** з використанням тяглової сили бика. Було винайдено колесо, пізніше виник колісний транспорт.

Розвиток землеробства, скотарства, ремесла та обміну привів до значних змін у стародавньому суспільстві. Виконувати важкі фізичні роботи міг переважно чоловік, тому головна роль у сім'ї перейшла від матері до батька, родинні зв'язки почали вести по батьківській лінії. Замість матріархату поступово утвердився **патріархат**. Родова організація змінилася **сусідською общиною**. Господарською основою стала ***патріархальна сім'я***, що складалася з кількох поколінь родичів по батьківській лінії.

Серед енеолітичних племен на території сучасної України провідне місце посідали хліборобські племена **Трипільської культури**. Поширена на території від Верхньої Наддністрянщини і Південної Волині до Середньої Наддніпрянщини і Причорномор'я ця культура досягла найвищого розвитку впродовж IV–III тис. до н. е. (*відомий український дослідник М. Відейко, відповідно до даних радіовуглецевих*

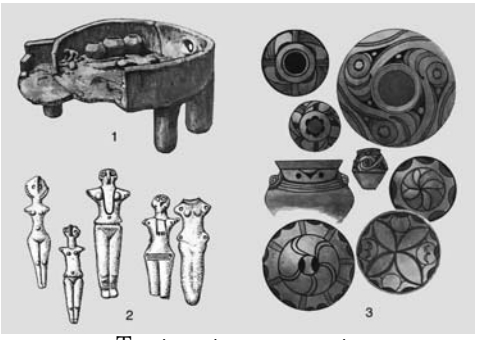

Трипільські старожитності:
1 – глиняна модель житла; 2 – культові глиняні статуетки; 3 – зразки розпису посуду

аналізів, датував перший етап трипільської цивілізації 5400–4600 рр. до н. е.). Вона була ***вершиною розвою*** енеолітичних землеробських спільнот в Європі, мало чим поступаючись раннім цивілізаціям Стародавнього Сходу V–IV тис. до н. е. Назву отримала від дослідженого наприкінці XIX ст. українським археологом В. Хвойкою поселення поблизу села Трипілля на Київщині.

Утворилася Трипільська культура на основі давніших автохтонних (*грец. «місцевих, корінних»*) культур та неолітичних культур Балкано-Дунайського регіону і несла в собі традиції перших землеробських протоцивілізацій Близького Сходу та Південної Європи. В Україні виявлено понад тисячу ***пам'яток*** Трипільської культури, згрупованих переважно в трьох районах: найбільше в Середній Наддністрянщині, Надпрутті та Надбужжі, менше у Наддніпрянщині.

Трипільське поселення на Коломийщині і на Київщині (реконструкція)

Племена Трипільської культури жили у поселеннях, забудованих дерев'яно-глинобитними наземними спорудами, розташованими переважно одним чи кількома концентричними колами. Здебільшого це були родові або племінні тривалі ***поселення***, що налічували кілька десятків садиб, де мешкали від 200 до 500–600 жителів. Будівлі становили собою чотирикутники правильної форми. У землю вбивали дубові стовпи, між якими плели стіни з хмизу, котрий вимащували глиною, зверху накривали соломою чи очеретом. Дах був двосхилий з отвором для диму, долівку мазали глиною, посеред хати стояла велика піч, біля якої розташовували

Модель трипільського будинку в натуральну величину

лежанки з випаленої глини. Стіни і піч іноді розмальовували.

Відомі також поселення-гіганти площею від 150 до 450 га, які налічували понад 2000 жител. У них була квартальна забудова, багато будинків мали два і навіть три поверхи. Це давні ***протоміста*** зі значною кількістю мешканців, яка подекуди досягала 15–20 тис. осіб. У таких поселеннях зосереджувалося економічне життя, вони були адміністративними, військовими, ідеологічними осередками.

Вбрання мешканців Західної України доби енеоліту (реконструкція З. Васіної)

На думку дослідників, трипільські поселення існували лише 50–80 років, а потім їх спалювали в зв'язку з утратою родючості ґрунтів і вирубкою навколишніх лісів для потреб будівництва та на дрова. Відповідно доводилося вишукувати іншу, ніким не зайняту, ділянку лісостепу й розпочинати все спочатку.

Основою ***суспільного устрою*** трипільських племен були матріархальні, а згодом – патріархальні родові відносини. Базовою ланкою трипільського суспільства була невелика сім'я. Сім'ї об'єднувалися в роди, кілька родів складали плем'я, група племен утворювала міжплемінні об'єднання, що мали свої етнографічні особливості. За різними підрахунками, чисельність населення Трипільської культури на території сучасної України впродовж IV тис. до н. е. становила від 0,4 до 2 млн осіб.

Трипільське поселення біля Чапаївки на Київщині (діорама. Експозиція музею історії Києва)

Основним заняттям трипільців було ***землеробство***. Сіяли ячмінь, просо, пшеницю, вирощували садово-городні куль-

тури. Ріллю спушували дерев'яною мотикою з кам'яним чи кістяним наконечником, пізніше – ралом. Під час археологічних розкопок трипільських поселень знаходили дерев'яні та кістяні серпи з крем'яною вкладкою, якими жали збіжжя, та кам'яні зернотертки, на яких терли зерно на борошно.

Певного рівня досягло ***тваринництво***. Трипільці розводили переважно велику й дрібну рогату худобу, а також свиней та частково коней. Як тяглову силу використовували биків, якими орали поля. Їх запрягали у візки, можливо, сани.

Трипільський глиняний посуд. Кінець IV тис. до н. е.

Образ Тільця-Бика і бітрикутної Берегині з Більче-Золотого, печера Вертеба. Розкопки В. Димитракевича. Краківський археологічний музей (фото М. Відейка)

Серед ***ремесел*** значного розвитку досягли чинбарство (*вичинка шкіри тварин*), кушнірство, прядіння, ткацтво. Трипільські племена вперше на території України почали користуватися виробами з міді, освоїли холодне та гаряче кування і зварювання міді. Високого технічного та художнього рівня досягло керамічне виробництво. Місцеві гончарі досконало володіли складною технологією виготовлення кераміки, знаючи гончарний круг, виготовляли величезну кількість різноманітного посуду. Його прикрашали орнаментом білого, чорного, червоного й жовтого кольорів. Поряд із побутовим використовували й культовий посуд.

Знайдено чимало глиняних жіночих фігурок, створення яких пов'язували з ***релігійним культом.*** Він прийшов в Україну, очевидно, з Малої Азії та став основою поширеного культу богині-матері. У селі Більче-Золоте на Тернопільщині знайдено унікальне зображення голови бика, на лобовій поверхні якого наколами відтворено силует жінки з піднятими догори руками, тобто в позі, що нагадує зображення богоматері Оранти, відомої в Середземномор'ї.

Маючи складну систему орнаментів і знаків, трипільці були близькі до створення письма.

За ***етнографічними ознаками*** Трипільська культура дуже подібна до української. Зокрема, багато провідних мотивів трипільського орнаменту до сьогодні збереглося в українських народних вишивках, килимах, народній кераміці, а особливо в українських великодніх писанках. Житло Трипільської культури дуже нагадує українську сільську хату XIX ст. Нарешті, основним заняттям трипільців, як і українців, було землеробство. Досліджуючи пам'ятки Трипільської та подальших культур, В. Хвойка дійшов висновку про автохтонність мешканців Подніпров'я. Це дало змогу висунути й розвинути ідею про поступальний етнічний розвиток українців із часів Трипільської культури через скіфські племена до теперішніх українців.

Сучасні науковці погоджуються з тим, що високорозвинута Трипільська культура відіграла значну роль в історії Середньої Наддніпрянщини, сприяла піднесенню її господарського й культурного рівня, заклала міцний фундамент

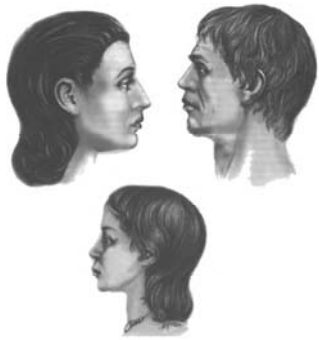

Жінка, чоловік, дівчинка з поховання у Вихватинському могильнику на березі Дністра (реконструкція М. Герасимова)

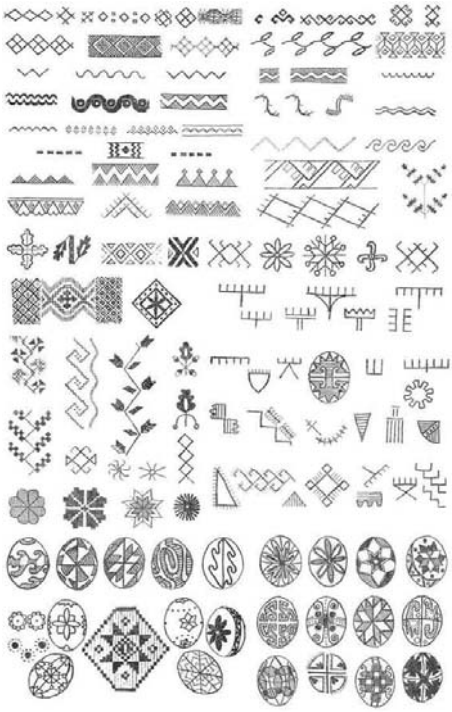

Найхарактерніші мотиви української народної орнаментики XIX–XX ст., які мають аналогії на археологічних пам'ятках

для високого культурного розвитку наступних етноплемінних утворень цього регіону, зокрема й ранніх східнослов'янських племен, серед яких були й предки українців. Однак, на їхню думку, це не дає підстав стверджувати, що трипільці були безпосередніми предками українців.

Основними ***причинами занепаду*** Трипільської культури, на думку вчених, були зміна теплого і вологого клімату на посушливий, що унеможливлювало експлуатацію залишків екосистеми лісостепу в попередніх масштабах, загальна нерозвиненість матеріального виробництва та руйнівні зовнішні впливи, зокрема посилення степових племен ямної культури, лісових племен у Середньому Подніпров'ї, деяких племен культури кулястих амфор на Волині. В середині III тис. до н. е. з поширенням на її територію названих племен Трипільська культура припинила своє існування.

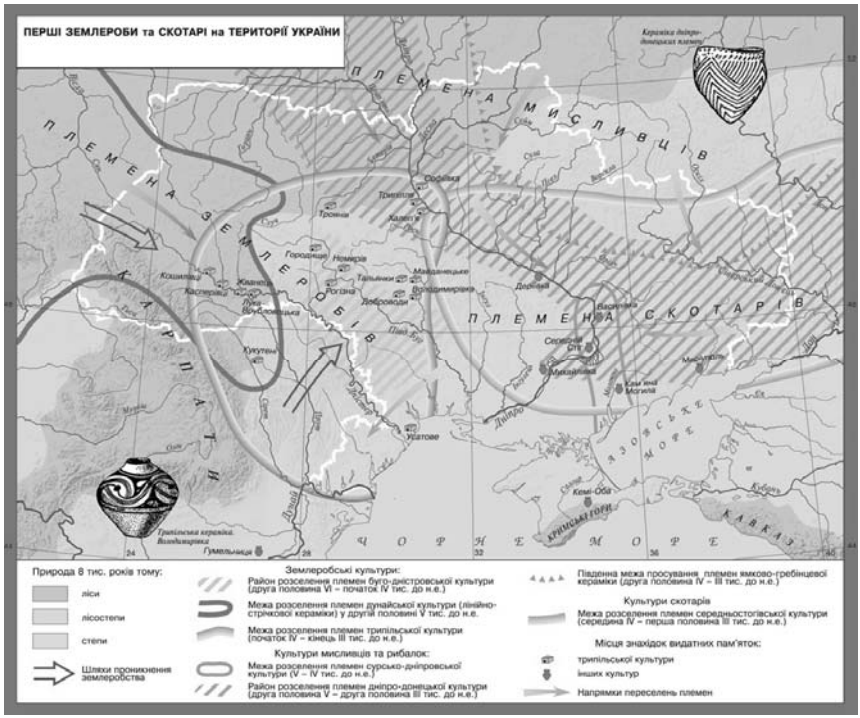

Перші землероби та скотарі на території України

За енеоліту відтворювальне господарство набуло поширення і в інших регіонах України, зокрема в Степу та південній смузі лівобережного Лісостепу, де проживали **скотарські племена**. Поряд зі скотарством вони активно займалися і рибальством, мисливством, збиральництвом, частково землеробством.

Через свій рухливо-осілий спосіб життя скотарі майже не залишили поселень, тому основним джерелом для вивчення їхньої діяльності та побуту є поховальні пам'ятки – численні ***кургани***, наприклад Маріупольський могильник (*Донецька обл.*), що й донині височать у Степу. Ці насипи, окремі з яких було оточено великими кам'яними плитами чи дерев'яними колодами, поставленими впритул одна до одної по колу, на думку дослідників, символізували зв'язок з пращурами, а через них – і зв'язок з певною територією, минулого з сьогоденням, були своєрідними храмами. Яскравою рисою скотарської культури стала також кам'яна ***антропоморфна скульптура***, зокрема менгір – видовжений і встановлений вертикально камінь, що здалеку нагадував людську постать. З часом з'явилися стели з ледь наміченими головою і плечима, інколи вкриті викарбуваними символічними знаками, сценами, орнаментом.

Є підстави вважати, що зі скотарськими племенами українських степів пов'язане становлення ***індоєвропейської спільноти***, а також виникнення та поширення індоєвропейського кола мов. Зокрема, на думку відомого вченого Ю. Павленка, зоною консолідації індо-арійських (*«арья» означає «благородний»*) племен були південні райони від Нижнього Дніпра через Крим і Приазов'я до Північного Кавказу, а ірано-арійських – степові та лісостепові райони Донеччини, Подоння і Середнього Поволжжя.

Результатом ***міграцій*** індоєвропейських племен у лісостепові та лісові райони Центрально-Східної Європи, а також, з одного боку, мовної асиміляції місцевих мешканців, а з іншого – сприйняття прибульцями багатьох елементів культурно-господарсько-побутового комплексу тубільців, було формування на просторах від Південної Скандинавії та Нижнього Рейну до верхів'їв Волги й Дніпровського Лівобережжя групи споріднених германо-балто-слов'янських племен, які приблизно з початку II тис. до н. е. репрезентовані двома гілками: західною – прагерманською і східною – балто-слов'янською. Остання впродовж цього тисячоліття посту-

пово розгалузилася на балтійські та ***праслов'янські спільноти***, що займають території відповідно північніше і південніше Прип'ятського Полісся. У формуванні праслов'янської спільності визначну роль відіграли асимільовані (у мовному аспекті) племенами індоєвропейської спільноти нащадки Трипільської культури.

Бронзовий вік

На зміну мідно-кам'яному вікові прийшов бронзовий (II – початок I тис. до н. е.), **істотною рисою** якого було поширення виробів з бронзи – першого штучно створеного людиною металевого сплаву. У межах сучасної України бронзовий вік **характеризувався** передусім швидким розвитком скотарства і землеробства, що сприяло завершенню процесу виділення скотарських племен із середовища землеробських. Це був ***перший великий суспільний поділ праці***. Високим був рівень громадського ремесла, насамперед гончарного та бронзоплавильного. Виникли місцеві центри металургії та обробки бронзи. Обмін набув постійного та регіонального характеру.

Зі **зростанням продуктивності** землеробства і скотарства, розвитком металургії появився надлишок продуктів, що зосереджувався в руках окремих родових груп або племінної верхівки. Все це спричинило визрівання як внутрішніх, так і зовнішньоплемінних ***соціальних суперечностей***. Швидко вдосконалювалася зброя, зводилися укріплені поселення. Очевидно, необхідність захисту окремих груп населення від нападів сусідів спонукала до консолідації племен у союзи.

Помітні зрушення спостерігалися також у сфері розвитку позитивних знань, образотворчого мистецтва, всієї духовної **культури**. Виникла монументальна кам'яна антропоморфна скульптура, ускладнилася система релігійних вірувань, з'явилися зародки майбутнього письма – піктограми.

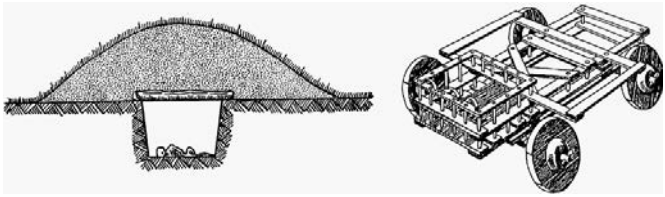

Курганне поховання і реконструкція воза племен ямної культури (Південна Україна, доба бронзи)

Ранній залізний вік

Освоєння виробництва заліза на початку I тис. до н. е. сприяло подальшому розвиткові суспільства. Завдяки поширенню різних ремесел та успіхам землеробства відбувся **другий великий суспільний поділ праці**: ремесло відокремилося від землеробства (*третій – пов'язаний з відокремленням торгівлі*). Посилилася майнова та соціальна ***диференціація*** суспільства, створивши необхідні передумови для виникнення станово-класових відносин і держави.

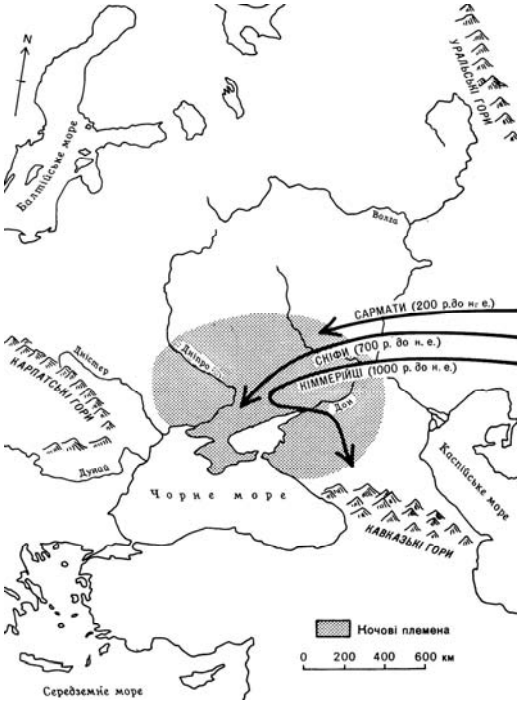

Світ кочовиків і світ цивілізацій

Ранній залізний вік в Україні пов'язаний з кіммерійською, скіфо-сарматоантичною та ранньослов'янською культурами. **Основою господарства** залишалося ***землеробство***. Широко застосовували залізні знаряддя праці. ***Тваринництво*** стало свійським, виникло птахівництво. У степовій зоні розвивалося кочове ***скотарство***. Великого значення набуло залізоробне ***ремесло***. Широко використовували гончарний круг. Населення, що

Залізний меч із бронзовим руків'ям із Суботівського городища на Чигиринщині: 1 – меч, 2 – рукоять меча; 3, 4 – наконечник піхви

проживало на території сучасної України, підтримувало тісні ***контакти*** з сусідніми стародавніми цивілізаціями.

У ранній залізний період в Україні виокремлюють декілька культур, серед яких важливе значення мали Пшеворська, Зарубинецька і Черняхівська. Вони належать до I ст. до н. е. – VII ст. н. е. Удосконалювалися знаряддя праці, розвивалися сільське господарство і ремесла, поглиблювався обмін. Черняхівська культура у III–IV ст. н. е. зумовила появу одного з перших могутніх праукраїнських утворень – Антського державного об'єднання.

2. Формування державотворчих традицій

Початок раннього залізного віку на території України пов'язаний з виникненням найдавніших великих племінних союзів та рабовласницьких держав, появою писемних відомостей про південну частину українських земель.

Кіммерійці

Першим народом Східної Європи, ім'я якого зафіксоване в писаних джерелах і дійшло до теперішніх часів, були кіммерійці. На рубежі II–I тис. до н. е. вони населяли степове Причорномор'я від Дону до Дністра. Їхня етнічність остаточно не з'ясована. Проте більшість істориків зійшлося на думці, що це були іраномовні племена.

Провідною галуззю в **господарстві** кіммерійського суспільства було кочове ***скотарство***, насамперед конярство, яке давало змогу максимально використовувати природні ресурси займаних територій. Кіммерійці одними з перших опанували технологію ***залізоробного виробництва*** з болотяних руд. Їхні майстри навчилися кувати залізо й виготовляти високоякісну сталь.

Значну роль у житті кіммерійців відігравала **війна**. Озброєні залізними мечами, луками, бойовими сокирами, вони не мали собі рівних у битвах, наводячи жах на своїх супротивників. Походи в країни Передньої й Малої Азії (Урарту, Ассірію, Фрігію, Лідію) відкривали перед ними широкі можливості для ***здобуття*** нових продуктів землеробства й ремесла. Постійного тиску з боку північнопричорноморських кочовиків зазнавало й осіле населення українського лісостепу.

Кіммерійський воїн у бойовому обладунку (уявний вигляд. Реконструкція В. Мурзіна та П. Корнієнка)

Зображення кіммерійських воїнів на етруській вазі VI ст. до н. е.

Ведучи кочовий спосіб життя, кіммерійці не мали довготривалих поселень і жили в тимчасових таборах та зимівниках. Їхнє суспільство складалося з племен, об'єднаних у союзи на чолі з царями-вождями. Панівне становище посідали кінні воїни.

Військово-політичне об'єднання кіммерійців проіснувало до VII ст. до н. е. і **розпалося** під натиском скіфських племен, які мали чисельну перевагу, були краще військово вишколені та зорганізовані, адже їх очолювали царі з необмеженою владою, на відміну від кіммерійських розрізнених племен з багатьма вождями.

*Є **леґенда**, що кіммерійців, які вирішили покинути свою землю, їхні царі переконували в необхідності боротися з ворогом. Проте, не знайшовши підтримки більшості народу та не бажаючи залишати батьківщину, царі, поділившись на дві рівні частини, загинули у битві між собою і були поховані в кургані поблизу річки Тірас (Дністер).*

Внаслідок агресії частина кіммерійців покинула свою країну і, відійшовши через Кавказ уздовж Чорноморського узбережжя, оселилася в Південному Причорномор'ї, продовжуючи воєнні походи. Основна ж маса кіммерійського суспільства поступово ***асимілювалася*** у скіфському етнічному середовищі.

Скіфи

Скіфи проживали на наших землях у VII ст. до н. е. – III ст. н. е., прибувши сюди, на думку вчених, з Північного Ірану. Наприкінці VI ст. до н. е. в причорноморських степах сформувалося могутнє державне об'єднання на чолі зі скіфами – **Велика Скіфія** зі столицею поблизу сучасного м. Кам'янка-Дніпровська на Запоріжжі. Скіфську державу очолювали представники єдиної династії, ***влада*** яких була спадковою. ***Суспільство*** складалося з общинників, воїнів та жерців. Більшість населення Скіфії були вільними, біднішими чи багатшими людьми.

У часи свого піднесення Скіфська держава охоплювала величезну ***територію*** від Дунаю до Дону й від Чорного моря до сучасного Києва, на якій проживали різні за походженням народи. Це були перші паростки власне державності на українських землях.

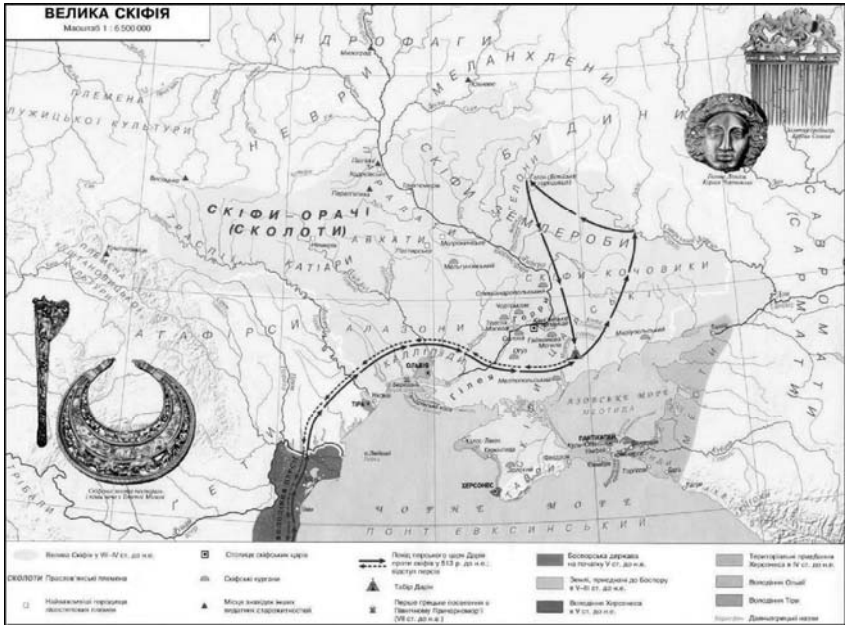

Велика Скіфія

Про господарське та культурне життя скіфів відомо переважно з даних археології. У V ст. до н. е. Скіфію описав давньогрецький історик Геродот. Її населення він поділив на 4 **групи**: царські скіфи, скіфи-кочовики, скіфи-хлібороби і скіфи-орачі.

Значна частина вчених, базуючись на історичних джерелах, допускає, що ***скіфи-орачі***, котрі жили в лісостеповій смузі між Дніпром і Дністром, були автохтонним населенням, нащадками трипільських племен, яких підкорили вихідці з Північного Ірану. Назва племені свідчить про поширення на

Скіфи-орачі
(реконструкція З. Васіної)

його землях плужного рільництва. Можливо, і частина ***скіфів-хліборобів***, які проживали на нижньому Подніпров'ї, також була автохтонним населенням. Скіфи-землероби жили осіло, займалися сільським господарством, вирощуючи пшеницю, просо, сочевицю, цибулю, часник. Значну частину вирощеного хліба вони продавали.

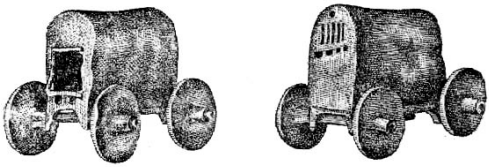

Глиняна модель скіфського воза (з розкопок у Керчі)

Скіфи-кочівники «нічого не сіяли й не орали». Вони випасали незліченні стада худоби в степах Наддніпрянщини, розводили коней, корів, овець тощо. Жили кочові скіфи в чотири- або шестиколісних критих возах, пересуваючись із чередами худоби степом. У вози запрягали дві чи три пари волів. Зверху вози накривали шкірами так, що всередину не міг проникнути ні вітер, ні дощ, ні сніг.

Царські скіфи – панівна верхівка державного об'єднання – жили на берегах Азовського моря і в степовому Криму. Вони займалися військовою справою, збирали данину з підлеглих племен. Все це, а також зиск із контролю за торговельними шляхами, що пролягали через північнопричорноморські степи, не тільки забезпечувало їх необхідними для нормального життя продуктами землеробства й ремесла, а й надзвичайно збагачувало скіфську верхівку.

Скіфський цар зі свитою під час переходу, IV ст. до н. е. (реконструкція)

Суспільний устрій царських і кочових скіфів був ідеально пристосованим до умов кочування й ведення війни. Роди й племена перетворювалися на своєрідні військові підрозділи для охорони худоби й пастухів, а також нападів на сусідів з метою заволодіння їхніми багатствами.

Хоча скіфів Геродот вважав одним народом, їхні спосіб життя та господарство засвідчують протилежне. Це ще раз підтверджує, що ***скіфи-землероби*** були не зайшлим, а корінним населенням, на основі якого, можливо, формувався український народ.

Золота пектораль із скіфського кургану Товста Могила на Дніпропетровщині, IV ст. до н. е. (фото Г. Лисенка)

У скіфів швидко виникло ***ремесло***, про рівень розвитку якого свідчать знахідки у розкопаних царських курганах. Скіфські ремісники володіли технологією виплавки міді та заліза. Виготовляли зброю, військову амуніцію, знаряддя праці, виливали котли тощо. Осілі племена ліпили з глини різний посуд. Значного поширення набули кушнірство і ткацтво. Знайдено численні ювелірні вироби надзвичайно складної роботи, зокрема славнозвісну скіфську пектораль.

Описуючи ріки Скіфії, Геродот звернув увагу, що місцеві жителі ловили в Борисфені (*Дніпрі*) і «...солили велику рибу без хребта, що зветься осетром». У гирлі ріки добували сіль, якою засолювали виловлену рибу.

Добре розвиненою була ***торгівля*** між скіфськими племенами та грецькими містами-колоніями. Перші вивозили хліб, солену рибу, конопляне полотно, мед, віск, хутро, рабів, ввозили вина, золото, срібло, вироби з них, дорогу зброю, тканини та інші дорогоцінні речі.

Невичерпним джерелом збагачення для скіфського суспільства були **воєнні походи**. Від початку своєї появи в Криму та Причорномор'ї скіфи вели активну войовничу політику супроти сусідів. Їхні ***воїни*** виділялися хоробрістю, ненавистю та жорстокістю до ворогів і одночасно військовою дружбою, побратимством та стійкістю. Віровідступництво, нехтування законами і звичаями каралися смертю. Згідно зі звичаями, під час війни скіфи пили кров першого вбитого ними ворога, з ворожих черепів робили чаші, а зі шкіри правих рук убитих ворогів – чохли для сагайдаків. Скальпами ворогів прикрашали кінську збрую. Багато з них носили плащі зі шкіри вбитих ворогів, робили з неї рушники. Скіф, у якого було найбільше таких рушників, вважався найвідважнішим воїном. Того ж,

Молодий скіфський воїн приносить голову першого вбитого ним ворога своєму цареві, від котрого отримує в нагороду ритуальну чашу з вином. IV ст. до н. е. (реконструкція)

тому використовували ***тактику*** раптових блискавичних нападів. У VII ст. до н. е., переслідуючи кіммерійців, скіфи вдерлися в Передню Азію, пронеслися по Сирії, Палестині, дійшли до володінь Стародавнього Єгипту й змусили фараона Псамметиха дати їм великий викуп, розгромили Мідію, встановивши там своє понад чвертьвікове володарювання. Лише після того, як за наказом мідійського царя Кіаксара скіфських царів на одному з бенкетів було споєно і перебито, їхнє військо змушене було залишити азійські терени.

хто на полі бою власноруч не вбив жодного ворога і цим, на думку скіфів, зганьбив себе, не допускали до святкового столу і не дозволяли брати трофеїв.

Успіхи скіфів у воєнних діях значною мірою були зумовлені наявністю у них найдосконалішої для тієї доби ***зброї***. Зокрема, скіфський лук, невеликий за розмірами, але складної конструкції, характеризувався великою далекобійністю. Згідно зі свідченням, вибитим на плиті в Ольвії (*Миколаївська обл.*), стріла, випущена з нього, пролетіла понад 521 м.

Войовничі скіфи не любили довготривалих облог і оборон, а

Цар Вавилона Набопаласар і цар скіфів перед падінням Ніневії. 612 р. до н. е.

Повернувшись у Північне Причорномор'я, яке вважали своєю батьківщиною, ***скіфи*** *отримали лиху звістку. Їхні дружини, не витерпівши довготривалої розлуки, взяли собі за чоловіків рабів. Народжені від них діти виросли і тепер, не бажаючи потрапляти у рабство, виступили проти прибульців з Азії. Після багатьох боїв, коли виявилося, що скіфи, як оповідав Геродот, не можуть подолати супротивника, один із них сказав: «Що це ми робимо, скіфи? Ми б'ємося з нашими рабами і в битвах нас стає менше і їхнє число також зменшується. Ось що тепер, як мені здається, треба зробити: відкинути списи та луки і кожному взяти батіг і якнайшвидше піти проти них. Поки вони бачать нас із зброєю, вони вважають себе рівними з нами, а побачивши, що в нас замість зброї батоги, вони зрозуміють, що вони наші раби, і перестануть чинити нам опір». Почувши це, скіфи так і зробили, а здивовані подібним перебігом юнаки припинили битву і повтікали.*

З-поміж військових успіхів скіфів слід також зазначити перемогу над перським царем Дарієм, який у 514–513 рр. до н. е. намагався їх завоювати. Ця перемога над одним із наймогутніших володарів тогочасного світу значно піднесла військово-політичний престиж скіфів і справила великий вплив на процес консолідації Північнопричорноморської Скіфії.

Полонення сарматськими воїнами скіфа. IV ст. до н. е.

Після розквіту Скіфської держави, який тривав протягом VI–IV ст. до н. е., на межі IV–III ст. до н. е. почався **раптовий спад**. Серед його причин: погіршення кліматичних умов і усихання степів, тривале витолочування трав'яного покриву численними стадами худоби, занепад економічних ресурсів Лісостепу тощо. Окрім цього, у III ст. до н. е. на землі Північного Причорномор'я з поволзько-приуральських степів прийшли кочові племена сарматів. У кількох битвах з ними царські скіфи зазнали ***невдачі*** й мусили відступити.

Мури Неаполя Скіфського

Основна частина царських і кочових скіфів осіла в Нижньому Подніпров'ї та Степовому Криму й утворила нову державу – **Малу Скіфію**. Її столицею став Неаполь, залишки якого й досі зберігаються в передмісті Сімферополя. Чимало скіфів поступово перейшли до осілого способу життя, займалися землеробством, садівництвом, торгівлею. Пожвавилися ***відносини*** з античними містами-державами. Найвищого розквіту Мала Скіфія досягла у II ст. до н. е. Вона встановила владу над Ольвією й почала збройне змагання з Херсонесом і Боспором за панування над всією Тавридою. Проте цьому завадив понтійський (*у межах сучасної Туреччини*) цар Мітрідат, який у 110 р. до н. е. військовою силою поклав край скіфській експансії. У перших століттях нової ери спостерігалося ще одне ***піднесення*** економічної й політичної могутності Малої Скіфії. Але без воєнних трофеїв, у замкненому просторі, із застарілим суспільним ладом вона виявилася нежиттєздатною. До цього додалася агресія сарматів, а згодом й інших загарбників, що остаточно доконало Скіфську державу. У III ст. після н. е. Мала Скіфія фактично ***припинила своє існування***. Скіфське населення, якому вдалося вижити, поступово асимілювалося серед інших народів.

Скіфські воїни, зображені на золотому гребінці з кургану Солоха. Кінець V ст. до н. е. (фото В. Теребеніна)

Скіфи створили високу матеріальну **культуру**. Вона ***увібрала*** в себе досягнення місцевих племен, передових цивілізацій Сходу, Кав-

казу і, особливо, Греції, а пізніше – і Риму. Скіфія також істотно ***вплинула*** на економіку, суспільний устрій, матеріальну культуру, ідеологію землеробського населення лісостепової України. Скіфські ***цілителі*** винайшли такий простий і приємний метод лікування багатьох хвороб, як парова лазня; навчили користуватися саме березовими та дубовими віниками, які зміцнюють людський організм, загартовують його і очищують.

Найважливіше джерело пізнання скіфської культури – скіфські ***поховальні пам'ятки***. Дослідження в Україні таких ґрандіозних царських курганів, як Чортомлик (*поблизу м. Нікополя Дніпропетровської обл.*), Куль-Оба (*поблизу м. Керч в Криму*), Гайманова Могила та Солоха (*Запоріжжя*), Товста Могила (*Дніпропетровщина*), відкрили світові зразки скіфського озброєння, посуду, одягу і мистецтва (у царських могилах містилися сотні золотих предметів).

Скіфи шанобливо ставилися до могил пращурів. На багатьох курганах зводили статуї, присвячені ***культу предків***, відомі нині як «кам'яні баби». Віра в потойбічне життя і безсмертя душі формувала пишний, урочистий і водночас жорстокий поховальний обряд, який ніби віддзеркалював характер народу. Воїнів ховали разом зі зброєю, одягом, посудом, їжею, часто в жертву приносили дружин і рабинь.

Особливо вражають ***похорони скіфських вельмож****. Як оповідав Геродот, бальзамоване тіло померлого возили по всіх підвладних краях; піддані на знак своєї скорботи мали обрізати собі волосся, розрізати вухо, порізати або подряпати руки, лоб, ніс, проткнути стріли крізь ліву руку. Поховання здійснювали у великій могильній ямі, кладучи туди багато коштовної зброї, прикрас, одягу, посуду. Разом із померлими клали вбитих при поховальній церемонії одну з дружин, слуг і верхових коней, іноді це були десятки людей і сотні коней. Могилу накривали дерев'яним настилом і насипали зверху величезний курган (навіть тепер, через багато століть, вони досягають кількох десятків метрів), який оточували кам'яними брилами. Через рік на могилі справляли криваву тризну: вбивали 50 молодих вояків та 50 коней і розставляли їх довкола кургану. Перших скіфських царів ховали в таємниці від чужинців на окраїні Скіфії, в загадковій місцевості Геррів.*

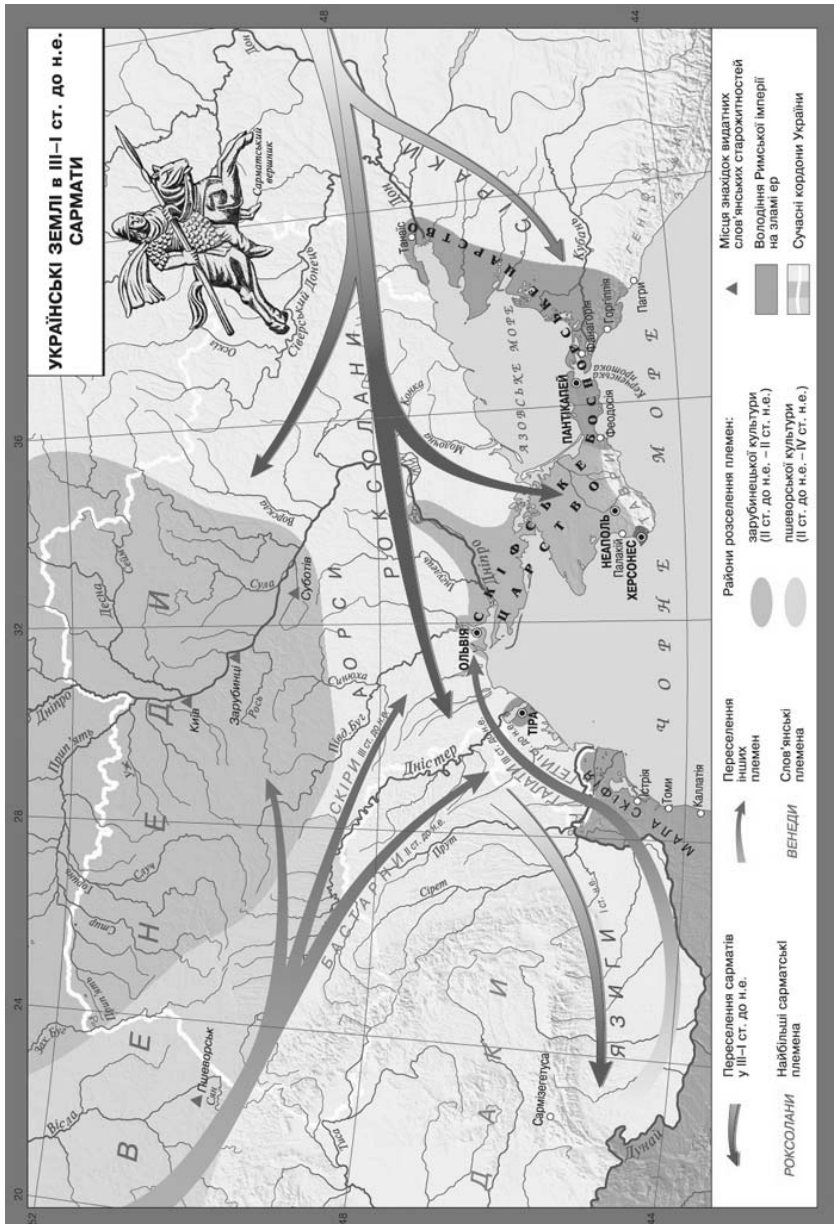

Українські землі в III–I ст. до н. е. Сармати

Сармати

Отже, у III ст. до н. е. могутня колись Скіфія занепала й поступилася своїм місцем новим прищельцям зі Сходу – войовничим сарматам (савроматам). До **складу** сарматського об'єднання входили військово-політичні союзи племен язигів, роксоланів, сираків, аорсів, аланів.

Масове переселення кочових сарматських племен із заволзьких степів на територію Північного Причорномор'я почалося наприкінці II ст. до н. е. На рубежі нашої ери вони повністю **освоїли** степи між Доном і Дніпром, іноді проникаючи аж до Південного Бугу та Дунаю. З I ст. до н. е. античні автори називали ці території вже не Скіфією, а Сарматією. Нова держава, сформована як **воєнізоване суспільство**, відігравала важливу роль на міжнародній арені. Її царі то робили ***набіги*** на скіфів Таврійського півострова, то разом з ними воювали проти понтійського царя. Постійні походи здійснювали й на римські провінції. Давньоримський історик Тацит писав про сарматів, що «...коли вони з'являються кінними загонами, ніякий інший стрій їм не може чинити опору». Для захисту від них Рим змушений був побудувати вздовж Дунаю укріплення.

З наявних даних про сарматів випливає, що за своїм зовнішнім виглядом, способом господарювання та належністю до іраномовної групи вони нагадували скіфів. Сарматів ***характеризують*** як сильних, жорстоких і невблаганних ворогів. «Вони високі на зріст, – описував їх сучасник, – вродливі й світловолосі, а лють в їхніх очах вселяє жах».

Реконструкція костюму сарматської жриці. I ст. після н. е.

Основу **господарства** більшості сарматських племен становило кочове ***тваринництво***. Вони розводили овець, велику рогату худобу, коней. У перші століття нової ери частина населення перейшла до осілості й займалася ***землеробством*** і ***ремеслом***.

Значну роль у сарматському суспільстві відігравала **жінка**. Переказуючи леґенду, за якою сармати походили від союзу амазонок зі скіфами, Геродот повідомляв, що сарматські жінки жили, як колись амазонки: вони полювали верхи, брали участь у війнах ***нарівні з чоловіками***, а також одягалися як чоловіки. Жодна сарматська дівчина не виходила заміж,

Ґоти і сармат. IV ст. після н. е.

ного удару їм завдали **ґоти** – германські племена, які просунулися з Північного Заходу, а в другій половині IV ст. н. е. їх добили **гуни** – нові кочівники, що з'явилися у степовій Україні з Центральної Азії. Частина сарматів відійшла в гори Північного Кавказу і Криму, а решта залишилися на місцях кочовищ, ставши одним з етнокультурних компонентів черняхівської культурної спільності.

«...поки вона не вб'є якогось ворога». Дані археології свідчать, що сарматських жінок часто ховали разом зі зброєю і що вони нерідко виконували функції жриць.

Майже 600 років сармати наводили жах на античний світ, але в III ст. н. е. їхнє володарювання в українських степах завершилося. Спершу нищів-

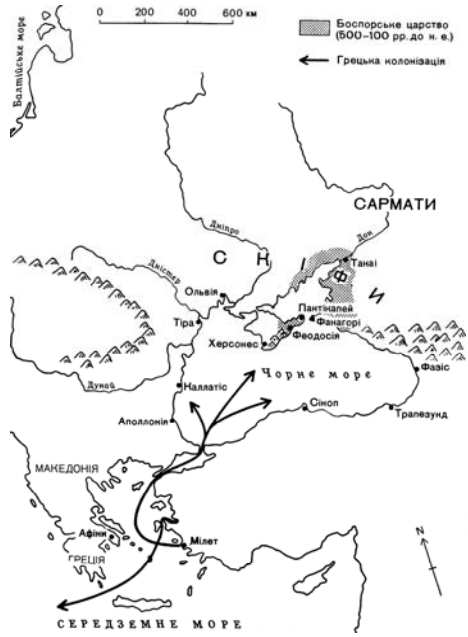

Грецька колонізація (за кн. О. Субтельного)

Античні міста Північного Причорномор'я

Починаючи з VII ст. до н. е., водночас зі скіфською експансією в Північному Причорномор'ї відбувалася також **грецька колонізація**. Її ***причинами*** були: перенаселення міст-полісів, нестача придатної для обробітку землі, продуктів харчування, соціальна й політична боротьба, посилення торгового обміну.

На відміну від скіфів, ***елліни-колоністи*** приходили невеликими загонами, ***відтворюючи*** на місцях свого розселення звичну для них систему поселень і господарювання. Такою господарчою і водночас політичною системою був поліс – своєрідна форма соціально-економічної та політичної організації суспільства у вигляді міста-держави.

Херсонес Таврійський (реконструкція укріплень)

Греки **заснували** міста Ольвію (*поблизу теперішнього с. Парутино на Очаківщині*), Пантікапей (*на місці сучасної Керчі*), Феодосію, Тіру (*Білгород-Дністровський*), Керкінітід (*Євпаторія*), Херсонес Таврійський (*поблизу нинішнього Севастополя*) та ін., перетворивши їх на центри торгівлі й ремесел. Із V ст. до н. е. з об'єднаних грецьких міст на Таманському і Керченському півостровах створено Боспорське царство з центром у Пантікапеї.

Грецька **колонія** складалася з центру – поліса – та сільськогосподарських округів – хорів – розташованих навколо міста селищ, хуторів, окремих садиб. Місто мало чітко ***спланковану забудову***. У центрі міста знаходилася головна площа – агора. Навколо неї розташовувалися адміністративні споруди, гім-

Загальний вигляд забудови акрополя в Пантікапеї (реконструкція М. Толстикова, мал. М. Іевлєва)

насії, крамниці. До агори примикала культова ділянка – теменос, на якій були сконцентровані храми, вівтарі, росли священні гаї. Поряд із містом знаходився цвинтар – некрополь. Міста, оточені міцними оборонними стінами з баштами, були розбиті на квартали і мали ***упорядкований вигляд***, зокрема там існували спеціальні гідросистеми, якими воду подавали керамічним водогоном, широкі вулиці завжди були чистими.

Кожне **місто-держава** становило окрему рабовласницьку демократичну республіку. Верховна ***влада*** належала народним зборам, виконавча – колегіям і магістратам, обраним відкритим голосуванням. За винятком рабів, іноземців та жінок, всі жителі мали широкі ***політичні права***. Молодь перед тим, як одержати громадянство, складала урочисту присягу на вірність колонії та її законам. Одним із найважливіших обов'язків громадянина поліса була ***оборона*** його від ворогів.

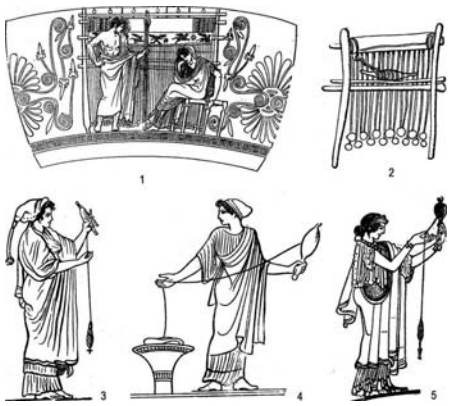

Ткацтво і прядіння
(малюнки на античних вазах)

У VI–III ст. до н. е. грецькі міста-держави бурхливо розвивалися на засадах **рабовласницького способу виробництва**. Греки-колоністи ***займалися*** землеробством, скотарством, виноградарством, рибним промислом, добуванням солі. Були розвинуті різноманітні ***ремесла***: металургія і ковальство, гутництво, ткацтво, гончарство, ювелірне виробництво тощо. Високого розвитку досягло суднобудування. Тільки в Пантікапеї діяли доки, де одночасно могли будувати або ремонтувати до 30 суден. Важливу роль у житті колоній відігравала ***торгівля*** з метрополією та місцевими племенами – скіфами, сарматами, праслов'янами, фракійцями, з якими колоністи мали тісні зв'язки. Основним предметом грецького експорту з теренів України була пшениця. Очевидно, що значну частину зерна колоністи закуповували у місцевих хліборобів – праслов'ян. Вивозили також рибу, сіль, шкіри, хутра, мед, віск, будівельний ліс, а також рабів. У При-

чорномор'я з метрополії ввозили вино, керамічні вироби, прикраси, скульптури тощо. Всі основні міста Північного Причорномор'я мали розвинуті ***монетні системи***, що обслуговували насамперед потреби міської торгівлі.

Починаючи з III ст. до н. е., грецькі колонії поступово занепали. Грецію і сусідні країни охопила **загальна криза**. Вона була ***спричинена*** розкладом рабовласницького господарства, війнами, неврожайними роками. Аґресія скіфів у Західному Криму, пересування варварських племен у Нижньому Побужжі та Подніпров'ї призвели до занепаду сільські округи античних міст – їхню основну економічну базу, спричинили значні ***воєнні сутички***. Посилилася Македонська держава, що прагнула підпорядкувати Північне Причорномор'я. Усі ці події неґативно позначилися на ***економіці*** грецьких колоній. Знесилені атаками варварів, вони змушені були відкуповуватися від них золотом. Занепав експорт хліба. До того ж дешева єгипетська пшениця витісняла з середземноморських ринків північнопричорноморських конкурентів. Населення міст розбігалося. Постійні ***напади варварів*** розладнали фінансовий стан міст-полісів – їхні золоті та срібні гроші замінили мідними.

Лита бронзова монета зі зображенням Медузи (Ольвія, IV ст. до н. е.)

З I ст. до н. е., коли причорноморські колонії стали **васалами Римської імперії**, їхнє господарство дещо ***стабілізувалося***. Пожвавилося будівництво, відновлювалися інші галузі. Тривала жвава торгівля з Малою Азією, Єгиптом, Грецією, Італією, з сусідніми варварськими племенами. Однак ***загальна криза*** рабовласницького господарства в II–III ст. н. е. остаточно підірвала сили Римської імперії. Криза вплинула і на античні держави Північного Причорномор'я, економічний занепад яких роз-

Захоплення гунами боспорського воїна (V ст. після н. е.)

почався в першій половині III ст. н. е. Скоротилися торгові зв'язки, зменшилися товарність сільського господарства і ремесла і відповідно прибутки міст. Відбувалася поступова натуралізація господарства. Тоді само на південних землях України з'явилися нові ***войовничі племена*** ґотів з Балтики та гунів з Центральної Азії. У III–IV ст. н. е. майже всі античні держави Північного Причорномор'я припинили своє існування. У 270 р. вони зазнали поразки від ґотів, а через століття їх остаточно знищила навала гунів.

Завершився античний період в історії України. Протягом тисячоліття тут співіснували прийшле давньогрецьке і місцеве населення (скіфи, сармати, фракійці, праслов'яни та ін.). Підтримуючи міцні економічні й культурні зв'язки з місцевими племенами, центри **давньогрецької цивілізації** на Чорноморському узбережжі здійснили ***значний вплив*** на соціально-економічний, політичний, культурний розвиток місцевого населення. Греки принесли на причорноморські землі найбільш розвинуту на той час **культуру**. Під її впливом поширювалася грамотність, розвивалася ***освіта***. Діти вільних громадян училися читати, писати й рахувати, розуміли риторику, філософію, музику. Випускники шкіл добре знали літературу, багато хто читав Гомера, знав напам'ять «Іліаду». Велику увагу приділяли ***фізичній підготовці*** громадян. Високорозвинутими були ***мистецтво й наука***. Кожне місто мало своїх поетів, музикантів, художників, артистів, учених. Будували храми й театри, які прикрашали високохудожніми розписами, фресками, мозаїкою.

Отже, на українських землях протягом тривалого часу формувалися **державотворчі традиції**, носіями яких були кіммерійці, скіфи, греки, сармати та деякі інші народи. Перебуваючи в контакті з праслов'янами лісостепової смуги, де тривав слов'янський, зокрема український, етногенез, вони певним чином ***впливали*** на економічний, політичний та культурний розвиток наших пращурів. Закономірно, що нинішня Україна як держава ***успадкувала*** історію й тих народів, які свого часу проживали на її теренах і створювали свої державні об'єднання.

3. Походження слов'ян та їхнє розселення на території України

Сучасні українці є однією з гілок історичного слов'янства, етногенез якого на сьогодні остаточно не з'ясовано. Про нього може йтися лише в загальних рисах на основі даних різних наук: історії, археології, лінгвістики, етнографії, антропології тощо. Значна частина **науковців** схиляється до думки, що слов'янський світ започаткований у бронзовому і ранньозалізному віках (II–I тис. до н. е.). Вперше про слов'ян-венедів (венетів) згадували ***римські автори*** I–II ст. н. е. Пліній Старший, Тацит, Птолемей. З VI ст. про слов'ян детальніше повідомляли ***візантійські історики*** Прокопій Кесарійський, Менандр Протиктор, Маврикій Стратег та ін. Готський хроніст Йордан писав, що вони походять від одного кореня і відомі за трьома назвами: венети, анти і склавини. Отже, на рубежі нової ери **слов'яни** сформувалися як самостійна етнічна спільнота, що ***співіснувала*** в Європі з германцями, фракійцями, сарматами, балтами, угрофінами. Як підтверджують писемні джерела, вони ***займали райони*** басейнів рік Вісли і Дністра, Прип'ятського Полісся, сягали Верхнього Подніпров'я. На початку нової ери завершився ***поділ*** слов'янсь-

Розселення слов'ян (за кн. О. Субтельного)

кої спільноти на дві групи: східну (українці, білоруси, московити) і західну (поляки, кашуби, чехи, словаки, лужичани). У V–IX ст. частина слов'ян переселилася на Балканський півострів, де утворилася південнослов'янська група (серби, болгари, хорвати, словенці, боснійці, македонці, чорногорці).

Однак, на думку доктора історичних наук, старшого наукового співробітника Інституту історії України НАН України Б. Черкаса та інших науковців, серед слов'ян маємо ***два народи****, які не є об'єктивно слов'янами, але слов'янізувалися. Це болгари й московити.*

Антське об'єднання

Східні слов'яни, що проживали на землях сучасної України, на початку I тис. об'єдналися в державну формацію антів (*етнонім «анти», на думку лінгвістів, іранського походження і означає людей, що перебувають на окраїні, рубежі*), яка займала **територію** між Дністром і Дніпром, а в період найвищого піднесення простягалася від Дону до Румунії й далі на Балкани. Невідома загальна кількість **племен**, що входили до складу цього об'єднання. Однак з повідомлення Йордана про полонених антських старшин дізнаємося, що їх було не менше 70.

В Антському державному об'єднанні панував **демократичний лад**. Прокопій Кесарійський писав, що склавинами й антами не править хтось один, але здавна управляє ними ***народне зібрання*** і всі справи, добрі чи лихі, вирішуються спільно. За часів загальної небезпеки вони обирали ***правителя***, авторитет якого визнавав увесь народ. Поступово реальна влада зосереджувалася в одних руках. Про антських царів Божа, Андрагаста, Мезамира, полководців Доброгаста, Всегорда, Пирогаста та інших згадано в письмових джерелах. Найближче оточення царя становили старійшини племен, що входили до складу об'єднання.

Святкове вбрання антів (реконструкція З. Васіної)

Повідомляючи про **побут і звичаї** слов'ян, зокрема антів, у VI ст. візантійський імператор Маврикій Стратег за-

значав: «Вони ***живуть вільно*** і не дають нікому поневолити себе або підкорити. Їх дуже багато в країні, і вони досить ***витривалі***, переносять легко і спеку, і холод, і дощ, і неприкритість тіла, і убозтво. До тих, хто приходить до них і користується ***гостинністю***, вони ставляться ласкаво і по-приятельськи, привітно зустрічають і проводжають потім від місця до місця, охороняючи тих, хто потребує цього... Тих, хто перебуває у них у полоні, вони не тримають у рабстві безстроково, подібно до інших народів, а обмежують їхнє рабство певним строком, після чого відпускають їх додому, якщо вони захочуть, за деяку винагороду. Або ж дозволяють їм оселитися з ними, але вже як вільним людям і друзям. Цим вони здобувають їхню любов». Визначний дослідник історії України М. Грушевський вважав антів ***предками українського народу***.

Слов'янський воїн

Маючи сильну військову організацію, антські племена вели успішні війни зі своїми сусідами. **Воєнні походи** спочатку були справою добровільною, в них брали участь усі бажаючі. Пізніше почала виділятися ***дружина***, для якої війна стає професійним заняттям і засобом збагачення. Можновладці експлуатували ***полонених*** і обертали їх на рабів. Чисельність останніх була доволі значною, якщо врахувати, що в окремих військових походах анти захоплювали в полон десятки тисяч осіб. Але це, як зазначено, не було класичним рабством. Найчастіше воно перетворювалося на ***феодальну залежність*** полоненого від власника. Через якийсь час полонені за викуп могли повернутися додому або ж залишитись на становищі вільних.

Ґоти на війні

Певний час анти **межували** зі східногерманськими племенами ***ґотів***, які проживали в причорноморських степах у II–

Гунський вершник V ст.
(реконструкція П. Корнієнка
та О. Симоненка,
рис. П. Корнієнка)

IV ст. Відносини між обома народами мали несталий характер. Союзні відносини і спільні воєнні заходи, спрямовані проти Римської імперії, чергувалися зі збройними сутичками та політичною конфронтацією. В IV ст. у володіння Ґотського королівства вторглися ***гуни***, які вийшли з Центральної Азії. Вони не загрожували існуванню Антського об'єднання і тому анти виступили на їхньому боці у боротьбі з ґотами. В підсумку останні були розгромлені й залишили територію України. За ними на захід також вирушили і гуни. В середині V ст. вони також були розбиті та розпорошені серед місцевих народів.

Водночас із занепадом ґотів та гунів під натиском варварських народів загинула і Західноримська імперія. Натомість Східноримська імперія – Візантія, як і Антське державне об'єднання, зуміла вистояти. Відносини між ними багато в чому визначали політичну ситуацію в Європі протягом другої половини V – середини VI ст. Особливо це виявилося у т. зв. **Балканських війнах**, які анти разом з близькими до них склавинами (*слов'янським протодержавним міжплемінним об'єднанням, що знаходилося на території сучасної Південної Польщі, Словаччини, Трансільванії*) вели за сфери впливу в Придунайській рівнині та на Балканах. У першій половині VI ст. ***слов'янський наступ***, як стверджував український дослідник М. Брайчевський, мав характер сезонних походів. Наші предки переправлялися через Дунай, вторгалися у візантійські воло-

Двобій слов'янського (зліва)
та візантійського воїнів. VI ст.

діння, захоплюючи багаті трофеї та полонених, а восени поверталися додому. З середини VI ст. почалося слов'янське розселення на правобережжі Дунаю та ***колонізація Балкан***. Протягом кількох десятиліть північ Балканського півострова повністю слов'янізувалася (*сучасні Болгарія і країни колишньої Югославії*). Окремі слов'янські колонії виникли на Пелопоннесі й у Малій Азії.

Подальшим колонізаційним планам антів і склавинів завадила нова хвиля завойовників із Центральної Азії – **аварів**. Протягом 558–568 рр. вони пройшли через південні степи і в Трансільванії (*територія сучасної Румунії*) заснували свою державу – Аварський каганат. Підкоривши склавинів, авари розпочали ***наступ на антів***, які діяли в союзі з Візантією. У ході тривалої боротьби анти зазнали нищівної поразки. З 602 р. про них уже не згадують давні автори. Праукраїнське Антське об'єднання розпалося. Почалося формування нових племінних союзів і державних утворень.

Східнослов'янські племена (за кн. О. Субтельного)

Державно-племенні утворення VII–VIII ст.

Протягом VII ст. **праукраїнці** зосереджувалися на правому березі Дніпра. У VIII–IX ст., згідно з «Повістю временних літ» літописця Нестора, на території сучасної України ***проживали*** такі племена: поляни заселяли сучасні Київщину і Канівщину; древляни – Східну Волинь; сіверяни – Дніпровське Лівобережжя; уличі – Південне Подніпров'я і Побужжя; хорвати – Прикарпаття та Закарпаття; волиняни (бужани) – Західну Волинь; тиверці – землі над Дністром.

Характерним для політичної організації того часу було утворення **племінних союзів**, які в міру свого зміцнення і консолідації перетворювалися на об'єднання державного типу («князівства», «землі»). Літопис оповідає, що у всіх племен утворилася своя влада, своє «князювання». Зокрема, на початку VII ст. племена дулібів (волинян) створили на Волині, насамперед у басейні Західного Бугу, ***Державу волинян***. Письмові джерела свідчать про наявність там близько 70 укріплених городищ. Проте проіснувало це утворення недовго: приблизно в середині VII ст. волиняни зазнали важкої поразки від аварів і опинилися під їхньою владою.

Успішніше відбувалася етнічна консолідація праукраїнських племен у Середньому Подніпров'ї. Головну роль у цьому процесі відігравали племена полян. Із середини I тис. вони входили до Антського об'єднання, а після його розпаду заснували наприкінці VI – VII ст. нове ранньодержавне утворення. Очолював ***Полянський племінний союз***, що згодом перейняв назву одного з місцевих племен – Рос або Рус, напівлегендарний князь Кий, а також його брати Щек і Хорив та сестра Либідь, які заснували Київ.

Князь Кий із батьком приймають гунських послів. 450 р. (худож. А. Орльонов)

До полян, що мали вигідне геополітичне положення, зокрема на перехресті важливих торговельних шляхів, за економічними, політичними й етнічними інтересами тяжіли сусідні племена сіверян і древлян. Саме поляни, західні сіверяни й древляни у VII ст. почали об'єднуватися у федерацію племен, яку вже тоді сучасники називали **Руссю**. Одночасно зі зміцненням позицій київських князів федеративна форма правління ***еволюціонувала*** в самодержавну. Цей процес відбувався повільно, суперечливо, але неухильно. Наприкінці VIII – у першій половині IX ст. утворилося стабільне праукраїнське державне об'єднання Руська земля. Влада київського князя поступово поширювалася на всю територію державного утворення.

Господарство та суспільні відносини

Основу господарської діяльності східнослов'янських племен становило орне **землеробство**. Наші предки переважно селилися поблизу річок, струмків та озер поряд із заплавними луками – там, де були придатні й легкі для обробітку землі. Спочатку вони використовували дерев'яне рало, згодом – залізні наральники та плуг з чересломі і лемешем. ***Тягловою силою*** були воли та коні. Переважала перелогова система, коли поле обробляли й засівали аж до виснаження землі, а потім воно відпочивало до відновлення родючості. Використовували дво- і трипілля. Із зернових сіяли просо, пшеницю, жито, ячмінь. Знали бобові, ріпу, льон, гречку. Врожай збирали серпами та косами, а зерно мололи ручними жорнами.

Поряд із землеробством традиційним для праукраїнців було **тваринництво**. Розводили переважно велику рогату худобу і свиней, рідше овець, кіз, коней.

Значну роль у господарстві відігравали **ремесла та промисли**. Із ремесел найрозвинутішими були залізодобування та металообробка, котрі великою мірою визначали рівень розвитку суспільства. ***Поширеними*** були ковальство, гончарство, деревообробка, прядіння й ткацтво, обробка шкіри та кості, виробництво прикрас тощо. Поступово ремесла зосереджувалися у ***городищах***, які переростали у містечка й міста, ставали центрами племінних об'єднань. Свої вироби ремісники вимінювали на продукцію сільського господарства, що сприяло встановленню зв'язків між ремісничими центрами й сільською округою. Серед промислів виділялися мисливство, рибальство, бортництво, збиральництво.

Певного рівня досягла зовнішня **торгівля**. Праукраїнські племена мали торгово-обмінні ***відносини*** з містами-державами Північного Причорномор'я, Візантією, Великою Моравією у Середньому Подунав'ї, Болгарією, Хозарією та іншими країнами й народами. ***Вивозили*** рабів, зерно, хутра, шкіри, віск, мед, а ***ввозили*** вина, вироби зі скла, прикраси, срібні монети тощо.

Економічною основою східнослов'янського суспільства була родова власність на землю; роди входили до складу племені. Водночас у VIII–IX ст. суспільний розвиток у слов'ян визначався зміцненням господарської самостійності малих сімей, які перетворювалися на головний виробничий осередок.

Суспільні відносини наших предків характеризувалися ***переходом*** від первісної демократії до військово-племінного об'єднання, де влада концентрувалася в руках сильних вождів. Спершу їх обирала громада, а згодом їхня влада стала спадковою. У межах союзів племен поступово ***долалася племінна замкнутість*** і в процесі подальшої консолідації вони перетворювалися на окремі князівства (полян, древлян, сіверян), на основі яких формувалася Руська земля.

Ландшафтно-планіграфічна реконструкція городища Монастирьок на Черкащині. VIII–X ст. (за реконструкцією В. Петрашенко, рис. О. Петросюка)

Вірування

Відносно високого рівня розвитку досягли давні слов'яни в ідеологічній сфері. В перших століттях нової ери вони мали **язичницьку міфологію**, що була цілісною системою уявлень про світ і місце людини в ньому.

Боги уособлювали явища природи й космос, а з часом – і суспільні процеси. Провідне місце в язичницькому пантеоні посідали божества, пов'язані з аграрним культом: Даждьбог – бог Сонця, Перун – бог грому, Сварог – бог неба, Стрибог – бог вітру, Род – бог природи та землеробства, Велес – бог худоби та ін. Наші предки обожнювали природу в усіх її виявах, поклоняючись горам, джерелам води, деревам, тваринам. Вони вірили, що в лісах живуть лісовики, у водах і болотах – водяники і русалки, в хатах – домовики. Одних вважали добрими, інших – злими. Щоб задобрити богів, їм приносили ***жертви*** у вигляді їжі, напоїв, тварин. Здійснювалися й людські жертвоприношення.

Збруцький ідол – статуя язичеського божества слов'ян, знайдена у 1848 р. у річці поблизу Гусятина на Тернопільщині (вигляд з 4-х сторін). Краківський археологічний музей

Відомо про існування язичницьких ***культових споруд*** – храмів, капищ, требищ, які використовували для молінь і жертвоприношень. Служителями були жерці, яких називали ***волхвами***. Вони володіли, крім релігійних, знаннями з медицини, астрономії, історії свого народу. Вже тоді існував календар, який складався з 12 місяців і чотирьох пір року. Новий рік починався у березні, коли пробуджувалася природа.

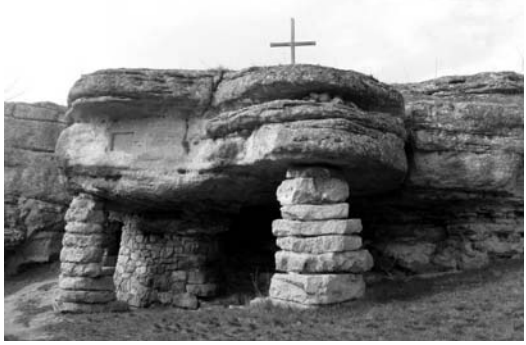

Давньослов'янський печерний храм IX ст. у с. Монастирок на Тернопільщині (сучасне фото)

Отже, протягом тисячоліття наші предки створили високу матеріальну і духовну культуру, яка стала основою для формування могутньої держави – Русі-України.

Лекція ІІ

РУСЬ-УКРАЇНА

1. Становлення централізованої держави на чолі з Києвом

Проблема походження Русі – одна з найбільш актуальних у вітчизняній історіографії. Навколо неї тривалий час велася гостра полеміка між двома таборами науковців – «норманістами» та «антинорманістами».

Теорії походження Русі

«**Норманісти**» вважали, що як державність, так і саму назву «Русь» на київські землі принесли варяги – нормани, вихідці зі Скандинавії, які в добу появи Руської централізованої держави вели активну військову, торгову й політичну діяльність. ***Творцями*** норманської теорії були німецькі історики Г. Байєр, Г. Міллер та А. Шльоцер, які працювали у другій половині XVIII ст. в Академії наук у м. Пєтєрбург (Московія). Свою гіпотезу вони ***мотивували*** на основі довільного тлумачення «Повісті временних літ», де йшлося про закликання слов'янами на князювання варязького князя Рюрика та його братів. З українських учених норманську теорію підтримували О. Єфименко, Д. Дорошенко, Є. Маланюк та ін.

Зокрема, Д. Дорошенко, ***полемізуючи*** *з «антинорманістами», зазначав: «Розуміється, не можна заперечити, що деякі, може, і всі східнослов'янські племена мали свою державну організацію зі своїми місцевими династіями на чолі. Сліди цих місцевих династій задержалися подекуди аж до XII віку. Але се була, видко, досить слабка організація і, як ми бачили, вона не могла охоронити деякі племена від залежності од хозарів. І ось появляються серед цих племен варяги, скидають місцевих князьків, силою підбивають окремі племена під владу своїх конунгів і сформовують одну велику державу, на чолі якої стоїть варяжська династія Рурика».*

Фрагмент
«Повісті временних літ»
(за Радзивіллівським
списком XV ст.)

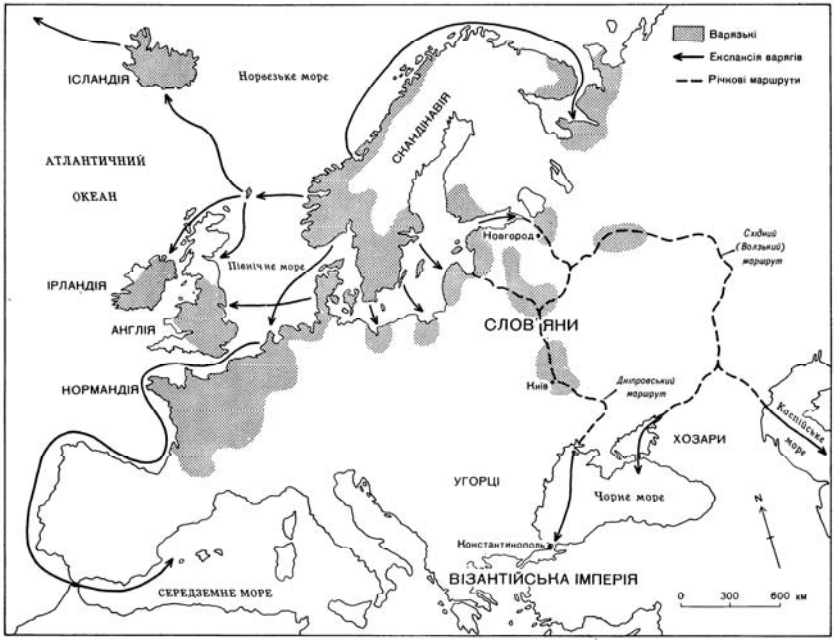

Експансія варягів (за кн. О. Субтельного)

Є. Маланюк вважав, що варяги виконали щодо осілого хліборобського населення місію збудника, прищепивши йому почуття «меча» й «держави».

«**Антинорманісти**» рішуче заперечували проти абсолютизації ***«варязького фактора»*** в становленні державності русинів і наголошували, що слово «Русь» – слов'янського походження і жодним чином не стосується варягів. Антинорманської концепції дотримувалася більшість українських істориків, зокрема В. Антонович, Д. Багалій, М. Грушевський, М. Костомаров.

Сучасна наука, відкидаючи крайнощі обох підходів, ***визнає***, що нормани протягом IX–XI ст. відігравали на Русі активну політичну роль і навіть очолили князівську династію (*за іншою версією, це були не нормани, а представники слов'янських племен реріків, або ободритів, із Південної Балтики*). Однак не вони стали засновниками Руської держави, будучи насамперед професіоналами, готовими служити кожному, хто потребував їхніх умінь і міг заплатити за їхні послуги. ***Насправді*** держава на землях сучасної України почала формуватися задовго до IX ст. як підсумок економічної, політичної та етнокультурної консолідації східного слов'янства. Цей процес був складним та тривалим і відбувався в рамках загальноєвропейської державотворчої традиції. Його перші ознаки виявилися в Антському об'єднанні (II – початок VII ст.).

Воїн-варяг

Так само ***хибною***, на думку багатьох сучасних істориків, є теза про скандинавське коріння терміна «Русь». Цей етнонім має місцеве походження і пов'язаний із назвами річок Рось, Руса, Роставиця у Центральній Україні (*окремі дослідники виводять його назву від імені одного з кельтських (галльських) племен «rutheni» («русини»), яке нібито в IV ст. прийшло на землі полян*). З VII ст. він перейшов на групу східнослов'янських племен Середнього Подніпров'я і став їхньою самоназвою, що підтверджується джерелами VIII–IX ст.

Поняття **«Русь»** і «Руська земля» вжив літописець Нестор для порівняно невеликого регіону Середньої Наддніпрянщини, що охоплював сучасні Київську, Чернігівську, Житомирську, Сумську, а

Нестор-літописець (скульптор М. Антокольський)

також частини Вінницької, Черкаської та Полтавської областей. З кінця XII ст. Руссю почали називати також західну частину України. Інші східнослов'янські та неслов'янські землі – від Чорного до Білого моря і від Карпат до Волго-Окського межиріччя, які з розширенням Русі ввійшли до її складу, стали називатися в історичній літературі «руські», оскільки належали до держави з відповідною назвою.

Щодо назви держави «Русь» зазначимо, що в історичній літературі ***вживають*** також терміни «Руська держава», «Русь-Україна», «Давньоруська держава», «Давня Русь», «Київська держава», «Київська Русь» (проте таких термінів як «московська Русь», «смоленська Русь», «суздальська Русь» тощо, в літописі не згадано).

Занепадом державності на українських землях ***скористалися*** *владимиро-суздальські, а згодом і московські князі, які, як зауважив український дослідник Ю. Терещенко, висловили свої претензії на культурну спадщину всієї старої Русі, її історію, традиції, загальноєвропейське визнання. Уже московський князь Сімеон Гордий (1340–1353) наважився титулувати себе «великим князем всея Руси», хоча для цього не мав ніяких реальних підстав. Після входження України-Русі до складу Московитської держави її, на противагу останній, що вперто іменувала себе «Великоросією» або «Великою Росією», в офіційному діловодстві стали називати «Малою Руссю» або «Малоросією». Цю* ***невідповідність*** *усвідомлювали в Західній Європі, де стосовно Московитської держави аж до початку XVIII ст. вживали переважно назви «Москва», «Московщина», «Московія» (а до її населення – «московити», «москалі») і лише пізніше – «Росія» (від греко-візантійської назви терміна «Русь» – Ρωσία), яка стала вкраденою назвою Московії. Водночас щодо України застосовували її стару назву «Русь».*

Впродовж XVIII ст., у добу піднесення Московитської імперії, вона спробувала остаточно ***привласнити*** *політичну і культурну спадщину Русі-України. Маніпулюючи фактами, московитські правителі у підвалини імперської ідеології заклали міфи про Русь як*

«колиску трьох братніх народів», де старшим братом призначили свою Московію (перейменувавши її згодом на Росію), про «єдину неподільну Росію» з її поетапними складовими: Київської-Владимирської-Московської Русі тощо. Ці ***маніпулятивні технології*** *на довгі роки стали засобом відлучення українців від створеної ними величної будови Руської державності, культури, духовної спадщини тисячолітньої княжої Русі, засобом їхнього нещадного змосковщення.*

Той факт, що Московія, отримавши свою сфальшовану назву – «Росія» лише у XVIII ст., претендувала на ***історичний спадок Русі****, створений на 700 років раніше, дав підстави відомому мислителеві К. Марксу стверджувати у своїй праці «Викриття дипломатичної історії XVIII століття», що «...Московська історія пришита до історії Русі білими нитками».*

Саме тому Московія й досі ніяк не відчепиться від України, оскільки остання додає їй легітимності в претензії на спадок Русі, якого Московія не мала.

Отже, історично так склалося, що наша Батьківщина протягом тривалого часу мала дві ***головні назви*** *– «Русь» і «Україна», що належать до різних епох (не відразу виникли й утверджувалися національні назви і в інших європейських народів – французів, німців, англійців, італійців тощо). Перша з них тепер стала історичною, а друга – остаточно утвердилась як національне найменування.*

Вперше ***назва «Україна»*** *(давньоруською «Оукраина») зустрічається в 1187 р. у Київському літописі в значенні «край», «земля» і стосується Середньої Наддніпрянщини. У пізніших літописних звістках у тому самому значенні маємо згадки про Україну Галицьку, Волинську та ін. Поступово термін «Україна», «Країна», «Вкраїна» персоніфікували і вживали як власну назву всієї території, де проживав український етнос. Назва «Україна» поширилася також в Європі, де, починаючи з другої половини XVI ст., на багатьох географічних мапах поряд зі старою назвою «Русь» зустрічалася нова назва «Україна». Таким чином, Україна стала* ***народною назвою*** *окремої землі з окремим народом. Разом із тим, за давньою традицією українці продовжували називати себе народом «руським» (в Галичині та Закарпатті, які не входили до складу Московії («Росії») й не мали потреби захищати від неї свою окремішність,*

терміни «русин», «руський» вживали аж до кінця XIX – початку XX ст.).

Як і норманська теорія походження Русі, не витримала критичної перевірки **хозарська гіпотеза** американського вченого О. Пріцака, яка виводила руську державність із Хозарського каганату. ***Насправді*** Русь і Хозарія становили паралельні утворення, що розвивалися в приблизно однакових хронологічних межах.

Проаналізувавши проблему походження централізованої держави на чолі з Києвом, зазначимо, що її формування було підсумком **органічного розвитку** східнослов'янських племен, зумовленого впливом соціально-економічних, політичних і зовнішніх чинників. Зокрема, ***підвищення продуктивності праці***, яке посприяло виникненню додаткового продукту (*надлишку засобів для існування понад їхній необхідний життєвий мінімум*), привело до значних змін у соціальній сфері. Передусім зменшилася необхідність спільного обробітку землі, яка почала переходити у власність окремих сімей. Відбулося майнове й соціальне ***розшарування***. Племінна знать – князь, бояри (*знать, пов'язана службовими відносинами з князем*), дружинники (*озброєні воїни, які служили князям за винагороду*) – поступово зосереджувала у своїх руках чималі багатства, захоплювала землі сільської общини, використовувала працю рабів і збіднілих одноплемінників, перетворюючи їх на феодально залежних.

Землеробство і ремесло в Київській Русі: зліва – оранка, справа – будівництво міста (мініатюра з Радзивіллівського літопису)

Представники різних суспільних верств давньоруського населення (реконструкція одягу П. Толочка)

Розвиток ремесла, зародження товарного виробництва зумовили поглиблення суспільного ***розподілу праці***, розширення обміну всередині общин та між ними. Це викли-

ло активізацію торгівлі – як внутрішньої, так і зовнішньої, сприяло зміцненню міжрегіональних зв'язків, формуванню спільної матеріальної культури. Виникли міста. Спочатку це були невеликі ремісничо-торгові поселення, які згодом ставали центрами племінних об'єднань.

Посилення об'єднавчих тенденцій у суспільстві, укрупнення територіальних утворень, їхня військова активність вимагали нових методів і форм управління. Народні віча стали неефективними. На чільне місце висунулася князівська ***влада*** – спочатку виборна, а потім спадкова. Дружина як об'єднання професійних воїнів поступово ставала органом примусу.

Віче
(реконструкція за картиною В. Васнєцова)

Ще одним чинником, що відігравав важливу роль у державотворенні, була постійна ***загроза ззовні***. Вона підштовхувала слов'янські землі до консолідації та зміцнення сил. До того ж хлібороби-общинники були зацікавлені, щоб князь і дружинники зі зброєю в руках захищали їх, позбавляючи від обтяжливих і небезпечних ратних справ.

Князь із дружинниками. X ст.
(реконструкція З. Васіної)

Писемні джерела, в т. ч. «Повість временних літ» літописця Нестора, засвідчили перші кроки в становленні централізованої держави на українських землях з VI ст. Важливим моментом у цьому процесі було ***заснування Києва*** (*припускають, що він виник наприкінці V – у першій половині VI ст.*), котрий не лише став осередком політичної консолідації Полянського міжплемінного со-

юзу, а й швидко зайняв позиції головного політичного та соціального центру східних слов'ян. Першим київським князем, згідно з літописом, був Кий.

Наприкінці VIII – у першій половині IX ст. загалом у Середньому Подніпров'ї склалося стабільне праукраїнське державне об'єднання Руська земля. До його складу ввійшли поляни, сіверяни, древляни.

Пам'ятний знак на честь засновників Києва: Кия, Щека, Хорива і їхньої сестри Либіді (скульптор В. Бородай, архітектор Н. Фещенко)

Руська земля

За правління нащадків Кия Руська земля посилила вплив на навколишні племена та активізувала зовнішню політику, спрямовану на зміцнення своїх позицій на чорноморських ринках. Наприкінці VIII ст. руський **князь Бравлин** здійснив вдалий ***похід*** на Таврійський півострів, фактично підпорядкувавши його. Існують свідчення, що в той час він ***охрестився***. У першій половині IX ст. (не пізніше 842 р.) ***русини вторглися в Амастриду*** (*місто поблизу сучасного турецького м. Синоп*) і поширили свій вплив на значну територію малоазійського узбережжя Чорного моря, що належало Візантії. Тоді само, у 839 р., руське посольство відвідало імператора франків Людовика Благочестивого з ***пропозицією дружби***. Це свідчило про вихід молодої держави на міжнародну арену.

Хозарський воїн IX ст. (реконструкція)

Починаючи з VII ст., постійним суперником Русі на південному сході стала могутня **Хозарська держава**,

яка утворилась у пониззі Дону й Волги та на Північному Кавказі. Протягом VIII ст. хозари прагнули підкорити собі значну частину слов'янських племен, у т. ч. тих, які проживали в Середньому Подніпров'ї. Однак зі зміцненням праукраїнської держави остання почала чинити сильний ***опір експансії*** Хозарського каганату на свої землі. Якщо східні сіверяни, радимичі платили каганату данину, то поляни у відповідь на таку вимогу кагана послали йому меч. Русини розселилися на території каганату, а в його столиці Ітилі навіть утворили колонію з власним суддею і язичницькими капищами. Руська мова та писемність поширювалися серед населення Хозарії поряд з давньоєврейською.

Важливим етапом в історії Руської землі був період князювання у Києві останніх представників **династії Києвичів** – Дира і Аскольда, що припадає, ймовірно, на 30-ті – початок 80-х рр. IX ст. ***Територія*** держави охоплювала сучасні Київщину, Чернігівщину та Переяславщину. Арабський історик X ст. Аль-Масуді, характеризуючи ***князя Дира***, зазначав: «Перший між слов'янськими королями – король аль-Дир; він має великі міста, великі залюднені землі, до столиці його держави приходять мусульманські купці з різним крамом».

Князі Аскольд і Дир
(худож. М. Фартух)

У той час Русь не тільки спустошувала околиці Візантійської імперії, а й завдавала ударів по її столиці – Константинополю. У 860, 863, 866 та інших роках ***князь Аскольд*** на чолі великої дружини нападав на Константинополь і врешті-решт змусив візантійського імператора підписати між Візантією та Руссю союзницький договір, який за суттю був дипломатичним визнанням останньої. За ***договором*** Візантія мала виплачувати Русі щорічну данину. А Русь зобов'язалася надавати їй військову допомогу в боротьбі з арабами. Важливою була стаття про прийняття християнства Аскольдом і хрещення Русі, яке, однак, сприйняла тільки верхівка суспільства.

Поряд із Візантією Руська земля підтримувала **активні відносини** і з деякими іншими країнами Близького Сходу та Європи. Це свідчило про утвердження її на історичній арені як могутньої держави середньовіччя, що входила в коло європейських народів.

Окрім Руської землі, на середину IX ст. у Східній Європі сформувались ще два великі **політичні утворення** східнослов'янських племен. В арабських джерелах вони фігурують за назвами «Куявія», «Славія» та «Арсанія». ***Куявія*** (Куябія, Куяба) – це, на думку більшості істориків, Руська земля, центром якої була Куяба (Київ). ***Славія*** була розташована на півночі й охоплювала землі ільменських словенів та окремих неслов'янських народів, таких як чудь, весь, меря. Її ототожнюють з пізнішою Новгородською землею. Столицею Славії було місто Ладога. ***Арсанія*** (Артанія, Арта) знаходилася в Приазов'ї та Причорномор'ї, де пізніше утворилося Тмутараканське князівство (*ряд дослідників ототожнює її з Ростово-Суздальською землею*).

Формування Русі

У період, як Руська земля розвивалася й міцніла, на півночі, у **Славії**, розгорілися внутрішні чвари. Для їхнього подолання на місцевий престол у 862 р. було запрошено норманського (*за іншою версією, балтійсько-слов'янського*) ***князя Рюрика***. Прибувши разом зі своїми братами Синеусом і Трувором (*окремі історики вважають їх вигаданими персонажами*) та військовою дружиною, новий правитель заходився підпорядковувати собі ворогуючі племена. У 879 р. Рюрик помер і влада перейшла до його малолітнього спадкоємця Ігоря. Хоча насправді фактичним правителем був опікун останнього – воєвода Олег.

Закликання варягів (худож. В. Васнєцов)

У 882 р. Олег організував **похід** на кривичів, головним містом яких був Смоленськ *(ни-*

ні – в Московії), а згодом, підступно вбивши київського князя Аскольда, заволодів і Києвом. Імовірно, що північним завойовникам сприяла місцева язичницька опозиція, яку не влаштовувала здійснювана Аскольдом політика християнізації та яка сподівалася за допомогою язичника Олега зміцнити своє становище. Це був ***династичний переворот***, коли замість династії Києвичів, яка зійшла з історичної арени, утвердилася династія Рюриковичів, оскільки формальним правителем вважався Ігор Рюрикович.

З утвердженням Олега в Києві вплив Руської землі, що об'єднувала Київщину, Переяславщину і Чернігівщину, поширився на інші, в т. ч. північні території. Сформувалася **Руська земля в широкому значенні**. Тодішні мешканці називали свою державу «Руссю» або «Руською землею», себе, її населення, збірним етнонімом «русь», а кожного зокрема – «русином».

Об'єднання південного і північного державно-політичних осередків сформувало проблему, дискусії навколо якої тривають і сьогодні: яке з них є основою формування Русі? На думку дослідників, суперечності можуть бути вирішені лише на користь Півдня, оскільки ***південно-руські землі*** *у VIII–IX ст. на 100–200 років випереджували в соціально-економічному та культурному розвитку північні. Цей факт, як і те, що первісним територіальним осередком (ядром) Русі була Наддніпрянщина («Руська земля» у вузькому значенні) з центром у Києві, дали підстави М. Грушевському вважати Русь давньоукраїнською князівською державою, ототожнюючи Україну з Руссю. Цієї думки дотримуються й сучасні українські історики.*

Щодо ***Московитської держави****, то вона, на думку московитського дореволюційного історика В. Ключевского (в цьому його, зокрема, підтримала сучасна московитська історикиня Н. Ільїна), бере свої корені не з південного, а з північного ранньодержавного об'єднання з центром у пізнішому Новгороді (заснований у X ст.; нині – в Московії), а також на території Волго-Окського межиріччя, населення якого було неоднорідним за своїм етнічним складом. «Московитське плем'я, – писав В. Ключевскій, – було справою нових різноманітних впливів, притому у краї, що лежав поза старою корінною Руссю й у XII столітті був більш інородницьким, ніж руським краєм. Умови, в які колонізація ставила руських переселенців в області середньої Оки й верхньої Волги, були двоякі: ет-*

нографічні, викликані до дії зустріччю руських переселенців з інородцями в межиріччі Оки-Волги, й географічні, в яких позначилася дія природи краю, де відбулася ця зустріч. Так в утворенні московитського племені спільно діяли два фактори: суміш племен і природа країни».

Отже, Київ, колонізуючи північно-східні та північні терени, розширюючи східнослов'янські землі у цьому регіоні за рахунок територій, які займало угро-фінське населення, та утворюючи там удільні князівства, відігравав роль ***метрополії*** *та цивілізаційного центру щодо останніх.*

Правління Олега в Києві (882–912) характеризувалося послідовною і наполегливою ***політикою інкорпорації*** (*лат. «incorporatio» – «включення до складу»*) слов'янських і неслов'янських племен Східної Європи до складу Руської держави. Влада Києва поширилася не лише на полян, древлян і сіверян, а й на ільменських (новгородських) слов'ян, кривичів, радимичів, хорватів, уличів, неслов'янські племена чудь і мерю. Якщо Руська земля була федерацією племен, то натомість з'явилася централізована держава із самодержавною формою правління. Приєднані землі одразу ж обкладали ***даниною*** (хутро, шкіри, мед, інші продукти), первісною формою якої було полюддя (*від «ходіння по людях»*). Тривалий час збирання данини мало хижацький, стихійний характер, оскільки її розміри, місце і час збирання заздалегідь не визначалися. Місцеве населення мало також постачати військо під час воєнних походів, на нью-

Олег Віщий

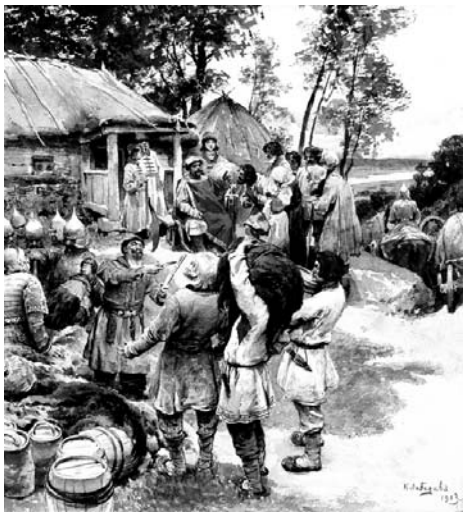

Полюддя (худож. К. Лебєдєв)

го поширювалася князівська влада. Для придушення сепаратистських виявів з боку місцевої племінної верхівки там будували «городи», де розміщувалися ґарнізони під керівництвом визначних дружинників – «світлих бояр».

Важливу роль на початковому етапі розвитку Русі-України продовжували відігравати ***воєнні походи*** за межі її території. З цього панівна еліта мала великий зиск, а молода держава стверджувала свій престиж на міжнародній арені. Основним напрямком закордонних воєнних походів залишалася Візантія – багата держава, яка до того ж була одним із торгових центрів, де Русь збувала свою продукцію і з якою відповідно потребувала вигідних торгових угод. Проте після династичного перевороту в Києві Візантія фактично перестала виконувати умови договору, укладеного з князем Аскольдом. Щоб примусити візантійського імператора відновити виплату Русі данини, правитель Олег на чолі 80-тисячного війська у 907 р. зробив успішний похід на Константинополь (*деякі історики вважають, що опис цього походу належить до часів князя Аскольда*) і домігся вигідного для своєї держави ***договору***. Крім значних дарів війську, Візантія мала платити Русі щорічну данину, надавати руським купцям право безмитної торгівлі, утримувати їх у столиці за свій рахунок протягом шести місяців, а послів – увесь час їхнього перебування у Константинополі, забезпечити русинів усім необхідним при поверненні додому. За це Русь зобов'язалася допомагати Візантії в боротьбі з арабами та іншими кочівниками. У 911 р. договір між Візантією і Руссю було поновлено. Це сприяло утвердженню Руської держави як рівноправного партнера імперії.

Активною була політика Русі за правління Олега й на ***Сході***. У 884 і 885 р. було здійснено походи на хозар і звільнено від їхньої влади східних сіверян і радимичів. У 909–910 рр. відбулися воєнні виправи руських дружин на Каспійське узбережжя, у 912 р. – на Закавказзя. За одною з версій, в останньому з походів Олег загинув.

Великий князь Ігор Рюрикович (мал. XVII ст.)

Будівництво держави продовжив **князь Ігор** (912–945). Русь у той час залишалася недостатньо консолідованою і організаційно завершеною. Центральна ***влада*** в

землях племінних княжінь була слабкою, часом формальною, а системи управління, стягання данини («полюддя») й судочинства – примітивними і діяли час від часу, коли наїжджали княжі дружинники з Києва. Могутні племінні об'єднання намагалися зберегти автономію, а їхня верхівка – багатство і владу. З самого початку свого правління нащадок Рюрика змушений був докласти чимало зусиль, щоб ***завоювати*** волелюбних уличів і древлян, які відмовилися підкорятися київському князю і сплачувати данину. Проте уличі лише формально визнали владу Києва і згодом міґрували у Подунав'я.

Продовжуючи традиційну для своїх попередників зовнішню політику, Ігор здійснив кілька ***походів на Візантію***, яка, очевидно, не дотримувалася умов договору 911 р. Перший з них у 941 р. не вдався. Візантійці застосували для захисту «грецький вогонь» (*суміш смоли, сірки, селітри, горючих олій*), який неможливо було погасити водою. Воїни Ігоря злякалися, багато з них кидалися в море, щоб не згоріти у човнах, але затонули в морських хвилях. Залишки русинів з великими труднощами повернулися додому. Не змирившись із невдачею, Ігор у 943 р. вчинив новий, масовіший похід на Константинополь. Однак візантійському урядові пощастило владнати справу миром. У 944 р. було укладено русько-візантійську угоду, що стала кроком назад порівняно з договором Олега. Вона, хоча й підтверджувала основні торговельні інтереси Русі на ринках Візантії, одночасно містила й деякі обмеження, зокрема Ігор змушений був зректися володінь у гирлі Дніпра і на узбережжі Чорного моря, руські купці втрачали право безмитної торгівлі, руські воїни мусили обороняти кримські володіння Візантії від кочівників тощо.

Руське військо (мініатюра з Радзивіллівського літопису)

На східному зовнішньополітичному відтинку Ігор із перемінним успіхом здійснював ***походи на Каспій та в Закавказзя***, вів боротьбу проти хозарів, прагнучи закріпитися на східних торгових шляхах. За його князювання на південних рубежах держави з'явилися тюрко-

мовні кочові племена печенігів, що протягом багатьох десятиліть завдавали значної шкоди її економічному і культурному розвиткові. Нерідко печенізькі набіги на Русь заохочувалися Візантією, яка не була зацікавлена у зміцненні Руської держави та зростанні її впливу на міжнародній арені.

Правління Ігоря завершилося, як і розпочалося, ***повстанням древлян***. Розлючені непомірною даниною, вони у 945 р. розгромили київську дружину, а самого князя, прив'язавши до двох нагнутих дерев і відпустивши їх, розірвали надвоє.

Княгиня Ольга

Після смерті Ігоря влада перейшла до його вдови **княгині Ольги** (945–964), найімовірніше, слов'янки за походженням, яка правила Руссю до змужніння сина Святослава і виявила себе розумною, енергійною й далекоглядною державною діячкою. Насамперед вона жорстоко ***помстилася*** за вбивство свого чоловіка, знищивши понад 5 тис. древлян і спаливши їхню столицю Іскоростень (*нині – м. Коростень Житомирської обл.*). Водночас, щоб запобігти новим народним виступам, Ольга здійснила важливі ***реформи.*** Вони були спрямовані на впорядкування збирання данини (встановлювалися норми – «уроки», визначався час і пункти збору – «погости», в які звозили данину), регламентацію повинностей залежного населення, створення осередків центральної князівської влади на місцях. Адміністративна і судова системи поширилися на всі підвладні Києву землі племінних княжінь. За правління Ольги зріс вплив слов'ян при князівському дворі.

На міжнародній арені княгиня Ольга, на відміну від своїх попередників, намагалася зміцнювати становище держави не воєнним, а дипломатичним шляхом. З цією метою вона у 946 р. (*за ін. даними – у 957*) здійснила ***візит до Константинополя***, де її прийняли імператор Константин Багрянородний і патріарх. Вчені припускають, що на цей час Ольга вже прийняла християнство і вела переговори, щоб зробити його державною релігією (*за що після смерті була канонізована (тобто возведена у ранґ святих) церквою*). Княгиня також прагнула встановити з Візантією династичні

зв'язки, одруживши свого сина Святослава з донькою імператора, але зазнала невдачі. Це підштовхнуло її до активізації дипломатичних відносин з іншими країнами, насамперед ***Німеччиною***, з якою вона у 959 і 961 р. обмінювалася посольствами. Очевидно, що зв'язки з останньою мали бути своєрідною противагою щодо зарозумілої Візантійської імперії, котра нерідко ігнорувала інтереси Руської держави.

Великий князь Святослав (скульптура Є. Лансере)

У 964 р. у свої великокнязівські права вступив **Святослав Ігорович** (964–972), який з молодих років перебував у військових походах. Він останній з київських князів, що так наполегливо проводив ***експансивну політику*** за опанування Чорним морем і прилеглими до нього землями. У походи Святослав не брав ні возів, ні військового обозу, навіть казана, щоб варити їжу, а пік м'ясо на розжареному вугіллі. Не мав і намету, а спати лягав просто неба, поклавши під голову сідло. Не любив підступності й зради. Йдучи війною на інші країни, наперед повідомляв: «Іду на вас!».

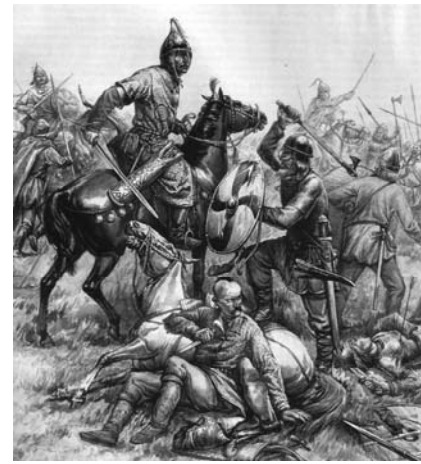

Битва русинів із хозарами (худож. О. Федоров)

На першому етапі князювання Святослав спрямував свою військову активність на ***Схід***. Протягом 964–967 рр. він приєднав до Русі в'ятичів над Окою, підкорив на Північному Кавказі ясів і косогів, оволодів Таманським півостровом, започаткувавши там Тмутараканське князівство, переміг волзьких булгар, у

968 р. остаточно розгромив Хозарський каганат, що заважав нормальній діяльності українських купців на Близькому Сході. Кордони Руської держави розширилися до Волги і Чорного моря. Однак ці успіхи, як згодом виявилося, були тимчасовими. Ліквідація Хозарії відкрила шлях на Русь кочовим племенам, насамперед печенігам, які зуміли блокувати торговельні шляхи на схід, підпорядкувавши собі південноруські степи.

У другій половині свого правління Святослав повністю зосередив увагу на ***Балканах***. Приводом стало запрошення візантійським імператором Никифором Фокою, занепокоєним успіхами Русі на Сході, допомогти йому в боротьбі проти Болгарії. Цим Візантія сподівалася послабити двох своїх могутніх суперників на Балканах, зіштовхнувши їх між собою, а також завадити руській експансії на підконтрольні їй землі у Північному Причорномор'ї. Однак надії візантійської дипломатії не справдились. У 968 р. Святослав, завдавши поразки болгарам під м. Доростол (*нині – Силістра, Болгарія*), здобув 80 подунайських міст і зробив одне з них – Переяславець (*нині – в Румунії*) своєю резиденцією.

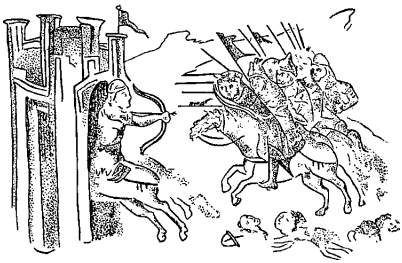

Військо великого князя Святослава захоплює фортецю на Дунаї (мал. із візантійської хроніки)

Стало очевидним, що він не збирається покидати Балкани, незважаючи на тиск і натяки Константинополя. Останній, не на жарт стурбований таким перебігом подій, негайно відновив дружні відносини з Болгарією і одночасно намовив печенігів напасти на Київ.

Дізнавшись про облогу столиці печенізькими ордами (968), Святослав змушений був покинути Болгарію і рятувати Київ. Однак він не збирався відмовлятися від балканських завоювань. Маючи ***намір*** перетворити Русь у наймогутнішу державу Європи, князь Святослав навіть планував перенести її столицю з Києва у Переяславець на Дунаї. Багата Болгарія мала стати складовою його імперії. Пониззя Дунаю і Чорне море відкривали найкращі умови для міжнародної торгівлі, а отже й до процвітання держави. Сюди привозили товари з різних країн: з Візантії – золото, дорогі тканини,

вино, південні овочі, з Чехії – срібло, Угорщини – коней, Русі – хутро, віск, мед, рабів (полонених).

Перед тим, як вернутися у Подунав'я, Святослав, дбаючи про територіальну цілісність Русі, провів ***адміністративну реформу***. У трьох основних землях держави він призначив намісниками своїх синів: старшого, Ярополка, посадив на час власної відсутності у Києві, молодшого, Олега, – у новому центрі нещодавно приєднаної Древлянської землі Овручі (*нині – місто Житомирської обл.*), а позашлюбного сина Володимира, народженого, ймовірно, від древлянської князівни Малуші, послав правити від свого імені до Новгорода Великого, схильного до сепаратизму. Цим Святослав продовжив справу своєї матері щодо консолідації держави та започаткував важливий процес утвердження єдиної княжої династії на всіх землях Русі.

У 969 р. князь Святослав вирушив у ***другий похід на Балкани***. Незважаючи на початкові успіхи, в результаті яких руське військо не тільки повернуло собі втрачені позиції у Болгарії, а й просунулося вглиб Візантійської імперії, він закінчився невдачею. Навесні 971 р. переважаючі сили нового візантійського імператора Іоанна Цимісхія при невизначеній позиції болгар змусили Святослава піти на переговори. За мирною угодою Русь відмовлялася від претензій на візантійські володіння в Криму й на Дунаї. Візантія зобов'язувалася безперешкодно пропустити русинів з Балкан, забезпечивши їх при цьому харчами.

Повертаючись у 972 р. додому, руська дружина в районі Дніпровських порогів потрапила у ***засідку печенігів***, що діяли за вказівками підступної Візантії, і була розбита. У битві загинув і Святослав. Сповнилися пророчі слова киян, звернені до Святослава: «Чужого шукаючи, своє згубиш». В історії України цей князь займає почесне місце під іменем Святослава Завойовника.

Отже, Русь-Україна, досягнувши воєнної могутності завдяки походам київських князів, насамперед Святослава, значно зміцнила свої **міжнародні позиції**, стала динамічним воєнно-політичним чинником, що реально впливав на перебіг політичних подій у світі. Водночас розширення кордонів Русі таїло в собі велику небезпеку, бо вело до відпливу значних людських, матеріальних, духовних ресурсів, що спрямовувалися на колонізацію нових земель, і тим виснажувало державу.

2. Піднесення та розквіт Русі

Після смерті князя Святослава в Києві почав правити його старший син **Ярополк** (972–980). Невдовзі між ним і його братами Олегом і Володимиром почалася кривава ***міжусобна боротьба*** за великокнязівський престол. За словами літописця, Олег, князь древлянський, на полюванні вбив Люта, сина воєводи Свенельда, головного радника Ярополка. За це останній, під'юджуваний Свенельдом, вторгся зі своєю дружиною в древлянські землі й розбив військо Олега, який із залишками своїх воїнів намагався втекти, але був убитий.

Великий князь Ярополк Святославич

Довідавшись про загибель брата, новгородський князь Володимир злякався й утік до варягів, а Ярополк тим часом послав у Новгород свого посадника і став єдиновладно княжити на Русі. Проте у 980 р. Володимир повернувся з найманим ***варязьким військом***, вигнав з Новгорода київського посадника і з великою дружиною рушив на Київ, опанувавши ним завдяки зраді боярина Блуда, головного Ярополкового радника після смерті Свенельда. Ярополк, послухавшись підступної Блудової поради, втік із Києва і зачинився в місті Родні, при усті ріки Рось. Обложений Володимиром та потерпаючи від голоду, він змушений був розпочати переговори і вирушив до Володимирової ставки, де його з засідки віроломно вбили два варяги.

Смерть Олега, князя древлянського (худож. Т. Шевченко)

Володимир Великий

Князювання Володимира (980–1015), одного з найвизначніших державних діячів, розпочалося в скрутні для Русі часи. Країна була знесилена постійними війнами Святослава та міжкнязівськими чварами; завоювання у Причорномор'ї та на Балканах були втрачені; договір 971 р. позбавляв Київ переваг у відносинах із Візантією; печенізька навала спустошувала південні землі, безпосередньо загрожуючи столиці. Як наслідок, у суспільстві активізувалися відцентрові тенденції. Новий володар спрямував свої зусилля на **зміцнення внутрішнього становища держави**, домігшись на цьому поприщі значних успіхів. Ще під час походу проти Ярополка він ***приєднав*** Полоцьку землю, вбивши місцевого князя Рогволда і взявши за дружину його дочку Рогнеду. У 981 р. зайняв Перемишль, Червень (*нині оба – у Польщі*) та інші порубіжні міста на заході, де проживали дуліби й хорвати, а згодом і Закарпаття (992); у 982–984 рр. ***придушив*** на півночі повстання в'ятичів і радимичів, підпорядкувавши їх владі Києва. У той час фактично завершився тривалий процес формування державної ***території***, яка збігалася з етнічним розселенням східних слов'ян. На сході Русь сягала межиріччя Оки й Волги, на заході – Дністра, Карпат, Західного Бугу, Німану, Західної Двіни, на півночі – Чудського, Ладозького, Онезького озер, на півдні – Дону, Росі, Сули, Південного Бугу. До її складу входило близько двадцяти різних земель, племен, серед яких були і слов'янські, і угро-фінські, і тюркські.

Великий князь Володимир Святославич

Ставши правителем величезної країни, князь Володимир, замість далеких походів, зосередив увагу на **захисті власних кордонів**. Зокрема, він давав належну відсіч агресивним балтським племенам ятвягів (983), волзьким болгарам (985), полякам (981, 990, 992), які зазіхали на руські землі. Щоб забезпечити західний кордон, заснував над Бугом місто, назване його іменем – Володимир. Та найбільшою загрозою для Русі були ***печеніги***. Протягом майже всього правління у Києві Володимир вів наполегливу й виснажливу боротьбу проти незліченних печенізьких орд, які кочували у Північ-

ному Причорномор'ї. Вони постійно вторгалися на південноруські землі, вбивали і забирали в полон тисячі людей, витоптували посіви, грабували та спалювали села і міста. Джерела повідомляють про сім переможних великих війн Володимира з печенігами, які принесли йому військову славу.

Є легенда, за якою ***битва русинів з печенігами*** *під м. Переяслав у 992 р. була замінена поєдинком руського богатиря Кожум'яки з богатирем печенігів. Наш богатир перед поєдинком попросив князя Володимира випробувати його силу, випустивши на нього великого розлюченого бика. Так і зробили. Привели бика, припекли його розпеченим залізом і пустили на юнака. Той схопив бика за бік і відірвав шкуру з м'ясом, скільки рукою захопив.*

Подвиг молодого Кожум'яки
(мініатюра з Радзивіллівського літопису)

Рано-вранці зійшлися русин і печеніг на полі між двома полками. Довго нікому не вдавалося досягти переваги. Нарешті молодий Кожум'яка схопив печеніга у свої залізні обійми, здавив до смерті і кинув об землю. У стані Володимирового війська пролунали радісні вигуки, й тієї ж миті сурмач зіграв клич до бою. Печеніги кинулися втікати, а русини переслідували їх і рубали мечами. Перемога була повною. Рештки печенізької орди відійшли в степ.

Для захисту від кочівників на південних рубежах Руської держави наприкінці X – у першій половині XI ст. була також створена величезна за розмахом, складна і розгалужена система гігантських земляних валів з добротними дубовими частоколами на них, фортець, укріплених міст по річках Стугні, Десні, Ір-

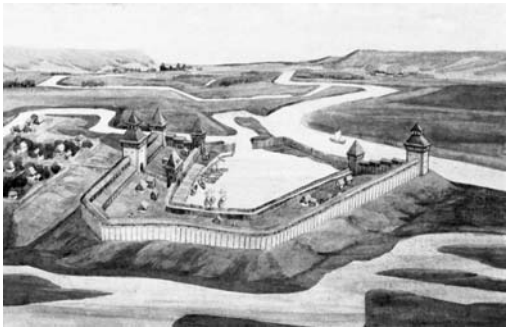

Воїнь – фортеця на кордоні
Переяславського князівства зі степом
(реконструкція Г. Борисевича)

пені, Трубежі й Сулі, яка простягалася майже на тисячу кілометрів (т. зв. ***Змієві Вали***).

Поряд зі зміцненням кордонів Русі Володимир розгорнув широку програму реформ, метою яких було посилення великокнязівської влади та внутрішньої консолідації країни. Одна з найважливіших – **адміністративна реформа** (бл. 988 р.), спрямована на ліквідацію племінних княжінь і запровадження нового адміністративного поділу держави на ***уділи*** – землі довкола найбільших міст. Туди призначали врядувати синів великого князя або його довірених осіб – посадників, які створювали місцевий апарат управління. Усього таких уділів було вісім: Новгород, Полоцьк, Турів, Володимир, Тмутаракань, Ростов, Муром та Деревська земля з центром у Пинську. Київ, Чернігів і Переяслав становили ***великокнязівський домен***. Удільні намісники безпосередньо залежали від великого князя і виконували його волю. Так Володимир усунув від влади племінних князів та представників могутніх боярських кланів, зосередивши її винятково в руках своєї династії. Сепаратизм місцевої верхівки було подолано, Русь стала об'єднаною державою, в якій родоплемінний поділ суспільства поступився місцем територіальному.

«Місто Володимира»:
1 – Десятинна церква; 2 – кам'яний палац;
8 – Софійські ворота; 10 – Подільські ворота
(реконструкція фрагмента карти Києва X–XI ст.,
виконана О. Зоріним, О. Кутовим, В. Розенберґом,
С. Сазоновим, під кер. П. Толочка)

Значну роль як у посиленні обороноздатності країни, так і в зміцненні особистої влади великого князя відіграла **військова реформа**. Вона спрямовувалася на ліквідацію «племінних» збройних формувань і заміну їх ***загальнодержавною системою оборони***. Було також запроваджено феодальну організацію війська, коли земельні

володіння (бенефіції) надавалися за умови військової служби. Це сприяло залученню нових сил із народного середовища, які стали опорою князівської влади, потіснивши і племінну боярську еліту, і норовистих найманців-варягів. Складовою військової реформи, очевидно, було й будівництво згаданої системи ***оборонних укріплень*** на південних рубежах держави. Довготривало військову прикордонну службу там виконували осілі племена торків, берендеїв, чорних клобуків, яких раніше було розгромлено й підпорядковано київському князю.

Капище, влаштоване великим князем Володимиром у Києві (мініатюра з Радзивіллівського літопису)

Політичне об'єднання Руської держави потребувало відповідних зрушень і в **релігійній сфері**. Спершу Володимир здійснив спробу запровадити єдиний пантеон язичницьких богів на чолі з Перуном – т. зв. «***шестибожжя***» і зробити його обов'язковим для всього суспільства. Однак швидко збагнув, що язичництво зжило себе і не відповідає рівневі розвитку Русі, перешкоджає зв'язкам з іншими країнами Європи, більшість з яких були християнськими. Панівна верхівка потребувала релігії, що захищала б її права, багатства і привілеї, владу над залежним населенням. У середині 980-х рр., після ретельного ознайомлення з провідними віровченнями, великий князь і його соратники схилилися до думки про ***необхідність прийняття християнства*** з Візантії, яке вже мало в державі певні традиції. Однак вони розуміли, що прийняття нової віри з рук візантійського імператора і царгородського патріарха може

Випробування вір (картина з Андріївської церкви в Києві, перша пол. XIX ст.)

призвести до ідеологічної, а то й політичної залежності від Візантії. Вихід зі складної ситуації знайшовся завдяки сприятливому збігу обставин.

Хрещення великого князя Володимира (худож. В. Васнєцов)

Близько 986 р. у відповідь на **прохання візантійського імператора** Василія II допомогти придушити повстання полководця Фоки Варди у Малій Азії князь Володимир наполіг на укладенні союзу з Руською державою та скріпленні його шлюбом з сестрою імператора Анною. Натомість Василій II зажадав, щоб Володимир охрестився і запровадив християнство у своїй державі. На таких умовах і було укладено ***русько-візантійську угоду***. Однак після придушення повстання віроломний імператор відмовився виконувати свої зобов'язання, вважаючи, що руський князь – не рівня візантійській принцесі. У відповідь Володимир з військом зайняв Херсонес (*околиці нинішнього українського м. Севастополь*) – головну житницю Візантії й оплот її панування у Криму і ***примусив імператора*** дотриматися умов договору, а відповідно й визнати рівноправність обох сторін. Одночасно князь Володимир припустився помилки, віддавши Візантії як «віно» (*викуп за наречену*) кримські володіння. Тим самим було втрачено нагоду зміцнити впливи Русі у Причорномор'ї.

Хрещення Русі (худож. В. Васнєцов)

Після урочистого ***шлюбу*** з принцесою Анною у Херсонесі

Володимир повернувся з нею додому й заходився енергійно насаджувати нову віру (вважають, що він охрестився у 987 р.). За літописом, у 988 р. з наказу князя духовенство хрестило киян на березі Почайни, притоки Дніпра, а згодом – і населення інших міст та сіл. **Процес християнізації** в Руській державі відбувався повільно, зі значним опором народу (особливо на північних землях), який продовжував поклонятися прадавнім божествам, але неухильно. Вчені вважають, що за князювання Володимира більшість населення країни була навернута, принаймні формально, у нову віру.

Закладення Десятинної церкви у Києві (худож. В. Верещагін)

Охрещення Русі-України було ***подією великої ваги***. Воно зміцнило державну єдність, освятило владу великого князя і його «божественний» авторитет, сприяло розвиткові культури, поширенню писемності, створенню перших шкіл і бібліотек, будівництву храмів. Цим актом Руська держава остаточно визначила своє місце в Європі, увійшовши як рівноправна до кола християнських народів. Значно розширилися її політичні, економічні та культурні зв'язки з багатьма європейськими країнами, насамперед з Візантією, Болгарією, а також Польщею, Угорщиною, Чехією, Німеччиною, Римом, скандинавськими державами.

Тіснішими ставали стосунки князя Володимира з іншими монархами й завдяки традиційній для того часу практиці **династичних шлюбів**. Зокрема, старшого сина Святополка він одружив з дочкою польського короля Болеслава Хороброго, а Ярослава – з дочкою шведського короля Олафа, одна його

Візантійський імператор Костянтин відправляє посольство до князя Володимира (мініатюра з Мадридського списку «Хроніки» Іоанна Скилиці)

донька вийшла заміж за угорського короля, друга – за польського, третя – за чеського. Подібні шлюби мали велике ***значення***, оскільки були своєрідною ґарантією двосторонніх дипломатичних відносин, зміцнювали політичні, економічні, культурні зв'язки між Руссю-Україною та рештою європейського світу.

Отже, за князювання Володимира Великого Руська держава досягла найбільшої політичної могутності. Його діяльність сприяла **розквіту Русі** й зміцненню її міжнародного авторитету. Значного розвитку набуло ***господарство***. За Володимира, крім гривень, розпочалося карбування перших у Русі золотих і срібних монет – златників і срібників. На них з одного боку було зображено образ Христа, з іншого – великого князя, який сидить на троні в царських шатах з хрестом у руці. На деяких монетах уперше як герб князя було викарбувано ***знак тризуба***.

Однак останні роки правління Володимира були тривожними. Непокірливість почали виявляти його сини: прийомний – Святополк (син Ярополка), якого він кинув до в'язниці, і рідний – Ярослав, що був намісником у Новгороді. Саме під час підготовки до походу на Новгород Володимир 15 липня 1015 р. раптово помер (*згодом він був канонізований церквою*).

Смерть князя Володимира викликала на Русі небачені досі драматичні події. Його найстарший син **Святополк**, князь турівський, якого літописець прозвав за жорстокість «Окаянним», ***бажаючи*** одноосібно панувати в Руській державі, почав знищувати своїх зведених братів. Спочатку вбив князів ростовського – Бориса і муромського – Гліба, потім у Карпатах древлянського – Святослава (*деякі історики заперечують причетність Святополка до згаданих подій*). Проти нього виступив Ярослав, який князював у Великому Новгороді. Святополк ***звернувся за допомогою*** до Польщі, до свого тестя – короля Болеслава Хороброго. Звідти привів на рідну землю іноземне військо, яке захопило Київ та почало чинити насильство над місце-

Князь Святополк «Окаянний»

вим населенням. Однак взимку 1018–1019 рр. Ярослав знову заволодів Києвом, вибивши звідти чужинців і Святополка, який утік до печенігів. Навесні 1019 р. відбулася вирішальна ***битва*** між двома братами на р. Альті біля Переяслава. Переможцем вийшов Ярослав, названий сучасниками «Мудрим», а Святополк змушений був рятуватися втечею за кордон і там, блукаючи «між чехи та ляхи», незабаром загинув.

Битва на р. Альті між військами князів Ярослава та Святополка (мініатюра з Радзивіллівського літопису)

Ярослав Мудрий

Ставши князем у Києві, Ярослав Мудрий спрямував свої зусилля на **відновлення централізованої держави**, що послабшала в часи міжкнязівських усобиць і набігів печенігів. Він не зупинився перед тим, щоб кинути до в'язниці рідного брата Судислава – псковського князя, котрий прагнув до самостійності; позбавив влади свого родича, новгородського посадника Костянтина Добринича, коли той почав підтримувати сепаратистські тенденції місцевого боярства; силою ***змусив до покори*** племінника Брячислава, проте залишив йому Полоцьке князівство.

Великий князь Ярослав Мудрий

Впертою була також боротьба Ярослава з іще одним братом – **Мстиславом Хоробрим**, князем тмутараканським, який претендував на великокнязівський престол. На цей раз перемогли ***розсудливість*** і загальнодержавні інтереси: поділивши Русь по Дніпру, брати управляли нею з двох центрів: Ярослав – з Києва, а Мстислав – із Чернігова. Після смерті останнього в 1036 р. одноосібним правителем величезної держави став Ярослав, який успішно продовжив реформаторську діяльність свого батька.

Русь у період **князювання Ярослава Мудрого** (1019–1054) досягла найбільшого піднесення. Дбаючи про ***захист держави***, усталення її кордонів, він у союзі з Мстиславом протягом 1030–1031 рр. відвоював захоплені Польщею у 1018 р. Червенські міста і Белзьку волость, знову підкорив угро-фінські племена чуді (1030), провів кілька успішних походів проти аґресивних ятвягів (1038) і литовців (1040), заснував міста Ярослав на р. Сян та Юр'їв (*нині – м. Тарту, Естонія*) над Чудським озером, які мали сприяти зміцненню північно-західних рубежів країни. На півдні Ярослав продовжив будівництво захисних споруд проти кочівників, зокрема закладаючи по Росі міста Юр'їв (*попередник м. Біла Церква, нині Київської обл.*), Корсунь (*нині – м. Корсунь-Шевченківський Черкаської обл.*) та ін. У 1036 р. він успішно завершив боротьбу своїх попередників проти печенігів, розгромивши їхні орди під Києвом, після чого вони назавжди покинули руські землі.

Перемога над печенігами дала можливість відсунути кордони Русі на 100 км на південь, однак цілковито опанувати степи та забезпечити вільний вихід до Чорного моря не вдалося. Після печенізьких орд Північне Причорномор'я зайняли торки, а згодом половці, які контролювали ці території. Можливо, чорноморську проблему мав вирішити похід руських дружин на чолі з сином Ярослава Володимиром на Візантію у 1043 р., та він закінчився невдачею, незважаючи на чималу компенсацію, надану Русі.

Перемога військової дружини
великого князя Ярослава Мудрого над печенігами
(мініатюра з Радзивіллівського літопису)

Значну увагу приділяв Ярослав Володимирович **внутрішній організації держави**. Він розбудував і ***зміцнив*** Київ, оточив його муром, звів Золоті ворота – головний парадний в'їзд до міста, інші архітектурні споруди, так що столиця Русі стала, за словами єпископа Адама Бременського, «суперником Константинополя». Було також розбудовано Чернігів, Переяслав, Володимир.

Дбав великий князь про ***розвиток освіти***, засновував школи. За любов до книжок і науки його прозвали Мудрим. При соборі

святої Софії організовано бібліотеку, де гуртувалася руська інтелектуальна еліта. Неослабною князівською підтримкою користувалося ***християнство***, яке мало величезне ідеологічне значення в житті країни. В усіх великих містах розгорнулося будівництво храмів, засновували монастирі. Найбільший з них – славнозвісний Києво-Печерський – став важливим осередком не лише чернечого життя, а й культури, освіти, літописання. Важливою ознакою доби стало ***домінування руського люду*** в державному управлінні. Функція варягів зводилася до військової служби. З призначенням у 1051 р. київським митрополитом відомого вітчизняного релігійного діяча і письменника Іларіона було зроблено спробу зменшити залежність руської церкви від Константинополя. Ідейній самостійності Київської митрополії сприяла боротьба за канонізацію руських подвижників християнського віровчення. Наприкінці 70-х рр. XI ст. вона увінчалася успіхом: спочатку було канонізовано Бориса і Гліба, загиблих у громадянській війні, а згодом й інших діячів.

Князі Борис і Гліб Володимировичі (ікона сер. XIV ст.)

Важливим державним заходом Ярослава Мудрого було започаткування одного з перших писаних зводів законів – «**Руської правди**», який базувався на «Уставі земляному» – зведенні норм усного звичаєвого права, запровадженого князем Володимиром. Новий документ узагальнив ***правові норми*** для громадян усієї держави, узаконив зміни, які відбулися в суспільстві та свідомості людей і були викликані насамперед утвердженням феодального господарства. Старі звичаєві норми поступово усували, наприклад, кровну помсту згодом замінили грошовими карами. До того часу належить також створення першого літописного зводу 1037–1039 рр.

Свідченням могутності Русі часів Ярослава, досягнення нею рівня найрозвинутіших країн середньовічної Європи були численні шлюби членів великокнязівського роду з представниками найвпливовіших правлячих династій Заходу. Ярослав, якого сучасники називали «**тестем Європи**», був ***одружений*** з дочкою шведського

Князівна Анна Ярославна

короля Олафа Інгіґердою, його син Всеволод – з дочкою візантійського імператора Константина Мономаха, Ізяслав – із сестрою польського князя Казимира, Святослав – з онукою німецького цісаря Генріха II. Три доньки Ярослава вийшли ***заміж*** за європейських королів: Анна – за французького Генріха I, Єлизавета – за норвезького Гаральда Сміливого, а після його смерті – за данського Свена Ульфсона, Анастасія – за угорського Андраша. Сестра князя Доброніга була одружена з польським королем Казимиром. При дворі Ярослава подовгу жили і виховувалися члени європейських правлячих родів, зокрема англійський та норвезький принци, які через різні обставини змушені були втікати зі своїх країн. Усе це значною мірою зміцнювало ***міжнародний авторитет*** Руської держави.

В останні роки правління Ярослав Мудрий спробував вирішити болючу проблему **престолоспадкування**, щоб запобігти князівським міжусобицям після його смерті. Для цього було запроваджено ***принцип сеньйорату***, коли розподіл земель і політичної влади у державі здійснювався на основі старшинства у великокнязівському роді. Найстаршому синові Ізяславу він заповів Київ, Новгород, Псков і Турів, другому за віком – Святославові – Чернігів, Муром і Тмутаракань, третьому – Всеволодові – Переяслав і Ростов, В'ячеславові – Смоленськ, наймолодшому, Ігорю, – Володимир. Галицька земля відійшла онукові Ярослава Ростиславові Володимировичу, а Полоцька залишилася за си-

Наставляння Ярослава Мудрого синам (літографія Б. Чорікова)

ном племінника Брячислава – Всеславом. Усі князі мали поважати старшого брата – великого князя київського і разом з ним правити Руською державою.

*«Якщо будете ви **в любові межи собою**, – сказав перед смертю Ярослав Мудрий синам, – то й Бог буде в вас, і покорить він вам супротивників під вас, і будете ви мирно жити. Якщо ж будете ви в ненависті жити, у роздорах сварячись, то й самі загинете, і землю отців своїх і дідів погубите, що її надбали вони трудом великим».*

У разі смерті великого князя його місце посідав найстарший за віком брат (за його відсутності – найстарший син) і всі князі пересувалися на один щабель вверх у князівській ієрархії. Таким чином, кожному з князів ґарантувалося ***формальне право*** на київський престол. Однак пізніше виявилося, що заповіт Ярослава Мудрого недосконалий. Закладена у ньому система ротації влади фактично суперечила принципу спадкоємності від батька до сина. Ця обставина призвела до всезростаючих міжусобних чвар і суперечок, насамперед між племінниками і дядьками. Покривджені князі-ізгої, які були позбавлені уділів, закликали собі на допомогу іноземців. Безконечні війни підточували сили і могутність Русі, вели до її занепаду.

Саркофаг Ярослава Мудрого в Софійському соборі Києва

Ярославичі

Після смерті Ярослава його троє найвпливовіших синів – Ізяслав, Святослав та Всеволод – утворили своєрідний **тріумвірат** на чолі зі старшим київським князем. Упродовж двох десятиліть вони проводили спільну політику, підтримуючи єдність держави. Ярославичі разом обороняли країну від аґресивних половців, які з'явилися на степових просторах Русі, протистояли сепаратистським тенденціям молодших князів. Проте після невдалої для Русі битви з половцями на р. Альта на Переяславщині (1068) та наступного за цим повстання киян проти князя Ізяслава у тріумвіраті почалися ***розбіжності***. Відновити колишню єдність не вдалося навіть на з'їзді братів у Вишгороді (*нині – місто Київської обл.*), де було прийнято ***«Правду***

Ярославичів» (1072) – кодекс юридичних норм, що значно розширював «Руську Правду», зокрема замінивши давню родову помсту грошовим штрафом.

Великий князь
Всеволод Ярославич

Великий князь
Святослав Ярославич

Великий князь
Ізяслав Ярославич

У 1073 р. Святослав з допомогою Всеволода зайняв київський престол, а Ізяслав змушений був утікати до Польщі, далі – до Німеччини. З того часу Ярославичі у Києві ***княжили по черзі***: Святослав – у 1073–1076 рр., Ізяслав – у 1076–1078 рр., Всеволод – у 1078–1093 рр.

Половці (реконструкція)

Наприкінці XI ст. суперечки між представниками різних відгалужень князівського роду поглибилися. Для **міжусобної боротьби** почали залучати сусідів, насамперед ***кочові племена*** половців. Користуючись цим, останні майже щороку вдиралися на Русь, убивали й полонили тисячі людей, палили села й міста, витоптували посіви.

Ситуація погіршувалася тим, що наступник Всеволода – великий князь київський **Святополк Ізяславич** (1093–1113) виявився неспроможним власними силами зарадити лихові, яке вело до послаблення могутності країни та значно погіршува-

Великий князь
Святополк II Ізяславич

ло життя народу. Він звернувся за допомогою до переяславського князя Володимира Всеволодовича Мономаха, фактично перетворивши своє правління на ***дуумвірат***.

За їхньою ініціативою для полагодження міжкнязівських суперечок та відвернення зовнішньої небезпеки у 1097 р. відбувся **Любецький з'їзд князів**. Було проголошено про припинення усобиць і необхідність вирішувати суперечливі питання на князівських з'їздах, об'єднання сил проти половецької загрози, закріплено ***принцип спадкового володіння***, за яким землі й князівства (вотчини) переходили від батька до сина. Останнє рішення скасувало принцип сеньйорату Ярослава Мудрого та вело до утвердження поліцентричної форми державної влади. Незважаючи на те, що рішення Любецького та наступних князівських з'їздів: Витичівського 1100 р., на Золотчі 1101 р. і Долобського 1103 р. (*перший з'їзд відбувся на Чернігівщині, три наступних – на Київщині*) не усунули всіх суперечностей, вони відіграли позитивну роль в організації відсічі кочовим ордам. У 1103–1116 рр. з ініціативи й під командуванням Володимира Мономаха було проведено п'ять великих ***переможних походів*** руських дружин проти половців, у результаті яких останні кілька десятиліть не насмілювалися нападати на Русь.

З'їзд руських князів (худож. П. Андрусів)

Після смерті непопулярного київського князя Святополка й повстання киян у 1113 р. віче із заможних городян запросило до Києва на **князювання Володимира Мономаха** (1113–1125). Він ще за життя свого батька Всеволода був фактичним правителем Русі, але після його смерті, виявляючи ***повагу до законів*** та не бажаючи

Великий князь
Володимир Мономах

розпалювати чвари між князями, добровільно поступився київським і чернігівським престолами на користь двоюрідних братів Святополка Ізяславича та Олега Святославича, які були старшими від нього в князівському роді. Ставши великим князем київським, Володимир Мономах, дотримуючись рішень Любецького з'їзду щодо вотчинного володіння, все ж зумів тримати всіх інших князів у покорі, швидко й жорстоко придушуючи найменші спроби внести розбрат чи вийти з-під його влади. Таким чином він зумів відновити ***політичну єдність*** З/4 руських земель. Володимир продовжив законодавчу діяльність своїх попередників, спрямовану на побудову правової держави та нормалізацію соціальних відносин. Його ***«Устав»*** суттєво доповнював славнозвісну «Руську правду», значно обмежуючи сваволю місцевої адміністрації та лихварів. Він встановив єдиний процент на взяті у позику гроші, лімітував використання рабської праці й джерела її поповнення. Мономаху належить знамените ***«Повчання»***, де він заповідав дітям не забувати убогих і не давати «сильним» погубити людину, захищати і бідного смерда, і вдовицю.

Припинення усобиць, відновлення централізації держави, відвернення половецької загрози сприяли суспільно-економічному ***розвиткові Русі***. Знову зросло політичне значення Києва як центру держави, зміцнили її ***міжнародні позиції***.

Заповіт князя Володимира Мономаха дітям,
1125 р. (літографія за мал. Б. Чорікова)

Ім'я Володимира Мономаха, онука Ярослава Мудрого та візантійського імператора Константина Мономаха, було добре відоме у середньовічній Європі. Він був одружений з дочкою англійського короля Ґітою, його син Мстислав – зі шведською принцесою Христиною, сестра вийшла заміж за німецького імператора, одна донька – за угорського короля, а інша – за візантійського принца.

Великий князь київський Мстислав Великий (мініатюра з царського титулярника 1672 р.)

Після смерті Володимира Мономаха на київському престолі утвердився його син **Мстислав** (1125–1132), прозваний літописцями «Великим». Його правління характеризувалося подальшим ***зміцненням великокнязівської влади***, яку змушені були визнавати навіть Полоцьк та Новгород, завжди опозиційно налаштовані до Києва. Мстислав успішно воював з Литвою та половцями, загнавши останніх за Дон та Волгу, його боялися ятвязькі князі і половецькі хани. Русь у той час займала вагоме ***міжнародне становище***, про що свідчать династичні зв'язки київського князя з західноєвропейськими ***королівськими дворами***. Одна з його доньок – Малфрід була одружена з норвезьким королем Сіґурдом, друга – Інґеборґ – з датським королем Кнутом Лавардом, третя – Ірина – з майбутнім імператором Візантії Андроніком Комніним, четверта – Єфросинія – з угорським королем Ґейзою II. Син Мстислава Ізяслав був одружений з польською принцесою, а Святополк – з моравською княгинею.

Однак Мстислав був останнім з київських князів, кому вдалося утримати єдність і могутність Русі. Високий рівень економічного розвитку і відповідних йому суспільних відносин підводив одну з найбільших держав тогочасної Європи до нової епохи в її історії – епохи феодальної роздробленості та існування самостійних князівств.

3. Русь-Україна у період політичної роздробленості

Русь була найбільшою державою середньовічної Європи. Вона простягалася майже на 800 тис. кв. км (*майже половина цієї території – в межах сучасної України*), де проживали, за різними підрахунками, від 3 до 12 млн осіб. Це була **ранньофеодальна держава** з властивою таким типам країн соціально-становою структурою. На найвищому щаблі феодальної ***ієрархії*** перебував князь, який у своїй діяльності спирався на воєвод і бояр. На нижньому щаблі – холопи, закупи, рядовичі. В середині – селяни-смерди, ремісники, купці. Окрему, значну за розмірами, соціальну групу становили церковнослужителі. Державне правління, хоча й було монархічним, обмежувалося боярською радою і вічем.

Починаючи з 30-х рр. XII ст., у Русі значно посилилися **відцентрові тенденції**. Держава, що виглядала міцною і непорушною, раптом почала втрачати політичну єдність і розділилася на півтора десятка князівств і земель. Розпочався період, який історики називають «доба удільної (феодальної) ***роздробленості***». Це був закономірний процес, властивий усім державам середньовічної Європи.

Причини роздробленості

Серед причин, які призвели до політичної роздробленості Русі, слід виокремити такі.

1. **Прагнення окремих князівств до самостійності.** Вони були зумовлені еволюцією економіки, подальшим розшаруванням суспільства, розвитком феодального землеволодіння в центрі й на місцях, зростанням кількості міст, пануванням натурального, а отже, замкнутого характеру господарства. Князівства вирощували в себе одні й ті самі злаки, овочі, розводили однакових тварин, стаючи самозабезпеченими державами. ***Каталізатором*** децентралізаторських процесів стала реалізація рішення Любецького з'їзду князів (1097) про вотчинний принцип успадкування земель. Унаслідок переходу володінь від батька до сина зміцнювалися місцеві князівські династії та їхнє найближче оточення. Вони виявляли щораз більшу самостійність у вирішенні внутрішніх і зовнішніх проблем і дедалі менше зважали на волю великого князя київського, котрий перетворювався лише на формального главу держави. Дбаючи насамперед про власний

добробут і власні володіння, нерідко за рахунок сусідів, місцеві еліти дедалі менше цікавилися загальноруськими справами, захистом країни від ворогів.

2. **Велика територія держави та етнічна неоднорідність населення.** Безмежні простори східноєвропейської рівнини, колонізовані русинами, були свідченням державної могутності Русі, але водночас вони стали й джерелом її слабкості. За низької густоти населення, відсутності розвинутих засобів комунікації та достатньо міцного і розгалуженого апарату влади на місцях неможливим було ефективне ***управління*** такою великою країною з єдиного центру. Крім того, розширення кордонів Русі вело до відпливу значних матеріальних та людських ресурсів від центрального державного ядра на колонізацію окраїн, а отже, і до виснаження держави. Немало послаблювала Русь також ***етнічна неоднорідність*** її населення. Адже зі слов'янами тут проживало понад 20 народів: на півдні – печеніги, половці, торки, берендеї, каракалпаки, на північному заході – литва і ятвяги, на півночі та північному сході – чудь, весь, меря, мурома, мордва, черемиси, перм, ям, печора та інші угрофінські народи. У містах Русі існували колонії німців, поляків, євреїв, вірмен, варягів. Усі вони істотно відрізнялися за своїм економічним, політичним, культурним розвитком і об'єднати їх у міцну спільноту було практично нездійсненним завданням.

3. **Відсутність сталого порядку успадкування князівської влади.** Здавна на Русі панував «горизонтальний» принцип престолоспадкування, коли влада переходила від старшого брата до молодшого, від сина старшого брата до наступного за віком. Однак наприкінці XI ст. на Любецькому з'їзді князів було проголошено про «вотчинний», або «вертикальний», принцип, за яким престолоспадкування йшло від батька до сина. Змішування цих ***двох принципів***, що продовжували співіснувати, призводило до міжусобиць, підривало основи Русі.

4. **Занепад торгівлі.** Важливу роль у піднесенні Руської держави відіграла міжнародна торгівля, яка велася через торговельні шляхи, що проходили через Русь («із варяг у греки», Соляний, Залозний) і пов'язували Азію з Європою, Чорне море з Балтійським. Однак із кінця XI ст. транзитна торгівля Русі починає занепадати. Це насамперед було ***викликано*** появою нового середземноморського торговельного шляху, що безпосередньо поєднав Західну Єв-

ропу з Візантією, Малою Азією та Близьким Сходом. До того ж торговельні шляхи до Чорного та Каспійського морів були блоковані половецькими ордами, що захопили південні степи у XII–XIII ст. Усе це мало згубні наслідки для економіки Русі, особливо для Києва як столиці держави, вело до подальшої її дезінтеграції.

5. **Геополітичне розташування Русі**, що межувала зі степовими кочівниками. Віками на українські землі здійснювали ***спустошливі набіги*** гуни, авари, хозари, угри, печеніги, половці. З останніми точилася запекла боротьба протягом майже двох століть, до монгольської навали. Вона вимагала спільних дій князівств, насамперед Київського, Переяславського, Чернігівського, але в умовах зростаючої ***ворожнечі*** між князями це ставало проблематичнішим. Ситуацію ускладнювало й те, що князі родичалися з половецькими ханами, використовуючи кочівників у міжусобних війнах. Не було й року, щоб половці не напали на Русь. Після себе вони залишали не тільки попелища, а й трупи багатьох тисяч людей, молодь забирали в полон. Занепадали міста й села, ремесла, торгівля, сільське господарство, культура.

*«**Боротьба зі степовими ордами**, яка була протягом століть причиною колонізаційних пересувань українського населення, – зазначав М. Грушевський, – становить славу й заслугу українського народу перед історією європейської культури, захищеною від потоків кочових орд, прийнявши на себе ті удари, які інакше впали б на західні народи з їхньою культурою і добробутом».*

Наслідки роздробленості

У процесі **децентралізації** Русі на її території виділилися окремі політичні утворення. Першими відособилися Новгородська й Полоцька землі, до яких не докочувалися хвилі половецьких вторгнень. Відносно ***самостійними*** стали також віддалені від театру русько-половецьких воєнних дій Ростово-Суздальське, Галицьке та Волинське, а згодом і Муромське, Переяславське, Чернігово-Сіверське, Полоцько-Мінське, Смоленське, Тмутараканське, Турово-Пинське князівства.

Поряд зі зміцненням окремих князівств на землях Русі тривали й важливі **перетворення в етнічній сфері**. Зокрема, на теренах Полоцької, Псковської та Смоленської земель унаслідок змішування слов'ян-переселенців з місцевими балтами формувалася ***білоруська етнічна спільнота***. Територіальним ядром складання ***моско-***

витського етносу стали Суздальська й Ростовська землі, де відбувалася енергійна слов'янська колонізація місцевих угро-фінських племен. (*Московитський історик М. Покровскій вважав, що в жилах московитів тече 80% неслов'янської крові*). Генетичною базою ***формування українського народу*** залишалися землі південної та південно-західної Русі на чолі з Києвом і такими містами, як Галич, Чернігів, Переяслав, Володимир, які з перших століть нової ери відігравали провідну роль в історії східного слов'янства. Як зазначено, в 1187 р. у літописі вперше вжито назву «Україна», яка поступово поширювалася на всі землі, заселені українським етносом.

Проте роздробленість Русі зовсім не означала її повного політичного розпаду. Вона й надалі залишалася відносно єдиною державою зі спільними законами, територією, культурою, церквою. Змінилася лише **форма державного устрою**: на зміну централізованій монархії прийшла федеративна. З середини XII ст. Руською державою спільно керувало об'єднання найвпливовіших і найсильніших князів, що розв'язувало питання внутрішньої й зовнішньої політики на з'їздах – «снемах». Такий порядок сумісного правління в історичній науці має назву «***колективний сюзеренітет***». Застосовувалася й система ***дуумвіратів***, тобто двох співправителів – представників, як правило, ворогуючих династій. Цим київське боярство, яке укладало з ними договір, прагнуло досягти відносної рівноваги сил, а відповідно й спокою. (*Київська земля, на відміну від інших, не перетворилася на спадкову вотчину якоїсь із князівських ліній, а впродовж усього періоду феодальної роздробленості вважалася загальнодинастичною спадщиною руського князівського роду*). ***Київ*** залишався безумовним загальнодержавним центром, у якому містилася резиденція митрополитів, й мрією чи не кожного більш-менш значного члена родини Рюрикови-

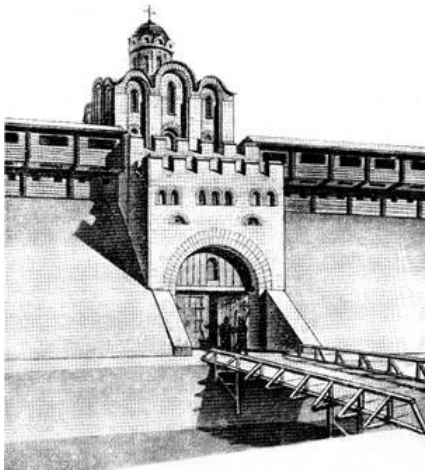

Золоті ворота в Києві
(реконструкція С. Висоцького)

чів. Іншого центру легітимності не було. До кінця 60-х рр. XII ст. необхідною умовою досягнення князями політичного старшинства було володіння київським престолом. Пізніше боротьба князів за відновлення загальноруської єдності відбувалася шляхом утвердження в ролі об'єднавчого центру стольного міста однієї з земель, але за обов'язкової участі правителів у співволодінні Києвом.

Однак, як виявилося, переваги столиці були водночас і її нещастями. Тривалий час за право володіти нею велася невщухаюча **боротьба між князями**, яких вабили перспективи встановлення сюзеренітету над усією територією Русі. Підраховано, що лише протягом останнього століття перед вторгненням на Русь монголів київський престол 46 разів переходив із рук у руки. Найдовше ***правління*** продовжувалося 13 років, а 35 князювань – менше року кожне. Були також спроби силою підірвати роль Києва як загальноруського центру. Зокрема, у 1169 р. владимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський, захопивши Київ, здійснив там страшний, безпрецедентний ***погром.*** «Не було помилування анікому і нізвідки, – писав літописець, – церкви горіли, християн убивали, других в'язали, жінок вели в полон...».

Захоплення Києва військами князя Рюрика Ростиславича та половцями в 1203 р. (мініатюра з Радзивіллівського літопису)

Роздробленість була історично **суперечливим явищем**. Одночасно з відцентровими діяли, а то й перемагали їх часом сили доцентрові, особливо в період зовнішньої небезпеки. Роздробленість ***послабила*** державу політично, але сприяла розвиткові економіки й культури на місцях. Виділення князівств створювало ***умови*** для вдосконалення державного апарату, дальшого формування великого землеволодіння, розвитку сільського господарства, піднесення міст – осередків ремесла й торгівлі. Спостерігалося зростання населення. І лише з XIII ст. **сепаратистські тенденції** у Русі почали перемагати. Так, якщо у XII ст. утворилося 15 князівств, то на початку XIII ст. їхня кількість досягала вже 50. Загальна картина того часу зводилася до перманентного процесу виникнення та зникнення

окремих ***князівств***, постійної зміни їхніх кордонів і володарів. Занепала система колективного управління Руссю. Змінився й ***статус Києва***. Якщо раніше князі, щоб домогтися провідної позиції в державі, прагнули оволодіти київським престолом, то тепер намагалися об'єднати інші землі навколо своїх спадкових володінь. Відповідно монгольська навала застала Русь роз'єднаною, ослабленою нескінченними усобицями й нападами половців.

Монгольська навала

Монгольська держава сформувалася наприкінці XII ст. Розрізнені племена об'єднав хан Темучин. Обраний у 1206 р. верховним правителем усієї Монголії – Чингісханом, він почав великі **завойовницькі походи**. Підкоривши Китай, вирушив у Середню Азію та на Кавказ. Полководці Чингісхана захопили Хорезм, Азербайджан, Грузію. Десятки держав і тисячі міст було розорено. У 1223 р. на річці Калці (*поблизу теперішнього м. Маріуполь*) відбулося ***перше збройне зіткнення*** монголів із русинами, які прийшли на допомогу половцям. Однак руські князі навіть перед обличчям грізної небезпеки не змогли переступити через розбрат і спільно вдарити ворога. Як наслідок, об'єднані руcько-половецькі сили зазнали нищівної ***поразки***: загинуло 6 князів та 9/10 руських воїнів. Але й монголи, зазнавши значних втрат, не наважилися продовжувати похід углиб Русі й повернули назад.

Битва на р. Калка в 1223 р. (реконструкція)

В одній із леґенд йдеться про те, що після смерті ***Чингісхана*** *його тіло поховали в землі серед безкрайнього степу. Місце, де упокоївся той, хто підкорив своїй волі пів світу, не було відмічено ні одним кущиком, ні одним деревцем. Але навіть цього здалося замало, і для того, щоби приховати найменші сліди, через степ прогнали табун з десяти тисяч голів худоби.*

Нова хвиля нашестя монголів (*монголо-татар*) розпочалася 1237 р., коли на прикордонних рубежах Русі з'явилося 150–200-тисячне військо онука Чингісхана – ***Батия***. Руські князі знали про підготовку цього походу, але, поглинені власними чварами, нічого не зробили для об'єднання сил. Як наслідок, упродовж зими 1237–1238 рр. було завойовано Рязанське та Владимиро-Суздальське князівства, всю Північно-Східну Русь. У 1239 р., після майже річного відпочинку, монгольське військо, незважаючи на ***героїзм русинів***, здобуло і зруйнувало Переяслав і Чернігів, а в грудні 1240 р. після десятитижневих штурмів оволоділо Києвом, перебивши захисників та перетворивши столицю в руїни.

Бату-хан (в руській традиції – Батий) (мал. із китайського манускрипта XIII ст.)

До монгольської навали ***Київ*** був одним з найбільших міст світу. В ньому налічувалося до 8 тис. дворів, де проживало 35–50 тис. осіб (*для порівняння: Лондон досяг такої чисельності лише через 100 р.*). А Чернігів, Переяслав, Львів, Галич та інші міста тогочасної Руської держави не перевищували 4–5 тис. жителів. Після ординського ***погрому*** в столиці кількість дворів скоротилася до 200–300, населення зменшилося до 2 тис. З-понад 40 мурованих церков залишились, та й то дуже пошкодженими, 5–6.

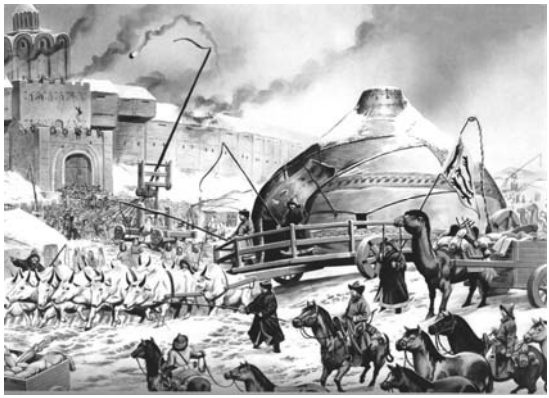

Облога Києва монголами (реконструкція)

Упродовж наступного 1241 р. завойовники вогнем і мечем пройшли галицькі та волинські землі, ***вторглися*** у Польщу, Угорщину, Чехію, Словаччину, Трансільванію. Проте знекровлені на Русі в 1242 р. були змушені припинити своє просування у західному напрямку.

Перший випадок в історії завойовницьких походів монголів із часів Чингісхана, коли вони не змогли зламати спротив захисників фортеці, трапився у 1241 р. у м. ***Кременець*** *(нині – Тернопільської обл.).*

Повернувшись у пониззя Волги, монголи заснували нову державу в складі Монгольської імперії – **Золоту Орду** зі столицею у м. Сарай, що було розташоване на відстані близько 120 км на північ від сучасного міста Астрахань (Московія). Звідси хан Батий розіслав своїх послів по руських землях, вимагаючи у місцевих князів ***покори*** й визнання себе за верховного правителя. З того часу Русь як незалежна держава перестала існувати, на її землях встановилося багатолітнє іноземне панування, яке законсервувало удільну роздробленість, перешкоджало централізації земель і відродженню державності.

Залежність руських земель від завойовників виявлялася насамперед у трьох сферах: економічній, політичній і військовій. ***Економічна залежність*** зводилася до обкладання місцевого населення даниною, від якої звільнили лише церкву. Спочатку данину збирали монгольські урядовці – баскаки, а згодом відповідальність за її сплату поклали на князів. У ***політичній сфері*** залежність полягала у затвердженні Ордою князів на престолах і видачі нею ярликів (грамот) на управління землями, не враховуючи ані права князів на той чи інший престол, ані бажання народу. Зокрема, Київ було передано у володіння владимиро-суздальським князям, які одними з перших визнали зверхність Орди, а згодом під владу ханським намісникам. Як наслідок, Київ втратив значення не лише політичного й економічного, а й церковного центру – наприкінці XIII ст. митрополит переїхав звідти у Владимир-на-Клязьмі. ***Військова залежність*** передбачала обов'язок руських князів делегувати своїх воїнів до монгольського війська та брати участь у його воєнних походах. Крім того, з метою недопущення відродження Русі Золота Орда протягом майже всього періоду панування практикувала розпалювання ворожнечі між місцевими князями, а також періодичні спустошливі походи на їхні володіння. Лише до

Ярлик хана Золотої Орди

середини XIV ст. на землі Північно-Східної та Південно-Західної Русі було здійснено понад 20 воєнних нападів золотоординців.

Монгольська навала мала для Русі **катастрофічні наслідки**, відкинувши її у розвитку на кілька століть назад. Загинула, була забрана у рабство або втекла з насиджених місць значна частина ***населення***, в т. ч. еліта, втрата якої не тільки помітно ослабила протидію загарбникам, а й суттєво загальмувала розвиток феодального господарства. ***Занепали*** ремесла й торгівля, були зруйновані міста. За підрахунками археологів, у XII–XIII ст. із 74 руських міст, відомих з розкопок, 49 – були розорені полчищами Батия. До того ж 14 так і не піднялися з руїн, а ще 15 з часом перетворилися на села. Домонгольського рівня кам'яне будівництво досягло лише через 100 років після навали Батия.

Руїни Десятинної церкви у Києві (гравюра Е. Панемакера за мал. поч. XIX ст.)

Таким чином, існування Русі як єдиної держави охоплювало період з IX по 40-ві рр. XIII ст. Спочатку політичною формою її була централізована монархія (IX – 30-ті рр. XII ст.), а з настанням удільної роздробленості – монархія федеративна (30-ті рр. XII – 40-ві рр. XIII ст.). За соціально-економічним і культурним розвитком **Руська держава** перебувала на рівні ***передових*** країн середньовічної Європи. Вона підтримувала тісні економічні, політичні й культурні ***зв'язки*** з багатьма країнами світу. Її військова ***могутність*** протягом кількох століть була захистом від степових кочовиків не тільки для власного населення, а й для всієї європейської цивілізації. Однак у середині XIII ст. поступальному розвиткові Русі непоправного удару завдали ***монголи***. Вони зруйнували державу, її господарство, матеріальну й духовну культуру. І все ж ***державницькі традиції*** руського періоду продовжувалися, оскільки на їхній основі утворилася Галицько-Волинська держава (згодом Королівство Русь), безпосередня спадкоємиця Русі з центром у Києві.

Лекція ІІІ

КОРОЛІВСТВО РУСЬ

1. Об'єднання українських земель у складі Галицько-Волинського князівства

Наприкінці XII – першій половині XIII ст. Руська держава занепала. Внаслідок цього в історичній науці тривалий час панувала думка, що на її руїнах виникло як наступник Русі Владимиро-Суздальське князівство, а потім – Московське царство. Проте **професор М. Грушевський** ***довів***, що безпосереднім наступником державності Русі було Галицько-Волинське князівство. «Київська держава, право, культура, – зазначав він, – були утвором одної народності, українсько-руської; владимиро-московитська – другої... Київський період перейшов не у владимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV–XVI вв. Владимиро-московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені...». Отже, ***державницьку традицію*** Русі перейняло Галицько-Волинське князівство, котре фактично стало її безпосереднім продовженням, та з часом переросло у Королівство Русь.

Галичина

Галицька земля була першою на українських теренах, яка стала на шлях самостійного розвитку, відокремившись наприкінці XI ст. від Києва. Її **економічне та політичне піднесення** зумовлене надзвичайно ви-

гідним ***розташуванням***, важкодоступним для кочових нападників зі степу; наявністю стратегічно важливих торговельних шляхів на Захід, що сприяли ***збагаченню*** та проведенню активної закордонної політики; великими покладами солі, значення якої істотно зросло після того, як кочівники відрізали Русь від Чорного моря; віддаленістю від Києва, що послаблювало вплив центральної влади.

Князь Ростислав Володимирович (худож. П. Андрусів)

Помираючи, Ярослав Мудрий заповів Галичину своєму внукові Ростиславові Володимировичу. Літописці не засвідчують його в Галичині, а повідомляють про те, що **Ростислав** перебував у князівстві Тмутаракань, яке стало притулком ***князів-вигнанців***, тобто тих Рюриковичів, які втратили право на власні вотчини. З Приазов'я вони не раз вирушали, вербуючи половців чи інших чужоземних найманців, на Русь, щоб захопити князівство чи якусь волость. Деякі історики вважають, що Ростислава отруїли греки за намовою київського князя Ізяслава.

Після смерті Ростислава залишилися його сини – **Рюрик, Василько і Володар**. Вони зуміли стати законними спадкоємцями Галичини. Перший володів Перемишльською землею, другий – Теребовлянською, третій – Звенигородською.

Князі Рюрик, Василько і Володар Ростиславичі (реконструкція М. Фіголя)

Головну увагу брати спрямували на ***захист своїх володінь*** від агресивних сусідів – Польщі, Угорщини, київських і волинських князів. Вони приборкали опозиційне боярство, розгромили угорські війська під Перемишлем (1099), за допомогою половців завдали відчутних ударів по Польщі, зміцнили південно-східні кордони краю напівкочовими печенігами, торками та берендеями.

Князь Володимирко Володаревич (реконструкція М. Фіголя)

Після смерті братів Ростиславичів син Володаря **князь Володимирко** (1124–1152) поступово ***об'єднав*** Звенигородське, Перемишльське, Галицьке й Теребовлянське князівства в одне і переніс у 1144 р. свою столицю до Галича, який розташовувався на перехресті торговельних шляхів. Від імені нової столиці весь край став називатися Галицьким князівством, Галичиною. Хоробрий воїн, талановитий дипломат Володимирко Володаревич умів вийти з найскрутніших ситуацій. Для ***досягнення мети*** не гребував нічим, порушуючи присягу, нацьковуючи на своїх ворогів половців, свата Юрія Долгорукого або підкуплюючи суперників сріблом чи золотом. Він зумів дати ***відсіч*** спробам Польщі та Угорщини захопити Галицьку землю, поклав край намірам великого князя Ізяслава поновити залежність Галичини від Києва, уклав союзні ***угоди*** з Візантією та Суздальщиною. За його правління розширилися межі князівства на сході – по Дністру, Пруту й Серету, було приєднано Погоринську волость на Волині.

Князь Ярослав Осмомисл (реконструкція М. Фіголя)

Раптова смерть Володимирка не перервала державотворчого процесу в Галичині. За правління його сина **Ярослава Осмомисла** (1152–1187) Галицьке князівство стало наймогутнішим на українських землях. Воно розширилося до узбережжя Чорного моря, у період свого найвищого піднесення володіло Бессарабією, частиною нинішньої Румунії, низкою придунайських міст. ***Князівська столиця*** перетворилася на торговельний,

ремісничий і культурний центр України на заході. В місті звели десятки палаців та храмів, зокрема величний кафедральний храм Успіння Божої Матері, що став престольною церквою галицького єпископа. Дністром, Прутом, Дунаєм ***купці*** з Галича й інших міст вивозили свої товари на ринки причорноморських держав, у т. ч. у Константинополь, з яким Ярослав підтримував сусідські відносини і від якого домігся відкриття в Галичі єпископату.

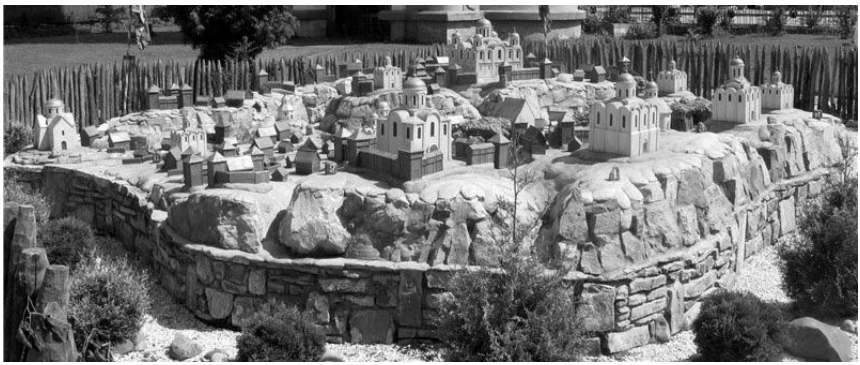

Макет княжого Галича (реконструкція А. Бондаренка)

Добрі відносини було також встановлено з Угорщиною, Польщею та Німеччиною. Показово, що «Великопольська хроніка» кінця XIII ст. державу Ярослава називала королівством. Високо оцінюючи ***заслуги князя Ярослава***, який користувався величезним авторитетом на Русі й увійшов в історію за назвою «Осмомисл» – за вісьмох мислить, автор «Слова о полку Ігоревім» зазначав: «Галицький Осмомисле-Ярославе! Ти високо сидиш на своїм золотокованім престолі, підперши гори Угорські (*Карпати. – Авт.*) своїми заліз-

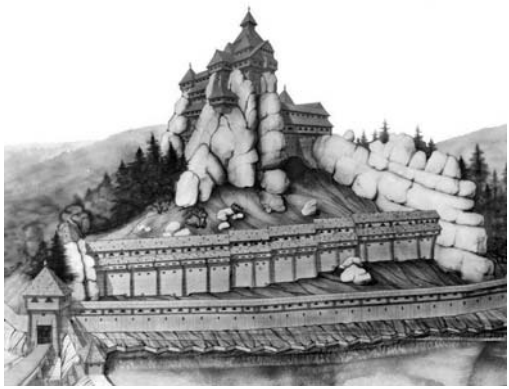

Наскельна фортеця Тустань IX–XIII ст. у Карпатах. (реконструкція М. Рожка, графіка Р. Яблонського)

ними полками, заступивши королеві дорогу, зачинивши ворота Дунаю, справляючи суди аж до Дунаю! Гроза твоя по землях тече! Ти відчиняєш ворота Києву, стріляєш з батьківського золотого престолу султанів у далеких землях».

Так, створивши в Карпатах систему оборонних ліній, Ярослав Осмомисл надовго зупинив угорську агресію. Сформувавши дисципліноване, добре озброєне і вишколене військо, не дозволив польським королям розоряти край. ***Успішно воював*** проти половецьких орд, зокрема в 1183 р. захопив у полон 12 їхніх ханів. Брав участь у боротьбі за Київ, який нерідко змушений був визнавати свою залежність від Галича. Це видно на прикладі Івана Берладника, одного з Ростиславичів, який завдавав клопоту Володимирку і Ярославові Осмомислу. Коли київський князь Ізяслав підтримав І. Берладника, то Осмомисл позбавив його престолу, розгромивши одного і другого. Водночас князь Ярослав розірвав з традиційною політикою своїх попередників, які у боротьбі проти волинських і київських князів орієнтувалися на Суздаль. Він ***керувався загальноукраїнськими принципами***, уклавши союз з волинськими Мстиславичами і сприяючи противникам Андрія Боголюбського у боротьбі за Київ.

Князь Іван Ростиславич Берладник (худож. А. Єрмоленко)

Утверджуючи авторитет князівської влади у Галичині, Ярослав Осмомисл зіткнувся з активною протидією місцевого боярства, яке дедалі зміцнювалося в економічному і політичному відношенні. Його особливістю було те, що воно формувалося переважно не з князівської дружини, як в інших землях, а з родоплемінної знаті. Свої маєтки ***галицькі бояри*** отримали не від князя, як це водилося, а переважно шля-

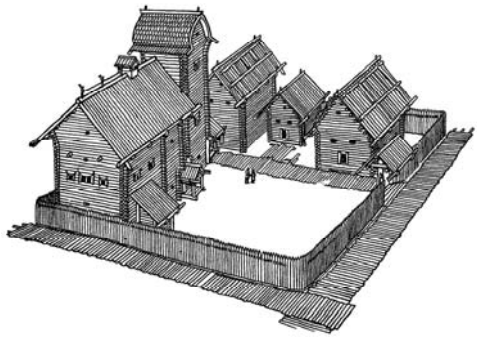

Садиба одного зі заможних людей княжої Русі кінця XII ст. (реконструкція В. Яніна)

хом привласнення общинних земель, купівлі, а то й насильного захоплення їх у селян. В їхніх руках опинилися соляні промисли, які мали велике господарське значення. Істотно вплинуло на формування міцної згуртованої верстви галицьких бояр і сусідство Угорщини та Польщі з аристократичним норовом їхнього боярства, а також нечисельність княжої сім'ї, завдяки чому бояри залучалися до влади, отримуючи посади та маєтки. Окремі з них жили в укріплених замках і навіть утримували власні бойові дружини.

У другій половині XII ст. боярство відчуло себе настільки сильним, що відкрито намагалося підпорядкувати своїй волі самого князя. Приводом став ***сімейний конфлікт*** Ярослава, скориставшись яким бояри вдалися до насильства. Вони звинуватили в чаклунстві й спалили на вогнищі позашлюбну дружину князя Настасію, а її сина Олега ув'язнили в темницю. Ярослав був змушений погодитися з ***вимогами*** боярської опозиції – не мстити боярам та повернути законну дружину Ольгу (дочку Юрія Долгорукого) і сина Володимира, які перед тим втекли до Польщі. Все це дає підстави стверджувати про значний вплив олігархічних кланів на політичний та економічний розвиток Галицького князівства.

Галицькі бояри тягнуть на вогнище позашлюбну дружину князя Осмомисла Настасію (худож. К. Лебєдєв)

Князі Олег і Володимир Ярославичі (реконструкція М. Фіголя)

Помираючи, Ярослав Осмомисл поділив свої землі між обома синами, але бояри вигнали Олега, сина від Настасії, і посадили на престол **Володимира** (1187–1199), другого сина від першого за-

конного шлюбу князя. Проте у 1187 р., збунтувавшись, бояри ***вигнали*** з Галича і Володимира, запросивши на престол волинського князя Романа Мстиславича з роду Мономаховичів. Лише ***вторгнення угрів***, яких запросив на допомогу князь Володимир, змусило Романа покинути Галичину. Однак угорський король Бела III замість того, щоб повернути галицькі землі Володимиру, проголосив себе «королем Галичини» й залишив своїм намісником у Галичі сина Андрія. Після деяких ***поневірянь*** Володимир Ярославич, за підтримки німецького князя Фрідріха Барбаросси і польського короля Казимира, влітку 1189 р. повернув собі батьківський ***престол*** і княжив до самої смерті. На цьому припинилася династія Ростиславичів та й саме існування окремого Галицького князівства.

Волинь

Волинська земля отримала назву від свого давнього політичного центру – міста Волинь на р. Західний Буг. На початку XI ст. він зійшов з історичної арени і поступився місцем новій столиці – Володимиру, заснованому князем Володимиром Великим. Волинь, **захищена від зовнішніх ворогів** лісами, озерами, болотами, багата чорноземами, дикими звірами, мала ***розвинуте*** сільське господарство, різні промисли. Розташована на **перехресті шляхів**, вела прибуткову ***торгівлю*** з Литвою, Польщею, Західною Європою. Володимир перетворився в одне з найбагатших міст України. У ньому вирували не тільки торгівля, ремесло, а й **духовне життя**. Будували ***храми***, найвеличнішим з яких був собор Успіння Богородиці, монастирі, світські споруди. У Володимирі постійно діяв ***єпископат***. Серед інших міст краю виділялися Луцьк (Лучеськ), Белз, Дорогобуж, Пересопниця, Кременець.

Собор Успіння Богородиці
у Володимирі-Волинському, 1157 р.
(сучасне фото)

Аж до середини XII ст. Волинська земля не мала власної князівської династії: нею або безпосередньо управляли з Києва, або ж на володимирському престолі перебували київські ставленики. Тільки за **князювання Ізяслава Мстиславича** Волинь отримала

Князь Ізяслав Мстиславич

статус спадкової вотчини й надовго закріпилася за його родом. Проте політична ***роздробленість***, що охопила в той час землі Русі, не сприяла зміцненню Волинського князівства, яке в окремі періоди своєї історії перетворювалося у своєрідну федерацію дрібніших удільних князівств.

Відновити розпорошені й занедбані володіння свого роду і навіть розширити їх на землі литовського племені ятвягів вдалося **Роману Мстиславичу**, який у 1170 р., після смерті батька – Мстислава Ізяславича, став волинським князем, а згодом і ***володарем*** могутньої Галицько-Волинської держави, куди ввійшла більшість українських етнічних земель. Князь Роман Мстиславич був високоосвіченою людиною. Мати його – дочка польського короля Болеслава Кривоустого. В юнацькі роки він жив у Польщі та Німеччині, князював у Великому Новгороді. Народ любив його як справедливого правителя, що керував «згідно з законом Божим».

Князь Роман Мстиславич
(реконструкція М. Фіголя)

Утворення Галицько-Волинського князівства

Об'єднанню Галицького і Волинського князівств значною мірою сприяли тісні **економічні та культурні взаємовідносини**, які здавна підтримувалися між ними, незважаючи на міжусобні війни поміж окремими князями. До єдності спонукала також і **необхідність спільної боротьби** двох князівств проти ***агресії*** з боку Польщі та Угорщини, а згодом – монголів. Невдовзі після смерті Ярослава Осмомисла волинський князь Роман Мстиславич на запрошення галицьких бояр зайняв Галич, але не зміг там закріпитися. Лише в 1199 р., після кончини князя Володимира, останнього представника династії Ростиславичів, він зміг повернутися в Галичину та силою ***об'єднати*** її з Волинню. Водночас Роман здобув Київ (1202), де посадив залежного від себе князя, і фактично зосе-

редив під своєю владою всі, за винятком Чернігівського князівства, українські землі від Карпат і Дунаю до Дніпра.

Утворення об'єднаної Галицько-Волинської держави з центром у Галичі було подією великої історичної ваги, оскільки сформувався **міцний політичний організм**, що мав перейняти та продовжити державницьку традицію Русі. Оволодівши значною частиною руської спадщини, нова держава на рубежі XII–XIII ст. за розмірами своїх ***володінь*** не поступалася Священній Римській імперії. Її володаря величали «великим князем», «царем», «самодержцем всея Русі». У нього просив захисту вигнаний хрестоносцями з Константинополя візантійський імператор Олексій III Ангел, а Папа Римський Інокентій III у 1204 р. ***пропонував*** в обмін на прийняття католицизму королівську корону, але Роман Мстиславич відмовився.

Галицько-Волинське князівство (за кн. О. Субтельного)

Галицько-Волинське князівство спиралося на міцну **економічну основу**. На його території, не спустошеній зовнішніми ворогами, інтенсивно розвивалося господарське життя. Тоді як Чернігівщина наприкінці XII – на початку XIII ст. лежала в руїнах після набігів кочівників, численне галицько-волинське населення розбудовувало старі й закладало нові міста, успішно займалося ремісництвом та сільським ***господарством***, освоювало нові соляні родовища, колонізувало степові простори між Бугом і Дністром, між Галичиною, Волинню та Київщиною. Істотне значення мало й те, що дер-

жава князя Романа розташовувалася на шляху Буг–Дністер, який замінив занепалу дніпровську артерію, і мала у своїх руках частину балтійсько-чорноморської ***торгівлі***. Сухопутні торгові шляхи вели, як правило, на Захід. Важливим було те, що, на відміну від багатоетнічної Руської держави з центром у Києві, Галицько-Волинська охоплювала лише українські етнічні землі, а тому її легше було консолідувати.

У **внутрішній політиці** Роман спирався на середнє і дрібне боярство, насамперед волинське, та міщан. Він зосередив увагу на ***зміцненні княжої влади***, приборкав боярську верхівку, частину якої відправив у заслання чи стратив. Його улюбленим прислів'ям було «Не вбивши бджіл, не поласуєш медом».

Активною й цілеспрямованою була **зовнішня політика** галицько-волинського князя. Здійснивши вдалі походи проти Литви, Польщі, Угорщини, половців, він посилив свій вплив на Русі, підніс ***міжнародний авторитет держави***, яка поступово входила в західноєвропейський світ як його органічна складова. Відзначаючи надзвичайну хоробрість Романа Мстиславича, літописець із захопленням писав, що він кидався на «...поганих (*половців. – Авт.*) як лев, сердитий був як рись, нищив їх як крокодил, переходив їхні землі як орел, а хоробрий був як тур, наслідуючи діда свого Мономаха».

Дружина князя Романа Мстиславича перемагає половців у 1203 р. (мініатюра з Радзивіллівського літопису)

Прагнучи припинити князівські міжусобиці та консолідувати сили для протидії зовнішнім ворогам, Роман Мстиславич в останні роки життя **запропонував новий порядок формування центральної влади** на Русі. Він передбачав, що великий князь київський мав обиратися шістьма найвпливовішими удільними князями (галицько-волинським, чернігівським, полоцьким, смоленським, суздальським та рязанським), а на місцях, у межах удільних князівств, влада мала переходити від батька до сина. Таким чином, на думку Романа, можна було ***зупинити процес роздробленості***.

Об'єднаний герб Волинського (зліва – прапороносець) і Галицького (праворуч – золотий лев на голубому тлі) князівств (із грамоти князя Юрія І Львовича, 1313 р.)

Проте галицько-волинському князю не вдалося об'єднати всю Русь. У 1205 р. він загинув під польським містечком Завихост у битві з військом краківського князя Лешка Білого. Але династія Романовичів, яку започаткував Роман Мстиславич, майже 150 років утримувала українську державність, залишивши **добрий слід** у нашій історії.

2. Правління короля Данила Галицького

Смерть князя Романа Мстиславича була трагедією не тільки для його сім'ї, а й для України, яка на кілька десятиліть стала **ареною** кривавих міжусобиць та збройних нападів зовнішніх ворогів. Проти відновлення єдності Галицько-Волинської держави та зміцнення великокнязівської влади виступали верхівка галицького боярства, окремі удільні князі та правителі Угорщини й Польщі.

Занепад княжої влади

Насамперед смертю Романа Мстиславича скористалися галицькі боярські угрупування. Побоюючись, що його **малолітні сини** – чотирирічний Данило та дворічний Василько – з часом успадкують батьківський потяг до сильної влади, бояри позбавили їх князівського ***престолу***. Натомість вони запросили на князювання до Галича Володимира, Романа і Святослава Ігоровичів (1206–1212), синів відомого своїм походом на половців у 1184 р. Ігоря Святославича Сіверського. ***Романова вдова***, княгиня Анна, з дітьми змушена була втікати спочатку у Володимир, а далі – до Польщі. Польський князь Лешко Білий залишив її з Васильком у себе, а Данила відіслав до угорського короля Андраша II.

Запрошуючи **Ігоровичів**, галицькі бояри сподівалися, що ті будуть слухняними виконавцями їхньої волі. Та, як виявилося, бра-

ти не збиралися коритися ***боярській сваволі*** й, щоб покінчити з нею, стратили близько 500 представників аристократичних родів Галичини. Це тільки розлютило бояр. Вони, вдаючи, що прагнуть мати князем законного спадкоємця з династії Романовичів, заручилися підтримкою угорців і за їхньою допомогою захопили й повісили Ігоровичів. Коли ж постало питання про владу в краї, то стало зрозуміло, що бояри хочуть правити самі, ***прикриваючись*** іменем неповнолітнього Данила Романовича. З цією метою вони прогнали княгиню Анну, позбавивши її реґентства над сином. За нею покинув Галич і Данило. Тоді бояри пішли на безпрецедентне порушення середньовічного права – проголосили князем провідника боярства ***Володислава Кормильчича*** (1213–1214). Це був єдиний випадок титулування князем людини з-поза династії Рюриковичів.

Розправа князів Ігоревичів над галицькими боярами (худож. М. Горелик)

Володислав Кормильчич (худож. З. Царик)

Керуючись вузькостановими інтересами, боярська олігархія своїми зухвалими діями фактично спровокувала **втручання Угорщини й Польщі** у справи Західної Русі. Як наслідок, у 1214 р. польський князь Лешко Білий і угорський король Андраш II уклали договір про ***розподіл галицько-волинської спадщини***. Королем Галичини було проголошено п'ятирічного угорського королевича Коломана (1214–1219), який мав одружитися з дворічною дочкою Лешка Соломією. Галичину знову окупувало угорське військо. Лешко отримував Перемишль, Берестейську землю і частину Холмщини. Романовичам залишили лише батькову вотчину – Володимир з волостю.

У 1219 р. галичани виступили проти угорців і запросили на престол новгородського **князя Мстислава Удатного** (1219–1227), який з допомогою повсталих міщан вигнав загарбників з Галича. Проте незабаром він став, як зазначив М. Грушевський, ***«безрадним знаряддям»*** у руках боярської знаті, яка намагалася не допустити посилення князівської влади. Під її впливом Мстислав воював проти свого зятя – волинського князя Данила Романовича, а в 1227 р. одружив одну зі своїх доньок з молодшим угорським королевичем Андрашем, на користь якого відрікся від галицького престолу.

Князь Мстислав Удатний (реконструкція М. Фіголя)

Данило Галицький

Тим часом **Романовичі** «збирали докупи» землі, які становили спадщину їхнього батька. Насамперед вони ***утвердилися на Волині***, де користувалися прихильністю як у знаті, так і в простого люду. А далі, зосередивши у своїх руках економічну і воєнну міць волинського краю та реформувавши військо, зокрема організувавши піші полки з міщан і селян, почали ***наступ на Галицьку землю***. Двічі брати Романовичі здобували Галич (1230, 1233), але лише за третім разом у 1238 р., за підтримки міщан і духовенства, зуміли там закріпитися, розбивши угорців та їхніх союзників – місцевих бояр. Залишивши за собою Галичину, Данило віддав Волинь молодшому братові Василькові. Хоча, незважаючи на такий поділ, обидва князівства продовжували існувати як ***єдиний організм*** під зверхністю Данила Романовича, названого Галицьким (1238–1264).

Перемога князів Романовичів над угорцями та їхніми союзниками – галицькими боярами (худож. П. Андрусів)

Князь Данило Галицький
(реконструкція М. Фіголя)

Відновивши внутрішню єдність своїх земель, Галицько-Волинська держава набувала сили та відвойовувала втрачені позиції. Навесні 1238 р. Данило **розгромив хрестоносців** Добжинського ордену під м. Дорогичин (*нині – у Польщі*), які захопили це західноволинське місто, і припинив їхнє подальше просування на українські терени. У 1239 р. він **заволодів Києвом**, прогнавши смоленського князя Ростислава та посадивши там свого ***намісника*** Дмитра. Під його **владою** опинилися практично всі українські правобережні землі. Здавалося, відродження колишньої державної могутності лише справа часу. Та на заваді здійсненню широких політичних планів галицько-волинського князя стала монгольська навала, яка стрімко насувалася на Русь.

На початку 1241 р., завоювавши майже всю Русь, **орди Батия** вдерлися в Галичину і на Волинь, вбиваючи людей, плюндруючи їхнє майно. Десятки міст і сіл вже ніколи не піднялися з попелищ, наприклад, Плісненськ, Звенигород, Бич. Незабаром усі українські землі опинилися в руках азійських завойовників. У той час Данила Галицького не було у князівстві. Він, маючи досвід боротьби з монголами на Калці, розумів їхню небезпеку, а тому подався на Захід, щоб ***домовитися про спільні дії проти загарбників*** з правителями Угорщини та Польщі. Однак з цієї затії нічого не вийшло, бо угорці й поляки, сподіваючись, що ординці їх не досягнуть, відмовилися від будь-яких союзів, про що згодом пошкодували.

Нашестя хана Батия на Русь
(мініатюра з літопису)

Повернувшись на рідні землі після відходу монгольських

полчищ, Данило Романович застав ***згарища й руїни***. Водночас він учергове зіткнувся зі ***свавіллям*** галицьких бояр. Скориставшись відсутністю князя, вони запросили на престол представника чернігівської династії Ростислава Михайловича, який був зятем угорського короля і тривалий час претендував на Галич. У 1245 р. Данило в **битві під м. Ярослав** (*нині – у Польщі*) на Сяні вщент розгромив Ростислава разом з військом його союзників – угорців і поляків та дружинами бунтівливого галицького боярства. У результаті було ***зламано опір боярської опозиції*** та остаточно завершено виснажливу, майже сорокарічну боротьбу за спадщину Романа Мстиславича. Водночас Ярославська битва на століття ***зупинила експансію*** Угорщини та Польщі на українські землі.

Зміцнення Галицько-Волинської держави занепокоїло монгольського хана. Особливо те, що Данило тривалий час вперто ігнорував Золоту Орду та, на відміну від північно-східних князів, не їхав до резиденції Батия за ярликом на княжіння. І лише у 1245 р. після ординського наказу «дай Галич» він, щоб уберегти династичні володіння від повторного ворожого плюндрування, змушений був відправитися до монгольської столиці Сараю і там визнати васальну **залежність від Золотої Орди** (1246).

Князь Данило Галицький у ставці хана Батия (худож. П. Андрусів)

На відміну від інших земель колишньої Руської держави з центром у Києві, якихось чітко визначених форм підпорядкування Орді Галицько-Волинське князівство в той час не мало. Данило змушений був періодично надавати монголам допоміжні ***військові підрозділи*** в їхніх походах на Польщу, Литву, Угорщину, інколи сплачувати ***річну данину***, віддавати певні ***ознаки шани ханові***, який був суддею у міжкнязівських суперечках. Натомість українська держава фактично зберігала ***незалежність*** у внутрішній і зовнішній політиці. Разом з тим, Золота Орда уважно стежила, щоб ця незалежність не набрала небажаних для неї масштабів.

Після свого відвідання Орди Данило не відмовився від намірів будь-що позбутися монгольської опіки. Формальне визнання зале-

жності від хана давало йому можливість виграти час для збирання сил і підготовки вирішального удару по золотоординцях. Із подвоєною енергією він береться за **відбудову держави**. Її столицю було перенесено зі зруйнованого Галича до м. Холм (*нині – у Польщі*), де звели фортифікаційні споруди, церкви, заклали гарний парк. Водночас велося ***будівництво***, насамперед оборонне, в інших містах. Саме в ці часи споруджено перші мурovані фортеці та потужні замки у містах Берестя (*нині – м. Брест, Білорусь*), Кам'янець-Подільський (*нині – Хмельницької обл.*), Хотин (*нині – Чернівецької обл.*), Білгород-Дністровський (*нині – Одеської обл.*) тощо.

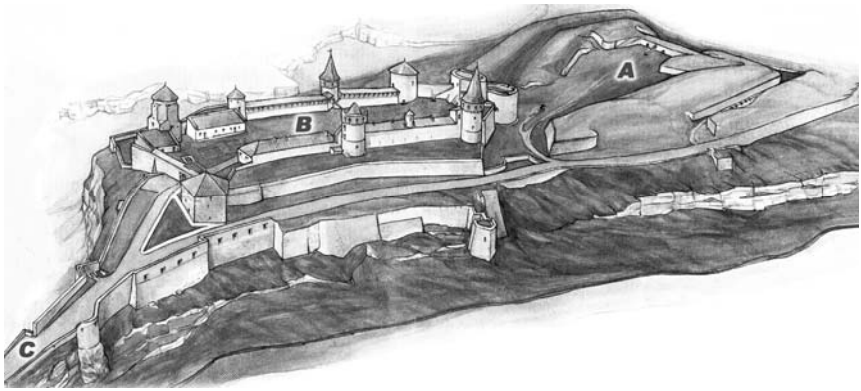

Кам'янець-Подільська фортеця:
A – Нова фортеця; B – Старий замок; C – Замковий (Турецький) міст
(схема з видання «Місто-фортеця – Fortress City. Ілюстрований нарис»)

З ініціативи Данила зміцнено Карпатську оборонну систему, що закривала шлях уграм у Галицько-Волинське князівство. До 1256 р. він заклав м. Львів, яке назвав на честь свого сина Лева. Загалом згідно з літописом за його правління було засновано близько 70 міст, в яких розвивали ***ремесла*** та ***промисли***, будували пишні будівлі, храми. Щоб підняти економіку держави, Данило Романович запрошував до міст ремісників та купців із сусідніх країн, налагоджував внутрішню і зовнішню ***торгівлю***, сприяв розвитку соляних промислів. Йому вдалося захистити від надмірних поборів селян, котрі були надійною опорою князя. З них він утворив важку озброєну піхоту, що замінила боярські дружини.

Європейські рицарі-хрестоносці XII–XIII ст. (реконструкція Л. і Ф. Функен)

Прагнучи звільнити українські землі від монгольського ярма, Данило Галицький значну увагу приділяв **ідеї створення міжнародної антиординської коаліції**. З цією метою він налагодив союзницькі відносини з Польщею, Угорщиною, Владимиро-Суздальським князівством, зміцнив їх ***династичними шлюбами***. Зокрема, один його син – Лев – одружився з дочкою угорського короля Бели IV Констанцією, другий – Роман – з племінницею австрійського герцоґа Фрідріха II Ґертрудою, спадкоємицею австрійського престолу (*щоправда, намагання Данила утвердити сина на володіння його дружини зазнали невдачі*), доньки вийшли заміж за мазовецького князя Земовита та владимиро-суздальського князя Андрєя Ярославіча. Однак до очікуваних наслідків ці зовнішньополітичні кроки галицько-волинського князя не призвели. ***Захід*** не мав наміру серйозно долучатися до збройної боротьби проти ворога, тим більше споряджати воєнні експедиції у далекі східні степи. Що ж до владимиро-суздальського князя, то він, після того, як у 1252 р. Золота Орда завдала спустошливого превентивного удару по його володіннях, втратив свій престол і втік до Швеції, а звідти – в Данію.

Ще одною спробою князя Данила знайти собі спільників у боротьбі проти золотоординської залежності були його **зносини з Папою Римським** Інокентієм IV, який мав значний вплив на європейські країни. Головним змістом їхнього листування були питання ***протимонгольської допомоги*** і церковного об'єднання. Данило Романович погоджувався передати свої володіння під церковну юрисдикцію Риму, але за умови організації хрестових походів проти Золотої Орди. Папа ж виступав з ідеєю не активної боротьби, а лише формування оборонного фронту для захисту Західної Європи від монгольських набігів. Ці ***розбіжності*** призвели до того, що коли у 1247 р. Інокентій IV через свого посланця передав Данилові

Папа Римський Інокентій IV

королівську корону, то останній відмовився від неї, мотивуючи тим, що без ґарантій західної допомоги цей крок може спровокувати аґресію монголів. До того ж ***ідею церковного об'єднання*** не сприйняла православна ієрархія. Зокрема, сподвижник Данила Галицького Кирило, якого він призначив у 1246 р. митрополитом Русі, навіть розірвав відносини з князем і подався на північ до ***Алєксандра Нєвского***. Останній був противником унії і, на відміну від свого брата – вже згадуваного владимиро-суздальського князя Андрєя Ярославіча, – не тільки строго виконував умови принизливого ярлика на князювання від Батия, а й «наводив» монгольські війська на непокірливі руські князівства, жорстоко придушував виступи проти Золотої Орди. Так, підпорядкувавши Новгород золотоординській владі, він наказав виколоти очі тим новгородцям, які відмовилися їй коритися.

У 1253 р. Данило Галицький остаточно вирішив розпочати активну боротьбу з монгольськими ордами на Правобережжі. Водночас Папа Римський виступив з ***проєктом організації хрестового походу*** проти Золотої Орди і створення коаліції Польщі, Чехії, Моравії, Сербії та померанських князівств. Сподіваючись отримати допомогу від Заходу, галицько-волинський князь погодився на своє ***коронування*** та об'єднання церков. Місцем коронації став Дорогичин на Підляшші, де грудневого дня 1253 р. перебував Данило Романович під час одного з воєнних походів проти неспокійних північних сусідів Галицько-Волинської держави – балтійського плем'я ятвягів. Що ж до ***питання унії***, то

Коронація Данила Романовича Галицького в Дорогочині (худож. П. Андрусів)

Папу Римського було визнано верховним пастирем руської церкви, але водночас підтверджено непорушність східного обряду і церковних прав.

Коронування Данила Романовича і надання Галицько-Волинському князівству статусу королівства істотно піднесло авторитет української держави серед європейських народів. Однак **сподівання, що католицька Європа допоможе, не справдилося**. Тому Данило розірвав угоду про унію і вирішив ***власними силами*** воювати проти монголів. Насамперед він зайнявся зміцненням свого війська та рубежів держави. З цією метою здійснив кілька ***походів*** на племена ятвягів, що нападали на прикордонні землі Волині, здобув у литовського князя Міндовга міста у Білій Русі, які передав в управління синові Роману (*у 1256 р. Роман загинув, захищаючи згадані території від литовців*), ще раніше ***підкорив*** Люблінську землю.

В 1254 р. було укладено **військовий союз** Данила з Міндовгом проти Золотої Орди, скріплений династичним ***шлюбом*** королевича Шварна з литовською княжною. Протягом 1254–1255 рр. військо Романовичів здобуло міста, завойовані монголами у т. зв. ***Болохівській землі*** (*у районі річок Південний Буг, Случ і Тетерев*). А коли загони золотоординського представника на Правобережжі **хана Куремси** перейшли в контрнаступ, то були ***розгромлені*** під Володимиром і Луцьком. Подальший намір короля Данила рушити на Подніпров'я та визволити Київ не був реалізований через віроломність литовців.

Особливо ускладнилася ситуація в українському королівстві, коли Куремсу в 1258 р. замінив енергійний **воєначальник Бурундай**. Романовичам довелося допомагати монголам у їхньому поході на Польщу й Литву і тим розірвати з останніми союзницькі відносини. А в 1259 р. вони під тиском величезного ординського війська були змушені ***зруйнувати укріплення*** найбільших фортець: Володимира, Кременця, Луцька, Львова. Лише Холм не скорився і зберіг свої фортифікації.

В останні роки свого життя король Данило Галицький знову повернувся до **ідеї створення антиординської коаліції**, докладаючи для її реалізації чималих зусиль. Однак вони, як і раніше, ***не увінчалися успіхом***. Невдачі лягли на нього важким тягарем, підірвали здоров'я, адже руйнувалися його ***плани*** опанувати схід України та Київ і визволитися від монгольського ярма. У 1264 р. Данило

Романович **помер** і був похований у своєму улюбленому Холмі. Так згасло життя визначного правителя, дипломата і полководця, який багато зробив для економічного й культурного піднесення країни, провадив активну зовнішню політику, був єдиним серед руських правителів XIII ст., кому неодноразово вдавалося перемагати монгольські орди.

Заслуга короля Данила, котрий сприймав себе правителем усієї Русі з Києвом у т. ч., полягала насамперед у тому, що він ***зумів*** в умовах складного зовнішнього оточення, монгольської навали перетворити Галицько-Волинське князівство, яке після його коронування стало Королівством Руським, у міцну й велику загальноукраїнську державу. Вона була визнана Папою Римським, європейськими правителями, монголами. З нею рахувалися на Заході й на Сході.

3. Руська держава в останній третині XIII – першій половині XIV ст.

Після смерті Данила Романовича Руська держава, незважаючи на деяку внутрішню децентралізацію в останній третині XIII ст., залишалася єдиною майже століття.

Внутрішня децентралізація

З самого початку її формально очолював **Василько Романович** (1264–1269), котрого решта князів шанувала як «отця і господина». Він ***княжив*** на Волині, а сини Данила – у Галичині: Шварно – у Галичі, Белзі та Холмі, Лев – у Перемишлі та Львові, Мстислав – у Теребовлі та Луцьку.

Князь Василько Романович (реконструкція М. Фіголя)

Наступником Василька Романовича на волинському престолі став його син **Володимир** (1270–1289). Він мало займався зовнішньополітичними справами і залишив по собі пам'ять як ***покровитель освіти і культури***. Значні кошти віддавав на спорудження храмів, міст, замків. Найбільше любив читати і переписувати книжки та

Князь Володимир Василькович (фраґмент пам'ятника «Тисячоліття Бреста». Архітектор О. Андреюк, скульптор О. Павлючук)

рукописи. Характеризуючи Володимира як «...книжника і великого філософа, якого не було перед ним у цілій землі», літописець вихваляв його за людяність, щедрість, лагідність до підлеглих, особливо убогих. Ще за життя Володимир Василькович, котрий не мав власних спадкоємців, передав свої землі двоюрідному братові Мстиславу Даниловичу, а коштовності, посуд, одяг заповів ***роздати нужденним***. Зі смертю Володимира (1289) закінчився Галицько-Волинський літопис, тому немає документальних свідчень про останні десятиріччя існування давньоукраїнської держави.

Серед Даниловичів найенергійнішим правителем виявився **Лев** (1264–1301), який намагався продовжити державницьку політику свого батька. Він підтримував тісні ***дипломатичні зв'язки*** з Чехією, Угорщиною, Литвою, Тевтонським орденом. Однак, якщо цього потребували національні інтереси, то, не вагаючись, розпочинав проти них збройну боротьбу. Зокрема, Лев Данилович здійснив ***походи*** на Литву і ятвягів, відвоював в Угорщини частину Закарпаття з Мукачевим (бл. 1280), а у Польщі, де він домагався краківського престолу, – Люблінську землю (бл. 1292). Завдяки останнім надбанням територія Руського королівства стала найбільшою за всю її історію. Водночас Лев змушений був визнати ***залежність від Золотої Орди***, яка виявлялася у сплаті данини та участі у зовнішніх походах монголів.

Князь Лев Данилович (реконструкція М. Фіголя)

Будучи мужнім воїном і талановитим полководцем, Лев Данилович, однак, виявився ***нерозважливим політиком***. Так, у 1267 р. литовський князь Войшелк віддав своє князівство молодшому братові Лева **Шварнові**, одруженому з його сестрою, а сам постригся

в ченці. Перед династією Романовичів постала реальна ***перспектива*** утвердження на литовському великокняжому престолі. Проте Лев, вважаючи подібне спадкування порушенням порядку старшинства, вбив Войшелка, чим викликав велике невдоволення серед литовців. Князювання Шварна тривало недовго, і після його смерті (1269) Литовське князівство було назавжди ***втрачене*** для династії Романовичів. І хто знає, як розвивалися б у подальшому історичні події для України, коли б не цей прикрий інцидент.

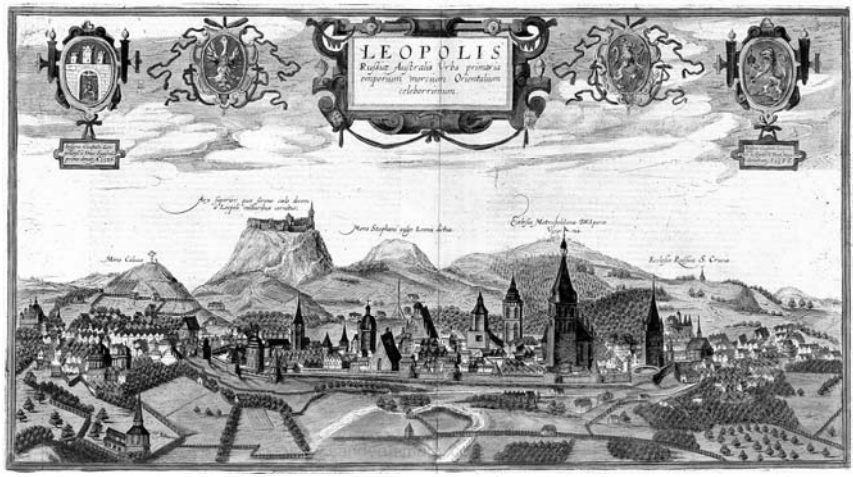

Панорама Львова А. Гогенберґа (1617–1618 рр.)
(за мал. кін. XVI – поч. XVII ст. роботи А. Пассаротті)

Після смерті Шварна **Лев об'єднав** під своєю владою Перемишльську, Холмську, Белзьку, Дорогичинську землі та Галич. А в 1292 р., коли помер його другий брат – ***Мстислав***, й Теребовлю та Волинь, яку останній успадкував від Володимира Васильковича. Столицю Галицько-Волинської держави Лев Данилович у 1272 р. переніс до Львова.

Відновлення єдності

Отже, на рубежі XIII–XIV ст. знову було відновлено єдність Галицько-Волинської держави. Наступник Лева Даниловича – його син **Юрій І** (1301–1308 (1315)) фігурував як одноосібний правитель з королівським титулом, іменуючи себе «королем Русі та князем Володимирії». Столицею королівства став Володимир.

Джерела змальовують правління Юрія Львовича як ***добу розквіту***, спокою та економічного добробуту країни. Скориставшись деяким послабленням Золотої Орди, яку в той період роздирали внутрішні міжусобиці та чвари, він зумів на деякий час пересунути південні кордони своїх володінь аж до нижньої течії Дністра й Південного Бугу. Високим був міжнародний авторитет Руського королівства, який не похитнувся навіть тоді, коли схильний до ***компромісів*** Юрій I поступився зміцнілій Польській державі Люблінською землею (1302). Свідчення цього – утворення в 1303 р. окремої ***Галицької митрополії***, оскільки київський митрополит у 1299 р. переніс свою резиденцію на північ, до Владимира-на-Клязьмі. Галицька митрополія безпосередньо підпорядковувалася Вселенському патріарху в Константинополі й допомагала захищати політичну незалежність українських земель.

Король Юрій Львович (реконструкція М. Фіголя)

Після смерті Юрія I галицько-волинська спадщина перейшла до його синів **Андрія** і **Лева** (1308 (1315)–1323). Вони правили спільно і, підтверджуючи спадкоємність традицій Руської держави з центром у Києві, титулувалися «князями всієї Русі». Українські володарі сприяли зовнішній ***торгівлі***, насамперед між руськими і польськими купцями, домагалися забезпечення торгових відносин з Балтикою. Налагодивши союзні ***зв'язки*** з польським королем Владиславом Локетком і Тевтонським орденом, намагалися послабити залежність від Золотої Орди, а також протидіяти Литві, натиск якої на північні окраїни держави ставав щораз відчутнішим. Проте запо-

Князі Андрій і Лев II Юрійовичі (реконструкція М. Фіголя)

бігти ***територіальним втратам*** не вдалося – Дорогичинська та Берестейська землі відійшли до Литовського князівства.

Активною була ***боротьба проти ордынців***, в якій провідну роль відігравали князі Андрій і Лев. Так, у листі до Папи Римського польський король називав їх «...непоборним щитом проти жорстокого племені татар». Ймовірно, в одному з військових походів проти монгольських нападників брати загинули. Оскільки жоден з них не мав синів, то з їхньою смертю у 1323 р. династія, яку започаткував князь Роман Мстиславич, припинилася.

Поступовий занепад

З **припиненням династії Романовичів** Руське королівство поступово занепадало. Знову посилилися політичні впливи галицького боярства, яке протидіяло встановленню міцної влади. Зростало ***втручання у внутрішні справи*** іноземних країн, насамперед Польщі, Угорщини та Литви, які, подолавши міжусобну анархію, стали сильними централізованими державами. Як наслідок, руський престол певний час залишався вакантним. Лише в 1325 р. внаслідок ***компромісу*** між місцевими боярами і правителями згаданих країн останнім, як виявилося, самостійним володарем Руської держави було обрано 14-річного княжича Болеслава, сина мазовецького князя Тройдена та Марії, сестри попередніх правителів Андрія і Лева.

Новий правитель прийняв православ'я та ім'я **Юрія II Болеслава** (1325–1340) і почав титулуватися «князем землі Руської, Галицької і Володимирської». Він виявився активним поборником ***зміцнення своїх володінь***. Певний час, незважаючи на напівпольське походження, він воював із Польщею за раніше захоплені нею українські землі. Проте його зусилля були безуспішними й призвели лише до створення антиукраїнського польсько-угорського союзу. В пошуках міжнародної підтримки Юрій II намагався налагодити ***добросусідські відносини*** з Тевтонським орденом, Ордою та Литовським князівством. Він одружився з дочкою великого литовського князя Ґедиміна Євфимією, а свою дочку видав заміж

Князь Юрій II Болеслав
(реконструкція М. Фіголя)

за іншого литовського князя, сина Ґедиміна, Любарта, й, не маючи власних синів, оголосив, що після його смерті той стане спадкоємцем «у Володимирі, Луцьку й усій Волинській землі».

У ***внутрішній політиці*** Юрій II Болеслав продовжив лінію своїх попередників на підтримку міст, намагаючись зміцнити особисту владу та обмежити боярські впливи. Такий курс, однак, не імпонував боярській опозиції. Вона звинуватила правителя у протегуванні чужинцям, котрі, як правило, зосереджувалися у містах, і бажанні запровадити католицизм. ***Протистояння*** між боярами і Юрієм II, яке, очевидно, не обійшлося без польських впливів, завершилося трагічною смертю останнього. Внаслідок ***боярської змови*** у 1340 р. його отруїли на бенкеті у Володимирі. Одночасно у великих містах почалися виступи проти прихильників Юрія II Болеслава та іноземних купців. Загибель князя стала переломним моментом в історії Руського королівства. З цього часу почалася тривала боротьба між її зміцнілими сусідами – Польщею, Угорщиною і Литвою – за українські землі.

Князь із духовенством і дружиною при бенкеті (з життя Бориса і Гліба)

Позбувшись осоружного їм правителя, бояри, побоюючись вторгнення поляків, проголосили руським князем сина Ґедиміна **Любарта-Дмитра** (1340–1349), який прийняв віру, мову та звичаї місцевого населення і, як зазначено вище, був одружений з дочкою Юрія II Болеслава. Проте ***влада*** нового правителя над Галичиною була номінальною і фактично поширювалася лише на територію Волині. Галицькою землею управляла група бояр, на чолі якої стояв **Дмитро Дедько**, що прийняв титул «старости й управителя Руської землі».

Князь Любарт-Дмитро Ґедимінович (реконструкція М. Фіголя)

Перебіг подій на руських землях викликав невдоволення **Польщі**, яка, заручи-

вшись підтримкою Ватикану та уклавши союз з Угорщиною, у 1340 р. під приводом захисту католиків ***вдерлася в Галичину***. На якийсь час польський король Казимир III опанував значну частину краю і навіть захопив та пограбував Львів. Але галичани, очолювані Дмитром Дедьком, закликали на допомогу монголів і спільними зусиллями вибили нападників зі своєї землі.

Восени 1349 р. Польща, попередньо домовившись із Ордою, здійснила ***новий похід проти Руського королівства***. Було захоплено Львів, Володимир, Белз, Берестя та інші міста. До 1352 р. князь Любарт зумів повернути під свою владу Волинь, але Галичина залишалася у поляків. За ***литовсько-польським перемир'ям*** у 1366 р. до Польщі також відійшли Холмська і Белзька землі.

Після смерті польського короля Казимира в 1370 р. Галичина опинилася під владою Угорщини. Причому в 1372–1378 і 1385–1387 рр. тут правив як васал угорського короля онімечений князь із Сілезії **Володислав Опольський**. Він ***прагнув*** незалежності від Угорського королівства і навіть почав карбувати у Львові ***монету*** з гербом Галичини і власним ім'ям. Водночас Володислав ***нехтував місцевим населенням***, оточуючи себе чужинцями, протегував католицькій церкві.

Князь Володислав Опольський

У 1387 р., за короля Ягайла, **Галичина і Холмщина** остаточно були ***приєднані до Польської держави***, спочатку на правах автономної області – Королівство Русі, а потім, з середини XV ст., – звичайної польської провінції. Належні раніше до Галицько-Волинського князівства **землі між Дністром і Прутом**, у т. ч. територія сучасної Буковини, опинилися ***у складі Молдавського князівства***, яке сформувалося саме в той час. **Закарпаття** стало частиною ***Угорського королівства***. **Решта земель** – Волинь, Поділля, Київщина, Переяславщина, Чернігово-Сіверщина – поступово зосередилася у складі ***Великого князівства Литовського***.

Отже, в середині XIV ст. **Руська держава** перестала існувати. Серед ***причин її занепаду*** були: монгольське панування, деструктивна політика боярської олігархії, припинення княжої династії, агресія з боку Польщі, Угорщини, Литви.

Значення цієї, на думку історика С. Томашівського, «першої чисто української політичної організації» полягає в тому, що вона після занепаду Києва на століття ***продовжила державницькі традиції*** Русі й стала головним політичним центром для українських земель. Руське королівство, яке в часи свого найбільшого піднесення охоплювало 90% залюднених просторів України, ***зберегло*** від передчасного завоювання та асиміляції український етнос, що формувався, сприяло його консолідації, зміцненню та усвідомленню власної самобутності. Водночас воно ***сприяло*** поширенню на українських теренах передових надбань західноєвропейської культури, а відповідно й подоланню односторонньої орієнтації на Візантію, унеможливило, на відміну від Владимиро-Суздальського князівства, утвердження ординських впливів.

4. Культура Русі-України княжої доби (IX – перша половина XIV ст.)

Успіхи русинів-українців у розвитку господарства, їхнє об'єднання в єдиній державі, героїчна боротьба за незалежність сприяли розвиткові матеріальної і духовної культури. До матеріальної культури відносять знаряддя праці, житло, одяг, а також трудовий досвід людей; до духовної – освіту, науку, мистецтво.

Освіта та наука

Русь мала свою **писемність** ще до прийняття християнства. Пізніше була прийнята слов'янська абетка, котру склали болгарські просвітники Кирило і Мефодій. Після хрещення Русі-України почала активно розвиватися **освіта**. Першу ***школу*** в Києві заснував князь Володимир. Діти бояр і вельмож там вчилися читати і писати, оволодівали грецькою мовою.

Освітній процес
(давньоруська мініатюра з рукопису «Житіє Сергія», XIV–XV ст.)

Особливого піднесення освіта зазнала при Ярославі Мудрому. Він зібрав величезну на той час ***бібліотеку***, залучав до шкіл здібних дітей не лише князів та духовенства, а й простих міщан.

Розвиток **науки** відбувався передусім під впливом Візантії, що, з одного боку, відкривало доступ до наукових творів грецьких та римських учених, а з іншого – пригнічувало розвиток власної наукової думки. З перекладених книг черпали наукові знання про природу, географію, філософію. Були в Україні й свої ***філософи***, а саме митрополит Клим Смолятич та волинський князь Володимир Василькович. Знання в галузі ***математики*** зводилися до простих чотирьох дій над числами, дробів та нарахування відсотків. Відомості про ***медицину*** обмежувалися практичними потребами. Першими лікарями були ворожбити і знахарі. Згодом лікарські знання значно поглибилися. Серед медиків руського походження другої половини XI ст. згадуються в літописах Дем'ян Пресвітер і Агапіт Лічець, який умів робити хірургічні операції.

Агапіт Лічець
(реконструкція С. Нікітіна
за черепом)

Літописання та література

Високого рівня в Русі-Україні досягло **літописання**. Воно базувалося на різних джерелах: оповіданнях, народних переказах, житті святих, іноземних хроніках. Перший відомий нині літопис написаний за часів Ярослава Мудрого (1039). Історичні записи вели чернець Печерського монастиря Никон Великий (бл. 1069–1073), ігумен Видубецького монастиря Сильвестер, волинський княжий літописець Василь. Монах-літописець Нестор бл. 1112 р. упорядкував ***«Повість временних літ»***, де йшлося «...звідки пішла Руська земля і хто в ній почав спершу княжити, і як Руська земля постала». Видатними пам'ятками того часу є також Київський і

Остромирове Євангеліє
(Київ, 1056–1057 рр.)

Галицько-Волинський літописи, «Повчання» Володимира Мономаха своїм дітям, **церковні твори** митрополита Іларіона, «Житіє Феодосія Печерського», «Ходіння» Данила Паломника в Єрусалим, Києво-Печерський патерик та ін.

Поряд з літописами та церковними творами значне місце посідала й перекладна **світська література**. Серед її зразків можна відзначити «Моління Данила Заточника», збірник політичних життєвих порад та афоризмів, написаний у XII–XIII ст.

Знайшло ***відображення в літературних творах*** того часу й суспільне життя Русі-України. Їхні автори з болем розповідали про князівські чвари й ворожі напади, про горе, якого країна зазнавала від ворогів, засуджували князівські міжусобиці, змальовували картину героїчної боротьби з іноземними загарбниками, закликали до об'єднання. Значна кількість літературних пам'яток того часу загинула.

Найвидатнішим твором поетичної творчості другої половини XII ст. є «***Слово о полку Ігоревім***». Його сюжетом стала історія невдалого походу новгород-сіверського князя Ігоря Святославича проти половців у 1185 р. Уся поема пройнята закликом до об'єднання Русі проти зовнішніх ворогів.

Поширення набула **усна народна творчість** – казки, пісні, билини, леґенди, в яких народ відобразив найважливіші історичні події та явища, прославляв захисників Вітчизни. Значною мірою завдяки усній народній творчості образи минулого дійшли до наших днів.

Образотворче та музичне мистецтво

Серед різних галузей **образотворчого мистецтва** в Русі-Україні високого рівня досягло мистецтво оформлення рукописної книги. Збереглося чимало пам'яток малярства, зокрема ікони «Борис і Гліб», «Свенська Богоматір». Славилося ювелірне ремесло, керамічне, зокрема виготовлення декоративних плиток для оформлення інтер'єрів, різьба на кістках тощо. Відоме мистецтво київських ювелірів – майстрів тонкої обробки дорогоцінних металів. У техніці художнього ремесла широко застосовували відомі здавна гравірування, карбування, інкрустацію, тонке металеве литво, філіграні, чернь, скань, емаль та ін.

Розвивалося **музичне мистецтво**. Музику записували нотними знаками. Серед музичних інструментів були відомі труби, дудки,

сопілки, флейти, гуслі, бубни тощо. При князівських палацах створювали музичні ансамблі, а при церквах – хори.

Ремісництво та зодчество

Русь славилася вмілими ремісниками. Було відомо близько 60 **ремісничих професій**. Важливими галузями ремесла були металургія, ливарна справа, обробка заліза. Застосовувалась спеціалізація ковальської справи. Розвивалися гончарство, склоробне виробництво, обробка дерева, кравецтво, шевство тощо. Виготовляли знаряддя праці, вироби для домашнього вжитку, зброю, військову амуніцію, дорогоцінні речі. Вагоме місце посідало будівництво кораблів – невеликих суден із веслами й вітрилами, на яких могло вміститися до 100 осіб.

Образ Божої Матері Оранти
(мозаїка Софійського собору в Києві. XI ст.)

Руські **зодчі** талановито зводили складні дерев'яні й кам'яні споруди, що вражали розмірами, пропорційністю та красою внутрішнього оздоблення. Символами розквіту Русі стали Софійський собор, Золоті ворота, Успенський собор, Десятинна церква у Києві, чудові храми й палаци в Чернігові, Переяславі, Галичі, Володимирі та багатьох інших містах. Відомими культовими спорудами були ансамблі Михайлівського Золотоверхого собору, Видубецького монастиря. Будови прикрашали різьбою по дереву й кості, настінною мозаїкою, фресками, різьбленими кам'яними деталями, іконами.

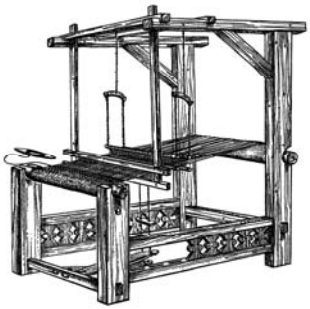

Ткацький верстат
(реконструкція Б. Колчина)

Відомим зодчим був Петро Милоніг, який збудував у Києві кам'яну підпорну

стіну під тією горою, котру розмивали води Дніпра. Це була складна інженерна споруда.

Отже, незважаючи на феодальну роздробленість і монгольську навалу, всі сфери культури українських земель, маючи місцеві особливості, розвивались у тісному взаємозв'язку.

Лекція IV

ЗГАСАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ ЛИТВИ І ПОЛЬЩІ

1. Литовсько-Руська держава

У XIV ст. історичні події розвивалися у вкрай несприятливому для Русі-України напрямі: вона була ослаблена золотоординським пануванням; припинилася галицько-волинська князівська династія; посилилися аґресивні сусіди, насамперед Польща, Угорщина, Литва. Як наслідок, від середини XIV ст. українські землі підпали під владу кількох країн. Зокрема, в 1349 р. Польща захопила Галичину. Протягом 1370–1387 рр. Галичиною володіла Угорщина, а в 1387 р., за короля Ягайла, Галичину та Холмщину приєднано до Польщі. Молдавське князівство захопило Буковину, а Угорщина – Закарпаття.

Утвердження Литви на українських землях

Ослабленням Русі-України скористалося й **Литовське князівство**. Оточене непрохідними для кінноти лісами і болотами, воно було недосяжним для монгольських орд. У запеклій ***боротьбі*** з німецькими хрестонос-

цями, що насувалися з півночі, розрізнені язичницькі литовські племена об'єдналися у сильну державу під керівництвом князя Міндовга. Вже в першій половині XIV ст. литовці захопили половину Білорусі. У 30-х рр. XIV ст. вони почали ***завойовувати*** українські землі: Дорогичинську, Берестейську, Турово-Пинську, Прип'ятську. У 1340 р. литовський князь Любарт-Дмитро став правителем Руського королівства, але в 1349 р. втратив Галичину, залишивши за собою лише Волинь.

Великий князь литовський Ольґерд (гравюра XVII ст.)

Польсько-литовська експансія на українські землі (за кн. О. Субтельного)

У 50-х рр. XIV ст., з ослабленням Золотої Орди, розпочався наступ Литви на Подніпров'я. Його очолив старший брат Любарта-Дмитра великий князь литовський **Ольґерд Ґедимінович** (1345–1377), який рішуче проголосив, що «вся Русь просто повинна належати литовцям». У 1355–1356 рр. він захопив Чернігово-Сіверщину, а в 1362 р., розгромивши за допомогою українців на р. ***Сині Води*** (*нині – р. Синюха, ліва притока Південного Бугу, на території Кіровоградщини*) монгольське військо, ос-

Литовсько-руське військо перед битвою на Синіх Водах

таточно приєднав до Литовської держави Київщину, Поділля і Переяславщину. В 1377 р., після тривалої боротьби Ольгерда з Польщею, до Литви ввійшли Берестейський, Володимирський і Луцький уділи. Підпорядкувавши собі приблизно половину земель Русі, Велике князівство Литовське стало найбільшим в Європі. Столицею держави та резиденцією великих князів було м. Вільно (Вільнюс).

В історіографії склалися різні погляди на **характер литовської експансії**, природу та сутність держави. Зокрема, московитська історична школа, відображаючи власні національні інтереси, розглядала литовську присутність на українських землях як вияв «колоніального загарбання» та «національного поневолення». Більшість українських істориків – як давніших, так і сучасних, – які відстоювали й відстоюють національні інтереси українського народу, трактує литовців як ***визволителів*** колишніх українських князівств з-під Золотої Орди, що набагато порівняно з Московитським князівством скоротило монгольське панування на наших землях.

Утвердження литовського правління на теренах ослабленої Русі-України відбувалося практично без опору з боку місцевого населення. Це було зумовлено тим, що литовські князі, діючи за принципом ***«захоплюючи, звільняємо»*** (українські землі від золотоординців), виявляли незмінну повагу до тутешніх звичаїв, проголошуючи: «Ми старини не рушаємо, а новини не вводимо». Перебуваючи на значно нижчому рівні суспільно-політичного і культурного розвитку порівняно з людністю приєднуваних територій, ***литовці потрапляли під вплив*** її державних і громадських форм, релігії, побуту, писемності. Руська (українська й білоруська) мова стала державною у Литовському князівстві, нею велося діловодство, писали літературні твори. Основою Литовських статутів (1529, 1566, 1588 рр.) – кодексів середньовічного права Великого князівства Литовського, як засвідчує історико-правова наука, були

Третій Литовський статут (1588 р.)

звичаєві та писані норми українського права, тобто «Руської правди» та звичаєвого права, які побутували у традиціях українського народу за доби Русі. ***Православна церква*** у Литовській державі також зберігала міцні позиції, зокрема великий князь Ольґерд та 10 з 12 його синів були православними. Українські землі на перших порах мали статус ***удільних князівств***, очолюваних князями – членами литовського великокнязівського роду. Українська знать, зберігаючи свої володіння, отримала право обіймати найвищі адміністративні посади, і тому відчувала себе співгосподарем у Литовській державі. Офіційний титул литовського князя розпочинався словами: «Великий князь Литовський і Руський». Відповідно й державу чимало істориків визначають як Литовсько-Руську.

Велике князівство Литовське, складаючись на 90% з українських і білоруських земель, певною мірою нагадувало Русь. Майже до кінця XIV ст. воно було ***своєрідною федерацією*** напівнезалежних земель, рівноправними суб'єктами якої виступали Київщина, Чернігово-Сіверщина, Волинь та Поділля. Проте руська ***династія*** Рюриковичів поступилася литовським Ґедиміновичам: київським і чернігово-сіверським удільними князями стали сини Ольґерда Володимир і Дмитро-Корибут; на Волині княжив молодший брат великого князя Любарт, а після нью-

Засновник династії великих князів литовських Ґедимін

го – Любартів син Федір; на Поділлі правили племінники Ольґерда – князі Коріатовичі.

Проте за одне-два покоління за виглядом, мовою та поведінкою литовські правителі настільки пристосувалися до місцевих звичаїв України та Білорусі, що нагадували своїх попередників – Рюриковичів. Вони розглядали свої завоювання як місію ***«збирання земель Русі»*** й користувалися цим приводом задовго до того, як його запозичила Москва – міцніючий суперник литовців у змаганнях за київську спадщину. Саме тому М. Грушевський доводив, що Велике князівство Литовське зберегло традиції Русі більшою мірою, ніж Московія.

Литовський князь із боярами (XIV–XV ст.)

Кревська унія та її наслідки

Після Ольґерда внаслідок міжусобної боротьби до влади прийшов його молодший син **Яґайло** (1377–1392). З самого початку він зіткнувся з низкою ***проблем***, які постали перед Великим князівством Литовським: внутрішньою нестабільністю в державі, викликаною значною мірою порушенням ним принципу родового старшинства в успадкуванні великокнязівського престолу; виснаженням державного організму внаслідок широкомасштабної експансії на сході; посиленням агресивних сусідів – Тевтонського ордену та Московського князівства.

Яґайло (худож. Е. Римарович)

У такій ситуації Яґайло змушений був шукати зовнішньої підтримки. У 1385 р. він погодився на пропозицію Польщі, яка мріяла про українські та білоруські землі, захоплені Литвою, і уклав з нею у замку Крево, неподалік Вільно, унію. **Кревська унія** передбачала: 1) об'єднання Польщі та Литви в єдину

державу шляхом шлюбу польської королеви Ядвіги і литовського князя Яґайла; 2) обрання польським королем Яґайла, який прийняв ім'я Владислава II та одночасно залишався великим князем литовським; 3) перехід у католицтво язичницького населення Литви.

Королева Ядвіґа

Кревська унія створила реальні передумови для ***боротьби з зовнішньою загрозою***. Водночас вона викликала небезпеку польської експансії на територію Великого князівства Литовського. Проте останнє залишалося достатньо могутнім і життєдіяльним, а литовська знать – надто впевненою в своїх силах, щоб дозволити Польщі поглинути себе. Реалізація умов унії, спроби ліквідувати державний ***суверенітет Литви*** і перетворити залежні від неї землі Русі на об'єкт феодальної колонізації польською елітою, котрій належала провідна роль у новому утворенні, відразу ж викликали сильну протидію. Як підсумок, протягом майже двох століть після укладення Кревської унії зберігалася державна окремішність Литви та Польщі, які, незважаючи на ***спільного володаря***, залишалися двома самостійними політичними організмами.

Великий князь литовський Витовт

З самого початку литовська й українська опозиція полякам згуртувалася навколо талановитого й честолюбного двоюрідного брата Яґайла **князя Витовта** (1392–1430), котрий за Островською угодою (1392) змусив короля визнати його фактичну владу над Великим князівством Литовським. Водночас, намагаючись зміцнити внутрішньополітичну єдність всередині країни, Витовт рішуче проводив курс на її ***централізацію***, обмежуючи тим самим автономію українських земель. Протя-

гом 1392–1394 рр. він силою зброї змістив тих князів, що перестали йому коритися, і ліквідував на території України Волинське, Новгород-Сіверське, Київське та Подільське удільні князівства, перетворивши їх на провінції Литви. Ними стали правити не вічно бунтівливі удільні князі, а великокнязівські намісники, переважно з бояр, що беззаперечно здійснювали волю великого князя.

Галицькі хоругви у Ґрюнвальдській битві 1410 р.

Ще більше зміцнив своє становище Витовт після блискучої перемоги над Тевтонським орденом у **Ґрюнвальдській битві** в 1410 р., де поряд із литовськими, білоруськими та польськими військами брали участь й українські полки. Збройній експансії Тевтонського ордену на слов'янські землі було покладено край. Наслідком цього стало укладення **Городельської унії** (1413), яка, фактично заперечуючи положення Кревської унії, підтверджувала ***існування Великого князівства Литовського*** як окремої незалежної держави. Разом з тим, визнавалася ***політична зверхність польського короля***, з яким мали погоджувати кандидатури на великокнязівський престол після смерті Витовта. Важливим положенням унії було ***зрівняння у правах*** і привілеях польської та литовської шляхти католицького віросповідання. На православну шляхту це положення не поширювалося, обмежуючи цим її участь у державному управлінні. Така нерівноправність вела до розколу між православними і католиками на українських землях.

Боротьба за збереження автономії українських земель

У 1430 р. після смерті Витовта великим князем литовським став молодший брат Яґайла **Свидригайло**, підтриманий частиною литовських магнатів та українським боярством. Почалася ***запекла сутичка*** між прихильниками литовсько-польської унії та її противниками. У цьому конфлікті найактивніше проти Польщі виступали українці. Однак бездарність Свидригайла, його нерішу-

Великий князь литовський Свидриґайло

Великий князь литовський Сиґізмунд (Жиґмонт) Кейстутович

чість і невизначеність дали змогу перемогти полякам та їхнім литовським однодумцям. Щоб ***утихомирити країну***, православну знать було зрівняно в майнових і особистих правах із католицькою. У 1432 р. Свидригайло втратив великокнязівський престол на користь молодшого брата Витовта – Сиґізмунда (Жиґмонта) Кейстутовича, а в 1435 р. його військо було остаточно розгромлене новим правителем у битві під Вількомиром (*нині – м. Укмерге, Литва*). За підтримку своєї кандидатури **Сиґізмунд *поступився*** Польщі Поділлям й територіями на волинському пограниччі. Одночасно він ***визнав зверхність*** польського короля Яґайла, до якого мало відійти Литовське князівство після його смерті.

Проте прихильники Свидригайла не змирилися з його поразкою. У 1440 р. вони ***вбили князя Сиґізмунда***, сподіваючись, що їхній покровитель знову посяде великокнязівський престол. Але прорахувалися, бо наступником став 13-річний син Яґайла **Казимир**. У 1445 р., після загибелі польського короля Владислава III – старшого брата Казимира, останнього було обрано новим королем. Одночасно він залишився і великим князем литовським. Отже, відносини між Польщею й Литвою встановилися на основі ***персональної унії*** та зберігалися такими до середини XVI ст.

Казимир IV Ягеллончик

Почуваючись у перші роки свого князювання невпевнено, Казимир, щоб заручитися підтримкою шляхти та маґнатів, видав у 1447 р. ***загальноземський привілей***, який

Київський князь
Олелько Володимирович

передбачав розширення феодальних прав і привілеїв: ґарантував особисту недоторканість, звільняв від певних державних повинностей, надавав право вотчинного суду, заборонив переходи селян з одного маєтку в інший. Водночас він поновив ***удільні князівства*** на українських землях: Київське, що охоплювало також Переяславщину, де правителем став син зміщеного Витовтом київського князя Володимира Ольґердовича Олелько (1441–1454), а після смерті останнього – його син Семен Олелькович (1455–1471), та Волинське, що поширювалося і на Східне Поділля, на чолі зі Свидригайлом (1445–1452). У 1458 р. було створено незалежну ***Київську митрополію***. Тим самим в Україні фактично відновлювалася ситуація кінця XIV ст., коли на значній її території відродилася державність на засадах васального суверенітету. Проте таке становище тривало недовго і зі зміцненням позицій Казимира українські удільні князівства остаточно ліквідували й перетворили на звичайні провінції.

Скасування автономного статусу українських земель викликало невдоволення та опір серед місцевої еліти. У 1481 р. була організована **князівська змова**, в якій взяли участь князі Іван Гольшанський, Михайло Олелькович і Федір Більський. Змовники мали ***намір*** захопити великокнязівський престол і передати його Михайлові Олельковичу, братові останнього київського князя, а в разі невдачі перейти під зверхність Московського князівства. Однак змову викрили, керівників – Михайла Олельковича та Івана Гольшанського – стратили і лише Більському вдалося втекти до Москви.

Князь Михайло Глинський

Зазнало також поразки **повстання 1507–1508 рр.** на чолі з князем Михайлом Глинським, якому, незважаючи на підтримку значної частини української та білоруської шляхти, ***не вдалося*** відновити незалежну українську державу на українських землях, що входили до складу Лит-

ви. Після невдачі він перейшов на службу до московського князя. (*Низка сучасних істориків оцінює М. Глинського лише як талановитого авантюриста, якому вдалося перетворити епізод придворної боротьби на подію східноєвропейського масштабу*).

Отже, **українці**, які понад два століття перебували у складі Великого князівства Литовського, мали відносно ***сприятливі умови для розвитку***. Водночас, починаючи з прийняття Кревської унії, їхні права поступово обмежували. Насамперед істотно змінилося становище православної знаті. Якщо в перші десятиліття після приєднання до Литви українці й білоруси домінували у суспільно-політичному житті, то тепер їх відтіснили на другий план представники католицького віросповідання. Активнішою стала також політика великих князів, спрямована на ліквідацію залишків автономії українських земель у складі Великого князівства Литовського.

2. Польська експансія на українські землі в другій половині XIV – середині XVII ст.

Як відомо, ще в середині XIV ст. Польща захопила Галичину та Холмщину, збільшивши свою територію майже в 1,5 разу. Однак для поляків опанування українських земель було не таким легким, як для литовців. Спочатку вони з обережністю впроваджували зміни серед місцевого населення. За прикладом останніх руських правителів польський король Казимир називав ці землі «Королівством Руським». Поряд з латиною вживалася й руська (українська) мова, у краї і далі ходила своя монета. Однак з часом становище українців дедалі погіршувалося.

Політика Польщі на західноукраїнських землях

До середини XV ст. західноукраїнські землі жили за правом, що базувалося на законах «Руської правди» і старовинних звичаях. Лише в 1434 р. корінним мешканцям накинули **польські закони**. На завойованих територіях поляки створили три воєводства – Руське, Подільське, Белзьке – та окрему Холмську адміністративну одиницю. Ці воєводства отримали регіональні суди. Упродовж кінця XIV – XVI ст. відбувалися процеси зближення родової знаті з військово-

службовим станом, який домігся значних пільг, та їхнього об'єднання в одну панівну верству – ***шляхту*** (*давньонім. «slaht» – «рід, порода»*). Вся повнота влади зосередилася в руках місцевої шляхти, а точніше – у законодавчих органах, т. зв. сеймів і сеймиків, участь у яких могли брати тільки дворянство і католицьке духовенство.

Українське боярство тоді було ***зрівняне в правах*** з польською шляхтою, тобто звільнене від усяких податків, окрім кількатижневої щорічної військової служби у королівському ополченні. Ввійшовши в середовище обласканого королем панства, знать до середини XVII ст. переважно ***ополячилася***. Лише дрібне боярство, «ходачкова» шляхта, яка найбільше збереглась у Руському воєводстві, не зрадили свого народу, його мови, віри, звичаїв, традицій.

Українська шляхта XVI–XVII ст.

Основну масу населення західноукраїнського краю становили **селяни**. Їм надавали малими ділянками ріллю чи сіножаті в тимчасове користування, за які вони відробляли своїм інвентарем ***панщину***, сплачували грошові чинші (*податки*) та десятки натуральних данин. У 1435 р. селянам ***обмежили право*** залишати своїх поміщиків – тільки після Різдвяних свят, а в 1505 р. повністю заборонили будь-які переходи. Для галицького землероба настала понад 400-літня кріпацька неволя. Шляхтич став для свого підлеглого єдиним суддею, паном його життя чи смерті.

Селяни литовсько-польської доби (XV–XVI ст.)

Український народ не мирився з підневільним становищем, піднімався на боротьбу з іноземними гнобителями. Першим збройним народним виступом, що потряс феодальну Польщу, було **повстання під проводом**

Івана Мухи в 1490–1492 рр. Воно почалося в Коломийському повіті на Покутті й незабаром ***охопило*** Північну Буковину, Галичину, Західне Поділля. Загін повсталих, який нараховував до 10 тис. осіб, ***здобув*** Снятин, Коломию, Галич і вирушив на Львів. Занепокоєний успіхами повстанського війська, польський уряд організував ***шляхетське ополчення*** Руського воєводства і навіть запросив на допомогу пруських лицарів. Як наслідок, ***повстанців було розбито***, а їхнього керівника схоплено і ув'язнено у тюрмі в Кракові, де він незабаром помер від катувань.

Люблінська унія

Анексувавши західноукраїнські землі, **польська шляхта** на цьому не заспокоїлася. Вона ***мріяла*** про всю Україну, захоплену **Литвою**. Остання ж із початку XVI ст. опинилася перед наростаючою ***небезпекою*** ззовні, насамперед з боку Московського князівства та Кримського ханства.

Московський князь Іван III

Московія, маючи під своєю зверхністю майже весь Північний Схід та в 1480 р. практично скинувши вікове монгольське панування, сама почала зазіхати на чужі землі. Поширення московитської експансії викликало необхідність виправдовувати її. Так постала ***доктрина т. зв. «третього Риму»***, мовляв, «...Москва – Третій Рим, а четвертому – не бувати». Її суть полягала в тому, що після падіння Західної Римської імперії в 476 р. і Візантії у 1453 р. Московія нібито мала перебрати на себе месіанську роль «Нового Риму», щоб «об'єднати» всі християнські держави під владою «московського государя». Взявши собі в січні 1493 р. титул «государя всієї Русі», князь московський Іван III проголосив, що всі землі колишньої Русі тепер мають належати Московії.

Відповідно й діяли ***московські правителі***. Вони підтримували сепаратистські тенденції, що мали місце у Великому князівстві Литовському, зокрема князівську змову 1481 р. та повстання князя Михайла Глинського (1507–1508). Як наслідок, Литва втратила сіверські землі. У 1500–1503 рр. тривала литовсько-московитська війна. У 1522 р. Московія відібрала у Литви Чернігів і Стародуб.

*Проте і в час занепаду Велике князівство Литовське здобувало перемоги. Одна з них – **битва з московитами під Оршею** (нині – місто в Білорусі) 8 вересня 1514 р., коли 30-тисячна коаліція українських, білоруських, литовських та польських військ під проводом князя Костянтина Острозького виступила проти майже 80-тисячної московитської армії. Московитський історик С. Соловйов так описував цю грандіозну, як для Європи, битву: «Московити почали наступ, і довго з обох боків боролися зі змінним успіхом, коли нарешті литовці навмисно почали втікати, підвівши московитів під свої гармати; страшенний залп зім'яв переслідувачів, розладнав їхні лави, що невдовзі передалося й усьому московитському війську, яке зазнало жахливої поразки: всі воєводи потрапили в полон, не кажучи вже про величезну кількість убитих ратників; ріка Кропивна (між Оршею і Дубровною) загатилася тілами московитян...». Загалом втрати переможених лише вбитими становили 30 тис. осіб; у полон потрапили 6 воєвод, 37 князів, близько 2000 «дітей боярських» та багато тисяч ратників. Король польський і великий князь литовський Сигізмунд I Старий, щоб виявити найбільшу повагу своєму кращому полководцеві, дозволив князю К. Острозькому як переможцю московитів пройти у Вільно через тріумфальні ворота.*

Татари женуть полонених

Становище Литовської держави ускладнювалося також появою на півдні нової загрози – **Кримського ханства**, яке у 1449 р. відокремилося від Золотої Орди, а в 1478 р. визнало себе васалом Туреччини. У 1482 р. за намовою московського князя Івана III кримські татари напали на Україну, спаливши Київ. Відтоді кримчаки майже щороку здійснювали ***походи на українські землі***, завдаючи тяжких втрат (*з 1450 по 1556 р. орди кримських татар вчинили 86 великих грабіжницьких нападів на українські землі*).

Звірства московського війська на чужій території за часів Лівонської війни

У середині XVI ст. наростаюча **криза у Великому князівстві Литовському** досягла критичної межі. В 1549 та 1552 р. воно не змогло протистояти двом великим ***вторгненням татар***. У 1558–1583 рр. Литва ув'язла в нову тривалу війну з Московією – т. зв. Лівонську війну. Виснажені величезними воєнними витратами й опинившись перед ***загрозою московитського вторгнення***, литовці звернулися до Польщі за допомогою. Поляки погодилися, але за умови об'єднання в одне політичне ціле Польщі та Литви, яких до цих пір пов'язував спільний монарх.

Навколо **питання про нову унію** розпочалася гостра й драматична ***боротьба***. Проти виступили великі литовські маґнати, які погоджувалися на об'єднання тільки за умови існування окремого сенату і сейму Великого князівства Литовського. Проте польський сейм, використовуючи підтримку литовської й української шляхти, що була невдоволеною пануванням великих землевласників у князівстві та намагалася одержати такі самі права, як і польська шляхта, санкціонував акти короля Сиґізмунда II Авґуста про відторгнення від Литви і ***приєднання до Польщі українських земель*** – Підляшшя, Волині, Брацлавщини і Київщини. Українці схилялися до об'єднання з Польщею також через необхідність пошуку надійного захисту своєї землі, позаяк протидія Великого князівства Литовського спустошливим набігам татарських орд була неефективною.

Король Сиґізмунд II Авґуст

Тиск шляхти, невдачі Литви у Лівонській війні та прагнення отримати військову допомогу від Польщі в боротьбі проти Московитської держави змусили литовських маґнатів піти на відновлення переговорів. 1 липня 1569 р. було затверджено окремо польським і литовським сеймами **Люблінську унію**, яка передбачала:

1) об'єднання Польщі й Великого князівства Литовського в єдину федеративну державу – Річ Посполиту; 2) очолював об'єднану державу монарх, який титулувався королем польським і великим князем литовським, обирався на спільному польсько-литовському сеймі й коронувався в Кракові; 3) спільними для Польщі та Литви були сейм і сенат, запроваджувалася єдина грошова система; 4) Велике князівство Литовське зберігало певну автономію, маючи окремі закони, – Литовський статут, судову систему, військо, уряд і адміністрацію; 5) під юрисдикцію Польщі, у складі якої вже перебували Галичина, Холмщина та Західне Поділля, відходили українські землі, що раніше належали литовцям: Підляшшя (*сьогодні – Білостоцьке, Люблінське та Варшавське воєводства Польщі*), Волинь, Поділля, Брацлавщина (*Східне Поділля*) та Київщина; 6) українську шляхту було зрівняно в правах із польською та литовською; 7) Київське, Волинське і Брацлавське воєводства одержали ґарантії непорушності кордонів, права судитися за II Литовським статутом, уживання руської (староукраїнської) мови як єдиної мови суду і адміністрації, дотримання рівності православної церкви з католицькою, можливість отримувати посади в межах цих воєводств мала тільки місцева осіла шляхта, себто та, яка володіла тут нерухомістю.

Ведучи мову про **позицію української еліти** на Люблінському сеймі, слід зазначити, що її ***вимоги*** були мінімальними: збереження станових привілеїв та руської мови в офіційному діловодстві, свобода віросповідання. Вона практично не мала можливостей для маневрування. Це був час прогресуючого занепаду Литовської держави, тому шляхта українських земель змушена була шукати ***ефективного захисту краю***, зокрема від нападів кримських татар. Потрібно також було ***вибирати між Польщею та Мо-***

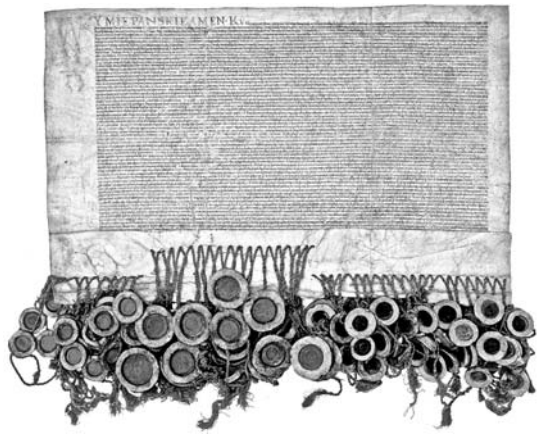

Акт Люблінської унії від 1 липня 1569 р.

сковією. На відміну від самодержавної Московії, Польща була країною з прогресивним державним устроєм, обмеженою королівською владою, гарантованими політичними свободами та становими привілеями, відносною релігійною толерантністю, що не могло не приваблювати українську суспільну еліту. Однак, як засвідчило майбутнє, ці сподівання не виправдалися. Чи не єдиним позитивним наслідком Люблінської унії для України було об'єднання більшості її земель у складі однієї держави – Польщі. (*Решта українських земель перебувала під владою інших іноземних держав: Чернігово-Сіверщина – Московії, а з 1618 р. – Речі Посполитої; Закарпаття – Угорщини, а з 1526 р. – Туреччини та австрійських Габсбургів; Буковина – Молдавського князівства, а з 1514 р. – Туреччини; Берестейщина й Пинщина залишалися у складі Великого князівства Литовського*).

Польсько-литовська Річ Посполита (за кн. О. Субтельного)

Україна в складі Речі Посполитої

Ухвалення Люблінської унії мало для українців фатальні наслідки. Якщо до 1569 р. становище українських і білоруських земель у складі Литви було стерпним, то тепер ситуація докорінно змінилася: розпочався повсюдний **наступ польсько-литовської адміністрації** на права українського населення. Він охоплював насамперед економічну сферу, де уряд новоствореної Речі Посполитої всіляко підтримував маґнатів, в руках яких навіть король був маріонеткою. Різко посилився національний, релігійний і культурний ***гніт***. Як свідчила доля Галичини, з переходом українських земель від Литви до Польщі було поставлено під сумнів саме існування українців як окремої етнічної спільноти.

Характеризуючи наслідки Люблінської унії, історикиня Н. Полонська-Василенко зазначала: «З половини XVI ст. становище змінюється. Окремі епізодичні випадки заміняє вже систематично підкреслюване ***презирство до українського народу****, для якого вживається термін «хлопи», а з того хлопська мова, хлопська віра... Цю «хлопську» віру... поляки звуть «єретицькою», «схизматицькою» і в поняттях українця православна віра ідентифікується з українською народністю».*

Площа та населення українських воєводств у XVI ст.

Воєводство	Площа, тис. кв. км	Чисельність населення, тис. чол.	Густота населення, чол на кв. км
Галицьке	45	446	10
Волинське	42	294	7
Подільське	19	98	5
Брацлавське	35	311	9
Київське	117	234	2
Белзьке (тільки два райони):			
Холмщина	19	133	7
Підляшшя	10	233	24

Згідно з новим **адміністративно-територіальним устроєм**, українські землі, що опинилися у складі Польщі, було поділено на 6 воєводств: Руське (з центром у Львові), Белзьке (Белз), Подільське (Кам'янець), Волинське (Луцьк), Брацлавське (Брацлав), Київське (Київ). У 1635 р. було утворено Чернігівське воєводство з цен-

Рубанина на шляхетських сеймиках була річчю буденною

тром у Чернігові. Кожне ***воєводство*** мало свої сеймики й направляло своїх депутатів до Варшави на сейм. Спочатку на Київщині, Брацлавщині та Волині зберігалися правочинність Литовського статуту й урядова українська мова, але незабаром вони поступилися загальнодержавному праву та латинській і польській мовам.

Новоприєднані ***території відрізнялися*** між собою за економічним становищем. Процвітаючими вважали Волинь і Північну Київщину, Південно-Східне Поділля було менше заселене, Лівобережжя – дуже спустошене. На півдні потужними містами були Канів і Черкаси. Переяславщина почала швидко відроджуватися з монгольської руїни в другій половині XV ст., але спустошливі набіги кримських татар знову перетворили цей край у пустелю. Менше потерпала від набігів кочівників Сіверщина. Коли вона була в складі Великого князівства Литовського, на її землях розвивалися сільське господарство, різні промисли.

Наприкінці XVI ст. розпочалася бурхлива **колонізація сходу України**, в т. ч. Лівобережжя, Середньої Полтавщини, земель між Дніпром і Південним Бугом, Сіверщини. Ці простори заселяли вихідці з Волині, Галичини, Холмщини та Поділля. Услід за хліборобами приїжджали ***маґнати*** і тисячі шляхетських наймитів, які захоплювали найбагатші у світі чорноземи. Вони утворювали величезні латифундії, фактично незалежні від польської корони, мали наймане військо, репресивний адміністративний апарат. До середини XVII ст. ці пани впровадили на просторах лівого і правого берегів Дніпра не менш жорстоке **кріпацтво**, ніж на західноукраїнських землях. Масове заселення цих територій обумовлювалося піль-

гами, «слободами» новоприбулим на 20 і більше років. ***Гноблення народу***, тобто збільшення відробіткової ренти, зросло в XVI – на початку XVII ст. в зв'язку з попитом у Західній Європі на український хліб. Було створено жорстку фільваркову систему, що довела панщину до 6 днів на тиждень. Впровадження панщини вільний народ зустрів вороже і за підтримки запорізьких козаків готувався до вирішальної боротьби з ворогом.

Нелегко жилося в Польській державі й **українському міщанству**. Незважаючи на надання містам Маґдебурзького права, з нього користалися майже винятково поляки і німці, тоді як самоврядування українських міщан було значно обмежене. У XV–XVII ст. їх витіснили до окремих кварталів, ***забороняли*** купувати чи будувати будинки в центрі міста, належати до ремісничих цехів. Українці не могли бути обрані чи призначені бурґомістрами, здійснювати християнські процесії, навіть дзвонити на похоронах. Між українськими і польськими ремісниками точилася затяжна боротьба, що не раз переростала у криваві бійки. Українці домагалися рівноправної участі в ремісничих цехах.

Знаки львівських цехів (XVI – поч. XVII ст.)

Отже, з утворенням Речі Посполитої та переходом українських земель під владу Польщі їхнє становище значно погіршилося: посилилися економічні утиски, обмежувалося політичне життя, занепадали національні традиції й культура.

3. Національно-культурний і релігійний рухи в Україні

Захоплюючи українські землі й посилюючи кріпосницький гніт, поляки намагалися також змусити український народ зректися рідної мови, культури та церкви, ставили за мету повністю його денаціоналізувати. Така політика мала забезпечити завойовникам безперешкодний доступ до економічних багатств України, підпорядкувати їм політичне та культурне життя українців.

Полонізація української знаті

Особливу увагу в своїх колонізаторських планах поляки приділяли **українській знаті**, намагаючись переманити її на свій бік. Цим вони позбавляли українське суспільство його еліти, функції якої полягали у здійсненні політичного керівництва, сприянні розвитку культури та освіти, підтримці православної церкви, формуванні й збереженні національної самобутності. Найшвидше ***спольщення*** суспільної верхівки розпочалося на західноукраїнських землях, які в XIV ст. ввійшли до складу Польщі. Спільність станових інтересів і прагнення зрівнятися з польським панством не лише формально, а й фактично в умовах відсутності надій на відновлення власної державності вели до винародовлення відомих і заможних українських родів. Як наслідок, у XVI ст. по всій західній частині України серед шляхетської верхівки український елемент не відігравав ніякої ролі. На національних позиціях залишилися переважно дрібні роди без засобів і значення.

Шляхта Речі Посполитої

Нового імпульсу полонізації надала Люблінська унія, яка втягнула в цей процес панівну верству більшості українських земель. Економічні інтереси й політичні амбіції, бажання позбутися, як здавалося, провінційності й вирватися на широку арену тодішнього життя спонукали українське панство Волині, Побужжя, Полісся та

Князь Криштоф Збаразький

інших територій інтенсивно ***інтегруватися в польське суспільство***, переймати його культуру, мову, віру. Серед них були й такі уславлені роди, як Слуцькі, Заславські, Збаразькі, Вишневецькі, Сангушки, Чарторийські, Пронські, Ружинські та багато ін. Здавалося, на заваді такому перебігу подій мала б стати православна церква, яка за відсутності власної держави була для українців єдиним інститутом вираження їхньої самобутності. Однак і вона перебувала в стані глибокого занепаду.

До XV ст. **православна церква** у Великому князівстві Литовському відігравала значну роль. Її віросповідання прийняла литовська знать. Усе змінилося у XV ст. Під впливом Польщі великий князь, а з ним і його оточення перейшли до католицизму. Православні вже не могли займати державні посади. Правителі грубо ***втручалися в церковні справи***, свавільно призначаючи митрополита, єпископів, інших ієрархів. Світська влада повністю контролювала духовенство. Така практика призвела до того, що православними владиками нерідко ставали аморальні, злочинні, розпусні особи. Ще гірше діялося в низах. Місцева шляхта поводилась зі священниками, як з особистою власністю, призначала їх на свій розсуд, не питаючи дозволу митрополита чи єпископів. Панство ***присвоювало маєтки***, власність монастирів та окремих священослужителів. Порядні духівники втікали зі своїх парафій, натомість туди направляли обмеже-

Церква-фортеця в Сутківцях на Поділлі. XV ст. (сучасне фото)

них, часто неписьменних пройдисвітів.

У Польщі ж, навпаки, в XV–XVII ст. відчувалося культурне піднесення. Молоді люди здобували вищу освіту в Краківському університеті та за кордоном. Значний вплив мали реформаторський рух, епоха Відродження. До цього додавалася **діяльність єзуїтів**, які, зосередивши у своїх лавах відданих, добре освічених і розумних членів та заснувавши по всій Речі Посполитій мережу прекрасних колегій, не лише виховували поляків у дусі ***войовничого католицизму***, а й привертали до себе обдаровану протестантську й православну молодь. Тоді як польські римо-католики підготували добре вишколених, високоосвічених богословів, українське **православ'я ледве животіло**. У полеміці, як правило, перемагали римокатолики. Відповідно українська знать, що, на думку відомого історика О. Субтельного, була змушена постійно вибирати між відданістю власному народові й традиціям та ***асимілюванням у панівне суспільство*** та його культуру, дедалі частіше віддавала перевагу останньому. Православ'я ж, а також українська мова та звичаї пов'язувалися насамперед із нижчими верствами.

Посилення польсько-католицької експансії в Україні, процес винародовлення української еліти викликали занепокоєння та опір патріотично налаштованої шляхти, серед заможних кіл міщанства, православного духовенства, селянства, козацтва. Залишились відданими батьківській вірі та культурі й окремі магнати. Серед останніх найбільше відзначився **князь Костянтин-Василь Острозький**, якого називали «некоронованим королем України», один із найбагатших і наймогутніших магнатів Речі Посполитої. Близько 1576 р. він заснував у своєму маєтку на Волині славнозвісну ***Острозьку академію*** – першу українську школу вищого рівня, навколо якої згуртувалися найкращі культурно-освітні сили України. При академії діяла ***друкарня***, де у 1581 р. з'явилося перше повне видання Біблії слов'янською мовою – т. зв. Острозька Біблія. Князь Острозький також заснував ***школи*** в Турові, Володимирі, протегував різноманітним українським православним інституціям.

Князь Костянтин-Василь Острозький

Братства

Проте найбільш яскравими виявами і водночас організаційними осередками загальнонародного руху проти польсько-католицької експансії стали **братства** – релігійні та культурно-просвітницькі організації, які ***виникли*** при церковних парафіях в Україні в XV–XVII ст. Спочатку вони були переважно організаціями міщан, але поступово набули всестанового значення. Братства існували на членські внески братчиків і добровільні пожертви православних шляхтичів, церковників і міщан. Зокрема, шляхтянка Гальшка Гулевичівна подарувала Київському братству свій маєток під школу й шпиталь. На перших порах братства були ***релігійно-благодійницького характеру*** – опікувалися церквою, влаштовували братські обіди, допомагали бідним і хворим братчикам, організовували шпиталі, надавали своїм членам безпроцентні позички тощо. З часом вони здобули ***провідне місце*** в релігійному житті, ставши ініціаторами церковних реформ, усуваючи негідних священників, залучаючи до роботи у своїх парафіях талановитих проповідників, поширюючи духовну літературу. В XVI ст. з посиленням національного гніту на українських землях братства набули значного громадсько-політичного і національно-культурного значення. Вони активніше виступали на ***захист прав українського населення*** – зверталися зі скаргами на дії польської адміністрації до судів, виряджали посольства до короля тощо. Цим братства сприяли пробудженню в суспільства зацікавлення до громадської діяльності, зміцнювали моральність і національний дух, православну віру, ширили культуру й освіту.

Гальшка Гулевичівна

Найдавнішим і найвідомішим було **Львівське братство** при Успенському соборі, засноване близько 1453 р. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. братства діяли в Києві, Луцьку, Острозі (*нині – Рівненської обл.*), Перемишлі, Тернополі та інших містах України. Вони підтримували між собою тісний зв'язок і намагалися ***по-***

Герб (типографський знак) Львівського успенського братства

ширити ідеї на інші регіони, для чого обмінювалися статутами й виряджали до інших міст кращих проповідників. За кількістю членів братства були невеликими й нараховували, як правило, до кількох десятків осіб. Однак діяльність цих невеликих організацій була надзвичайно ефективною. В XVII ст. велику роль у національно-культурному житті України відіграло **Київське братство**, засноване в 1615 р. при Богоявленському монастирі. Воно одразу стало ***головним консолідуючим центром*** для всієї України. До Київського братства, крім київських міщан і української шляхти, вступило також Запорізьке військо на чолі з Петром Сагайдачним.

Особливу увагу братства приділяли **духовній сфері** життя, слушно вважаючи, що моральному та ідейному чинникам у протиборстві належить вирішальна роль. Братчики усвідомлювали, що без національної інтеліґенції годі й думати про забезпечення своїх природних прав. Із кінця XVI ст. братства розгорнули широку культурно-освітню діяльність. Вони організовували **навчальні заклади**, які багато зробили на ниві просвітництва, підтримували книгодрукування, збирали бібліотеки. З появою братських шкіл зріс рівень викладання й поглибився зв'язок освіти з національним життям. Перша ***Львівська братська школа***, відкрита наприкінці 1585 р., мала елементи вищої освіти. Школа була всестанового характеру, у ній навчалися діти як заможних, так і бідних батьків, сироти. Про величезну повагу, якою користувався цей заклад, свідчать звернення до нього інших братств із проханнями надати пораду, вирядити вчителів, проповідників, надіслати книги. У 1615 р. на кошти згадуваної Гальшки Гулевичівни відкрилася ***братська школа у Києві***. Архімандрит Києво-Печерської лаври Петро Могила визнавав надзвичайно високий авторитет братської школи і після свого

Дидаскал (учитель) проводить урок (гравюра XVII ст.)

вступу до братства та відкриття школи при Києво-Печерській лаврі у 1632 р. об'єднав їх у ***Київську колегію*** – пізнішу Києво-Могилянську академію. На початку XVII ст. численні братські школи існували по всій Україні.

Іншою важливою сферою діяльності Львівського братства, як і деяких інших братств, було **книгодрукування**. Коли до Львова приїхав ***Іван Федорович*** (Федоров) – друкар, якого вигнали з Москви за спроби використати свою, як там вважали, «блюзнірську» нову техніку книгодрукарства, – братство матеріально допомогло йому заснувати у 1573 р. ***друкарню***. Вона стала першою на українських землях. Згодом, коли кредитори почали погрожувати Федоровичу, що відберуть у нього друкарню, її викупило Львівське братство, перетворивши місто на центр православного книгодрукування.

Іван Федорович (Федоров) у своїй друкарні

Своєю подвижницькою діяльністю братства спричинилися до **національно-культурного відродження** України наприкінці XVI ст. Вони зміцнили українське суспільство, яке могло спертися на мережу шкіл, друкарень, освічених людей. Водночас братський рух мав і **низку недоліків**: відсутність стабільних організаційних форм та узгоджених дій між окремими братствами, фінансові проблеми, постійне втручання у внутрішні справи церкви, чому різко противилися православні ієрархи. Саме суперечки з вищим духовенством стали одним із чинників укладення Берестейської унії.

Берестейська унія

Ідея об'єднання християнської церкви постала чи не відразу ж після її розколу в 1054 р. на православну та католицьку вітки. Спроби реалізувати її робили не один раз, але **відповідні умови** для цього склалися лише в XVI ст. ***По-перше***, кризовий стан православної церкви в Україні, що виявлявся у занепаді церковної дисципліни, непорозумінні між церковними братствами та ієрархією, різкому зменшенні матеріальної підтримки тощо, привів її керівників до переконання, що унія з високоавторитетною і добре організованою католицькою церквою забезпечить серед православних жаданий порядок та дисципліну, а отримання ними рівного з католицькими ієрархами статусу, в т. ч. місць у сенаті, сприятиме зростанню їхнього авторитету серед духовенства та мирян. ***По-друге***, прийняття унії, на думку українських єпископів, мало вирішити проблему полонізації та окатоличення православних українців, бо, ставши частиною єдиної церкви, вони отримали б повну рівноправність у Речі Посполитій. Зокрема, українські міщани більше не зазнавали б дискримінації в містах, а православну знать перестали б ігнорувати при розподілі службових посад. ***По-третє***, унію активно підтримували польські можновладці, які сподівалися, що вона пришвидшить остаточну інтеґрацію українських і білоруських земель до складу Речі Посполитої. ***По-четверте***, прагнення католицької церкви відновити втрати, завдані реформаційним рухом, за рахунок розширення своїх впливів та володінь на Сході.

Руські священники (праворуч) на Ферраро-Флорентійському церковному соборі

Першим **думку про необхідність церковної унії** з Римом висловив у 1590 р. львівський православний єпископ Ґедеон Балабан, який був розлючений безкінечними суперечками з братством, а ще більше – нетактовним втручанням константинопольського патріарха, що передав братчикам функції контролю за православною ієрархією. З нею погодилися ***єпископи*** Кирило Терлецький з Луцька,

Митрополит Михайло Рогоза
(худож. В. Штець)

Діонізій Збируйський з Холма, Леонтій Пелчицький з Турова, а згодом – Михайло Копистенський з Перемишля, Іпатій Потій з Володимира і навіть митрополит Михайло Рогоза.

Підготовку до реалізації своєї ідеї **змовники** проводили таємно з огляду на неприязнь до неї у суспільстві насамперед з боку братств. Узгодивши до 1595 р. з представниками короля та католицької церкви ***основні питання*** про збереження традиційної православної літургії та обрядів, право священників брати шлюб тощо, вони погодилися на об'єднання своєї церкви з католицькою. Наприкінці 1595 р. папа Климент VIII проголосив **офіційне визнання унії** та ґарантовані права і привілеї української церкви.

Коли стало відомо про наміри православних єпископів, українська громада вибухнула від **обурення**. З осудом виступив навіть ***князь Костянтин-Василь Острозький***, який досі підтримував ідею об'єднання церков. Його роздратувало, що єпископи самі, без участі духовенства і мирян та без узгодження з рештою православної церкви, пішли на унію з Римом. Закликавши одновірців до протесту проти дій єпископів-відступників, князь також звернувся до протестантів із відозвою спільно з православними виступити на захист своїх релігійних інтересів та висловив готовність виставити 15–20 тис. осіб на оборону «благочестя». По всій Україні й Білорусі почалася завзята ***агітація проти унії***. Перелякані такими подіями ініціатори унії – єпископи Балабан і Копистенський – рішуче її зреклися та оголосили про свою незгоду з рештою православних єпископів та митрополитом.

Для остаточного вирішення проблеми у жовтні 1596 р. у м. Бересті скликали **церковний собор**. Із самого початку він розколовся на два непримеренні табори, які провели фактично два собори. ***Православні*** засудили унію і ухвалили рішення про усунення з посад митрополита та єпископів-відступників. ***Уніатський собор*** проголосив об'єднання з католицькою церквою, визнавши її догма-

ти й зверхність Папи Римського, але зберігши православні обряди й церковнослов'янську мову в богослужінні. Відповідну грамоту підписали митрополит, п'ять єпископів і три архімандрити. Уніати отримали значні ***привілеї***: духовенство звільнялося від податків, шляхтичам відкривався доступ до державних посад, міщани зрівнювалися в професійних правах з католицьким міщанством. Уніатським єпископам обіцяли місця в сенаті, але це ніколи не виконувалось.

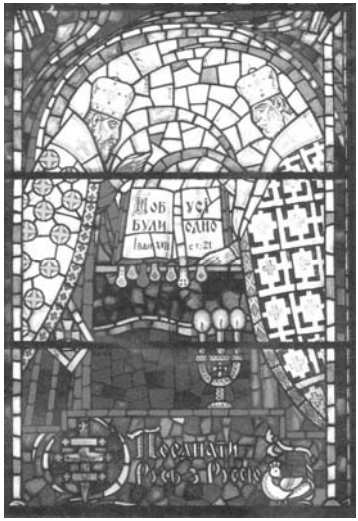

Берестейська унія
(вітражист Л. Молодожанин)

Зразу ж після Берестейського собору з восьми єпархій Київської митрополії **унію прийняли** шість: Київська, Володимирська, Турово-Пинська, Луцька, Холмська та Полоцька. Перемишльська та Львівська єпархії прийняли її значно пізніше – у 1692 та 1700 р.

Отже, Берестейська унія не тільки не подолала розколу 1054 р., а й збільшила його: до двох досі існуючих церков – католицької та православної додалася третя – уніатська, або греко-католицька, як її згодом стали називати. Не принесла вона єдності й українському суспільству, ***розділивши*** його на дві частини: з одного боку, православна більшість на чолі з двома владиками, що відмовилися від унії, з іншого – уніатська меншість разом із митрополитом і рештою єпископів. Обидві сторони повели між собою затяту ***боротьбу*** в усіх напрямках. Польський уряд цілковито підтримав уніатів, схвалив їхню декларацію про об'єднання з католиками, проголосив уніатську церкву обов'язковою для всього православного населення України, поставив православ'я поза законом, насаджуючи унію силою. Усі церкви і церковні маєтності мали бути передані уніатам. Проти унії виступили відомі полемісти, зокрема зі своїми «посланіями» Іван Вишенський, запорізьке козацтво. Отже, Берестейська унія спричинилася до великого духовного розколу української нації.

4. Культура України середини XIV – першої половини XVII ст.

У XIV–XVI ст. українські магнати поступово ополячилися. Селянство, потрапивши в кріпацьку неволю, було неспроможним захистити національну культуру. Єдиними, хто тоді вів нерівну боротьбу з загарбниками за розвиток рідної школи, православної церкви, мови, письменства, мистецтва, були міщанство і дрібне боярство. Завдяки їм зросла зацікавленість українців своєю історією, культурою, наукою. Пробудження національної самосвідомості доповнювалося поширенням ідей гуманізму епохи Відродження. Їх розповсюджували українці, які навчалися в **закордонних університетах**.

Освіта та наука

Зокрема, в Краківському університеті **вихідці з України** студіювали з часу його заснування. Лише в XV–XVI ст. тут отримали освіту 800 українців. Вчилися вихідці з українських земель у знаменитій паризькій Сорбонні, в університетах Німеччини та Італії. Так, у списках Падуанського університету XVII ст. було понад 2 тис. українців.

Юрій Дрогобич (Котермак)

Отримавши належну освіту, вихідці з України ставали відомими вченими, педагогами, медиками, митцями. Так, ***Юрій Дрогобич*** (Котермак) був доктором філософії та медицини, першим українським автором друкованої книги. В 1481–1482 рр. – ректор Болонського університету; викладав астрономію та медицину. Викладачами Краківського університету були ***Лукаш*** з Нового Града, автор відомого підручника з епістолографії, та ***Павло Русин*** з Кросна.

Навіть за несприятливих умов іноземного панування в Україні виникали **школи грамоти**. Там навчали дітей письма, читання, початків арифметики, молитв, співу.

Першим вищим навчальним закладом в Україні стала **Острозька академія**, яку близько 1576 р. відкрив князь К.-В. Острозький у

м. Острог. Цей заклад згодом піднявся до рівня тогочасних європейських академій. У ньому викладали кращі українські та іноземні вчені.

Культурному піднесенню в Україні наприкінці XVI – на початку XVII ст., зокрема розвиткові освіти, сприяли братства. При кожному з них було засновано **братські школи**. Першу з них відкрили наприкінці 1585 р. у Львові. У братських школах навчалися діти заможних міщан, козаків, нижчого духовенства, дрібної шляхти, старшин, а також сироти. Вихованці шкіл мандрували Україною, поширюючи знання.

На початку XVII ст. центром освіти й науки в Україні знову став Київ. У 1615 р. було відкрито ***Київську братську школу,*** гуртувалися визначні вчені: І. Борецький, який переїхав зі Львова й став ректором, Є. Плетенецький, З. Копистенський, М. Смотрицький, К. Сакович та ін. Архімандрит Києво-Печерської лаври П. Могила також заснував школу при Києво-Печерській лаврі. У 1632 р. школи було об'єднано в **Києво-Могилянський колегіум**, що сягнув рівня західноєвропейських університетів.

Ставши в 1633 р. митрополитом, **Петро Могила** поряд із наведенням дисципліни серед духовенства, впорядкуванням церковного життя, зміцненням матеріальної бази митрополії здійснив ***реформу*** шкільної системи. Замість братських шкіл, що давали широку, але нерідко безсистемну освіту, він запровадив школи, в яких з'явився розподіл на класи, вивчали основи релігії, класичні твори, латинську мову тощо.

Науковими центрами в Україні були Острог, Львів і Київ, де зосереджувалися навчальні заклади. Учені, які гуртувалися в Острозі, написали ***наукові праці*** з філософії, мовознавства, астрономії тощо. Професори Києво-Могилянського колегіуму сприяли розвиткові слов'янського мовознавства, української мови, розробляли проблеми філософії, логіки, психології й інших наук. Й. Кононович-Горбацький створив «Підручник логіки», а І. Гізель написав «Загальний нарис філософії».

Книгодрукування

Заслуга членів Львівського братства – започаткування книгодрукування, бо саме завдяки їхнім старанням і матеріальній допомозі найпершою друкарнею на українських землях стала та, що її заснував у 1573 р. **Іван Федорович** (Федоров), який переїхав в Україну з Москви. У 1574 р. вийшла його перша книжка ***«Апос-***

тол». Переїхавши через матеріальну скруту до Острога, І. Федорович заснував там на кошти князя К.-В. Острозького другу друкарню, в якій серед іншого видав ***«Буквар»*** (1578) та ***Острозьку Біблію*** (1581). Остання стала першим повним виданням Біблії слов'янською мовою.

Братські друкарні згодом виникли також у Луцьку, Новгороді-Сіверському, Києві, інших містах. Зокрема, важливим осередком книгодрукування на початку XVII ст. стала **Києво-Печерська лавра**, де головним друкарем був ***Памво Беринда***. Йому належить перший друкований український словник.

Мистецтво

Найбільше пам'яток **зодчества** XIV – початку XVII ст. вціліло в західній частині України, оскільки її менше спустошили татарські орди. ***Збереглися*** повністю або в руїнах замки й міські укріплення Львова, Луцька, Кременця, Хотина, Кам'янця-Подільського, Хуста, Мукачева (*нині два останніх – Закарпатської обл.*), Олеська (*нині – Львівської обл.*) та ін. Уціліли Троїцький монастир у с. Межиріччя (*нині – Рівненської обл.*), дерев'яний собор Благовіщення у Ковелі (1505; *нині – Волинської обл.*), Богоявленська церква та кругла башта в Острозі (XVI ст.) тощо.

У творчості тодішніх **різьбярів і скульпторів** переважала релігійна тематика, в якій яскраво виявився дух непокори іноземним поневолювачам. Митці найчастіше ***зображали*** в кам'яних, мідних та дерев'яних скульптурах святих, покровителів українського воїнства – Михайла, Дмитра, Федора, Покрову. Найбільше таких пам'яток дійшло до нас у вигляді дерев'яних хрестів, кам'яних і бронзових рельєфів на кахлях, дверях, фасадах будинків. У XVI ст. в Україні набула поширення надгробна скульптура.

Майстри українського **монументального фрескового мистецтва** були знаними не лише в Україні, а й за її межами. Однак на Батьківщині майже не збереглися фрескові ***шедеври***, за винятком фрагментів церкви Святого Онуфрія на Львівщині. У кращому стані творіння українських митців уціліли в храмах Любліна, Кракова, Вислиці та ін.

Український **живопис** XIV–XVI ст. розвивався під животворним впливом іконопису княжої доби. Митці дбали про виразність картини, її лаконічність, простоту, ідейність змісту. ***Центрами*** живопису були Києво-Печерська лавра, а також міста Львів, Пере-

мишль. Найчастіше трапляються ікони Юрія Змієборця, Богородиці, Архангела Михаїла, Розп'яття Ісуса, Таємної вечері, Різдва, Страшного суду тощо.

Старозавітна Трійця
(ікона з Троїцької церкви в с. Потеличі
на Львівщині, 1590 рр.)

Плідно працювали в Україні **художники-графіки**, які майстерно оформляли книги. Унікальним з цього погляду є Київський псалтир (1397), де містилося понад 200 ***мініатюр***, виконаних художником Спиридоном. Вишуканістю відзначається оформлення Галицького (XIV ст.) і Пересопницького (1561) євангелій, львівського «Апостола» (1574), Острозької Біблії, інших книг.

В умовах тотального наступу польської шляхти українська людність палко відстоювала свою мову, культуру, національну гідність. Окрім міщанства й козацтва, основна маса населення – селянство – виступала як споконвічна національна берегиня, зберігала найвищі духовні цінності: мову, пісню, народні обряди, неповторну українську самобутність.

Лекція V

ДЕРЖАВОТВОРЧІ ЧИННИКИ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

1. Формування козаччини на українських землях

Центральним явищем історії України XVI–XVIII ст. було козацтво, яке втілило в собі кращі національні риси українського народу. Воно виступало оборонцем рідного краю від зовнішніх ворогів, чинило активний опір соціальному та національно-релігійному гнобленню, стало творцем нової форми державності на українських землях. Його **колискою** була Південна Україна, що знаходилася на межі двох різних цивілізацій: європейської (хліборобської, християнської) та азійської (кочової, мусульманської). Саме ***специфічні умови порубіжжя*** та особливості тодішнього життя і сформували такий феномен, як українське козацтво.

Причини зародження козацтва

Характерною рисою суспільно-політичного розвитку українських земель XV – першої половини XVI ст. було зосередження більшості населення на спрадавна обжитих землях: Галичині, Волині, Поділлі, Поліссі, північній Київщині. Їхня південна межа фактично проходила по лінії укріплень Кам'янець – Бар – Вінниця – Біла Церква – Черкаси – Канів – Київ. Далі, на південь, лежало т. зв. **Дике поле**. Колонізація, що вирувала тут за

княжої доби, була перервана монгольською навалою. Незаселені південні території відзначалися великими ***природними багатствами***, які вражали сучасників. Україною ширилися леґенди про надзвичайну родючість ґрунтів та величезні на них урожаї зернових, безкраї степи, де в травах ростом із людину випасалося стільки диких коней, оленів, кіз, що на них полювали заради шкір і хутра, а не м'яса, про численні ріки, які кишіли різноманітною рибою, що своїми тілами не давала навіть веслу впасти на воду, дніпровські плавні, багаті насамперед водяними птахами, про густі ліси, переповнені бортними деревами з медом та всілякою дичиною, тощо. Зрозуміло, що такий благодатний край здавна манив до себе людей. Кожної весни сюди направлялися ватаги промисловців на **«уходи»** – полювати диких звірів, ловити, в'ялити й солити рибу, збирати мед диких бджіл, добувати сіль та селітру. На зиму більшість уходників поверталася додому, де збувала ***здобич***. Місцевому воєводі платили десяту частину свого прибутку. Але були й такі, що не бажали коритися королівській адміністрації та залишалися у степу постійно, закладаючи там свої зимівники і хутори.

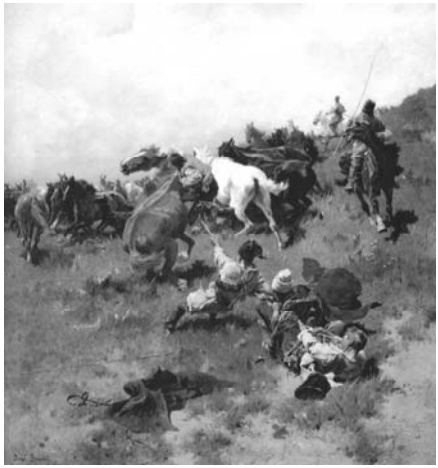

Приборкання дикого коня
(худож. Ю. Брандт, друга половина XIX ст.)

Спочатку уходництвом займалися переважно мешканці Придніпров'я. Однак із посиленням феодального визиску та національно-релігійного переслідування до них почали приєднуватися ***втікачі*** від панської неволі й з інших українських земель, насамперед тих, що були захоплені Польщею, – Галичини, Західної Волині, Західного Поділля.

Польський хроніст XVII ст. С. Ґрондський зазначав: «Ті з руського народу, хто... не бажав ходити в ярмі й терпіти владу місцевих панів, йшли в далекі краї, тоді ще не залюднені, та ***здобували собі право*** *на свободу».*

Запорожець (худож. А. Монастирський, 1932 р.)

Уходницький промисел приносив непогані прибутки, але водночас потребував від тих, хто ним займався, великого завзяття, витривалості й відваги. Адже життя у степу було пов'язане з багатьма небезпеками, насамперед **татарськими набігами**. Доводилося постійно бути насторожі. З часом, опанувавши військове ремесло та призвичаївшись до місцевих обставин, озброєні загони уходників не тільки успішно ***захищалися*** від нападів татар, а й самі при нагоді громили їхні улуси, захоплюючи здобич та визволяючи бранців. Саме це рухливе, загартоване небезпеками і злигоднями військово-промислове населення, що об'єднувало вихідців із селян, міщан, дрібної шляхти, і становило основу окремої соціальної групи, яка під іменем «козаків» починає відігравати дедалі помітнішу роль на прикордонні України зі Степом.

Отже, **зародження українського козацтва** було зумовлено наявністю вільних земель на південному порубіжжі України та такими трьома головними взаємопов'язаними ***факторами***: природним прагненням українців до волі, посиленням соціального та національно-релігійного гноблення, необхідністю захисту краю від татарських набігів.

Сутність козацтва

Термін **«козак»** вперше згадано в Початковій монгольській хроніці під 1240 р. і ***означає*** самітню людину, «схильну до завоювання». У словнику половецької мови це слово під 1303 р. трактувалося як «страж», «конвоїр». Що ж до українських козаків, то ***перше письмове повідомлення*** про них міститься у «Хроніці» М. Бєльського, який під 1489 р. повідомляв про козацьку допомогу війську сина польського короля Яна Ольбрехта наздогнати татарський загін на Брацлавщині. В Україні термін «козак» поступово набув ***значення*** особисто вільної, мужньої й хороброї людини, незалежної від офіційних властей, захисника України й оборонця православної віри. Водночас козак – ***дрібний власник*** і виробник, який перебував осторонь кріпосницької системи й був її принциповим ворогом, – став суспільним ідеалом для більшості українського народу.

Формування козацького стану, зростання його чисельності вело до розширення **господарської діяльності** у родючих південних степах. На межі XV–XVI ст. тут збільшується кількість зимівників і слобід, які закладалися на Південному Бузі, Синюсі, Дніпрі, Трубежі, Сулі та інших річках. Основною діяльністю козаків було землеробство і промисли, помітне місце займали ремісництво та торгівля. Використання вільнонайманої праці у козацьких господарствах давало відмінні результати, які різко контрастували з убогими закріпаченими селами «на волості» (*так називали заселені простори Подніпров'я*), і свідчило про ***зародження фермерства*** як форми буржуазного виробництва. Вчорашнє «Дике поле» перетворювалося на плодючі угіддя, що ставали складовою господарського організму України.

Козацький зимівник
(мал. М. Грачова, друга половина XIX ст.)

На новоколонізованих землях склався самобутній **козацький лад**, спрямований проти феодальних порядків. Козаки об'єднувалися у самоврядні громади, які одночасно були військовими осередками. Всі важливі питання ***вирішували*** на радах, тут же обирали старшину. Кожний, хто прибув на козацькі землі, вважався вільною людиною і мав ***право*** брати участь у радах, користуватися землею, ловити рибу, полювати на звіра. Водночас кожен мав зобов'язання зі зброєю в руках охороняти поселення, виступати в похід тощо.

Значна частина козацтва – т. зв. городові, або **міські козаки**, – проживала «на волості», насамперед у таких містах, як Чигирин, Канів, Корсунь, Черкаси. Вони ***займалися*** торгівлею та промислами, але відмовлялися підпорядковуватися магістратам і не виконували повинностей. Склад цієї групи поповнювався завдяки «покозачення» міщан.

Реєстрове козацьке військо

Зростання козацтва викликало **занепокоєння серед панівних кіл** Польщі й Литви, які розглядали його як дестабілізуючий чинник внутрішнього життя й водночас побоювалися, що козацькі походи на татар і турків спровокують загострення зовнішньополітичних відносин. Для ***приборкання*** непокірної козацької вольниці, яка ігнорувала королівську владу, визнаючи лише своїх старшин, було вирішено взяти частину козаків на державну службу та надати їм певні привілеї. Таким чином уряд планував, з одного боку, зміцнити свої збройні сили на українсько-татарському прикордонні зростаючою мілітарною потугою козацтва, а з іншого – ***розколоти козацький рух***, протиставивши офіційно визнану частину решті козацтва. Ідея взяти частину козаків на державну службу виникла на початку XVI ст. Однак через нестачу коштів реалізувати її вдалося лише в 1572 р., коли за наказом короля Сигізмунда-Августа 300 козаків (*у подальшому ця цифра збільшувалася: 1578 р. – 500; 1590 р. – 1000; 1625 р. – 6000; 1630 р. – 8000 осіб*) було взято на державну службу і записано в окремий реєстр (список), від чого вони й отримали назву «реєстрові козаки». Так було започатковано реєстрове козацьке військо, ***основними завданнями*** якого були охорона кордонів і контроль за нереєстровим козацтвом, що фактично опинилося поза законом.

Реєстровий козак

Запроваджуючи реєстр, офіційна влада сподівалася остаточно приборкати козацтво. Проте він не лише не вирішив, а й загострив козацьку проблему для Речі Посполитої. Прагнучи ліквідувати суверенність українського козацтва, перевести його з категорії численної соціально-економічної верстви з державними тенденціями в суто військову, уряд був змушений зберегти реєстровому війську **елементи автономії**, а також леґалізувати й офіційно визнати козацьку військову й політичну організацію, яка сформувалася в результаті внутрішнього розвитку козацтва. Реєстровці ***звільнялися*** від усяких податків і по-

борів, ***одержували*** землю на правах ранґового володіння, військово-адміністративну незалежність від місцевого керівництва, судовий ***імунітет***, що полягав у принципі «де три козаки, там два третього судять». Вони підлягали владі й судові лише власної козацької старшини, яку спершу призначав уряд, отримали ***військові клейноди*** – корогву (прапор), бунчук, печатку із зображенням козака з мушкетом тощо. Їм передали у ***володіння*** м. Трахтемирів (*нині – село на Київщині*) разом зі старовинним Зарубським монастирем. Там мали розмістити арсенал і шпиталь для поранених і старих. І хоча ці **привілеї** мали ***поширюватися*** тільки на тих козаків, які перебували на королівській службі, одержуючи відповідну платню, на практиці на них претендували всі, хто вважав себе козаком. Так, абстрактна ідея козацької «вольності» набула конкретного змісту та офіційного визнання.

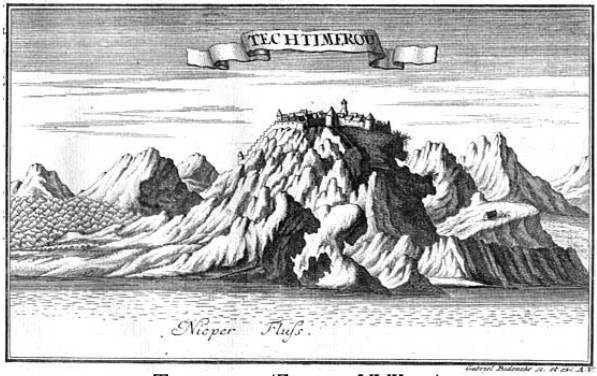

Трахтемирів (Гравюра XVII ст.)

Створення реєстру санкціонувало відокремлення козацтва в адміністративно-правовому відношенні від решти населення Речі Посполитої та оформлення його в **окремий соціальний стан**, що інтенсивно розширювався завдяки «покозаченню» насамперед селянства і міщан. Проте ***формування*** козацького стану було складним та довготривалим і, на думку М. Грушевського, лише на рубежі XVI–XVII ст. українське козацтво переросло в окрему станову групу зі своїми особливими інтересами, економічними й суспільними прерогативами. Важливу роль у цьому процесі відіграло ***дрібне боярство***, яке до XVI ст. відбувало службу на південних кордонах держави за наділ землі й користувалося активною підтримкою литовських князів. Однак у XVI ст., особливо після Люблінської унії, коли українські землі потрапили під владу Польщі, ситуація різко змінилася. Оскільки польські закони не визнавали існування окремого боярського стану, ті його представники, які не мог-

ли підтвердити прав на феодальне землеволодіння (землю з селянами), тобто більшість бояр, що володіла землею на звичаєвому праві, не лише позбавлялися належності до шляхти, а й масово втрачали земельні наділи, отримавши невтішну перспективу перетворення на феодально залежних селян. Опинившись на межі виживання, боярство розпочало рішучу боротьбу за збереження своїх прав, зокрема вдалося до масового покозачення, привнісши цим у козацьку вольницю свою організацію, давні військові й суспільні традиції.

Герб Війська запорізького (гравюра 1622 р.)

Офіційно реєстрове козацтво називали «Низове військо» або «Запорізьке військо». Це пояснювалося тим, що воно, за наказом уряду, мусило відбувати службу за дніпровськими порогами, утримуючи там залогу. Поступово реєстровці організовувалися в десятки, сотні та полки, які спочатку називали за іменами їхніх керманичів. У 1625 р. уряд офіційно затвердив **військово-адміністративний устрій** Війська запорізького реєстрового, за яким воно ***поділялося*** на 6 полків по тисячі чоловік у кожному. Залежно від розквартирування полки йменувалися за назвою найбільшого міста – Білоцерківський, Корсунський, Канівський, Черкаський, Київський і Переяславський. Кожний полк поділявся на сотні, центрами яких ставали невеликі міста на полковій території. ***Очолював*** реєстрове військо та судову владу в ньому «старший» (*нім. «Hauptman»*), або ж гетьман, якого призначав король. Однак, послідовно відстоюючи право на

Козацьке військо

власне самоврядування, реєстрові козаки з часом домоглися дозволу на вільне обрання своїх старшин, а польський король лише формально затверджував їх.

Становище реєстрового війська ускладнювалося тим, що, з одного боку, воно мусило підпорядковуватись уряду й виконувати його накази, зокрема здійснювати контроль за діяльністю невизнаного владою козацтва, з іншого, – будучи представником українського народу, не могло перебувати осторонь тих проблем, які стосувалися всієї України. Як підтвердило майбутнє, переважили **національні інтереси**. Мрії поляків про розкол і міжусобиці козаків загалом не збулися: у вирішальні моменти реєстровці ***виступали спільно*** з нереєстровим козацтвом та іншими верствами українського народу проти соціального і національно-релігійного гноблення. З цього приводу польські пани зазначали: «Легше вовком орати, ніж козаком проти козака воювати!».

Таким чином, протягом XVI ст. склалося три чітко не розмежованих **категорії козацького стану**: 1) ***реєстрові козаки*** – кількісно обмежене формування, яке перебувало на королівській службі; 2) ***нереєстрові козаки*** – основна частина козацтва, що мешкала у прикордонних містах, вела козацький спосіб життя, але не мала офіційно визнаного статусу; 3) ***запорізькі (низові) козаки*** – проживали поза межами Речі Посполитої, за порогами Дніпра, де створили військово-політичну організацію Запорізька Січ.

2. Запорізька Січ – вільна козацька республіка

Поява козацтва і його кількісне зростання за рахунок масових втеч залежного населення з панських маєтків викликали активну ***протидію маґнатів та шляхти***. Вони не могли змиритися з формуванням окремого незалежного від них соціального стану та прагнули заволодіти освоєними козаками землями. Випрошували в королів грамоти на ці новоколонізовані простори, захоплювали їх, намагалися встановити владу над тутешнім вільним людом. Окремі домоглися посад старост королівських маєтностей чи намісників великих маґнатів і за їхнім розпорядженням будували тут замки

для наступу на козаків та захисту володінь від татарських вторгнень. ***Натиск панства*** змусив частину козацтва піти на компроміс, зокрема погодитися виконувати сторожову службу в прикордонних замках, поповнити загони панських «служебників» тощо. Ті козаки, котрі не хотіли миритися з таким становищем, спочатку відповідали повстаннями, як це відбулось у 1536 р. у Канівському та Черкаському староствах, а потім почали відходити на «Низ». Там, за дніпровськими порогами, вони будували т. зв. городці та засіки чи «січі» з повалених дерев для захисту від ворожих нападів. Згодом на місці дрібних звели одну головну – Запорізьку Січ, яку М. Грушевський назвав «огнищем козацької сили, солідарності, організованості».

Організація Січі

Створення Запорізької Січі стало потужним імпульсом консолідації українського козацтва, формування його самосвідомості та утвердження організаційної структури. Першу велику Січ на початку 50-х рр. XVI ст. заснував на о. Мала Хортиця (*нині – на території м. Запоріжжя*) **Дмитро Вишневецький (Байда)** – український князь зі старовинного волинського роду Ґедиміновичів, власник земельних маєтків у Кременецькому повіті (*нині – у межах Тернопільської обл.*), обіймав високу ***посаду*** черкаського і канівського старости. Все свідоме життя присвятив боротьбі проти татарських і турецьких загарбників, просив підтримки у литовського, польського, московитського урядів, але ефективної допомоги не отримав. Він пов'язав свою долю безпосередньо з козацтвом і першим з української знаті перейшов на прожиття за Дніпровські пороги. Його *організаторська діяльність*, як стверджує історик В. Сергійчука, дала змогу ***згуртувати дніпровську вольницю*** навколо Січі, зробити її авторитетним ядром, свого роду притягальною силою для всіх, хто не хотів визнавати над собою влади маґнатів, ладен був стати на боротьбу з гнобителями українського народу. Саме Д. Виш-

Князь Дмитро Вишневецький-Байда (олія, XVIII ст.)

невецький, заклавши на Хортиці перший укріплений замок, поводячи себе ***незалежно*** від намагань польського уряду тримати Січ у повному підпорядкуванні, почав відособлювати запорізьке козацтво в автономну, а згодом і в самостійну від польсько-литовської держави організацію. Невдалий похід князя у Молдавію в 1563 р. на чолі козацького війська, полон і ***трагічна загибель*** у Царгороді, де був скинений з вежі на залізні гаки, вмуровані у стіну, не дали йому можливості реалізувати свої задуми. За подвижницьку діяльність народ у піснях і думах увіковічив відважного провідника козацтва.

Територія, яку займали запорожці – «Вольності Війська Запорізького», – ***охоплювала*** значну частину Півдня України (землі сучасної Дніпропетровської та Запорізької областей, частково – Кіровоградської, Одеської, Миколаївської, Херсонської, Донецької областей), але до кінця XVII ст. не була чітко окреслена і ***змінювалася*** залежно від політичної обстановки. Столицею запорізької вольниці була Січ – своєрідне місто-фортеця. Назва «Січ» походить від слова «сікти», тобто «рубати», і означала первісно укріплення з дерева та хмизу. Нерідко поряд із цією вживали й іншу ***назву*** – «Кіш», яка у татар означала військову ставку, місцезнаходження вождя. Отже, цими словами називали столицю запорізького козацтва та його уряду. У різні часи вона розташовувалася у різних, але завжди захищених природою місцях. Після татарського погрому в 1557 р. на Хортиці Січ по черзі розташовувалась на о. Томаківка (1560-ті – 1593), р. Базавлук (1593–1638), Микитиному Розі (1638–1652), р. Чортомлик (1652–1709), р. Кам'янка (1709–1711), в Олешках (1711–1734), на р. Підпільна (1734–1775). Кожна з них мала **укріплення**: оточені ровами, високі (бл. 10 м) й міцні ***вали***, зверху яких був дерев'яний частокіл із загострених і просмолених паль, а також сторожові башти з бійницями для гармат. Тут ***вартували*** козаки, які в разі небезпеки піднімали по тривозі весь січовий ґарнізон. Усередині стояли ***курені*** – великі приміщення для козаків, зроблені з лози, а згодом – із дерев'яних колод, вкриті очеретом або шкурами тварин, канцелярія, склади, арсенали, ремісницькі майстерні, торговельні лавки тощо. У центрі були ***церква*** та майдан, де відбувалися загальні ради й інші громадські заходи. На майдані стояли військові ***литаври*** (ударний інструмент), котрі служили для скликання на козацькі ради, і ***«ганебний стовп»***, біля

якого карали винних. В ***передмісті*** Січі жили тисячі ремісників, торговців, спеціальне приміщення призначалося для проживання іноземних послів. Підступи до Січі ***охоронялися*** козацькими чатовими, що снували неподалік численними плавнями і річками, та вартовими вежами, виставленими далеко в степу.

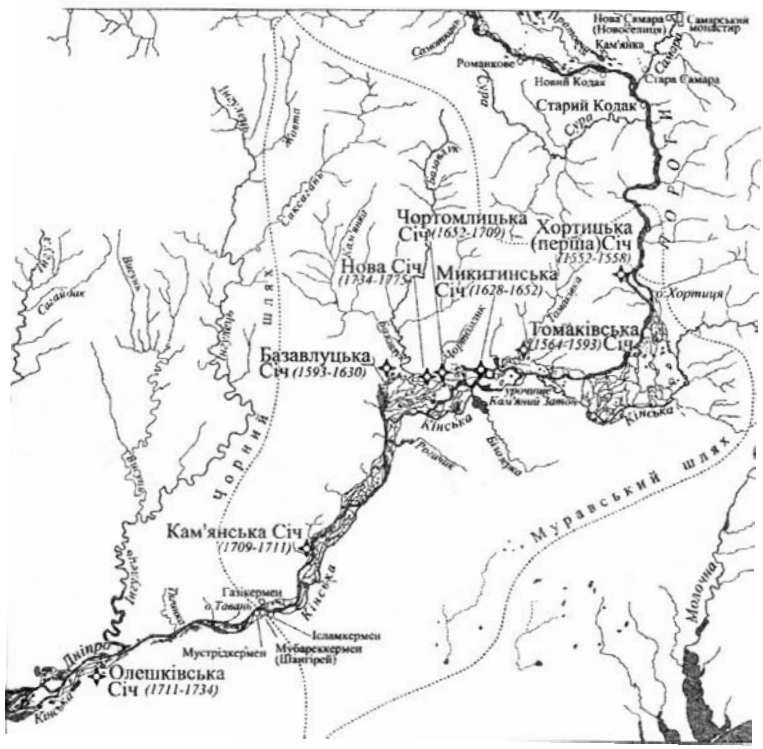

Місця розташування запорозьких січей

Чисельність січового товариства не була сталою і, як правило, залежала від пори року: взимку на Січі перебував лише невеликий гарнізон, який охороняв майно, військові припаси, артилерію, виконував сторожову службу, а з настанням весни вона, образно висловлюючись, перетворювалася на людський мурашник. У мирний час козаки насамперед ***займалися*** промислами й скотарством, а в т. зв. паланках (*адміністративно-територіальних одиницях (окру-*

гах) у межах «Вольностей Війська Запорізького») – землеробством, що базувалося на фермерських засадах. Однак головним їхнім обов'язком був ***захист рідної землі*** від турецько-татарських загарбників. Водночас Січ завжди виступала проти соціального та національно-релігійного гноблення, була притулком втікачів від панського гніту, підтримувала в українському народі дух протесту.

Адміністративно-політичний устрій

Запорізька Січ стала тим місцем, де козацтво продовжило **державницькі традиції** України, що брали свій початок у Русі з центром у Києві, Галицько-Волинському королівстві, Литовсько-Руській державі. Воно витворило власну військово-політичну і господарську організацію, поступово перетворюючи її у ***своєрідну державу*** зі значними підконтрольними територіями, багатотисячною армією, адміністративним апаратом, скарбницею, звичаєвим правом і символікою (корогви, бунчук, булава, печатка з зображенням ***герба*** Запорізької Січі – козак з шаблею при боці й рушницею на лівому плечі). За формою це була ***демократична республіка***, яка найбільше відповідала національному характерові українців. Тут діяв самобутній державний ***устрій***, що виключав узурпацію влади козацькою старшиною, передбачаючи щорічні звіти та перевибори всіх посадових осіб.

Вищою законодавчою владою на Січі виступала **Козацька рада**, в якій мали право брати ***участь*** всі без винятку козаки і котра ***вирішувала*** найголовніші питання внутрішнього життя й зовнішніх відносин. «Тут, – як стверджував знавець історії Запорізької Січі Д. Яворницький, – панувала повна ***рівність*** між всіма членами общини; кожен користувався однаковим правом голосу, кожен міг відкинути пропозиції іншого і взамін запропонувати власні плани й міркування; проте, ко-

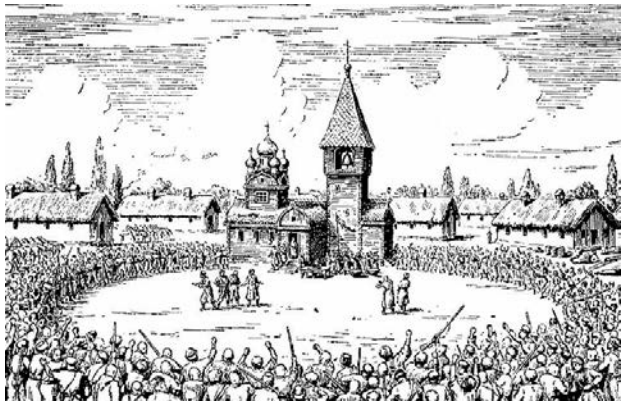

Рада Запорізької Січі (мал. А. Жука)

ли рішення було прийняте більшістю голосів на раді, воно ставало необхідним і обов'язковим для всіх». ***Постанови*** на раді ухвалювали голосними вигуками присутніх, інколи доходило й до бійок (до речі, бійки у парламентах демократичних країн світу не дивина й сьогодні). Коли пропозицію схвалювали, козаки підкидали вгору шапки. Козацька рада, як правило, протягом року ***збиралася*** тричі: на Новий рік, на 2–3-й день після Великодня та на свято Покрови, а в разі потреби – і в інший час. Вона укладала мир чи оголошувала війну, у виняткових випадках здійснювала судові функції, приймала й надсилала посольства, обирала козацький уряд – **Кіш**. Очолював Кіш ***кошовий отаман***, який, об'єднуючи у своїх руках військові, адміністративні, судові й духовні справи, уособлював вищу виконавчу владу на Січі. Він відкривав Козацьку раду, командував військом, здійснював дипломатичні відносини з іноземними державами, розподіляв військову здобич, затверджував обраних радою урядовців та судові вироки, призначав духовних осіб у січову й паланкові церкви тощо. У мирний час кошовий отаман не міг приймати важливих рішень без згоди Козацької ради, однак під час воєнних походів його влада була необмеженою.

Козацький суд

Крім кошового отамана, до складу найвищих урядовців також входили суддя, писар та осавул. ***Військовий суддя*** чинив суд над порушниками козацьких законів, відав кошторисом і артилерією, за потреби виконував обов'язки кошового отамана. ***Військовий писар*** очолював військову канцелярію і письмово оформляв найголовніші січові справи. ***Військовий осавул*** стежив за порядком серед козаків і виконанням судових вироків, проводив дізнання з приводу різних суперечок і злочинів серед сімейних козаків, відав забезпеченням війська, розвідкою, організацією прикордонної служби тощо. Особливе місце посідали ***курінні отамани***,

які були посередниками між вищою старшиною і простим товариством, здійснювали керівництво куренями, члени яких їх і обирали. Після військової старшини й курінних отаманів за ранґом йшли т. зв. «***батьки***» або «сивоусі діди» – колишні запорізькі військові старшини, досвід і авторитет яких давав їм моральне право стежити за дотриманням «одвічних порядків запорізької громади». Якщо у діях когось зі старшини, в т. ч. кошового, козаки вбачали якесь порушення своїх прав і вольностей, безвідповідальність чи шкоду для загалу, то на Козацькій раді їх у будь-який час могли позбавити посади, або й навіть скарати на смерть.

У другій половині XVI ст. Січ мала чітку військову організацію. Все запорізьке військо поділялося на **курені**, кількість яких зростала відповідно до збільшення козаків і досягла 38. Курінь – це і своєрідна казарма, в якій постійно проживали козаки, і адміністративна одиниця у самій Січі, і водночас завжди готовий до дії бойовий підрозділ. Курінь-казарма вміщував 150–200 чол., хоч загальна кількість приписаних до того чи іншого куреня могла досягти 400–600 осіб. Більшість із них тільки числилась за куренем, проживаючи постійно разом із сім'ями при своїх господарствах на території, що підпорядковувалася Запорізькій Січі, – у **паланках** (їх нараховувалося від 5 до 8), і з'являлася на Січ за першим наказом курінного отамана. До ***служби*** козак мав прибути з власною зброєю, обладунками, одягом і харчами.

Зменшена копія козацького куреня (реконструкція)

Згідно з даними Д. Яворницького, у період розквіту Запорізька Січ **нараховувала** в середньому 10–12 тис. добірного війська. А разом із мешканцями зимівників і слобід – близько 100 тис. осіб.

Формально підвладна урядові Речі Посполитої, Січ де-факто була самостійною політичною силою не тільки у своїй внутрішній, а й у **зовнішній політиці**. Наприкінці XVI ст. вона почала відігравати вагому роль у міжнародних справах. Зважаючи на запорізьке козацтво як значну військову та політичну потугу, ***уряди*** Австрії,

Пам'ятник на честь українських козаків, що брали участь у визволенні Відня від османської облоги, відкритий у 2003 р. поблизу австрійської столиці

Венеції, Московщини, Туреччини, Молдавії, Трансільванії, Швеції, Кримського ханства, Персії та інших країн встановлювали з Січчю зв'язки. ***Немало козаків воювало в Європі*** на боці Австрії, Франції, Іспанії. Приблизно з початку XVII ст. встановлено сталі ***взаємовідносини*** з Західною Грузією. Традиційно добросусідські відносини і воєнний союз зберігали запорожці з донським козацтвом, координуючи з ним свої великі воєнні акції проти Кримського ханства й Османської імперії. Запорізька Січ активно ***встрявала*** в непрості відносини між Кримом і Туреччиною, допомагаючи першому в його боротьбі проти турецького втручання у внутрішні справи.

Залишилася цікава згадка сучасників про перебування козаків у Європі, яка є своєрідною ілюстрацією ***козацького духу*** *воїнів, вимушених «іти в найми» для виконання військових завдань. Одного разу французькі воєначальники не дійшли згоди з козацькими чільниками з приводу платні за їхні «послуги» і французи зневажливо дорікнули їм за «принизливий меркантилізм»: «Ми воюємо за нашу честь, а ви – за гроші». На що козаки відповіли: «Кожен воює за те, чого йому не вистачає».*

Військове мистецтво, побут та звичаї

У постійній боротьбі з ворогами запорізьке козацтво створило самобутнє **військове мистецтво**, ставши на рівень кращих європейських армій. Його ***зброя*** складалася з самопалів (рушниць) різного калібру, пістолів, шабель. Поширеними були також луки зі стрілами, бойові ножі, келепи (*рід бойового молота*) або чекани, якими розбивали ворожі обладунки, довгі списи з металевими наконечниками, що, крім прямого призначення, використовувались, якщо їх скласти у вигляді ґрат, при переході через багно, ощепи (*списи з гаками для стягування верш-*

ника з коня), якірці та рогульки проти ворожої кінноти тощо. Основу війська становила ***піхота***, яку вважали найкращою в Європі. Найпоширенішим видом піхотного бойового порядку був т. зв. «табір», коли у центрі чотирикутного рухомого укріплення, що складалося з кількох рядів зсунутих і скріплених між собою возів, розташовувалося військо. Такий спосіб давав змогу швидко переходити від наступального бою до оборони і навпаки. Очевидці зазначали, що у такому таборі сотня козаків могла відбити напад тисячі поляків і ще більше татар. Козацька ***кіннота*** була не такою численною, як піхота, але й її дії відзначалися майстерністю. Вона, як правило, наступала «лавою» – шикувалася напівколом і атакувала не лише з фронту, а й з флангів, заходячи у тили ворога. ***Артилерія*** запорожців складалася з мортир – важких гармат для облоги й захисту, а також легких рухливих фальконетів. Січ мала також свій вітрильно-весловий ***флот*** з великих човнів – чайок або байдаків і, як свідчать окремі джерела, навіть своєрідні підводні човни. Широко використовувалися розвідка, різні засоби дезінформації ворога, фортифікаційні земляні роботи тощо. ***Складовими успіху*** запорізького козацтва у бою насамперед

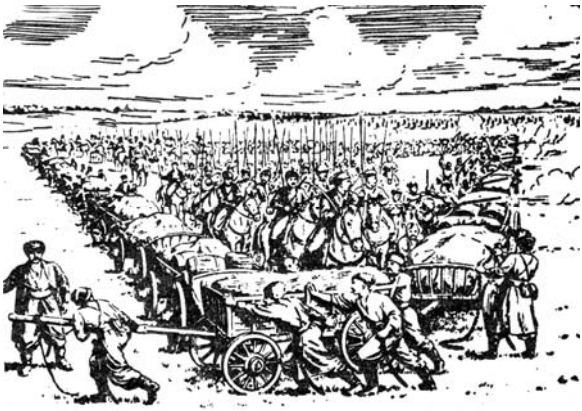

Оборона козаків у «таборі»

Атака козацької кінноти «лавою»

були особиста хоробрість, постійні заняття військовою справою, досконале знання місцевості, на якій воно діяло проти ворогів.

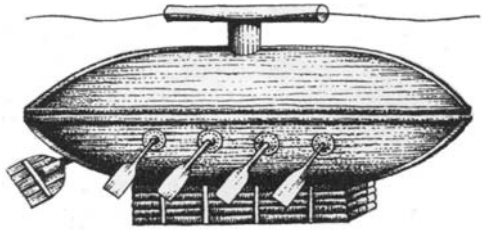

«Прабатько» підводних човнів

Відомий французький філософ Вольтер у своїй праці «Козаки при дворі Людовіка XIV» оприлюднив цікавий факт. Королеві Франції доповіли, що українські козаки п'ячать і не виконують військової служби. Тоді монарх наказав влаштувати ***змагання*** *між козаками та іншими іноземними частинами, які перебували під його командуванням (швейцарці, німецькі ландскнехти тощо). І виявилося, що саме козаки досконало володіли всіма видами зброї та здобули заслужену перемогу в цьому суперництві.*

Козак біля гармати
(худож. С. Васильківський)

Запорізька Січ була своєрідним лицарським орденом, що вимагав від своїх членів особливої дисципліни і самопосвяти. Даючи **характеристику запорожців**, французький інженер і картограф ***Г. Боплан***, безпосередній свідок тодішніх подій в Україні, зазначав: «Вони кмітливі й проникливі, дотепні й надзвичайно щедрі, не побиваються за великим багатством, зате дуже люблять свободу, без якої не уявляють собі життя. Задля цього так часто бунтують та повстають проти шляхтичів, бачачи, що їх у чомусь утискають... Вони добре загартовані, легко переносять спеку й холод, спрагу й голод, невтомні в битвах, відважні, сміливі, чи, радше, одчайдушні, власним життям не дорожать... Вони високі на зріст, вправні, енергійні... відзначаються міцним здоров'ям... Мало хто з козаків умирає від недуги, хіба що у глибокій старості, бо більшість з них гине на полі слави».

В усіх своїх справах запорізькі **козаки керувалися** не писаними законами, а «...стародавнім звичаєм, словесним правом і

Запорожці пишуть листа турецькому султанові (худож. І. Рєпін)

здоровим глуздом». Це пояснювалося порівняно коротким терміном існування Запорізької Січі, щоб виробити, систематизувати й викласти на папері закони, постійними воєнними діями, які не сприяли законотворчості, та побоюванням козаків, що писані закони можуть змінити та обмежити їхні свободи. За **козацьким правом** як вхід, так і вихід із Січі були вільними і перебування тут не обмежувалося терміном. Запорізьким козаком міг бути кожен, хто прибував на Січ, але за ***умови*** володіння українською мовою, сповідування православ'я та 7-річного військового навчання. Прийнятий до козацького товариства записувався до одного з 38 куренів і для того, щоб позбавитися від можливого переслідування за попередню діяльність, наприклад за втечу від пана, змінював своє прізвище на прізвисько. Усі козаки вважалися рівними, мали ***однакові права*** і називали один одного товаришами. При вияві пошани до уваги брався не вік козака, а час його вступу до Січі: хто вступив раніше, мав ***перевагу*** перед пізнішим прибульцем, тому останній називав першого «батьком», а перший останнього – «сином», хоча «батькові» могло бути 20, а «синові» 40 років.

На Запоріжжі жорстоко карали за вияви будь-яких аморальних вчинків. Нещадно ***викорінювали*** злодійство, розбій, неповагу до жінки, матірну лайку, конокрадство. Не було місця в козацькому товаристві зраді, боягузтву, підлості, шахрайству. Навіть ***кара*** смерті за вживання алкоголю під час походу, приведення жінки на Січ, не кажучи про тяжчі злочини, тут вважалася нормою (до речі, страти злочинців проводили самі злочинці). Найтяжчим покаранням для запорожця було вигнання його з ганьбою з січового товариства. Вірність козацькому звичаю, громаді цінувалася понад усе.

Троїцький козацький собор
у запорізькому місті Самар
1772–1781 рр.
(О. Сластіон, 90-ті рр. XIX ст.)

Характерними ознаками духовного життя Запорізької Січі, котру обґрунтовано називали «християнською козацькою республікою», були глибока **релігійність** козаків і ревний захист ними православної віри. Скрізь, де закладалася Січ, вони негайно будували ***храм*** на честь Покрови Пресвятої Богородиці, яку вважали своєю покровителькою. У межах «Вольностей Війська Запорізького» існувало понад 60 церков. Спонукувані релігійними почуттями, запорізькі козаки регулярно відвідували ***богослужіння та молебні***, давали дари і пожертви на церкви, двічі на рік у мирний час, як зазначав Д. Яворницький, ходили пішки «на прощу», щоб вклонитися святим місцям у Самарський, Мотронинський, Києво-Печерський та деякі інші монастирі; окремі з них там залишалися назавжди.

***Згідно з леґендою**, були серед козаків особливі хлопці, яких звали **характерниками**. Вважалось, що походять вони від древніх язичницьких волхвів, які володіли таємними знаннями, вміли пророкувати майбутнє. Деякі історики дотримуються теорії, що після прийняття на Русі християнства їх переслідували князі та греки. Волхви-язичники створювали невеликі об'єднання далеко від великих міст – січі. Там вони навчали майбутніх воїнів бойовим мистецтвам, обрядам і звичаям. Про характерників казали, що їх «...ні вогонь, ні вода, ні шабля, ні звичайна куля, крім срібної, не брали» і що вони «...могли відкривати без ключів замки, плавати на човнах по підлозі, як по морських хвилях, переходити через річку по сукняній повсті чи циновках з лози, брати в голі руки розпечені ядра, бачити за кілька верств довкола себе, перебувати на дні ріки, влазити і вилазити з туго зав'язаних і навіть зашитих мішків, «перекидатись» у котів, перетворювати людей у кущі, вершників – на*

птахів, залазити у звичайне відро і плисти в ньому під водою сотні, тисячі верств».

На Запорізькій Січі існував постійний вишкіл лицарського, військового мистецтва. Сюди збиралися відважні юнаки з усієї України. При січовій церкві, як і при багатьох інших парафіяльних церквах «Вольностей Війська Запорізького», діяла **школа**, де навчалося від 30 до 80 школярів. ***Навчали*** читати і писати, закону Божого, співів. Джерелом книжної богословської та світської мудрості став Києво-Могилянський колегіум, з яким підтримувалися тісні зв'язки. Постійна ***взаємодія*** існувала з українськими монастирями – осередками гуманітарних знань. Запорожці пересічно знали по ***кілька мов***, зокрема, крім рідної, польську, турецьку, татарську, випускники колегіуму додавали до цього переліку грецьку й латину. Звичай навчатися в університетах Західної Європи давав знання інших європейських мов і наук.

Унікальним явищем, яке зародилося на Запорізькій Січі й не мало аналогів у світовій історії, було **кобзарство**. Своїми піснями та думами, в яких ***оспівувалися*** герої визвольних змагань, лунали заклики до повстання, кобзарі підіймали народ на боротьбу проти іноземних загарбників, соціального та національно-релігійного гніту. Вони ***пробуджували*** й розвивали українську національну свідомість.

Козаки в лісі слухають кобзаря (худож. Н. Зінов'єв)

Отже, в Запорізькій Січі, як і в козацтві загалом, найяскравіше **віддзеркалилося прагнення** українського народу до свободи і незалежного державного життя, що робило її виразником загальнонаціональних інтересів. Усупереч існуючим політичним кордонам Запорізька Січ завжди прагнула поширити свій ***державний суверенітет*** на інші українські землі, визволити їх з-під влади шляхти та встановити «козацькі порядки». В Україні не було практично жод-

ної сфери життя, яка б залишилася поза увагою Запорізької Січі. Вона ***матеріально підтримувала*** діяльність братств та навчальних закладів, ***опікувалася*** православною вірою, фінансувала просвітницьку роботу православних церков і монастирів тощо. Запорізьке козацтво на своїх землях ліквідувало кріпосницькі порядки, впроваджуючи прогресивніші ***буржуазні відносини***, послідовно формувало демократичні інститути, які з часом як клітини національної державності утвердилися на більшості українських земель.

3. Боротьба з турецько-татарською експансією

Однією з головних причин зародження козацтва була турецько-татарська експансія, що ставила під загрозу існування українського народу. Ситуація ускладнювалася тим, що Україна була позбавлена власної державності, а заходи урядів Литви та Польщі, пізніше – Речі Посполитої, спрямовані на відсіч аґресорам, як і їхні спроби умиротворити Кримське ханство та Туреччину сплатою данини, були малоефективними.

Турецько-татарська загроза

Кримське ханство як держава існувало в 1449–1783 рр. ***на землях*** Кримського півострова, пониззя Дніпра, Приазов'я та Прикубання. В XIII ст. ця територія була захоплена монголами і ввійшла до складу Золотої Орди. У середині XV ст. ханові Хаджі-Ґераю вдалося вийти з-під золотоординського правління й заснувати власну державу зі столицею у м. Бахчисарай. Державною релігією був іслам.

Незважаючи на існування Кримського ханства, претензії на північне узбережжя Чорного моря заявила **Туреччина**. В 1475 р. вона захопила ґенуезькі колонії Північного Причорномор'я і встановила своє ***панування*** в південній частині Кримського півострова, перетворивши ці території у турецьку провінцію – т. зв. Кафський еялет (*у його межах опинилися міста Херсонес, Балаклава, Мангуп, Кафа, Керч, Тамань, Темрюк, Азов*). З метою зміцнення своєї присутності на загарбаних землях і для контролю Чорного й Азовського морів турки почали споруджувати в стратегічно важливих місцях ***фортеці***. Найпотужніші з них заснували в гирлах рік: Дніпра –

Мапа утворення Кримського ханства

Кінбурн, Дністра – Акерман, Дунаю – Ізмаїл, Дону – Азов та ін. Багато фортець постало в таких причорноморських містах, як Очаків, Кілія, Тягиня (*Бендери*), Хаджибей (*майбутня Одеса*); було також зміцнено Перекоп, Гезлев (*Євпаторія*), Кафу (*Феодосія*) тощо. У підсумку склалася ситуація, коли **Кримське ханство** фактично було ***відмежоване від Чорного моря***. У 1478 р., зважившись на могутність Туреччини, воно ***визнало васальну залежність*** від неї.

Ставши васалом, Кримське ханство до певної міри виконувало роль ***провідника турецької політики*** у Східній Європі. При цьому його зовнішньополітичні акції зводилися переважно до грабіжницьких набігів, унаслідок яких найбільше страждали українські землі. Татари майже щороку, а інколи – й по кілька разів на рік, ***нападали на Україну***, вбиваючи та захоплюючи в неволю місцеве населення, спустошуючи міста і села, витоптуючи посіви. За підрахунками історика Я. Дашкевича, впродовж XV – першої половини XVII ст. Україна внаслідок ***татарсько-турецьких набігів*** втратила близько 2–2,5 млн осіб убитими та взятими в ясир (*так турки називали полонених*). Грабіжницькі промисли були для татар економічною необхідністю, оскільки їхнє скотарське господарство не могло задовольнити нагальних потреб. Торгівля ж людьми, здебільшого у Кафі, давала значні прибутки.

Страшну картину ***невільницького ринку*** *початку XVII ст. змалював вірменський мандрівник, історик С. Лехаці. «...Дівчаток та хлопчиків, парубків та гарних жінок, – як зазначав дослідник, – купці, взявши за руки, показували й продавали, наче коней чи мулів. Інших невільників збирали десь на площі, наче отару овець. Покупці відкривали обличчя й груди молодих дівчат, обмацували з голови до ніг все їхнє тіло... Тих, які подобалися покупцям, купували, віднявши у батька й матері, розлучивши з сестрами та братами, й везли до себе...». Майже всі вони були приречені на рабство.*

Основним покупцем **невільників** була Туреччина. Більша їхня частина ***використовувалася*** у великих господарствах і копальнях, де працювала у жахливих, нелюдських умовах під канчуками наглядачів. Рабовласники давали невільникам образливі клички, ***таврували***, як худобу, змушували приймати іслам, тримали у чорному тілі. Ще гіршим було становище тих, як правило, здорових молодих чоловіків, кого посилали на судна веслово-вітрильного турецького флоту – «***каторги***». Тут вони правили за живу силу, що приводила в рух турецькі флотилії, до свого повного фізичного виснаження. Нерідко в бою, незважаючи на страшні побої, невільники відмовлялися гребти і цим спричинювалися до поразки турків. Траплялися на суднах і повстання, зокрема у 1599 р. козацький ватажок ***Самійло Кішка***, який промучився на каторзі 25 років, очолив одне з них, визволив невільників і повернувся на Запоріжжя. Трагічною була доля хлопчиків-підлітків, захоплених у неволю. Їх направляли в султанське військо, де перетворювали на ***яничар*** – фанатичних захисників мусульманства. Найвродливіших жінок і дівчат продавали до гаремів. Окремі з них займали доволі високе становище при султанському та ханському дворах (як Настя Лісовська з Рогатина, відома під іменем ***Роксолани***, що 30 років була дружиною турецького султана Сулеймана Пишного) і намагалися якимось чином допомогти Україні.

Самійло Кішка

Роксолана
(невідомий автор, XVI ст.)

Козацтво на варті південних рубежів

Живим муром від нападів турків і татар для України стало козацтво, яке вважало боротьбу проти «бусурманів» своїм **священним обов'язком**. На перших порах воно нерідко виступало під керівництвом урядників прикордонних зі степом земель (серед відомих провідників козацтва були черкаський староста О. Дашкевич, хмільницький – П. Лянц-

коронський, барський – Б. Претвич та ін.), а згодом почало організовувати ***відсіч нападникам*** самостійно. Для своєчасного виявлення ворога і попередження про його наближення Війська Запорізького та мешканців українських міст і сіл козаки заснували **прикордонну службу**. По всій території запорізьких земель і вздовж русла Дніпра було створено мережу сторожових ***форпостів***, які складалися з редутів, тобто укріплень для самооборони, житла для козаків та стайні для коней. З форпостів почергово розсилали козацькі роз'їзди – «***бекети***», котрі вели розвідку у відповідних районах. Спостережними пунктами були скіфські кургани, спеціально насипані земляні узвишшя, сторожові вежі. Біля кожного форпосту та в інших підвищених місцях через певну відстань зводили «***фігури***» – споруди, які складалися з двох десятків просмолених діжок. Як тільки козаки помічали ворога, то негайно запалювали найближчу фігуру, чорний, густий дим та яскраві спалахи вогню від якої, поряд із гарматними пострілами, ставали сиґналом для чатових на сусідніх спостережних пунктах. Незабаром палаючі фігури досягали прикордонних міст і сіл, де ***сиґнальну функцію*** перебирали церковні дзвони. Мирне населення шукало порятунку за оборонними спорудами, а козацьке військо готувалося до відсічі нападникам.

Зміцнівши, козацтво не тільки відбивало турецько-татарські напади на Україну, а й розгорнуло **контрнаступ** на володіння наймогутнішої держави тодішнього світу – Туреччини та її васала – Кримське ханство. Там українці визволяли бранців, руйнували фортеці та інші укріплення, захоплювали значну здобич. Спершу відбувалися ***сухопутні походи***, які на початку XVI ст. набули значних масштабів і стали реґулярними. Вони насамперед були пов'язані з такими ***козацькими ватажками***, як Д. Вишневецький, І. Сверчовський (Свірговський), Б. Ружинський, І. Підкова, якого в 1577 р. проголосили правителем Молдавії, Я. Оришовський. Зокрема, у *1575 р.* гетьман Богдан Ружинський з козаками завдав нищівного удару Кримському ханству. Запорожці прорвалися за Перекоп і смерчем пройшлися Кримсь-

Гетьман Іван Підкова
(худож. Н. Павлусенко)

ким півостровом, руйнуючи все на своєму шляху. Потім дісталися турецького узбережжя Чорного моря, взяли Трапезунд, Сіноп, налякали Константинополь і повернулися на Запоріжжя. У *1585 р.* січовики здобули в Криму понад 40 тис. коней і багато іншої худоби, а в *1587 р.* з'явилися під Варною, де захопили 13 тис. голів худоби; атакували та зруйнували турецьку фортецю Усіани; діяли в околицях Бендер. У серпні *1589 р.* козаки завдали значних втрат татарській орді на р. Кам'янка на Поділлі після нападу татар на Волинь і Галичину. Вночі вони напали на ворожий табір, знищили всіх татар і визволили близько 3 тис. бранців. Коли ж на допомогу своїм прибув ще один загін кримчаків, то «...козаки, як могли наспіх з тих трупів татарських... шанці собі починивши... стали по них стріляти» і відбили атаку. Це були окремі епізоди великої війни, що протягом тривалого часу велася на суходолі між українськими козаками та турками й татарами.

Чорноморські походи

Крім сухопутних, запорожці з середини XVI ст. також активізували **походи на Чорне море**. Для цього вони використовували ***чайки*** – невеликі судна, які мали приблизно 20 м довжини, 4 м ширини та стільки ж глибини і приводилися в рух 10–15 веслами та вітрилами. З обох кінців чайки прилаштовували стерна, що давало їй змогу рухатися назад і вперед, не розвертаючись, а щоб вона трималася на плаву, обабіч прикріплювали в'язки очерету. На озброєнні чайка мала 4–6 фальконетів (*дрібнокаліберних гармат*) та вміщала від 50 до 70 козаків. Кожен із них мав дві рушниці, шаблю, 5–7 фунтів (*1 фунт = 0,45 кг*) пороху, свинець тощо. Під час морських походів запроваджували ***сувору дисципліну***. Влада старшини була необмеженою. За зраду, недотримання тверезості та інші зло-

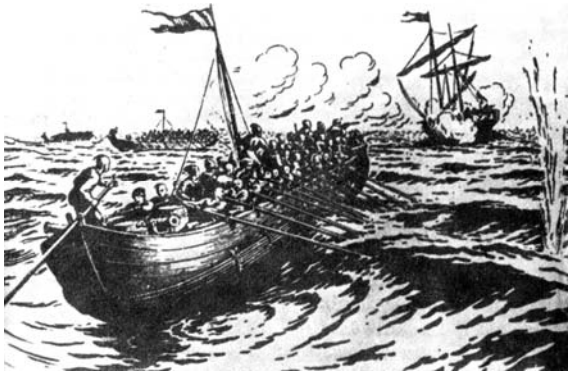

Бій запорізьких козаків проти турецької галери (мал. А. Жука)

чини карали нещадно.

Першу зафіксовану в історичних документах перемогу над турецьким військово-морським судном у Чорному морі запорізькі козаки здобули в квітні 1492 р., звільнивши українців, проданих у рабство. Як зазначив М. Грушевський, це була перша в історії ***офіційна згадка*** про дії козаків на морі та про запорожців узагалі.

Спершу в походах, переважно на Очаків і Кримське узбережжя, брало участь по кільканадцять чайок, але наприкінці XVI – на початку XVII ст. **козацький флот** зріс до кількох сотень одиниць і, не вагаючись, ***нападав*** на турецькі фортеці та міста, в т. ч. на столицю Османської імперії – Константинополь, безстрашно вступав у відкриті поєдинки з потужними турецькими ескадрами. Вихід козацького флоту в Чорне море мав ***історичне значення***, оскільки свідчив про подолання Україною турецько-татарської морської блокади, що перекривала шлях до Європи, та відновлення княжих традицій мореплавства.

Своїми відважними походами запорожці мстили турецько-татарським загарбникам за їхні розбійницькі напади на українські землі. Так, у 1606 р. вони здобули турецьку фортецю ***Варну***, яка вважалася неприступною. Ця звістка облетіла весь світ. Одночасно козаки спалили передмістя ***Кілії*** та ***Акермана***, захопили на морі 10 галер з вантажем і без великих втрат повернулися на Січ.

У 1608 р. у відповідь на вихваляння кримського хана щороку доставляти султанові українських бранців 3 тис. козаків, висадившись під ***Перекопом***, розгромили півторатисячний загін яничарів, увірвалися до міста, забрали з собою всі гармати, визволили сотні полонених християн, а на честь перемоги відправили польському королеві узятого в полон намісника хана у Перекопі. У 1614 р. козацький флот із 40 чайок на чолі з П. Сагайдачним подолав Чо-

Перекоп (гравюра XVII ст.)

рне море і напав на ***Трапезунд***, спустошуючи західне узбережжя, штурмом захопив ***Сінноп*** та спалив усю турецьку флотилію, що стояла у гавані. Дізнавшись про це, султан так розлютився, що наказав повісити великого візира (*голову уряду*). Але наступного року 4 тис. козаків під проводом П. Сагайдачного на 80-ти чайках вчинили нечуване зухвальство – атакували ***Константинополь***, спаливши передмістя та порт. Розгніваний султан вислав за козаками погоню, яка наздогнала їх біля ***Очакова***. Козаки дочекалися ночі, напали на турецький флот і вщент розбили, захопивши при цьому в полон його командувача. Тільки невелика кількість ґалер врятувалася втечею, а решту козаки демонстративно спалили на очах турецького ґарнізону, що перебував в Очакові. Навесні 1616 р. султан, сподіваючись чергового морського походу козаків, завчасно направив навпроти них 14-тисячну ескадру. Однак **П. Сагайдачний** на чолі 7-тисячного війська на 150 чайках провів блискучу морську операцію, розтрощивши під Очаковом турецький флот, командувач якого втік із поля битви, та захопивши 15 ґалер і 100 допоміжних суден. Далі козаки здобули ***Кафу*** – великий невільничий ринок і визволили тисячі людей. Восени того самого року запорожці, очолювані славетним П. Сагайдачним, штурмом здобули ***Трапезунд***, поруйнували передмістя турецької столиці

Очаків (гравюра XVII ст.)

Здобуття Кафи запорожцями (дереворит, 1622 р.)

Константинополя, спалили кораблі, які були у гавані, та, взявши значну здобич, повернулися на Січ. Успішні морські походи козаків на Туреччину та Крим були здійснені також протягом 1620–1621 рр. *Турецький хроніст Наїма* з приводу козацьких походів наголошував: «Можна впевнено сказати, що не знайти в усьому світі людей більш відважних, які б так мало піклувалися про життя або так мало боялися смерті. Знавці військової справи твердять, що ця голота своїм хистом і хоробрістю в морських битвах перевершує всі інші народи».

Налякані турецькі та кримські сановники докладали чималих зусиль, щоб створити **перешкоди морським походам** запорожців. Зокрема, турки в кількох місцях ***перегороджували*** залізними ланцюгами гирло Дніпра, а на березі ставили гармати, навівши їх на середину ріки. Та ***запорожці знайшли вихід***. Вночі вони пускали вниз по Дніпру великі колоди, стукіт яких об ланцюг турки сприймали за козацькі чайки і відкривали шалений гарматний вогонь, що тривав доти, поки не закінчувалися боєприпаси. Коли все нарешті вщухало, запорожці миттю розривали ланцюг, якщо його до цього не розірвало гарматним ядром, і швидко виходили у відкрите море. Іноді вони обирали довший, зате ***безпечніший шлях***. Підіймалися до Кодацького порогу, входили в р. Самару, а з неї – у Вовчі Води. Звідти до р. Калміуса вони 25 км тягнули чайки волоком, а потім виходили в Азовське море і далі через Керченську протоку – у Чорне. Цією самою дорогою козаки часто повертались назад у Запоріжжя, особливо під час турецької погоні.

Походи запорізьких козаків *перешкоджали Туреччині в її загарбницьких війнах проти багатьох народів. Не раз султан погрожував Речі Посполитій війною, якщо вона не примусить козаків відмовитися від нападів на кримські та турецькі володіння. Якось, розлютившись, він верещав до польських послів: «Чи ви часом не збожеволіли? Хто сміє мені перечити? Боїться мене Персія, тремтять венеціанці, просять пощади іспанці, німці повинні виконати все, що я їм звелів, увесь світ схиляється передо мною, і тільки якісь запорожці завдають мені стільки лиха!». На це посли відповіли, що запорожці дошкуляють також і Польщі, але нічого вдіяти вона з ними не може. «Якщо ви їх знищите, – зазначили вони, – з нашого боку не матимете жодних заперечень».*

Гучна **слава про запорізьких козаків** ширилася по всій Європі, адже тодішня військова могутність Туреччини вважалася нездоланною. В Італії, Німеччині, Франції, Англії в той час вийшло ***понад десяток творів***, присвячених військовому мистецтву запорожців. Багато держав, над якими нависла загроза турецької аґресії, шукали з ними зв'язків. Навіть Чорне море стали називати Козацьким морем.

Значною мірою, як свідчать наведені дані, ***козацькі успіхи*** були зумовлені талановитим керівництвом П. Сагайдачного, який, за підрахунками дослідників, провів 60 боїв на суші й на морі та жодного не програв. Він був найвидатнішим козацьким ватажком до Б. Хмельницького й одним із найталановитіших українських дипломатів, полководців і державних діячів усіх часів.

Петро Сагайдачний

Петро Сагайдачний (бл. 1570–1622) народився у с. Кульчиці на Львівщині в родині дрібного українського шляхтича. Навчався в Острозькій академії, згодом подався на Запорізьку Січ. Його **вражаючі успіхи** в боротьбі з турецько-татарською експансією дали змогу йому посісти ***почесне місце*** в антитурецькій «Лізі християнської міліції», що виникла у Західній Європі. За безприкладну відвагу в боях, за великий розум і дипломатичний хист, патріотизм і розсудливість **козаки обрали його** спочатку ***кошовим*** отаманом, а згодом і ***гетьманом*** Війська запорізького реєстрового, обов'язки якого він виконував, за винятком невеликої перерви, з 1616 р. до кінця життя. Під керівництвом П. Сагайдачного козацтво остаточно перетворилося на ***окремий стан***, а його збройні сили були реформовані з партизанських загонів у регулярну дисципліновану армію.

Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний (худож. Н. Павлусенко)

У **політичній діяльності** П. Сагайдачний виходив з реалій тодішніх українсько-польських відносин і діяв насамперед ***дипломатичними засобами***, уникаючи відкритого протистояння з Річчю Посполитою, але водночас постійно працюючи над закладан-

Митрополит
Іов Борецький

ням фундаменту майбутньої української держави. Так, вміло використовуючи потребу поляків у козацькій допомозі, він, попри встановлені кількатисячні реєстри, довів чисельність Війська запорізького до кільканадцяти, а згодом і 40–50 тис. осіб. Головною заслугою П. Сагайдачного було те, що він ***зумів поєднати інтереси*** трьох найбільш активних частин українського суспільства – козацтва, культурно-освітньої верстви та духовенства. І не тільки поєднати. Гетьман демонстративно засвідчив, що готовий силою зброї захищати українську інтеліґенцію та православну церкву від будь-яких утисків і переслідувань. У 1620 р. він разом з усім Військом запорізьким відкрито вступив до Київського братства, взявши під протекторат цей культурний і духовний центр України та його школу, що згодом розвинулась у Києво-Могилянську академію. Того самого року завдяки П. Сагайдачному було відновлено втрачену після Берестейської унії ***православну ієрархію***: запрошений ним до Києва та взятий під захист єрусалимський патріарх Феофан висвятив на сан київського митрополита І. Борецького та кількох єпископів. Поєднавши зусилля трьох провідних верств українського суспільства, П. Сагайдачний спричинився до активізації як козацтва, котре поступово виходило за межі своїх вузькостанових інтересів та займалося загальнонаціональними справами, так і міщансько-духовної інтеліґенції, яка, відчувши підтримку Війська запорізького, почала сміливіше та енергій-

Гетьман Петро Сагайдачний та Михайло Дорошенко
перед Арбатськими воротами Москви. Жовтень, 1618 р.
(худож. А. Серебряков)

ніше реалізовувати свої плани.

У 1618 р. П. Сагайдачний на чолі 20-тисячного козацького війська вирушив у **похід на Москву**, щоб допомогти польському королевичу Владиславу, який прагнув здобути московську корону, але потрапив там у скрутне становище. ***Штурм*** Москви успіху не забезпечив, проте за Деулінським перемир'ям, яке стало найбільшим ***досягненням*** Речі Посполитої в протистоянні з Московським царством, до Польщі відійшли Сіверщина й Смоленщина.

Після низки успішних рейдів на території Московії козаки з тріумфом повернулися до України. Сам П. Конашевич-Сагайдачний, як відзначив історик Т. Чухліб, у Києві прийняв ***титул*** «гетьмана України», а козаки за участь у московському поході отримали грошову винагороду. Проте невдовзі козацтво отримало від польського уряду наказ скоротити свій реєстр до 3000 чол. та відмовитися від чорноморських походів. Це призвело до скинення П. Сагайдачного з гетьманства та обрання на його місце представника нереєстрового козацтва Яцька Бородавки (Неродича).

Хотинська війна

Тим часом міжнародне **становище Речі Посполитої** різко ***ускладнилося*** після нищівної поразки її війська від турків улітку 1620 р. під Цецорою, що в Молдавії. Навесні наступного року 160-тисячна турецька армія під проводом султана при 260 гарматах і 4 бойових слонах для залякування «невірних» (тобто християн), а також 60 тис. татар вирушили, щоб довершити розпочатий розгром. Через ***нечисленність польського війська***, яке становило більше 30 тис. чол. при 38 гарматах, уряд Речі Посполитої звернувся за допомогою до козаків, обіцяючи розширення їхніх прав і привілеїв. Оскільки турецько-татарська навала загрожувала поневоленням і українському народові, **Козацька рада** ухвалила надати поміч у боротьбі проти «бусурманів» і одночасно, аби домогтися в цій ситуації своїх вимог щодо розширення козацьких прав та затвердження нововисвяченої вищої православної ієрархії в Україні, відрядила до короля ***посольство*** на чолі з П. Сагайдачним. 40-тисячне ж козацьке військо під керівництвом гетьмана Я. Бородавки вирушило в Молдавію назустріч ворогові. Крім того, щоб розпорошити сили турків, було вирішено активізувати ***воєнні дії на Чорному морі***, куди відправили близько 10 тис. запорожців. Вони

Хотинська фортеця XIII–XVIII ст.

діяли завзято і, як зазначав козацький літописець С. Величко, «...самому Цариграду превелике сум'яття і жах учинили...».

Центральним пунктом бойових дій стала ***фортеця м. Хотина***, де поляки зайняли оборону. Сюди поквапився П. Сагайдачний, якому король на словах пообіцяв задовольнити вимоги українців. Не заставши козаків під Хотином, він вирушив їм назустріч, по дорозі був поранений і мало не потрапив у турецький полон, та все ж зумів прорватися до козацького табору, рощташованого тоді під Могилевом (*нині – м. Могилів-Подільський Вінницької обл.*). Тут козацтво, незадоволене невдалим керівництвом Я. Бородавки в молдавському поході, скликало **Раду**, яка позбавила його гетьманства та ***засудила*** до смерті. Новим гетьманом знову ***обрали*** П. Сагайдачного.

1 вересня 1621 р. козацьке військо прибуло під Хотин. Наступного дня сюди підійшли турки й татари, які одразу ж ударили по позиціях козаків, сподіваючись, що ті ще не встигли як слід укріпитися. Проте зазнали значних втрат і змушені були відступити. Надалі турецька армія практично неперервно здійснювала **атаки на козацький табір**, небезпідставно вважаючи, що, розбивши його, легко впорається з поляками. Козаки ж робили **сміливі вилазки** у ворожий стан і навіть мали можливість під час однієї з них повністю розгромити турків, але у вирішальний момент коронний гетьман Я.-К. Ходкевич, який очолював польське військо, наказав припинити бій, посилаючись на наближення ночі. Про ***значення козаків*** у воєнних діях свідчить той факт, що султан оголосив, що не буде ні їсти, ні пити, доки не покінчить з ними, та пообіцяв за кожну козацьку голову нагороду 50 злотих (*для порівняння: у 1572 р. реєстровим козакам було призначено річну плату 10 злотих*).

Майже весь вересень тривали кровопролитні бої поблизу Хотина, але турки, втративши близько 80 тис. чол., так і не змогли взяти фортеці. 29 вересня почалися переговори про укладення миру, котрий підписали 9 жовтня. Загалом умови **Хотинського миру** були вигідні для ***поляків***: 1) кордон Польщі з Туреччиною встановили по Дністру; 2) турки й татари зобов'язалися не чинити грабіжницьких походів на територію Речі Посполитої; 3) польський уряд погодився заборонити козацькі експедиції проти Криму і Туреччини.

Парадоксально, але факт: ***козацтво***, яке своїм безприкладним героїзмом, мужністю і самопожертвою не тільки врятувало від розгрому Річ Посполиту, а й розвіяло міф про непереможність Туреччини та, значно послабивши останню, примусило її відмовитися від планів завоювання Європи, не отримало від своєї перемоги жодних здобутків. **Польща** не виконала навіть скромних ***козацьких вимог*** щодо виплати сталої платні, забезпечення воєнних інвалідів, виведення коронного війська з Київського воєводства тощо, не кажучи про заборону виходити в Чорне море. Підступність польського уряду, а також отримане на початку війни поранення прискорили **смерть П. Сагайдачного**, який помер 10 квітня 1622 р., заповівши перед тим своє майно українським братствам Києва і Львова.

Після смерті гетьмана П. Сагайдачного зміцнене ним військо продовжило його справу. Походи на Туреччину та Крим здійснювалися майже кожного року, а то й по кілька разів на рік. Однак, починаючи з кінця XVI ст., **українське козацтво**, яке поступово перебирало на себе роль ***провідної сили суспільства***, не обмежувалося лише захистом від турецько-татарської агресії, а й цілеспрямовано боролося за соціальні та національні права свого народу. Ігнорування польським урядом козацьких прав лише загострювало цю боротьбу.

4. Козацько-селянські повстання кінця XVI – першої половини XVII ст.

Посилення кріпосницького та національно-релігійного **гніту**, експансія польської й литовської знаті на південні землі, які почали колонізувати «уходники» й запорожці, утиски козацької верстви спричинили масове невдоволення в українському суспільстві. Як наслідок, наприкінці XVI – на початку XVII ст. Україною прокотилися ***дві потужні хвилі народних виступів*** (у 1591–1596 та 1625–1638 рр.), рушійною силою яких стало козацтво. Це була боротьба за збереження особистої свободи, за вільну хліборобську працю.

Перша проба сил: Косинський та Наливайко

Перше велике козацьке повстання в 1591–1593 рр., спрямоване проти існуючих польсько-шляхетських порядків в Україні, було пов'язане з іменем «заслуженого козака», дрібного шляхтича з Підляшшя **Криштофа Косинського**. Тривалий час він перебував на Запорізькій Січі, обіймав важливі військові посади, був обраний гетьманом. У 1591 р. білоцерківський староста Я. Острозький відібрав у нього маєток на Київщині, наданий королем за бойові заслуги. ***Особиста кривда***, завдана К. Косинському, наклалася на глибокі соціально-економічні суперечності тодішнього життя та непослідовну політику польського уряду щодо козацтва, яка неодноразово змінювалася від репресій у спокійні часи до заохочень до служби під час небезпеки. Наприкінці 1591 р. запорожці разом з реєстровцями під проводом К. Косинського прийшли під Білу Церкву – резиденцію і замок Я. Острозького і захопили її. Повстанців підтримали міщани та селяни навколишніх міст і сіл – усього близько 5 тис. чол. Ці події започаткували півстолітню козацьку війну проти Речі Посполитої, що в середині XVII ст. переросла у Національно-визвольну революцію.

Криштоф Косинський

Поступово ***повстанський рух*** проти польської влади набув значної сили і протягом 1592 р. охопив Київське, Волинське, Брац-

лавське і частково Подільське воєводства. Козацькі загони оволоділи Трипіллям, Богуславом, Переяславом, штурмували Київський замок. На визволеній території старшина приводила до присяги Війську запорізькому селян, міщан і шляхту та вводила форми козацького устрою. Боротьба одночасно велася за соціально-економічні права й розширення козацьких порядків на нові землі.

Для боротьби з повстанцями було зібрано шляхетське ополчення під командуванням київського воєводи К.-В. Острозького. На початку лютого 1593 р. під м. П'ятка (*нині – село в Житомирській обл.*) відбулася ***вирішальна битва***, в якій погано озброєне повстанське військо в умовах суворих морозів і нестачі харчів майже тиждень мужньо відбивало ворожі атаки, втративши від 2 до 3 тис. убитими. Значних втрат зазнала й шляхта, а тому змушена була укласти перемир'я. За його умовами К. Косинський зобов'язався скласти гетьманські повноваження, повернутися на Запоріжжя й не вчиняти бунтів, козаки мали повернути награбоване майно, а селяни, що пристали до повстання, мусили повернутися до своїх панів.

Козацьке повстання Криштофа Косинського (1591–1593 рр.)

Проте козацтво не склало зброї. В травні 1593 р. К. Косинський на чолі двотисячного козацького загону вирушив із Запоріжжя під Черкаси, де взяв в облогу замок місцевого старости О. Вишневецького. Останній розпочав з повстанцями переговори, під час яких К. Косинського було підступно вбито. Але й по смерті ватажка козаки не припинили облоги Черкас, змусивши О. Вишневецького підписати ***договір***, за яким вони отримали право вільного відходу на Запоріжжя та на волості, їм повернули відібране у них майно тощо.

Гетьман Северин Наливайко (худож. Н. Павлусенко)

Не минуло й року, як в Україні спалахнуло нове грізне повстання 1594–1596 рр., яке очолив **Северин Наливайко**. Він походив із Гусятина (*нині – селище Тернопільської обл.*). У молоді роки перебував на Запоріжжі, брав участь у морських і сухопутних походах запорожців проти турків і татар. Згодом як сотник надвірної хоругви ***служив*** у князя К.-В. Острозького. Однак після битви під П'яткою покинув службу, очолив козацький відділ, що діяв проти турків на нижньому Дністрі.

Влітку 1594 р., повернувшись з успішного походу в Молдавію, С. Наливайко розмістив своїх людей на постій у маєтках брацлавської шляхти, вимагаючи стацій (*натуральних податків*) або забираючи продовольство й фураж силою. Водночас він направив на Запоріжжя своїх посланців із ***пропозицією про об'єднання сил*** для спільної боротьби проти польського панства. Щоб загладити свою участь у придушенні повстання К. Косинського, надіслав запорожцям 1,5 тис. коней, захоплених у турків. У жовтні 1594 р. наливайківці й брацлавські міщани прогнали місцеву шляхетську адміністрацію, захопили Брацлав і проголосили його «вільним козацьким містом». Це було початком повстання.

Приблизно тоді ж на допомогу наливайківцям прибув загін запорожців на чолі з ***гетьманом Григорієм Лободою***, представником козацької реєстрової старшини. Об'єднане військо С. Наливайка й Г. Лободи, що налічувало близько 12 тис. осіб, спершу зробило кілька походів у Молдавію, де, зокрема, змусило її правителя відмовитися від підданства турецькому султанові, а з весни 1595 р. зосередилося на боротьбі з польсько-шляхетським режимом. У той час С. Наливайко пішов на Волинь та Білорусь, здобуваючи міста й беручи з них контрибуцію. Аналогічно діяв і гетьман Г. Лобода, який зі своїми запорожцями подався на Подніпров'я. Ще один козацький загін ***полковника Матвія Шаули***, здобувши Київ, направився у Білорусь. Наприкінці 1595 – на початку 1596 р. повстанці контролювали все українське Правобережжя та Південно-Східну Білорусь.

Особливе занепокоєння у польського уряду викликали звістки про наміри повсталих створити на визволеній території незалежну від Польщі Українську республіку на чолі з князем.

Значною мірою успішне розгортання повстанського руху було зумовлене відсутністю шляхетського війська, яке тоді воювало у Молдавії. Та його повернення призвело до ***ускладнення ситуації***. Польський уряд доручив придушити повстання польному гетьманові (*заступникові коронного гетьмана*) С. Жолкєвському, одному з найкращих полководців того часу. Виступивши навесні 1596 р. з добірним військом і значною артилерією, він вирішив розбити козаків по частинах і спочатку вдарив на військо С. Наливайка. Однак той з півторатисячним загоном, вдало маневруючи, зумів уникнути нерівного бою і під захистом табору з возів відступив до Поділля, а звідти через уманські ліси до Білої Церкви.

Польний гетьман
Станіслав Жолкевський

У березні 1596 р. повстанські загони об'єдналися під Білою Церквою, де розгромили передові підрозділи шляхетських військ. Згодом в урочищі Гострий Камінь біля Трипілля відбулася одна з вирішальних битв, після якої повстанці почали ***відступ***, маючи намір сховатися за московитським кордоном. Проте їхнє просування гальмував величезний обоз приблизно з 7–9 тис. жінок, дітей, старих, який прикривали 3 тис. боєздатних козаків. У травні 1596 р. на р. Солониця поблизу м. Лубни (*нині – Полтавської обл.*) повстанці потрапили в ***оточення*** переважаючих сил польського

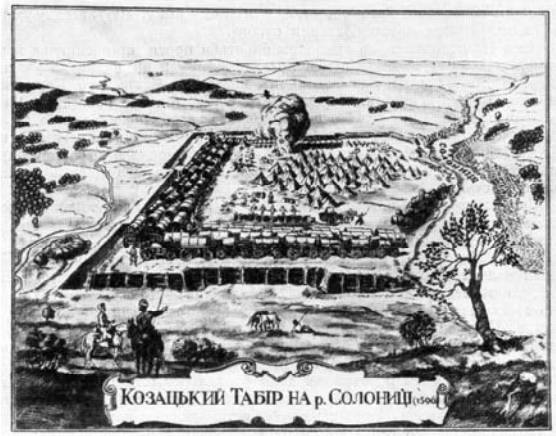

Козацький табір на р. Солониця
(сучасна реконструкція зі старовинного малюнка)

війська, що налічувало понад 5 тис. жовнірів та декілька тисяч обслуги. Тут козаки спорудили міцний табір, який оточили возами в 7–9 рядів, окопали ровом і шанцями. На укріплення і вози поставили близько 20 гармат. Майже два тижні вони героїчно оборонялися. Декілька великих штурмів табору не дали полякам нічого. Навпаки, козаки самі робили небезпечні вилазки і С. Жолкєвський мусив увесь час бути насторожі. Боєздатна частина козацтва у цій ситуації могла спокійно прорватися через ворожі лави, але не хотіла залишати напризволяще жінок, дітей, старих, поранених. А всі вибратись із пастки не могли.

«Виклик». Запорожці викликають ворога на герць (картина А. Кандаурова)

Розуміючи, що козацький табір неприступний, і знаючи, що на виручку обложеним іде допомога із Запоріжжя, С. Жолкєвський вдався до такого засобу, як ***підступність***, демонстративно ведучи переговори лише з Г. Лободою і поширюючи різні чутки. Внаслідок цього козаки звинуватили останнього в зраді й стратили. Новим гетьманом було обрано запорізького старшину Криштофа Кремпського.

На початку червня у розташування С. Жолкєвського прибули свіжі підкріплення і важкі облогові гармати. Протягом кількох днів поляки неперервно обстрілювали табір. Загинули сотні людей, ще більше було поранено. Становище ускладнювалося через спеку, нестачу води, харчів і фуражу, почалися повальні пошесті на людей та худобу, бракувало боєприпасів. З огляду на це було вирішено задовольнити ***польські вимоги***. Деморалізовані повстанці зв'язали С. Наливайка і його найближчих соратників і видали С. Жолкєвському. Проте їх це не врятувало. Поляки висунули нову ви-

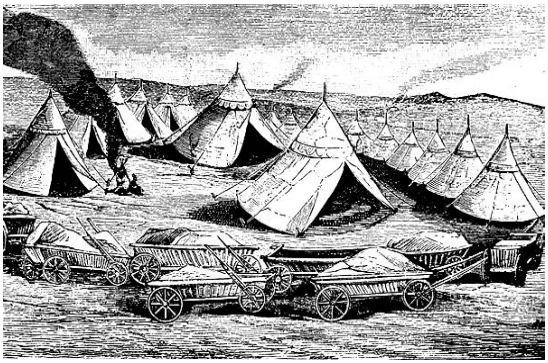

Табір запорізьких козаків у степу (гравюра кінця XIX ст.)

могу, про яку мовчали раніше, – повернення всіх втікачів до своїх панів. Коли повстанці відмовилися, то раптовим нападом ***беззахисний табір було розгромлено***. «Так їх рубали немилосердно, що на милю або й більше труп лежав на трупі», – писав один із поляків. Тільки К. Кремпському з частиною козаків вдалося прорватися на Запоріжжя. Керівників повстання після страшних тортур було страчено у Варшаві. Зокрема, С. Наливайкові та М. Шаулі відрубали голови й четвертували.

Козацькі виступи 1591–1596 рр. викликали **переляк серед польської шляхти**, яка на сеймі проголосила козаків ворогами держави та ухвалила «винищити їх до останку». Однак усі ці постанови залишилися на папері. По-перше, Запорізька Січ була недоступною для польського панства і надалі залишалася головним осередком козацької вольниці. По-друге, на початку XVII ст. Польща вступила в період безупинних воєн із Волощиною, Швецією, Московщиною, а тому щораз мусила звертатися за допомогою до козаків (*зокрема у 1609 р. на московитській території в складі польського війська діяло 40–50 тис. козаків*). У 1601 р. польський сейм скасував свої рішення про ліквідацію козацького стану, які так і не набули чинності.

Проте Солоницький погром вплинув на **внутрішній розкол козацтва**, який виявився ще у відносинах між прихильниками С. Наливайка і Г. Лободи. У козацькому середовищі виникли ***дві течії***: *радикальна*, яку представляло незаможне козацтво, що прагнуло до покращення свого становища шляхом негайних і рішучих дій проти польського панства, та *поміркована*, до якої належали матеріально забезпечені козаки, схильні до компромісів та мирного розширення своїх прав і привілеїв у Речі Посполитій. Домінуванням останньої течії, найяскравішим представником якої був гетьман П. Сагайдачний, а також активною участю козацтва у зовніш-

ньополітичних акціях, насамперед проти Криму та Туреччини, і зумовлений той факт, що протягом трьох десятиліть в Україні не було великих народних виступів.

Від Курукового озера до Кодацького порога

На початку 20-х рр. XVII ст. відносини козацтва з польською владою знову загострилися. Невдоволені наслідками Хотинського миру козаки, ігноруючи урядові заборони та демонструючи свою незалежність, активно пустошили володіння Криму й Туреччини, втручалися у внутрішні справи цих країн тощо. Така поведінка викликала **занепокоєння польських властей**, зокрема короля, який зазначав з цього приводу: «По містах і містечках королівських уся влада в руках козаків: захоплюють собі судівництво, закони видають».

Для приборкання козацтва та повстанського руху, що розгортався у Середньому Подніпров'ї, влітку 1625 р. сюди прибуло 30-тисячне польське військо на чолі з одним із найвидатніших полководців Речі Посполитої – польним гетьманом С. Конєцпольським. Проти нього виступили **об'єднані сили** місцевих повстанців і запорожців – близько 20 тис. війська, яке очолив ***гетьман Марко Жмайло***. Запеклий бій між українцями та поляками, який відбувся 25 жовтня 1625 р. під містечком Крилів (*нині – затоплене водами Кременчуцького водосховища*), не дав переваги жодній зі сторін. Наступного дня М. Жмайло, намагаючись уникнути штурму, відвів своє військо до Курукового озера неподалік м. Кременчук (*нині – Полтавської обл.*), де заклав табір. Невдалі спроби польського війська здобути його та різке похолодання змусило С. Конєцпольського запропонувати повстанцям ***переговори***. Поміркована частина козацької старшини погодилася на цю пропозицію, а тому скинула з посади М. Жмайла, який виступав за продовження воєнних дій, і обрала замість нього Михайла Дорошенка. Новий гетьман 5 листопада 1625 р. підписав з С. Конєцпольським ***Куруківську угоду***, яка передбачала: 1) амністію повста-

Польний гетьман Станіслав Конецпольський

нцям; 2) збільшення козацького реєстру з 3 до 6 тис. чол.; 3) збереження за козаками права обирати старшого, якого мав потім затверджувати король; 4) заборону козацьких походів на Крим і Туреччину тощо.

Гетьман Михайло Дорошенко (худож. Ф. Гуменюк)

Куруківська угода задовольнила інтереси лише тієї незначної частини козацтва, яка потрапила до реєстру, але зовсім не влаштовувала десятки тисяч **нереєстрових козаків**, які за її умовами мали повернутися в підданство до панів. Більшість з них відійшла на Запоріжжя. Сюди втікали тисячі селян і міщан, які не хотіли більше терпіти панської сваволі. Вже на літо 1629 р. за порогами Дніпра зосередилося близько 40 тис. люду, готового в будь-який момент піднятися на ***боротьбу*** проти польсько-шляхетського режиму. Останньою краплею, що переповнила чашу народного терпіння, стала діяльність **Грицька Чорного**, який домігся гетьманської посади після смерті у кримському поході М. Дорошенка. Новий гетьман виявляв ***лояльність до Польщі***, прийняв унію, жорстоко карав незадоволених польською політикою, намагався посилити контроль уряду за Січчю, поклявся вести смертельну боротьбу з самовільним козацтвом.

Тоді запорожці та нереєстровці обрали новим гетьманом енергійного і талановитого **Тараса Федоровича (Трясила)**, а Г. Чорного викрали й засудили до страти. У березні 1630 р. 10-тисячне козацьке військо вирушило з Січі на «волость». Його очолив Т. Трясило, який закликав українців до повстання проти поневолювачів. На його поклик до війська стали приєднуватися селяни, міщани, частина реєстрового козацтва. ***Повсталі*** оволоділи Корсунем, Каневом, Баришівкою, іншими селами та містами й зупинилися у Переяславі. Незабаром усе Середнє Подніпров'я піднялося на ляхів.

Гетьман Тарас Федорович (Трясило)

На придушення повстання з Бара вирушив гетьман С. Конєцпольський, який закликав шляхту приєднуватися до його війська, щоб «погасити цю пожежу хлопською кров'ю». По дорозі жовніри вирізали мешканців Лисянки, Івниці, Плесецького, Димера та інших сіл і міст Подніпров'я, незважаючи ні на стать, ні на вік. У травні почалися запеклі бої між 20-тисячним польським військом та приблизно 30-тисячним повстанським табором під Переяславом, які тривали три тижні. Їхнім апогеєм стала знаменита «***Тарасова ніч***», коли невеликий козацький загін проник у вороже розташування і знищив усю Золоту роту, яка охороняла штаб і складалася зі 150 представників найзнатніших родів польської шляхти.

С. Конєцпольський ледве врятувався. Загалом поляки втратили близько 10 тис. осіб та майже всю артилерію. Було блоковано шляхи для відступу. Становище ускладнювалося також активними діями повстанських загонів по всьому Подніпров'ю. Перемога була близькою. Однак на заваді їй знову стали ***незгоди й чвари*** між повстанцями. Частина старшини й реєстровців хотіла використати сприятливий момент для закріплення своїх прав і привілеїв, а тому погодилася на пропозицію С. Конєцпольського розпочати переговори. Т. Трясило ж, не бажаючи йти на угоду зі шляхтою, разом із 10 тис. своїх прихильників відійшов на Запоріжжя. 8 червня 1630 р. між козацькою старшиною, що залишилась, і гетьманом С. Конєцпольським було укладено ***Переяславську угоду***. Вона зберігала умови попередньої Куруківської угоди, але реєстр збільшили до 8 тис. чол. Гетьманом реєстровців затвердили Тимофія Орендаренка.

Король Речі Посполитої
Владислав IV Ваза
(худож. Пітер Пауль Рубенс)

Переяславська угода, як і її попередниця – Куруківська, викликала величезне *невдоволення серед широких кіл* українського суспільства. Тисячі повстанців відмовлялися повертатися в кріпацьке ярмо і створювали нові загони або втікали на Запоріжжя, в багатьох місцевостях були заворушення. Не допомогли й видані новообраним королем Владиславом IV та затвердже-

ні на сеймі у 1633 р. «**Статті для заспокоєння руського народу**», за якими узаконювалося існування православної церкви та повернення їй частини майна. На початку 1635 р. сейм Речі Посполитої затвердив постанову «**Про припинення козацького свавілля**». Було вирішено збільшити кількість коронних військ на Подніпров'ї, щоб зміцнити контроль за українським населенням, а для повної ізоляції Запорізької Січі від решти України протягом березня – липня 1635 р. біля Кодацького порога збудували ***Кодацьку фортецю*** (*тепер – у межах м. Дніпра*). Сильний ґарнізон, який складався з 200 німецьких найманців на чолі з французьким офіцером Ж. Маріоном, не пропускав по Дніпру човнів на Січ, а кінні роз'їзди патрулювали околиці, затримуючи всіх, хто добирався на Запоріжжя чи з нього. Порушників заарештовували й відправляли на важкі роботи або в тюрми.

Розуміючи, що без припливу свіжих сил Запорізька Січ не може існувати, запорожці вирішили ліквідувати небезпеку. Вночі з 11 на 12 серпня 1635 р. 3 тис. січовиків на чолі з гетьманом нереєстрового козацтва **Іваном Сулимою** здобули фортецю, зруйнували її мури й винищили ґарнізон. Ця подія могла стати сиґналом для нового козацького повстання. Однак незабаром реєстрова старшина ***підступно***, при допомозі підісланих зрадників, схопила І. Сулиму та його найближчих соратників. Їх було відправлено до Варшави і там страчено через четвертування.

Повстання 1637–1638 рр.

Страта І. Сулими, відзначеного Папою Римським Павлом V золотою медаллю за морські походи проти турків і кримських татар та визволення християнських бранців, «очищення» реєстру Війська запорізького від бунтівників і його скорочення до 7 тис. осіб викликали **масове обурення** та стали приводом до нового повстання, яке очолили П. Бут (Павлюк), Я. Острянин (Остряниця) і Д. Гуня. На першому його етапі керівником став полковник реєстровців ***Павло Бут*** – учасник зруйнування Кодацької фортеці. У червні 1637 р. він разом із загоном запорожців і реєстровців захопив у Корсуні артилерію реєстрового війська і перевіз її на Січ. Обраний там гетьманом, П. Бут звернувся до українського народу з універсалом, яким закликав усіх вступати до козацтва і в серпні на чолі козацького війська вирушив із Запоріжжя на волость. Невдовзі повстанський рух поширився на все Подніпров'я, особливо на Лі-

вобережжі. Його підтримала частина реєстровців. Відбувалося масове ***«покозачення» населення***, яке почало громити панські маєтки, розправлятись з орендарями. Навіть польний гетьман М. Потоцький мусив визнати, що в Україні «...всі до останнього покозачились... тут кожний хлоп – козак». Перелякана шляхта тікала зі своїх маєтків до Польщі.

16 грудня 1637 р. ***під Кумейками***, поблизу Черкас, зійшлися 15-тисячне польське військо під проводом М. Потоцького та повстанці, що налічували близько 10 тис. осіб. Бій був запеклим. Козаки успішно відбили три штурми, виявивши неабияку мужність, а ті, у кого не було зброї, «...били жовнірів голоблями та дишлями». Навіть після того, як полякам під час четвертого штурму вдалося підпалити козацькі вози з порохом, що вибухнули з надзвичайною силою, козаки утримували свої позиції. Тільки пізньої ночі бій почав згасати, а на світанку повстанці, які зазнали значних втрат, почали відступати. Вони дійшли до ***м. Боровиця***, південніше Черкас, де й закріпилися. Почалася облога, неперервні обстріли й штурми містечка. Старшина умовила П. Бута погодитися на переговори з М. Потоцьким, під час яких козацького гетьмана було підступно схоплено. Його та ще кількох старшин згодом стратили у Варшаві. Повстанці, залишившись без керівництва, 24 грудня капітулювали.

Після цього М. Потоцький розпорошив решту повстанських загонів і надзвичайно жорстоко **приборкав селянський рух** на Лівобережжі. Однак Запоріжжя лишалося нескореним. Сюди, як і раніше, стікалися великі маси народу. Спроба І. Караїмовича, що став старшим над реєстровими козаками, розгромити Січ на початку 1638 р. наштовхнулася на рішучу протидію реєстровців, які не хотіли воювати з січовиками. Запорізьким гетьманом було обрано **Яцька Острянина**, котрий звернувся до народу з закликом до повстання проти соціального, національного та релігійного гніту. Навесні знову розпочалися ***бойові дії***. Повсталі, кількість яких зросла до 12 тис., захопили Чигирин, Кременчук, а потім вдало відбили ворожий наступ під м. Говтва на Полтавщині, знищивши до 3,5 тис. вояків і змусивши неприятеля від-

Яків Острянин (Остряниця) (картина невідомого автора, поч. XVIII ст.)

ступати. Але на підмогу полякам прийшов зі свіжими силами князь Я. Вишневецький. У запеклому бою під ***містечком Жовнин*** на Черкащині коронному війську пощастило в кількох місцях прорвати козацький табір, захопити 8 гармат і багато пороху. Вважаючи подальший опір марним, Я. Острянин з частиною війська прорвався на Слобожанщину.

Гетьман Дмитро Гуня

Ті ж повстанці, що залишилися, обрали гетьманом **Дмитра Гуню** і під його керівництвом зуміли дати відсіч полякам, а потім відійшли до Дніпра, де під шаленим обстрілом заклали новий укріплений табір. Зважаючи на те, що його важко буде взяти штурмом, поляки вирішили заволодіти ним за допомогою ***облоги***, яка тривала протягом другої половини червня – початку серпня. Крім того, щоб деморалізувати козаків і прискорити їхню капітуляцію, М. Потоцький наказав мордувати та знищувати в околицях мирне населення. Одночасно він запропонував повстанцям переговори на умовах збереження реєстру в дотеперішній кількості. Козаки на цю пропозицію відповіли, що піднялися на боротьбу не за здобуття привілеїв кільком тисячам реєстровців, а за визволення українського народу від польського ярма. Тоді М. Потоцький наказав вести ***штурм*** неперервно: вдень і вночі. Потерпаючи від нестачі їжі й боєприпасів, повстанці мужньо захищалися, сподіваючись на успішну місію козацького полковника Филоненка, який пробивався до них із двотисячним загоном та запасами харчів і боєприпасів. Однак до табору зуміли дістатися лише кілька сот козаків, а харчів ледве вистачило на два дні. Втративши останню надію на допомогу, частина повстанців 7 серпня погодилася почати ***переговори*** з польським гетьманом. Ті, хто не бажав компромісу з ворогом, на чолі з Гунею і Филоненком покинули табір і подалися на Запоріжжя.

Після укладення договору козаки, покладаючись на польські обіцянки, почали невеликими групами розходитися по домівках. Проте пани й на цей раз не дотримали слова, винищивши більшу їхню частину. По всій Україні почався жахливий терор, жертвами якого стали сотні й тисячі безвинних людей, незважаючи на стать і

Козак Мамай
(Невідомий художник
XVIII–XIX ст.)

вік. Уцілілі змушені були визнати ухвалу польського сейму – т. зв. «**Ординацію Війська запорізького реєстрового**», за якою: 1) скасовувалася виборність старшини, козацький суд і посада гетьмана, замість якого призначався обраний сеймом з числа шляхти комісар. Військові осавули й полковники теж призначалися з відданих Речі Посполитій шляхтичів; 2) козацький реєстр зменшувався до 6 тис. осіб, а всі «виписники» мали повернутися у підданство до своїх панів; 3) реєстрові козаки могли проживати лише в Черкаському, Канівському та Корсунському староствах; 4) міщанам і селянам під страхом смертної кари заборонялося вступати у козаки і навіть віддавати своїх доньок заміж за козаків; 5) для контролю Запорізької Січі там постійно мали перебувати два полки реєстровців. На Запоріжжя можна було переходити тільки за окремим дозволом, порушники каралися смертю.

Здавалося, що цього разу козацтво було зламане остаточно. Поляки відбудували Кодак, щоб тримати в шорах січовиків. Запанувала ***глуха реакція***. Період козацької активності змінився десятиліттям т. зв. «золотого спокою». Проте це був спокій перед бурею. **Україна нагромаджувала сили** для рішучої боротьби за волю і чекала для цього слушної нагоди.

Лекція VI

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ XVII ст. НА ПЕРШОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ (1648–1657 рр.)

1. Причини та передумови національно-визвольних змагань українців під проводом Богдана Хмельницького

Різке загострення соціально-економічних суперечностей в Україні наприкінці 40-х рр. XVII ст. привело до великого повстання 1648 р., яке невдовзі переросло в Національно-визвольну революцію українського народу 1648–1686 рр.

Причини революції

Найголовніші причини національно-визвольних змагань українців проти польсько-шляхетського режиму в Україні такі.

1. **«Ординація» 1638 р.**, у результаті якої панівні кола Речі Посполитої обрали курс на ***обмеження прав***, а в перспективі – на ліквідацію козацтва як стану українського суспільства. Реєстрове військо втратило давнє самоврядування: його мав очолювати не виборний гетьман, а польський комісар; так само

полковники мали бути зі шляхти і для їхньої охорони служила прибічна ґвардія з найманців. Реєстр було зменшено до 6000 осіб, а решта мала повернутися в підданство до своїх панів. Міщанам і селянам заборонено зватися козаками і віддавати своїх доньок заміж за козаків. На Запоріжжя можна було переходити лише за окремим дозволом. Так козаччина дійшла до критичного моменту – бути чи не бути.

Перші дві сторінки Реєстру 1649 р.

2. **Зростання експлуатації українського селянства** внаслідок стрімкого поширення фільварково-панщинної системи господарства, особливо в південних і східних регіонах України. Сучасник зазначав: «Селяни тут надзвичайно бідні, бо мусять тричі на тиждень відбувати панщину своїми кіньми і працею власних рук. Крім того, залежно від розмірів наділу повинні давати відповідну кількість зерна, безліч каплунів, курей, гусей і качок перед Великоднем, Зеленими Святами і на Різдво. До того ж мають возити своєму панові даром дрова та відбувати багато інших робіт, яких не мали б робити. Ще вимагають від них грошових податків, крім того, десятину з баранів, поросят, меду, усіляких плодів, – а щотри роки – й третього волика. Одне слово, селяни змушені віддавати своїм панам усе, що тим лише заманеться вимагати. Не дивно, що цим злидарям у таких тяжких умовах не залишається нічого для себе. Але це ще не все: ***пани мають безмежну владу*** не тільки над селянським майном, а й над їхнім життям; такою великою є необмежена свобода польської шляхти (яка живе наче в раю, а селяни наче в чистилищі), що коли селяни потрапляють у ярмо до такого пана, то опиняються у гіршому становищі, ніж каторжани на ґалері...».

Справжнім лихом для українського народу були ***орендарі***, як правило євреї, що «обліпили» своїми шинками всі села й міста. Особливо нещадної експлуатації зазнавало українське селянство, передусім бідніше, яке вони безжально споювали і обдирали, перетворюючи в деморалізовану, безземельну масу. Московитський посол Ґ. Кунаков, аналізуючи причини повстання 1648 р., у своєму

донесенні урядові серед іншого зазначав: «Крім того, була черкасам (*українцям. – Авт.*) руїна від жидів, що держали в їхніх сторонах аренди від панів. Ті жиди черкасів грабували і всяко над ними знущалися. Як тільки котрий черкашенин викурить горілки, або зварить пиво або мід, не сказавши жидові, або перед жидом почне говорити, не знявши шапки, – жиди чіплялися до цього, як за зневагу, грабували і руйнували, маєток відбирали, жінок і дітей силоміць забирали на роботу».

3. **Посилення національно-релігійного гноблення українського народу.** Польські магнати, особливо після Берестейської унії, силою насаджували в Україні католицизм і уніатство, ***утискували православних*** і їхню віру, захоплювали й руйнували церкви та монастирі, проводили дискримінаційну політику у сфері мови, освіти, культури. Православних українців послідовно усували від участі в міському самоврядуванні, їм чинили постійні перешкоди при вступі до цехів, у заняттях ремеслами, промислами, торгівлею. В умовах загострення національно-визвольної боротьби польські каральні органи вдавалися до елементів ***етнічних чисток***, винищуючи українців тільки тому, що вони були українцями.

Отже, антиукраїнська політика польських панівних кіл призвела до загального незадоволення усіх верств українського суспільства. Головною рушійною та керівною силою революції було козацтво. Активну участь у боротьбі взяли селянство, міське населення, значна частина української шляхти й православного духовенства.

Богдан Хмельницький

Визвольну боротьбу українського народу очолив Богдан Хмельницький (1595–1657). Він походив із сім'ї дрібної української шляхти. Був **освіченою людиною**, закінчив Львівський єзуїтський колегіум. Знав кілька мов, історію, юриспруденцію, військову справу тощо. Деякий час служив у реєстровому козацькому війську, **воював** з турецько-татарськими ордами і після битви під Цецорою (1620) два роки перебував у полоні в Туреччині. Повернувшись, Б. Хмельницький обіймав **посаду** військового писаря, потім сотника Чигиринського полку. Він володів невеликим маєтком – хутором Суботовим поблизу Чигирина. Був одружений з донькою заможного переяславського купця Ганною Сомко, мав четверо дітей: Катерину, Олену чи Степаниду, Тимоша та Юрка.

Гетьман Війська Запорізького
Богдан Хмельницький
(портрет Вільгельма Гондіуса, 1651 р.)

У 1646 р. Б. Хмельницький на **запрошення французького уряду** разом з Іваном Сірком і запорізькими козаками брав участь у воєнних діях на боці Франції проти Габсбургів.

Безпосереднім приводом до виступу Б. Хмельницького проти Польщі була **особиста образа**, якої йому завдав чигиринський підстароста Данило Чаплінський. Він захопив родинний хутір Хмельницького в Суботові, майже до смерті побив його наймолодшого сина та викрав кохану жінку Богдана Олену, з якою той збирався одружитися (на цей час перша дружина Хмельницького Г. Сомко померла). Намагання Б. Хмельницького знайти управу на Д. Чаплінського в польському суді не були результативними. Король також нічим не допоміг Богданові, але принагідно вказав на роль шаблі при самообороні.

На думку дослідників, починаючи з 1646 р., група козаків, очолювана чигиринським сотником Б. Хмельницьким, розпочала **підготовку повстання**. Протягом 1646–1647 рр. до керівного центру входили сотники Вешняк, Бурляй, Гиря, Топига, колишні полковники Нестеренко і Клиша, Кривоніс, брати Нечаї та ін. Для реалізації задуму Б. Хмельницький та його соратники намагалися скористатися намірами короля Владислава IV залучити козаків до війни з

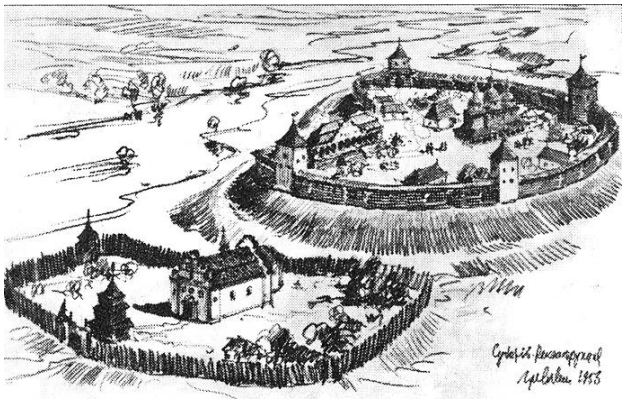
Суботів часів Б. Хмельницького (реконструкція Г. Логвина)

Туреччиною та Кримом. У серпні-вересні 1647 р. проводилися ***таємні ради*** для обговорення планів повстання. Було вирішено розпочати його в листопаді, коли коронний хорунжий А. Конєцпольський мав вирушити у пониззя Дніпра проти татар. Однак раптова поява Очаківської орди та зрада з боку чигиринського осавула Пешти зірвали виступ. Хмельницького було ув'язнено. Вирвавшись за сприяння свого кума Михайла Кричевського на волю, він наприкінці грудня з кількома десятками осіб негайно подався на Запорізьку Січ. В історії України розпочалася нова доба.

Полковник Чигиринського полку реєстрових козаків Михайло-Станіслав Кричевський

2. Перші перемоги

Прибувши на Запоріжжя, Б. Хмельницький, зважаючи на перебування польської залоги у Січі (Микитин Ріг), зупинився на о. Томаківка, де відразу ж розпочав формування збройних сил і встановив зв'язки із запорожцями. Заручившись підтримкою останніх, у лютому 1648 р. оволодів Січчю і був обраний гетьманом Війська Запорізького. Саме ці події й ознаменували **початок Національної революції**. Її ***перший етап*** (лютий 1648 – серпень 1657) характеризувався найбільшим розмахом національно-визвольної та соціальної боротьби і відбувався під безпосереднім керівництвом Б. Хмельницького

Початок повстання

Підготувавши основну військову базу на Запоріжжі, новообраний гетьман розпочав роботу щодо залучення до майбутнього виступу реєстрових козаків і широких мас народу. Кобзарі та досвідчені козаки з **гетьманськими універсалами**, що закликали готувати зброю й підніматися на боротьбу, розійшлися по всій Україні. Незабаром вона завирувала. За визнанням коронного гетьмана М. Потоцького, «...не було жодного села, жодного міста, в яких би не лунали заклики до свавілля і де б не замишляли на життя й майно своїх панів і орендарів». Активну організаційну роботу проводили й серед реєстрового козацтва.

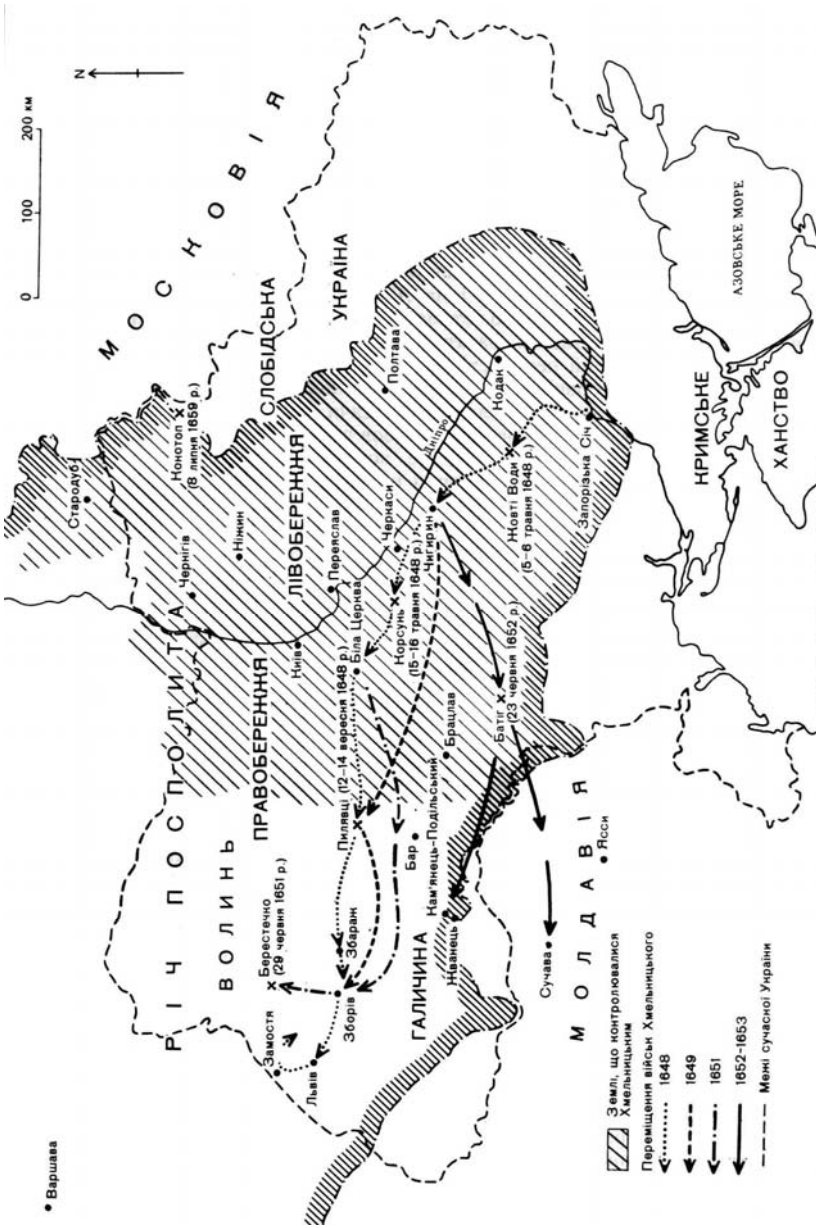

Воєнні походи гетьмана Богдана Хмельницького (за кн. О. Субтельного)

Кримський хан Іслям III Ґерай
(гравюра близько 1650 р.)

Водночас Б. Хмельницький усвідомлював, що для переможної війни зі шляхтою потрібна зовнішня допомога. До середини березня йому вдалося завершити **переговори з Кримським ханством** (Бахчисарайський договір). Пред'явлені хану Іслям-Ґераю III листи польського короля щодо приготувань Польщі до війни з Кримом зробили його зговірливим. Він зобов'язався надати ***допомогу проти поляків***, причому татари запевнили, що не чинитимуть шкоди українцям, зокрема не палитимуть їхніх міст і сіл. Зі свого боку українці обіцяли платити упоминки і не допускати морських походів. На допомогу повстанцям було направлено 3–4 тис. татар під керівництвом Тугай-бея.

Зустріч Богдана Хмельницького з Тугай-беєм
(фраґмент картини Я. Матейка)

Уклавши військовий союз з Кримським ханством, Б. Хмельницький посилив свою армію татарською кіннотою. Поскільки поляки не мали піхоти, рівноцінної козацькій, а польська кіннота поступалася татарській у маневреності, ***союз козаків із татарами*** таїв для польської армії величезну небезпеку. Чисельність татарського війська, яке виступало на боці українців, становила в різний час від кількох тисяч до кількох десятків тисяч чоловік. Крім військової допомоги, Україна забезпечувала себе від татарських нападів з півдня.

На початку революції Б. Хмельницький та його прихильники висунули лише **ідею автономії** для козацького реґіону (*центральна*

і південна частина Київського воєводства) в складі Речі Посполитої. Вони тоді продовжували вважати останню своєю батьківщиною, а короля – її єдиним законним володарем. Національно-політична ***свідомість*** старшини й козацтва обмежувалася прагненням домогтися відновлення прав і вольностей Війська Запорізького, що ґрунтувалися на козацькому традиціоналізмі. Відповідно під час **переговорів** з послами М. Потоцького в середині березня 1648 р. було поставлено ***вимоги*** щодо виведення польського війська з козацьких земель, ліквідації там «управління Речі Посполитої», надання козакам права укладати договори із зарубіжними правителями. Однак коронний гетьман вважав їх ***неприйнятними*** і, сподіваючись у зародку придушити народне повстання, пришвидшив підготовку походу, вирушивши з коронним військом на Корсунь. Водночас в універсалі до повстанців він наказав видати йому Б. Хмельницького й розійтися. В разі непокори погрожував «...усі достатки ваші, котрі у волості маєте, забрати, жінок, дітей вирізати».

Великий гетьман коронний Миколай Потоцький

Бойові дії розпочалися у квітні. Маючи в своєму розпорядженні близько 15 тис. жовнірів (разом з реєстровими козаками), ***М. Потоцький*** вирішив завдати удару по табору повстанців. З цією метою він 21 квітня направив суходолом 2 полки реєстровців і жовнірів (5–5,5 тис. осіб) під проводом сина Стефана, а Дніпром 26 квітня – 4 полки реєстрових козаків і частину драгунів (4,5 тис. осіб) під керівництвом генеральних осавулів Барабаша і Караїмовича. Обидва загони мали з'єднатися біля Кодацької фортеці, розгромити Запорізьку Січ і придушити повстання.

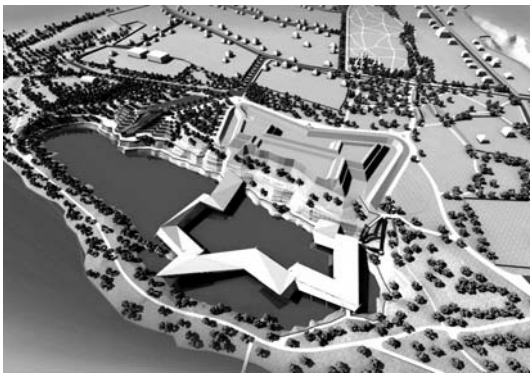

Кодацька фортеця (сучасна реконструкція)

Від Жовтих Вод до Замостя

Отримавши від розвідників інформацію про час і напрямок виступу ворожих військ, Б. Хмельницький на чолі 4–5 тис. українців і 3–4 тис. татар Тугай-бея вирушив назустріч, вдало використавши їхню роз'єднаність. Оточивши 29 квітня противника біля р. **Жовті Води** (*неподалік теперішнього м. Жовті Води Дніпропетровської обл.*), він під час боїв, що набрали затяжного характеру, зумів заручитися підтримкою реєстрових козаків: 12 травня на його бік перейшли полки, що пливли Дніпром (при цьому Барабаша і Караїмовича було вбито), а наступного дня – ті, котрі перебували при Стефані Потоцькому. У ***вирішальному бою*** 16 травня 1648 р. польське військо було повністю розгромлене. Близько 3 тис. поляків, у т. ч. смертельно поранений С. Потоцький, потрапили у полон.

Дізнавшись про поразку під Жовтими Водами, гетьман М. Потоцький почав відступати, сподіваючись на об'єднання з 6-тисячним військом князя Я. Вишневецького. Щоб не допустити цього, Б. Хмельницький, не гаючи часу, кинувся за ним. 26 травня полки М. Потоцького потрапили неподалік **Корсуня** в заздалегідь підготовлену пастку. Значна роль у цьому належала козакові ***Микиті Ґалаґану (Бутові)***, який, попередньо домовившись із Б. Хмельницьким, під виглядом розвідника навмисно потрапив у полон до поляків, щоб їх дезінформувати, і цим добровільно себе прирік на муки та смерть. Витримавши жорстокі катування, він примусив польських керманичів повірити у вигадку, що слідом за Запорізьким Військом наступає кримський хан з ордою, та завів їх у завчасно приготовлену засідку.

Микита Ґалаґан
в уявленні художника XX ст.

Український письменник Адріан Кащенко в історичній повісті «Під Корсунем» так описав польські ***тортури над М. Ґалаґаном****: «Кат приклав до спини Микити розпечену як жар залізну штабу. Почулося шкварчання, і на спині козака схопилося синеньке полум'я, а у повітрі пішов дух печеного м'яса.*

Ґалаґан прикусив собі язика, щоб, боронь, Боже, не почули вороги, як козак стогне, і стояв, мов прикипів до землі, тільки плечі його іноді здригалися, неначе від лоскоту.

– Розмалюй, розмалюй йому спину... – гукав Потоцький, роздратований терпінням козака. – Добре малюй, щоб пригадав, скільки у Хмельницького війська!

Зваживши, що вже час почати свої вигадки, Ґалаґан обізвався, щоб спинили ката, бо він має щось сказати...».

Після того, як поляки повірили Микиті Ґалаґану, він запропонував їм свої послуги, заявивши, що знає безпечний шлях до відступу. Поляки поставили вимогу, щоб козак на доказ того, що говорить правду, встромив свою руку у вогонь.

«Ґалаґан зблід як крейда, – продовжує А. Кащенко, – але вагався недовго. Яке вагання? Воля рідного краю дорожча за руку одного козака. Він рішучо наблизився до вогню і встромив у нього ліву руку. Червоне полум'я облизувало живе тіло своїми язиками, козак же стояв, мов чарівник, нерухомо... Навіть найменший стогін не вибився з його уст, немов вогонь тільки лоскотав його. Скоро по повітрю знову пішов дух печеного м'яса, а рука козака почорніла й гулко почала репатися.

– Годі! – гукнув нарешті Потоцький...

Микита витягнув руку з вогню і підступив до гетьмана, але сили його покинули, світ в очах замутився, і він впав на землю непритомний...».

Характеризуючи перебіг подій у козацькій засідці, куди М. Ґалаґан завів поляків, польський жовнір, учасник бою, писав: «Увійшов табір у цю діброву, як в якусь матню: не міг далі посуватися через закопані і стиснуті дороги. На тил табору всією силою напирали татари, спереду і з боків козаки із пристосованих шанців завдавали великої шкоди». В результаті ***польське військо зазнало нищі-***

Пам'ятник «Героям Визвольної війни» під Жовтими Водами

вної поразки. Близько 8,5 тис. жовнірів, у т. ч. коронний і польний гетьмани М. Потоцький і М. Калиновський, потрапили до полону. Поляки втратили також усю артилерію, обоз і прапори.

З Корсуня Б. Хмельницький вирушив до Білої Церкви. Він розсилав **універсали до українського народу**, в яких ***закликав*** до всенародного повстання. Цей клич рознісся по всій Україні. Народ численними гуртами потягнувся під гетьманські корогви, бо сподівався знайти правду, здобути волю і незалежність. ***Хвиля виступів*** охопила Україну. Ще ніколи повстання не носило такого всенародного характеру. На середину вересня були звільнені Лівобережжя, Брацлавське, Київське, Подільське воєводства, південна й центральна частини Волинського.

Польська шляхта прагнула реваншу. Однак його не сталося. У битві, яка відбулася 21–23 вересня 1648 р. під **Пилявцями** (*тепер с. Пилява Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.*), 80–90-тисячна армія поляків зазнала ***нищівної поразки*** від близько 100-тисячного українського війська та 5 тис. татар. Було захоплено всю ворожу артилерію, яка налічувала близько сотні гармат. ***До козаків потрапив також величезний обоз*** зі значними матеріальними цінностями, оскільки польські маґнати, хизуючись один перед одним, навіть у воєнних походах оточували себе надзвичайними розкошами. Нерідко навіть звичайний гусар потребував кількох возів із наметом, обставою, інколи срібним начинням, не кажучи про різноманітну провізію та численних слуг. Один із сучасників іронічно зауважив: у польському стані було більше срібла, ніж свинцю.

Блискуча перемога в битві під Пилявцями відкрила шлях до визвольного **походу на західноукраїнські землі**. Повстанці за допомогою місцевого населення здобули міста Зба-

Вид на Львів (який називали також Леополісом) XVII ст. з висоти пташиного польоту. На лівому картуші зображено герб міста

раж і Вишнівець (*нині – Тернопільської обл.*), Броди (*нині – Львівської обл.*) і на початку жовтня підійшли до Львова, який взяли в облогу. Однак, не бажаючи руйнувати чудове старовинне місто та отримавши ***викуп*** від польського ґарнізону в сумі 200 тис. злотих, гетьман зняв облогу і повів свою армію до укріпленої фортеці ***Замостя***, де перебував протягом 6–21 листопада 1648 р.

Максим Кривоніс

У той час Річ Посполита, фактично втративши військо та короля, який помер у травні, була на межі катастрофи. Проте Б. Хмельницький замість того, щоб довершити її розгром, оголосив про **перемир'я**. Існують різні ***версії причин*** такої поведінки гетьмана: 1) він не готовий був до остаточного розриву з Річчю Посполитою і сподівався на реформування її державного устрою, оскільки під його тиском королем тоді було обрано Яна Казимира, котрий начебто обіцяв бути «руським королем»; 2) нестача теплого одягу, продовольства, осіннє бездоріжжя, епідемія чуми, від якої помер один із найпопулярніших повстанських ватажків Максим Кривоніс; 3) проти продовження воєнних дій виступали союзники – кримські татари; 4) побоювання, що розгром Польщі викличе негативну реакцію європейських монархів тощо.

В'їзд Богдана Хмельницького до Києва (картина М. Івасюка, 1912 р.)

Синтез усіх цих версій і вплинув на остаточне рішення Б. Хмельницького. Можна сперечатися про його доцільність; єдине ж, що не викликає сумніву, – це ***помилковість*** подальших дій гетьмана: замість того, щоб закріпитися на захід-

них рубежах української етнічної території, він відвів армію вглиб України. Було втрачено значну територію з розвинутим виробництвом, а Польща отримала вигідний стратегічний плацдарм для майбутніх воєнних дій.

Наприкінці грудня 1648 р. українське військо вступило у стародавню столицю України – Київ. Б. Хмельницького вітали як «українського Мойсея», який визволив Україну з «лядської неволі».

Становлення державної ідеї

Завдяки перемогам у 1648 р. змінився політичний та економічний лад України. На **звільненій території** було ліквідовано польсько-шляхетську владу і ***закладалися підвалини*** унітарної, республіканської за формою правління, національної держави на чолі з гетьманом, що в XVII–XVIII ст. існувала за офіційною назвою «Військо Запорозьке». Кордон між нею і Річчю Посполитою, згідно з укладеним 25 лютого 1649 р. з польським посольством ***перемир'ям***, мав проходити по річках Горинь, Прип'ять та м. Кам'янець-Подільський, через який польським підрозділам, урядовцям і шляхті переходити було заборонено. ***Визволену територію поділили*** на полки і сотні, де вся повнота влади зосередилась у руках гетьмана, а на місцях – полковників, сотників та інших старшин. Військовий штаб гетьмана виконував функції Кабінету Міністрів України і займався організацією держави.

Революція започаткувала **нову модель соціально-економічних відносин**. Вона ліквідувала, за невеликим винятком, велику й середню земельну власність, фільварково-панщинну систему господарювання й кріпацтво. Частина землі польських маґнатів і шляхти перейшла до нових господарів – ***селян, козаків***, які могли її продавати, дарувати, передавати в спадщину. Селяни й міщани могли переходити в козацький стан, який тоді мав значні права та привілеї.

Типове вбрання маґнатів, дрібноземельної шляхти, містян і селян Речі Посполитої XVII ст. (мал. XIX ст.)

Однією з найважливіших справ державного будівництва було **військо**. На початку

Національно-визвольної революції деякі недисципліновані загони діяли на свій лад, були й ватажки, які не хотіли визнавати гетьманського керівництва. Виявивши організаційний хист, ***Б. Хмельницький зумів*** з цієї розрізненої маси створити регулярну армію.

Воєнні дії 1648 р. змінили й психологію Б. Хмельницького. Переосмисливши уроки минулорічної боротьби, гетьман, як зазначають українські історики В. Смолій та В. Степанков, уперше в історії української суспільно-політичної думки сформулював **основні принципи національної державної ідеї**. ***По-перше***, у розмовах з королівськими комісарами у лютому 1649 р. було чітко засвідчено право українського народу на створення власної держави в етнічних межах його проживання. В реалізації цього Б. Хмельницький відтепер вбачав основну мету своєї діяльності: «Виб'ю з лядської неволі народ весь руський... А ставши на Віслі, скажу далі ляхам: сидіте, мовчіте, ляхи». ***По-друге***, було висловлено ідею незалежності утвореної держави від влади польського короля. Б. Хмельницький під час його квітневих переговорів у 1649 р. із московитським посольством Ґ. Унковского зазначав: «А нас Бог від них увільнив – короля ми не обирали і не коронували, і хреста йому не цілували. А вони до нас про це не писали і не присилали, і ми волею Божою цим від них стали вільні». ***По-третє***, було сформульовано положення про соборність Української держави. Як свідчив учасник польського посольства М. Мясковскій, Б. Хмельницький неодноразово наголошував на своєму намірі «відірвати від ляхів всю Русь і Україну». ***По-четверте***, новоутворену Українську державу розглядали як спадкоємицю Русі з центром у Києві. Під час переговорів зі згаданим московитським послом Ґ. Унковскім Б. Хмельницький відзначав можливість замирення з Річчю Посполитою лише за умови визнання її урядом незалежності козацької України в тих кордонах, що «володіли благочестиві великі князі».

Проте реалізацію цих планів утруднювали несприятливі зовнішні та внутрішні обставини. **Польський уряд** докладав усіх зусиль, щоб ***продовжити війну*** і знову заволодіти українськими землями. **Татари** насторожено сприймали зростання могутності козацької держави і ***намагалися зупинити*** цей процес. До того ж **внутрішні сили України** ще не були консолідовані: виникали ***суперечки*** між селянством, з одного боку, і козацькою старшиною та шляхтою – з іншого. Все це спонукало Б. Хмельницького до обережності й поміркованої політики.

3. Воєнні дії між Україною та Польщею у 1649–1653 рр.

На початку літа 1649 р. війна розгорілася заново. 25-тисячна польська армія на чолі з королем Яном Казимиром йшла з Волині, а через Галичину рухалося 15-тисячне військо під командуванням Я. Вишневецького.

Збаразько-зборівська кампанія

100-тисячна армія Б. Хмельницького спільно з 40 тис. татар на чолі з Іслям-Ґераєм на початку липня оточила велику частину польсько-шляхетського війська під **Збаражем** і тримала її в облозі півтора місяця. У боях біля міста було знищено чимало поляків, серед шляхти почалися паніка та дезертирство. Не обійшлося без тяжких втрат і в українській армії: тут загинули відомі полковники С. Морозенко і К. Бурляй.

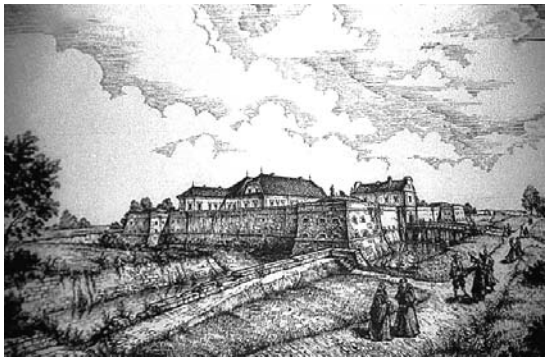

Збаразький замок у середині XVII ст. (гравюра В. Ґондіуса)

Тим часом на допомогу обложеним поспішали головні сили польської армії, які очолював король Ян Казимир. Непомітним маневром Б. Хмельницький зняв частину війська (бл. 40 тис. українців і 25–30 тис. татар) з-під Збаража і вирушив до **Зборова** назустріч 20–30-тисячній армії поляків. Несподіваним ударом гетьман відрізав частину польської армії від головних її сил і 15 серпня 1649 р. під час переправи через р. Стрипа завдав їм великих втрат. Наступного дня почався ***генеральний бій***, який загрожував неминучою капітуляцією короля з усією його армією. Але в найкритичніший момент коронний канцлер Ю. Оссолінскій підкупив татарського хана і той категорично зажадав від Б. Хмельницького припинити бій та почати переговори. Та-

ка поведінка хана була зумовлена його політикою «рівноваги сил», яка передбачала взаємне виснаження України й Польщі, давала можливість Криму безкарно грабувати ці землі та відігравати провідну роль у Південно-Східній Європі.

Кордони козацької України за Зборівським договором (мал. А. Єрмоленка)

18 серпня 1649 р. було підписано **Зборівський договір**, за яким козаки здобули численні права: 1) Українська держава мала охоплювати територію Київського, Брацлавського й Чернігівського воєводств; на ній не мали права з'являтися коронні війська. Урядові посади тут могли займати тільки православні; 2) козацький реєстр встановлено в кількості 40 тис. осіб, а селяни, які не потрапили до нього, мали повернутися в кріпацтво. Підтверджувалися всі права і вольності Війська Запорізького; 3) усім учасникам повстання було проголошено амністію. Водночас магнати і шляхта отримали право повернутися до своїх маєтків; 4) католицьку і православну шляхту зрівняно в правах, а православному митрополитові мали надати місце у польському сенаті. Питання про унію передали на розгляд сейму; 5) польський король погодився на виплату щорічних упоминок Кримові та у таємній статті дозволив татарам «...вільно спустошувати край, повертаючись назад», тобто грабувати й брати ясир на українських землях.

CONSTITVCIE
SEYMV WALNEGO
KORONNEGO,
SZESCNIEDZIELNEGO,
WARSZAWSKIEGO.
Roku Páńskiego, M. DC. XLIX.
Cum Gratia S. Priuilegio S. R. M.
W WARSZAWIE.
W Drukarniey PIOTRA ELERTA J. K. M. Typogr.

Конституція Варшавського сейму від 22 листопада 1649 р., на якому було ратифіковано Зборівський мирний договір. 12 лютого 1650 р.

Зборівський трактат ***не відповідав ні фактичному успіху*** національно-визвольної боротьби, ні тим широким надіям,

які плекали українські народні маси. За Зборівською угодою велика частина селян поверталася в кріпацтво. На феодальне гноблення була приречена козацька та міська біднота. До того ж татари жорстоко пограбували землі Волині, Галичини й, особливо, Поділля. Так, замість повного звільнення українського народу і створення власної держави доводилося задовольнятися національно-територіальною автономією, і то лише для козацької верстви. Це викликало в Україні надзвичайне **обурення** та стрімке наростання антифеодальної боротьби. Було зрозуміло, що перемир'я триватиме недовго.

Державне будівництво

Розглядаючи залежність від Речі Посполитої як просту формальність, гетьман Б. Хмельницький використав короткий перепочинок для реорганізації **адміністративно-територіального устрою** України та зміцнення державних інституцій. Українську державу було поділено на 16 полків, де проживало близько 1,4–1,6 млн осіб. Полки ***ділили*** на сотні. Всі урядовці – як центральної влади (генеральні старшини: писар, обозний, хорунжий, осавул), так і полкової та сотенної – мали військові ранги й разом із військовими обов'язками виконували цивільну службу у сферах адміністрації, фінансів, суду. Своєрідним парламентом була **Старшинська рада**, яка у воєнних умовах фактично замінила Генеральну раду. Вирішуючи політичні, економічні, військові та інші справи, вона стала ***головним органом державної влади***, постанови якого були обов'язковими для гетьмана. **Гетьман *очолював*** уряд і державну адміністрацію, скликав ради, був головнокомандувачем збройних сил, керував зовнішньою політикою, відав фінансами. Резиденцією гетьмана й фактичною столицею Української держави стало м. Чигирин.

Чигирин (деталь гравюри, 1678 р.)

Відчуваючи неминучість нової війни з Польщею, Б. Хмельницький прагнув заручитися підтримкою іноземних держав, а тому активізував свою **міжнародну політику**. Зберігаючи союзницькі відносини з Кримом, він налагодив їх із Венецією та Валахією, домовився з Трансільванією про координацію дій проти Польщі, намагався порозумітися зі Швецією, вів переговори з Туреччиною про прийняття її протекції, але, як свідчить майбутнє, так і не зважився на неї. У серпні 1650 р. з 70-тисячними загонами українського війська і татар Б. Хмельницький вирушив у ***похід на Молдавію***, яка підтримувала Польщу і займала ворожі позиції щодо України. Молдавський правитель Василій Лупу змушений був укласти у вересні договір, за яким обіцяв надати Б. Хмельницькому допомогу проти Польщі. В. Лупу також погодився скріпити українсько-молдавський союз династичним шлюбом своєї дочки Розанди з гетьманським сином Тимошем.

Господар Молдови Василій Лупу, який правив у 1634–1653 рр., був сватом Богдана Хмельницького (гравюра XVII ст.)

Білоцерківський договір

Зміцнення Української держави насторожувало Польщу. І в середині лютого 1651 р. 12–14-тисячна **польська армія** на чолі з польним гетьманом М. Калиновським ***атакувала містечко Красне*** на Вінничині. У запеклому бою загинули майже всі козаки брацлавського полку, очолюваного одним з найкращих козацьких полководців Данилом Нечаєм. Хоч і ворог втратив близько тисячі жовнірів. Під Вінницею поляків зупинили ***загони Івана Богуна***. Вирішальні бої розгорнулися наприкінці червня – на початку липня 1651 р. на Волині під містечком **Берестечко** між 200-тисячним військом поляків та 100-тисячною українською армією і 30–40 тис. татар. Перші два дні боїв були успішними для українців, які знищили близько 7 тис. поляків. Однак у вирішальний момент битви ***татарські загони*** на чолі з ханом втекли з поля бою, захопивши в полон Б. Хмельницького, який намагався їх затримати. ***Залишившись без гетьмана***, українська армія опинилася у ворожому оточенні. У цих складних умовах ***наказним гетьманом*** об-

Полковник Іван Богун (худож. А. Орльонов)

рали полковника І. Богуна, під командуванням якого через непрохідні болота і р. Пляшівка з возів, хомутів, сідел, одягу було збудовано три переправи. 10 липня він ***вивів з оточення*** основні бойові сили, відхід яких прикривали кілька тисяч вояків. Близько 300 із них героїчно загинули на одному з островів, але не залишили позицій. Всього під Берестечком полягло, за різними даними, від 4 до 30 тис. козацько-селянського війська.

Захоплений відвагою згаданих 300 вояків, класик французької літератури, історик-дослідник Проспер Меріме писав: «Протягом кількох годин мужньо, по-геройськи бився ***загін із трьохсот чоловіків****, що опинилися на невеликому пагорбі. Вже стомилися поляки від тієї безперервної рубанини, і Потоцький пообіцяв дарувати життя тим відчайдухам, якщо складуть зброю. «Не хочемо пощади від ворога!» – вигукнули вони. Поляки побачили, як вони поскидали у воду свої пояси, наповнені золотими монетами, а потім поцілувалися і билися з вигуками: «Не хочемо пощади від ворога!». Билися доти, аж поки їх не повбивали. Залишився* ***один із трьохсот****. Він роздобув човен і, не маючи змоги врятуватися, був усе ж недосяжний для шабель та пік. Багато стрільців цілились у нього, та навіть уражений чотирнадцятьма кулями з мушкетів він вимахував косою, силкуючись сягнути кожного, хто до нього наближався, аби взяти його живцем у полон. За наказом Яна Казимира один жовнір ступив у воду, аби сповістити героєві, що король є свідком його подвигу і дарує йому життя. «Хочу загинути як справжній козак», – вигукнув умираючий селянин, а жовнір із жахом відступив од нього. Нарешті до човна підступили два німецькі рейтари і проткнули воїна своїми піками».*

Поразка під Берестечком була тяжким ударом для українського національно-визвольного руху. Становище ускладнювалося ще й тим, що литовському князеві Я. Радзивіллу вдалося при-

душити повстання в Білорусі, прорватися вглиб України і **захопити Київ**. До початку вересня польсько-литовська армія окупувала північні, центральні й західні райони Української держави. Однак завдяки організаторській діяльності Б. Хмельницького, відпущеного татарами на початку липня, вдалося **відновити боєздатність української армії**, зупинити під Білою Церквою просування противника й змусити його до переговорів. 28 вересня 1651 р. було підписано **Білоцерківську угоду**, за якою істотно ***обмежувалася автономія держави***: 1) козацькою територією визнавалося лише Київське воєводство, у Брацлавське і Чернігівське поверталася польська адміністрація; маґнатам і шляхті віддавалися їхні маєтки; 2) козацький реєстр було скорочено до 20 тис. осіб; ті, хто залишився за межами реєстру, мали повернутися в підданство до панів; 3) гетьман підпорядковувався польському королю, зобов'язувався розірвати союз з Кримським ханством і позбавлявся права дипломатичних зносин з іноземними державами; 4) підтверджувалися права православної церкви та української шляхти.

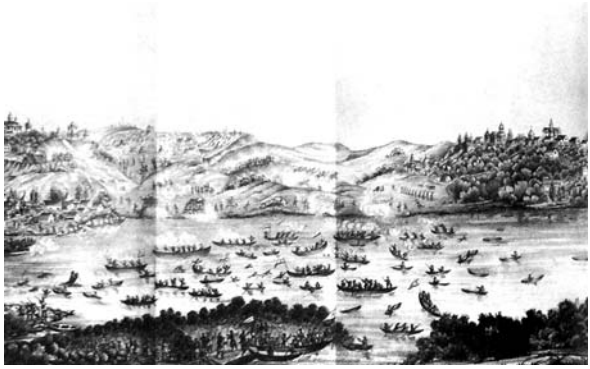

Розгром козаками литовської флотилії на Дніпрі (мал. А. Вестерфельда, 1651 р.)

Народ з ***обуренням*** відгукнувся на Білоцерківську угоду. Тисячі людей втіка-

Прийом Янушем Радзивіллом послів Богдана Хмельницького (мал. А. Вестерфельда, 1651 р.)

ли за московитський кордон – на Слобожанщину. В Україні знову почалися повстання проти польської шляхти.

Акцентуючи на вкрай ***негативному ставленні*** *українського народу до Білоцерківської угоди, П. Меріме писав: «Залишалося ратифікувати договір на колі, тобто всіма полками, які зібралися довкола Білої Церкви. Це виявилося таким небезпечним, що всупереч звичаю штаб не вийшов на рівнину. Гетьман і старшини лишалися у фортеці, і договір зібраному люду було зачитано крізь високе вікно. Ледь шоковані таким нововведенням, а далі розгнівані уступками, під якими стояв підпис їхніх ватажків, козаки, підтримувані татарами, глухо загомоніли; селяни кричали про зраду, проклинали Хмельницького і польських комісарів, в якусь мить здалося, що вони підуть на штурм. Стали жбурляти каміння, розбили вікна, у бік виступаючих, які з балкона намагалися вгамувати натовп, пролунало кілька мушкетних пострілів, а що [київський воєвода, постійний представник Речі Посполитої під час переговорів з українським урядом. – Авт.] А. Кисіль теж захотів втихомирити бунтівників, то повз вухо йому просвистіла стріла. Несподівано опустили зведений міст. До бунтівників зійшов* ***Хмельницький*** *у пишному гетьманському одязі, в супроводі почту полковників. Ішов попереду, тримаючи булаву – символ своєї влади. В натовпі запанувало замішання, йому звільнили дорогу, відійшли назад. Тримаючи булаву обома руками, Хмельницький кинувся у саму гущу, лупцюючи направо і наліво, а [генеральний писар. – Авт.] І. Виговський ішов за ним, вигукуючи: «Повага послам! Послух полковникам!». Сміливість і відвага старого гетьмана викликали збентеження серед збунтованого люду; жодна рука не знялася на патріарха України, лише намагалися уникнути його ударів. За якусь мить натовп, відсунутий і побитий лише однією людиною, звільнив площу перед фортецею і мовчки розійшовся».*

Штандарт гетьмана Богдана Хмельницького, 1650-ті рр. (Військовий музей в Стокгольмі, Швеція)

Воєнні дії 1652–1653 рр.

Б. Хмельницький розглядав Білоцерківський договір як можливість для **відновлення сил**. У квітні 1652 р. було вирішено заручитися підтримкою Криму й відновити воєнні дії проти поляків. Гетьман звернувся до мешканців Лівобережної України з закликом знищувати шляхту й урядників та вступати до його війська. Це означало ***фактичне скасування Білоцерківського договору***. Через кілька тижнів 30–35-тисячне українсько-татарське військо під проводом Б. Хмельницького напало на 30-тисячну польську армію, яка намагалася перешкодити просуванню загонів Тимоша Хмельницького до Молдавії, і в бою неподалік гори **Батіг** на Брацлавщині 1–2 червня 1652 р. ***розгромило*** її. Загинув і гетьман М. Калиновський. Цю блискучу перемогу гетьмана Б. Хмельницького сучасники порівнювали з перемогою Ганнібала під Каннами.

Страта полонених поляків після битви під Батогом

Після переможної битви під Батогом гетьман Богдан Хмельницький відправив польському королеві Яну Казимиру ***глузливого листа****. «Мій син, – писав він, – був у дорозі за дружиною, аж тут Калиновський перепинив йому шлях, всупереч людському законові, бо Господь дав землю та воду і добрим, і злим людям. Я попередив добродія гетьмана, порадивши йому не вставати поперек дороги. Благаю вашу світлість вибачити моїм козакам, тим урвиголовам від природи, якщо вони надто далеко зайшли у своєму жарті». Зазначимо, що козацький «жарт» коштував Польщі нищівної поразки, якої вона, за словами польських дослідників, ще не зазнавала. На Батізькому бойовищі полягла половина всіх гусарів Речі Посполитої, всього ж загинуло 8 тис. добірних жовнірів; кільком тисячам удалося врятуватися втечею, інші потрапили в полон до козаків і татар.*

Перемога під Батогом викликала величезне ***піднесення*** в українському суспільстві. Повстання спалахнули по всій Україні. Почалося повсюдне винищення шляхти. У результаті в травні-червні територія Брацлавського, Київського, Чернігівського та східних районів Подільського воєводства була звільнена від ворожої окупації. Українська держава здобула, нарешті, фактичну незалежність.

Проте надалі Б. Хмельницького чекали нові **невдачі**. Одруживши сина Тимоша з дочкою В. Лупу Розандою, він планував посилити вплив на Молдавію та зміцнити міжнародні позиції Української держави, забезпечивши їй надійний кордон на цьому відтинку. Однак включення Молдавії у сферу українських політичних інтересів насторожило ***Туреччину***. Проти цього також виступила ***коаліція*** волоського й трансільванського князів. Вони скинули з престолу В. Лупу та обложили стару столицю молдавських господарів – Сучаву. Двічі – у квітні та липні-серпні 1653 р. – ***Тиміш Хмельницький*** на чолі козацького війська ходив на порятунок свого тестя і допомагав тому повернути престол. Однак нерозважлива політика молодого Хмельницького, якого на необдумані дії провокував В. Лупу, привела не тільки до його загибелі на початку вересня, а й підштовхнула Валахію та Трансільванію до створення разом з Річчю Посполитою антиукраїнської коаліції. Після зміщення з престолу В. Лупу до них приєдналася й Молдавія.

Розанда Лупу-Хмельницька і Тиміш (Тимофій) Хмельницький (Музей Богдана Хмельницького в Чигирині. Худож. Н. Атамась)

Наприкінці серпня 1653 р. у похід на Україну вирушив польський король Ян Казимир. У жовтні під містечком **Жванець** (*тепер – село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.*) 30–40-тисячна українська армія спільно з татарами ***оточила шляхетське військо***, що нараховувало близько 50 тис. осіб. Значних боїв не було, але поляки через сувору пору року дуже потерпали від холоду, хвороб та нестачі продовольства. Втративши померлими понад 10 тис. осіб, вони були готові капітулювати. Та їх знову ***врятували***

татари. 16 грудня кримський хан, як колись під Зборовом, уклав з Польщею сепаратну угоду, здобувши для себе право забирати ясир серед населення Галичини й Волині. Таке порозуміння між Польщею та Кримом при пасивності Туреччини ставило Україну в дуже тяжке становище. Було очевидно, що українське військо, незважаючи на гучні перемоги над поляками, не може постійно протистояти невгамовним намаганням шляхти відвоювати Україну. Для забезпечення остаточної перемоги над поляками **потрібна була надійна підтримка ззовні**. Такою силою могла стати Московія.

Проблема також полягала в тому, що, як зазначив історик Я. Грицак, Б. Хмельницький був військовим ватажком (козацьким гетьманом) і тому не міг претендувати на ***статус*** монарха, тобто очільника незалежної держави. Він міг бути лише васалом при правителеві-сюзерені. Європейська політична традиція дозволяла васалові покинути сюзерена, якщо той не зміг захистити його або сам становив загрозу.

4. Українсько-московитський договір та його реалізація в 1654–1657 рр.

Богдан Хмельницький, частина інтелігенції та духовенства ще з 1648 р. зверталися до Московії з проханням допомогти Україні в боротьбі з польською шляхтою. **Український гетьман**, за свідченням царських воєвод, навіть ***погрожував Московщині***, якщо та не підтримає його проти Польщі. «Іду я війною тут же на Московитську державу, – заявляв він, – я всі міста московитські й Москву зламаю: хто на Москві сидить, той від мене на Москві не відсидиться за те, що не поміг він мені ратними людьми на поляків». 11 жовтня 1653 р. **Земський собор** як найвищий станово-представницький орган влади Московитської держави ***ухвалив прийняти Україну*** «під високу госу-

Лист Богдана Хмельницького цареві Алєксєю Міхайловічу від 8 червня 1648 р.

дареву руку», а 10 січня 1654 р. царські посли прибули до Переяслава. Таким чином Московія намагалася уникнути небезпечного для себе союзу України з Туреччиною.

Сучасний французький дослідник А. Безансон наполягає, що в ті часи найсприятливішим для органічного національного розвитку України був би ***турецький протекторат****, який традиційно не передбачав надто значного втручання у внутрішні справи об'єкта такого протекторату, а на додачу створив би геополітичний бар'єр проти територіального руху Московитської держави на південь, що значно раніше змусило б її до інтенсивного, а не екстенсивного розвитку; у середовищі ж сучасної польської та литовської інтелігенції побутує думка, що ідеальний для всіх трьох країн варіант виходу з тяжкої кризи середини XVII ст. окреслював Гадяцький трактат 1658 р.*

Переяславська рада

Б. Хмельницький був зайнятий війною з Польщею та похоронами Тимоша і прибув до Переяслава лише 16 січня 1654 р. Він уникав будь-яких урочистих церемоній і, як зазначала Н. Полонська-Василенко, жодного разу не запросив московитських послів до себе. Можливо, тому й обрав для переговорів не Київ, а тихий козацький Переяслав. Під час Переяславської ради, яка відбулася 18 січня і ухвалила рішення про прийняття протекції царя, трапився **інцидент**: коли духовенство хотіло привести до присяги гетьмана й старшину, Б. Хмельницький зажадав від московитських послів, щоб вони перші склали ***присягу*** від імені царя. Боярин Василій Бутурлін, голова московитського посольства, рішуче відмовився це зробити. Тоді гетьман і старшина залишили переговори, що стало причиною публічного скандалу. В. Бутурліну довелося двічі повто-

Переяславська рада (худож. О. Ківшенко)

рювати запевнення, що цар охоронятиме всі права України і державний лад її буде збережено. Лише після цього гетьман і ***старшина погодилися*** на присягу. Адже в разі відмови Україна залишалася сам на сам з Польщею та її новим союзником – Кримським ханством.

Полковник Іван Богун (худож. Н. Павлусенко, 2005 р.)

Всього на вірність московському цареві 18 січня ***присягнуло*** 284 особи. Згодом представники московитського посольства побували у 117 містах і містечках України, де присягу, за їхніми даними, склали 127 328 осіб чоловічої статі. ***Відмовилися присягати*** ряд представників козацької старшини, зокрема І. Богун та І. Сірко, Брацлавський, Кропив'янський, Полтавський, Уманський козацькі полки, деякі міста, наприклад Чорнобиль, а також українське духовенство на чолі з митрополитом Сильвестром Косовим.

Ратифікація договору мала відбутися в Москві. Б. Хмельницький туди не поїхав. **Посли** – військовий суддя Самійло Богданович-Зарудний та полковник Павло Тетеря – привезли в Москву акредитовані грамоти від гетьмана, ***«Статті Хмельницького»*** (23 статті) та листи. Основна ідея цих документів – встановлення таких міждержавних відносин між Україною і Московією, при яких за Україною залишиться як внутрішня, так і зовнішня державна самостійність.

Окремі аркуші т. зв. «Статей Богдана Хмельницького» 1654 р.

«Березневі статті»

Отже, остаточний **текст українсько-московитського договору**, що містив 11 статей, було ухвалено у Москві в березні 1654 р., звідси і його назва – «Березневі статті» (*їхні оригінали не збереглися, нині в архіві Посольського приказу в Москві наявна лише чернетка договору*). На думку дослідників, ця угода за своїми формально-правовими ознаками нагадувала акт про встановлення відносин ***номінальної протекції***, але за змістом, найімовірніше, передбачала створення під верховенством царської династії Романових ***конфедеративного союзу***, спрямованого проти зовнішнього ворога, тобто проти Польщі: 1) Українська держава зберігала республіканську форму правління на чолі з гетьманом, якого пожиттєво обирали на Козацькій раді; 2) незмінними залишалися адміністративно-територіальний устрій, суд і судочинство, фінансова система, незалежна внутрішня політика; 3) підтверджувалися права, вольності й привілеї української шляхти, духовенства та Війська Запорізького, реєстр якого становив 60 тис. осіб; 4) податки в Україні мала збирати українська скарбниця під контролем призначених царем чиновників; певна частина зібраної суми як данина мала передаватися до московської казни; 5) зовнішньополітична діяльність Української держави обмежувалася забороною зносин гетьмана з польським королем та турецьким султаном; 6) Московія отримувала право мати у Києві свого воєводу разом з невеликою залогою; 7) Московитська держава зобов'язувалася надати Україні допомогу у війні проти Польщі тощо.

Герб роду Романових

Обкладинка книги О. Апанович, присвяченої українсько-московитському договору 1654 р.

Договір вже протягом тривалого часу є предметом наукового зацікавлення багатьох істориків, юристів, фахівців державного права. Більшість їх сходиться на тому, що він ***був недосконалим***, «сирим», давав змогу різного тлумачення сторонами, які його під-

писали. За словами Д. Дорошенка, «...й Московія, й Україна, кожна по-своєму розуміли суть цих відносин. Згодившись прийняти Україну «під велику царську руку», в Москві з перших же кроків старалися ***обернути протекторат у інкорпорацію***, використовуючи кожне необережне слово, кожну неясну фразу в зверненнях гетьмана до московського уряду, щоб зреалізувати якомога ширше свій вплив на українське життя; особливо ж зручно використовувала Москва різні вияви суспільного антагонізму в Україні. Власне на цьому ***антагонізмі*** й була побудована вся дальша політика Москви щодо України. З іншого боку, гетьман і старшина справді дивилися на протекцію московського царя, як лише на певну, може, навіть і тимчасову комбінацію, яка давала змогу нарешті покінчити тяжку боротьбу за унезалежнення від Польщі...». Тим більше, що українсько-московитська угода була правовою підставою відокремлення України від Речі Посполитої, юридичним визнанням її державності та козацького устрою.

Відновлення війни з Польщею

У відповідь на українсько-московитську угоду поляки і татари об'єднали свої сили, уклавши влітку 1654 р. т. зв. «**Вічний договір**», і почали новий етап війни. В листопаді 30-тисячна **польська армія** вторглася на Брацлавщину, згодом до неї приєдналася 30–40-тисячна татарська орда. Усвідомлюючи небезпеку, Б. Хмельницький зажадав від ***Московії*** негайної допомоги. Однак остання, намагаючись насамперед оволодіти Смоленськом і Білоруссю, де їй допомагали 20 тис. козаків на чолі з полковником Іваном Золотаренком, фактично проігнорувала вимогу українського гетьмана. Кілька місяців дорогоцінного часу було втрачено. Як наслідок, до кінця березня 1655 р. край перетворився на ***руїну***. Московитська допомога виявилася не такою ефективною, як її уявляли.

Портрет полковника Івана Золотаренка (невідом. худож. XVIII ст.)

Один із сучасників тих подій, дані котрого навів визначний український історик І. Крип'якевич, ***оповідав*** *що «між Дністром та Бугом орда спалила 270 містечок, тисяча церков лягла в попелищах, татари погнали до Криму 200 тисяч людей, скільки ж загинуло у боях, важко було порахувати. Самих дітей, подушених по*

дорогах і в замках, рахую на десять тисяч. Велів я по полях їх ховати, і до одної ями накидали 270, а решту і ховати залишили. Не було між ними старших від одного року, – старших орда забирала. Селяни ходять юрбами, оплакують своє нещастя».

Посли львівського магістрату в таборі гетьмана Богдана Хмельницького, 1655 р. (худож. Є. Турбацький, 1907 р.)

Влітку 1655 р. театр воєнних дій перемістився на **західноукраїнські землі**, які Б. Хмельницький прагнув приєднати до своєї держави. 29 вересня українсько-московитське військо під Городком розбило поляків і розпочало облогу Львова, звільнивши незабаром усю Галичину. В цей час у порозумінні з українським гетьманом проти Польщі успішно воювала Швеція, захопивши значну частину польської території, в т. ч. Краків і Варшаву. В політичних зв'язках з Україною прагнула бути Білорусь. Здавалося, визріває ***можливість возз'єднання*** українських земель під гетьманською булавою. Однак знову негативну роль відіграв пресловутий **зовнішній чинник**. З одного боку, проти об'єднання західноукраїнських земель у складі козацької України несподівано виступив ***шведський король***, висунувши гетьманові вимогу залишити Галичину. З іншого – почалися ***непорозуміння з московитами***, що вимагали, щоб усі міста, які вони допомагали завойовувати, вважалися здобутком московського царя й присягали йому на вірність. До того ж на українські землі вдерлися ***татарські орди***, яким необхідно було негайно протидіяти. Все це змусило Б. Хмельницького відкласти на певний час справу возз'єднання українських земель і повернутися на Подніпров'я.

Король Швеції Карл X Густав

Загострення відносин із Московією

Тим часом **Московія**, занепокоєна успіхами Швеції, пішла на ***зближення з Річчю Посполитою***, яка запропонувала проєкт обрання московського царя Алєксєя Міхайловіча на польський престол після смерті короля Яна Казимира. У травні 1656 р. цар оголосив Швеції війну, а в серпні розпочалися московитсько-польські переговори у Вільні, на які українську делеґацію не допустили. На початку листопада було укладене т. зв. **Віленське перемир'я**, яке передбачало згоду Московії залишити Україну в складі Речі Посполитої після обрання її царя на польський престол. Після цієї за суттю ***зрадницької угоди*** військовий союз України з Московитською державою проти Польщі фактично втратив силу. У Чигирині відбулася Рада, де козацька старшина і гетьман присяглися спільно боронити Україну, присяглися собі, а не чужим монархам.

У ситуації, що склалася, **головною метою Б. Хмельницького** було ***збереження незалежності*** Української держави та ***об'єднання*** в її складі західноукраїнських земель. Відповідно необхідно було ***подолати опір*** Речі Посполитої, що противилася поверненню українських етнічних територій, ***нейтралізувати*** Кримське ханство як союзника останньої, ***знешкодити*** колонізаторські плани Московії, котрі вона плекала щодо України, а також забезпечити ***спадковість*** верховної державної влади як запоруки на майбутнє проти можливої міжусобної боротьби за гетьманську булаву.

Султан Османської імперії Мехмед IV

Донедавна серед дослідників панувала думка, що для досягнення цих планів український гетьман, формально не розриваючи договору з царем, насамперед спрямував свою енергію на ***створення антипольської коаліції*** без Московії і навіть усупереч її інтересам. До складу союзного об'єднання, крім України, ввійшли Швеція, Трансільванія (Семигород), Молдавія, Валахія, Бранденбург.

Насправді ж гетьман Хмельницький у 1655 р. **розірвав договір** із Московією, **підписавши угоду з султаном** Османської імперії. Про це свідчить віднайдений Т. Чу-

хлібом в архівних сховищах Польщі оригінал листа кримського хана Мегмеда IV Ґірая до польського короля Яна II Казимира від 5 серпня 1655 р. Але зважаючи на те, що султан не надіслав війська на допомогу українцям, Б. Хмельницький у 1656 р. уклав **угоду зі шведським королем Карлом X** про боротьбу проти спільних ворогів.

Антипольська коаліція

Протягом першої половини 1657 р. **воєнні події** розвивалися у ***сприятливому*** для союзників руслі. Вони розгромили поляків під Замостям, захопили Краків, Сандомир, Люблін, Варшаву, інші польські міста. До складу Української держави попросилася шляхта Пинщини, Берестейщини, Волині. Під ***тиском Б. Хмельницького*** на приєднання до козацької України західноукраїнських земель нарешті погодилася Швеція, до такого самого рішення схилялася Трансільванія – держави, які певний час претендували на ці території. Це був найвищий злет Української держави, ***політичний тріумф*** її творця – гетьмана Б. Хмельницького. Та вже з літа ситуація почала змінюватись у гірший бік. Політичні плани антипольської коаліції викликали занепокоєння серед сусідніх держав, насамперед Австрії та Данії, які підтримали Польщу. Відчувши загрозу своєму існуванню, на захист вітчизни піднявся польський народ. В Україні становище ускладнювалося ***хворобою гетьмана***, через яку він не міг особисто контролювати хід подій, та антиурядовою агітацією московитських агентів, що привела до бунтів серед частини козацтва, зокрема у корпусах полковника А. Ждановича та Ю. Хмельницького. Наслідком цього стали поразка і фактичний **розпад антипольської коаліції**. Практично тоді ж Україну вразила ще одна страшна звістка: 6 серп-

Смерть Богдана Хмельницького
(худож. Т. Шевченко, 1836–1837 рр.)

ня 1657 р. у Чигирині після важкої й виснажливої хвороби перестало битися серце видатного сина українського народу Богдана Хмельницького. Його похорон, на думку дослідників, найімовірніше, відбувся 2 вересня в Суботові в Іллінській церкві. Наступником Великого гетьмана став його син Юрій, якого на цю посаду було обрано на Корсунській раді в квітні 1657 р.

Церква гетьмана Богдана Хмельницького в Суботові 1653 р. (худож. Т. Шевченко, 1845 р.)

Смерть Б. Хмельницького стала важким ударом для молодої Української держави. «Україна в найбільш рішучу хвилю, коли важилася вся її доля, стратила свого довголітнього провідника – одинокого чоловіка, котрий міг покермувати нею...», – зазначав М. Грушевський. Ця смерть знаменувала собою завершення першого етапу Національно-визвольної революції, основним завоюванням якого стали утвердження Української держави, встановлення в ній нової моделі соціально-економічних відносин, котра базувалася на дрібній власності фермерського типу.

Лекція VII

ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ЕТАП УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ XVII ст. (1657–1686 рр.)

1. Загострення кризи української державності у 1657–1663 рр.

Завершальний етап Національно-визвольної революції (серпень 1657 – травень 1686) визначався двома основними **тенденціями**: з одного боку, ***різким загостренням*** соціально-політичної боротьби, посиленням втручання сусідніх держав у внутрішні справи України, що призвело до її розчленування на Правобережжя та Лівобережжя, а з іншого – ***спробами відновити*** територіальну цілісність та державну незалежність українських земель. На жаль, наступники гетьмана Б. Хмельницького не лише не зуміли довершити започатковану ним справу державотворення, але своїми безрозсудними вчинками, особливо протягом 1657–1665 рр., занапастили її, призвівши до т. зв. **Руїни** – гострої кризи української державності другої половини XVII ст.

Іван Виговський

Прагнучи забезпечити спадковість верховної влади і тим уберегти державу від непотрібних потрясінь міжусобної боротьби, Б. Хмельницький ще за життя домігся **обрання новим гетьманом** свого 16-річного сина Юрія. Але відразу після смерті Богдана на таємній нараді найвпливовіших полковників у Суботові було вирішено, що з огляду на ***юний вік*** та недосвідченість у державних справах Ю. Хмельницького ***функції*** гетьмана до його повноліття виконуватиме І. Виговський. А вже 21 жовтня 1657 р. на Генеральній козацькій раді в Корсуні останнього обрали **повноправним гетьманом** (1657–1659). Це рішення не тільки привело до ***скасування принципу спадковості гетьманства***, який намагався впровадити Б. Хмельницький, але й стало однією з причин Руїни, відкривши шлях до старшинських міжусобиць.

Гетьман Іван Виговський, XIX ст.

Іван Виговський ***походив*** зі шляхетської родини Овруцького повіту Київщини. ***Навчався*** в Києво-Могилянській колегії. ***Служив*** юристом у луцькому суді, згодом – намісником старости. Був членом луцького братства й великим ревнителем православної віри. Народна революція 1648 р. застала його в польському війську. Під Жовтими Водами І. Виговський потрапив у татарський полон, але був ***викуплений*** завдяки Б. Хмельницькому й аж до смерті гетьмана залишався його найближчим соратником. Обіймав ***посаду*** генерального писаря, брав участь у багатьох посольствах і виявився добрим дипломатом. З долею Української держави пов'язали свою військову і дипломатичну діяльність чотири ***брати*** Виговського, двоє з яких, козацькі полковники Данило й Василь, головами заплатили за вірність Україні, були замучені в царській неволі.

У головних напрямах політики І. Виговський наслідував Б. Хмельницького. **Основне завдання** вбачав у здобутті Україною повної ***незалежності***. Було укладено ***союз*** зі Швецією, підготовлений за Б. Хмельницького, який передбачав утворення військово-політичного союзу й визнання її урядом незалежності України; ***відновлено*** відносини з Кримом, розірвані, коли Україна погодилася

на протекторат Московії; розпочато ***переговори*** з Польщею та Туреччиною. Свої ***відносини з Московією*** Виговський намагався будувати на принципах рівноправності та невтручання у внутрішні справи України. Крім того, він надіявся, що Московія допоможе йому в боротьбі проти опозиційного руху, який до кінця 1657 р. набув загрозливого характеру.

Московитські посли
(німецька гравюра кінця XVI ст.)

Початок громадянської війни

Проблема гетьмана І. Виговського полягала в тому, що йому, на відміну від Б. Хмельницького, ***забракло*** стратегічного мислення, щоб усвідомити незворотність соціально-економічних та політичних завоювань народу в ході революції. Ставши на шлях фактичного відновлення дореволюційної моделі розвитку, він ***потурав*** прагненню козацької старшини та православної шляхти взяти під свою владу селян і дрібних козаків. До того ж І. Виговський, намагаючись оперти державну організацію тільки на вищі стани, насамперед шляхту, ***викликав незадоволення*** запорожців, які вважали, що відбувається відхід від старого військового демократичного ладу та зменшується їхня роль у політичному житті. Все це вело до зростання соціального ***напруження***, політичної дестабілізації, звуження соціальної бази гетьманства і стало однією з найголовніших причин його остаточної поразки.

На початку 1658 р. чітко окреслився **збройний конфлікт** між урядом гетьмана І. Виговського та опозицією, головними осередками якої стали Запоріжжя і Полтавський полк. На чолі ***антиурядових сил*** опинилися запорізький кошовий Яків Барабаш і полтавський полковник Мартин Пушкар – амбітні особи, які одні з перших вирішили ***скористатися*** з ліквідації принципу спадковості гетьманської влади й на хвилі народного незадоволення політикою І. Виговського протягнули свої руки до гетьманської булави. Вони зорганізували до 40 тис. війська й почали інтенсивно писати

Кошовий отаман
Яків Барабаш

доноси в Москву на гетьмана. Спроби І. Виговського порозумітися з опозицією нічого не дали. Тоді в червні 1658 р. він, покликавши на допомогу ***татар***, яких вперше в історії козацької держави було використано для боротьби проти внутрішніх противників, під Полтавою погромив війська М. Пушкаря та Я. Барабаша. Ця братовбивча боротьба коштувала Україні до 50 тис. жертв, ослабивши її як військово, так і політично.

Полтавський полковник
Мартин Пушкар
(худож. Д. Нарбут)

Вина за розпалювання громадянської війни лежить на обох ворогуючих сторонах, які своїми нерозважливими діями поклали початок Руїні. При цьому і гетьман, і опозиція припустилися ще однієї ***значної помилки***, апелюючи під час конфлікту до Москви і цим схиляючи її до втручання у внутрішні справи України. Московія вирішила скористатися з цього антагонізму.

Розрив відносин з Московією

Московський уряд з самого початку зволікав із визнанням гетьманства І. Виговського, вимагаючи від нього чимало поступок і найперше – введення до багатьох міст України царських залог на чолі з воєводами. Вже після Переяславської ради з'ясувалося, що Московія аж ніяк ***не дотримуватиметься*** досягнутої угоди і схильна розглядати Україну як невід'ємну частину своєї держави, на яку мають поширюватися всі її закони. І це, за словами історика М. Брайчевського, було закономірно. Надто різною була **ситуація в Україні та в Московщині** й царський уряд побоювався, що ті процеси, які розгорнулися в козацькому краї, можуть поширитися на московитські землі. ***Україна*** в той час була *республікою* демократичного взірця, тоді як ***Московщина*** демонструвала приклад *деспотичного єдиновладдя*. ***Україна*** фактично *ліквідувала* феодальне землеволодіння – у ***Московії*** воно становило *основу* економічної системи. ***Україна*** перебувала на межі *ліквідації*

кріпацтва – ***Московитська держава*** знала *найбрутальнішу форму* того інституту. ***Україна*** мала міське *самоврядування* – у ***Московщині*** нічого подібного *не існувало* і т. ін. Отже, панівні верстви останньої з відразою ставилися до українських порядків, які неминуче революціонізували народні маси Московії.

Початок громадянської війни в Україні давав **Московщині** шанс посилити там свій вплив. ***Роблячи вигляд***, що прагне примирити ворогуючі сторони, московський уряд насправді ***провокував*** загострення боротьби між ними, надаючи зростаючу ***підтримку опозиції***, і таким чином намагався позбутися невигідного «самостійника» І. Виговського, а відповідно й обмежити самостійність Української держави. **Антиурядова спрямованість московитської політики** поставила гетьмана І. Виговського перед ***дилемою***: або змиритися з поступовим перетворенням держави з рівноправного союзника Московщини на її провінцію, або боронити суверенітет України. Гетьман обрав останнє й ***розірвав союз з Московією***.

Гадяцький договір

Усвідомлюючи, що збройне зіткнення з Московитською державою неминуче, І. Виговський розпочав **пошуки союзників**. Швеція на той час уже фактично примирилась і з Московщиною, і з Польщею. Покладатися на одних татар було небезпечно. Становище ж України постійно погіршувалося, зокрема до українських кордонів вирушило велике московитське військо, знову активізувалася опозиція. Тоді гетьман І. Виговський форсував ***переговори з Польщею***.

16 вересня 1658 р. між Україною і Річчю Посполитою було укладено Гадяцький договір, який **передбачав**: 1) Україна у складі Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств за назвою «Велике Князівство Руське» об'єдналася з королівством Польським і Великим князівством Литовським персональною унією, тобто особою спіль-

Мапа Речі Посполитої трьох народів
згідно з Гадяцьким договором 1658 р.

ного короля; 2) найвища законодавча влада належала Національним зборам депутатів від усіх земель Великого Князівства Руського; 3) виконавчу владу очолював гетьман, якого обирали пожиттєво і затверджував король; 4) Велике Князівство Руське мало мати свій суд, скарбницю, грошову одиницю, 40-тисячне військо, українське діловодство; 5) перебування польських та литовських військових підрозділів на українській території заборонялося, а при нагальній потребі вони підпорядковувалися українському гетьманові; 6) загальна свобода віри, слова, друку тощо.

Укладаючи Гадяцький договір, **І. Виговський прагнув**, щоб Україна ввійшла до Речі Посполитої як ***рівноправний*** суб'єкт федерації. Однак **Польща** у принципових питаннях виявила ***непоступливість***. Було відкинуто домагання українців про введення до складу Великого Князівства Руського західноукраїнських земель; обмежено його права на міжнародні відносини; фактично ліквідовано створену під час революції нову модель соціально-економічних відносин; уможливлено доступ в Україну польської шляхти тощо. Тому Гадяцький договір ***не задовольнив*** українських державників повною мірою.

Московитсько-українська війна

Звістка про укладення Гадяцького договору призвела до початку **повномасштабної війни** між Україною і Московією. ***Цар*** Алєксєй Міхайловіч видав грамоту до всього українського народу, в якій оголосив гетьмана І. Виговського зрадником. ***Гетьман*** також розіслав маніфест до всіх європейських держав, сповіщаючи про розрив союзницьких відносин із Московщиною та його причини. Тоді само розпочалися воєнні сутички між українським і московитським військами. Ще в серпні 1658 р. брат гетьмана Данило Виговський зробив спробу визволити Київ від московитів, але вона виявилася невдалою.

Московитські стрільці XVII ст.

Навесні 1659 р. 100–150-тисячна **московитська армія** вирушила на Україну, ***руйнуючи*** все на своєму шляху. «Москва наступає безбожна із

свавільниками [*пушкарівцями та барабашівцями. – Авт.*].., – писав сучасник. – Усе мечем та вогнем розоряють, церкви Божі та монастирі палять, священників, іноків та інокинь, усіх під меч без жодного милосердя [дають], а крім того, над паннами, добрими дівицями та попадями розоріння чинять, груди їм відрізають, не шкодують навіть малих дітей, виколупують очі святим на образах...». Особливою ***жорстокістю*** «відзначився» князь Ю. Барятінскій, який сплюндрував і випалив околиці Києва, порубав і повісив чимало мирних жителів. Послів І. Виговського, які вимагали в царя не втручатися в українські справи і повернути назад свої війська, було заарештовано.

Загарбників зупинив ніжинський полковник **Григорій Гуляницький**, який за підтримки міщан ***витримав*** у Конотопі більш ніж двомісячну облогу, маючи всього близько 5 тис. вояків. На допомогу обложеним вирушив гетьман І. Виговський зі своїм військом та допоміжними силами німців, поляків, сербів, молдаван – всього близько 60 тис. осіб – та 40-тисячною татарською ордою. 8–9 липня 1659 р. відбулася **Конотопська битва**, в якій московитів було розбито.

Полковник Григорій Гуляницький (реконструкція С. Шаменкова)

*Погрому передували **сутички** з авангардними загонами московитської армії поблизу переправи через р. Соснівка під Конотопом. Там гетьман І. Виговський залишив орду, яка розділилася на дві частини, і половину українських вояків. Сам же на чолі решти війська завдав противникові удару. Побачивши нечисленне військо гетьмана, московити під орудою князя С. Пожарского сміливо посунули на нього, а коли воно почало втікати (як виявилося, це була військова хитрість), кинулися навздогін. Перейшовши за втікачами річку, загони С. Пожарского опинилися в **пастці**. Із засідки з двох боків вдарили головні сили І. Виговського й орда. Одночасно широко розлилася річка, яку козаки навмисне загатили й на додачу зруйнували міст, що унеможливило відступ московитської кінноти. Вона застрягла в багні, у «справжніх конотопах», як писав тогочасний*

хроніст. Узята в кільце ***московитська армія опинилася в безнадійному становищі*** *й танула на очах.*

9 липня союзники завдали удару московитському війську, яке перебувало під стінами Конотопа. Побачивши, як розгортаються події, Г. Гуляницький здійснив успішну вилазку і захопив частину ворожих артилерії та обозу. В ході жорстокої битви ***московити змушені були відступати*** *за межі Гетьманщини «оборонною рукою», тобто табором, відбиваючись від навальних атак козаків і татар. І. Виговський, котрий керував битвою, ледь не загинув: спочатку гарматним ядром відірвало ногу його коневі, потім куля розірвала одяг на гетьманові.*

Конотопська битва (худож. А. Орльонов)

Згідно з даними сучасного дослідника Ю. Мицика, під Конотопом ***загинуло*** 30 тис. царського війська, а чимало вояків, у т. ч. кілька воєвод, було взято в полон. Гетьман втратив 4 тис. козаків та 6 тис. кримських татар.

Поразка в Конотопській битві викликала в Москві ***велику тривогу***. Історик С. Соловйов так описав ці події: «Цвіт московитської кінноти, що відбув щасливі походи 1654 і 1655 років, загинув у один день, і ніколи вже після того цар московський не мав змоги вивести в поле таке блискуче військо. У жалобній одежі вийшов цар Алєксєй Міхайловіч до народу й ***жах охопив Москву***». Ще болючішою поразку царського війська робило те, що загинули пред-

ставники багатьох поважних московитських родів. Цар звелів готуватися до оборони і навіть сам наглядав над земляними роботами. До Москви почали прибувати біженці, поширювалися чутки, що цар виїде за Волгу в Ярославль.

Усунення Виговського від влади

Домігшись блискучої перемоги та швидко очистивши від загарбників територію Гетьманщини, І. Виговський отримав можливість не лише успішно завершити війну з Московією і припинити внутрішні усобиці, а й повторити славнозвісні походи П. Сагайдачного та М. Дорошенка на Москву. Однак через певні **причини** скористатися плодами перемоги гетьманові не вдалося. ***По-перше***, орієнтація на Річ Посполиту не мала підтримки в суспільстві, яке здебільшого продовжувало вважати останню своїм основним ворогом. ***По-друге***, невдала соціальна політика гетьмана та використання в боротьбі з опозицією кримських татар збурили проти нього велику частину українського населення. ***По-третє***, воєнна акція кошового Запорізької Січі Івана Сірка проти Кримського ханства позбавила І. Виговського союзників, які поквапилися на захист власних домівок. ***По-четверте***, активізувалася опозиція, основу якої складала старшина лівобережних полків. Вона боялася, що у разі війни з Московією бойові дії відбуватимуться на Лівобережжі. Коли московський князь А. Трубєцкой згідно з волею царя вже хотів запропонувати гетьманові І. Виговському мир на умовах 1654 р., до нього прибув представник опозиції – ніжинський протопоп М. Филимонович і заявив про підготовку ***повстання проти гетьмана***. Добре законспіровану змову очолювали полковники Я. Сомко, В. Золотаренко, Т. Цюцюра та ін. Повстанці роз-

Запорізьке військо в поході (худож. Й. Брандт)

громили урядові залоги, багато прихильників І. Виговського було вбито, чимало їх потрапило в полон, серед них Д. Виговський та І. Нечай.

Водночас різко погіршилося становище гетьмана й у Правобережній Україні, де ***опозиційні сили*** зосередилися навколо Ю. Хмельницького. Провідну роль в їхній організації відіграли І. Богун, П. Дорошенко, І. Сірко та інші противники союзу з Польщею.

Наприкінці вересня 1659 р. у Білій Церкві зібралася **Козацька рада**, яка обрала новим гетьманом ***Ю. Хмельницького***. У цій ситуації ***І. Виговський***, відчуваючи втрату народної підтримки, не звернувся за допомогою до турків і татар, як йому радили, скорився постанові й добровільно віддав гетьманські клейноди, а сам подався до Польщі. Спочатку він отримав від польського уряду посаду київського воєводи, а в 1664 р. поляки стратили його за доносом тодішнього правобережного гетьмана П. Тетері. ***Трагедія І. Виговського*** – розумної людини, щирого українського патріота – полягала в тому, що він, за словами І. Крип'якевича, знехтував здобутками Національної революції й намагався створити шляхетську Україну на зразок шляхетської Польщі.

Розстріл гетьмана І. Виговського
(прорис М. Гаталевича)

Юрій Хмельницький

Обираючи новим гетьманом 18-річного Юрія Хмельницького (1659–1662), **козацька старшина сподівалася**, що авторитет роду Хмельницьких допоможе знову об'єднати народ, зупинити негативні тенденції, які розвивалися в українському суспільстві. Уже від початку перед новообраним гетьманом постала гостра проблема щодо подальшого **зовнішньополітичного курсу**. Ситуація складалася таким чином, що Українська держава фактично опинилася ***між двома вогнями***: Московщиною, з одного боку, та Річчю Посполитою – з іншого. Будь-які різкі рухи українського уряду за цих

умов могли мати непередбачувані наслідки. Було вирішено ***діяти обачливо***, використовуючи суперечності між згаданими державами. Як зазначав восени 1659 р. один із польських сановників А. Потоцький у листі до короля, козацька старшина вважала за найрозумніше «...не бути ні під королем, ні під царем, сподіваючись цього досягти, обманюючи і лякаючи короля царем, а царя – королем».

Гетьман Юрій Хмельницький

Гетьман Ю. Хмельницький та його оточення, заявивши про повагу ***польському королеві***, поспішили владнати відносини з ***Московією***. Вони відстоювали основи договору 1654 р., проте ***бажали*** провести його ревізію і ввести нові пункти, які б забезпечували українську державність: до складу України мали бути введені Північна Чернігівщина й частина Білорусі; непорушність території; вільне обрання гетьмана; свободу дипломатичних зв'язків з іншими державами; заборону перебування на українських теренах, крім Києва, московитського війська і воєвод та втручання їх у внутрішні справи України; присягу царя на умовах договору тощо. Все це було оформлено у т. зв. «**Жердовських статтях**».

Ю. Хмельницький передав Жердовські статті через посольство на чолі з полковником П. Дорошенком князеві Трубєцкому, проте той їх не прийняв, а зажадав переговорів із гетьманом. Після довготривалих вагань останній погодився, поїхавши зі старшиною до Переяслава, де тоді перебували московські представники. Це рішення мало катастрофічні наслідки.

27 жовтня 1659 р. гетьман Ю. Хмельницький під тиском 40-тисячного московитського війська на чолі з А. Трубєцкім змушений був погодитися на ухвалення нового **Переяславського договору**. Він складався з підроблених московським уря-

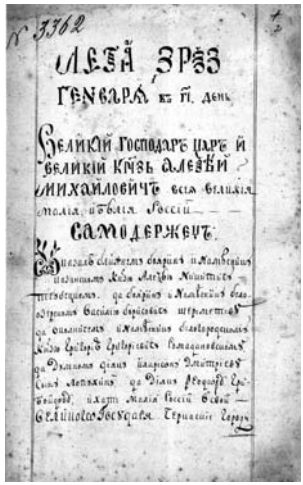
№ 3362

ЛѢТА ЗРѲЗ

ГЕНВАРЯ въ Г. день

Великій Господарь царь и великій Кнѧзь Алексѣй Михаиловичь всеа Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи —

САМОДЕРЖЕЦЪ

«Переяславські статті» (договір) про регулювання відносин між Україною та Московією

дом умов договору 1654 р. (*українська сторона їх на цей час втратила*) та додаткових статей. Його ***зміст***, на думку В. Смолія та В. Степанкова, переносив характер українсько-московитських відносин зі сфери конфедеративного союзу в площину обмеженої автономії України у складі Московії: 1) заборонялися відносини Української держави з іноземними країнами; 2) Україна позбавлялася права без царської згоди переобирати гетьмана: обрана на цю посаду особа повинна була їхати до Москви на затвердження; 3) гетьман без Козацької ради не міг призначати й звільняти полковників і генеральну старшину, а також розпоряджатися військом без дозволу царя; 4) для посилення контролю за діяльністю гетьманського уряду в Україні значно збільшувався континґент царських військ. Крім Києва, московитські ґарнізони з воєводами розташовувалися у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві, Умані; 5) передбачалася смертна кара для тих українців, які відмовлялися присягти на вірність цареві; 6) Київська митрополія підпорядковувалася московському патріархові тощо.

Трагедія подальшої історії України полягала в тому, що цей ***сфальсифікований документ*** 1659 р. став єдиним офіційним текстом т. зв. «Статей Богдана Хмельницького». Згодом на ньому змушені були підписуватися всі гетьмани.

Нав'язавши Україні Переяславський договір, московський уряд фактично перестав рахуватися з молодим гетьманом. Воєводи втручалися в державне управління, роздавали на свій розсуд землі, московитські залоги грабували населення. ***Гетьманська влада стала номінальною***. Зростало невдоволення українського народу.

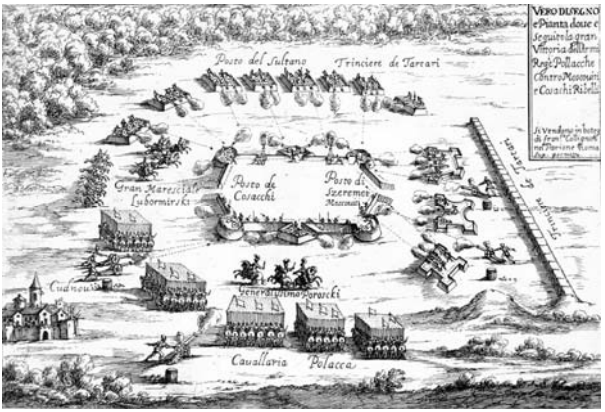

Облога московитського табору польськими військами під Чудновом (гравюра XVII ст.)

Щоб остаточно перемогти в довголітній боротьбі за українські землі, **московський уряд** перервав перемир'я з Польщею і в

1660 р. ***розпочав війну***. 20-тисячна армія під проводом воєводи В. Шереметьєва вирушила на Волинь. По дорозі до неї мав приєднатися з 30-тисячним військом Ю. Хмельницький. Армія В. Шереметьєва дійшла до м-ка Любар (*нині – Житомирської обл.*) і там зіткнулася зі значними силами противника. Після кількаденних боїв московити відступили до м-ка Чуднів, витримуючи потужні атаки. Під Чудновом, на Волині, ***поляки розбили московитські війська***, змусили В. Шереметьєва капітулювати, а гетьман Ю. Хмельницький зі старшиною погодився на мир із Польщею. Тут же, на полі бою, 17 жовтня 1660 р. було підписано **Чуднівський договір** (*відомий також як Слободищенський трактат*), який у головних рисах повторював Гадяцьку угоду, але без статті про Велике Князівство Руське. Україна отримала автономію на чолі з гетьманом.

І без того хаотична ситуація ускладнилася ще більше. Лівобережні полки під командуванням Я. Сомка виступили проти зв'язків із Польщею, а отже, і проти **Ю. Хмельницького**. Будучи ***неспроможним опанувати ситуацію*** і покласти край внутрішнім конфліктам, молодий гетьман восени 1662 р. скликав старшинську раду в Корсуні, де оголосив про ***зречення від влади***, а в січні наступного року постригся в ченці, взявши ім'я Ґедеон. В Україні загострилася спустошлива громадянська війна. Доба Руїни сягнула апогею.

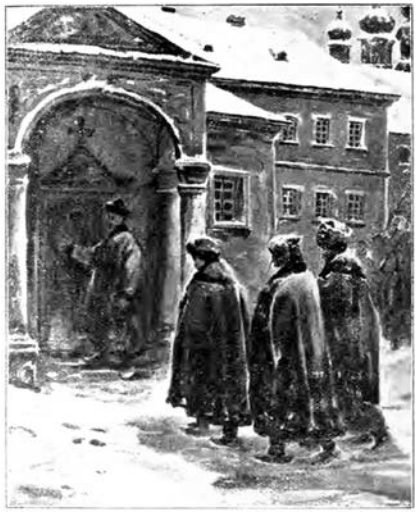

Юрій Хмельницький іде в монастир

2. Розчленування України на Лівобережну та Правобережну

Окупована польськими та московитськими військами, розшматована соціальними конфліктами і чварами між політичними групами, **Українська держава** на початку 1660-х рр. ***розділилася*** на дві окремі частини – Правобережжя і Лівобережжя, кожна на чолі з власним гетьманом. Чигиринський центр, що нагромадив значний досвід державної політики, зберіг свій вплив тільки на Правобережжі й то переважно на старшину. На Лівобережжі дотримувалися іншої політичної лінії. Всі українські гетьмани перебували під ***впливом іноземних держав***, насамперед Московії та Речі Посполитої. Гетьманську владу послаблювали неперервні внутрішні сутички між народними низами і старшиною, соціальне напруження. В українському суспільстві зростала анархія, з якої користалися його вороги.

Правобережжя

Після Ю. Хмельницького гетьманом Правобережної України завдяки підтримці татар став **Павло Тетеря** (1663–1665). Він походив із православної шляхти, служив канцеляристом у луцькому суді, з 1648 р. – учасник Національної революції. При Б. Хмельницькому П. Тетеря виконував важливі ***дипломатичні доручення***, зокрема брав участь у виробленні «Березневих статей» 1654 р., а згодом – Гадяцького і Чуднівського договорів, був переяславським полковником і недовгий час обіймав посаду генерального писаря при гетьманові Ю. Хмельницькому. Людина освічена, розумна, талановита, він водночас відзначався користолюбством та еґоїзмом.

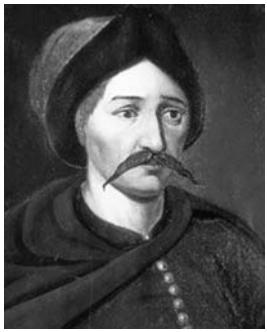

Гетьман Павло Тетеря (невідом. худож., XIX ст.)

Ставши гетьманом, П. Тетеря висунув ***вимоги до польського короля***, які передбачали підтвердження прав і вольностей Війська Запорізького, відміну залежності православної ієрархії від римокатолицької, надання гетьманові права самостійних дипломатичних зв'язків з Кримом, Молдавією та Волощиною тощо. Більшість із

них, як дослідив Я. Дашкевич, король задовольнив. Невирішеним залишилося релігійне питання, яке, поряд з існуючими соціально-економічними суперечностями та намаганнями польської шляхти відновити в повному обсязі своє панування і гноблення в колишніх маєтках, стало причиною постійних народних заворушень.

Король Речі Посполитої Ян II Казимир (худож. Фредерік Гендрік ван Гове)

Влітку 1663 р. інтереси гетьмана П. Тетері й польського короля збіглися в питанні щодо початку **воєнних дій проти Московії**: перший прагнув за допомогою польського війська поширити свою владу на Лівобережжя й таким чином возз'єднати козацьку Україну, другий хотів відібрати у московитського царя Смоленщину, яка раніше входила до складу Речі Посполитої. У листопаді 20-тисячне польське військо, 24 тис. козаків і 40 тис. татар ввійшли на Лівобережжя, а в січні 1664 р. вони взяли в облогу м. Глухів, що знаходилося неподалік українсько-московитського кордону. Та надалі ***події розгорталися несприятливо*** для нападників. По-перше, проти відновлення польсько-шляхетських порядків виступило населення Лівобережжя. По-друге, похід запорізького кошового І. Сірка проти Кримського ханства значно обмежив татарську допомогу польському королеві. По-третє, на Правобережжі почалося повстання, на придушення якого відправили частину війська на чолі з П. Тетерею. До цього також додалися надзвичайно важкі зимові умови та голод. Переконавшись у неможливості перемоги, король Ян Казимир відмовився від намірів відновити польську владу на Лівобережжі й повернувся до Польщі. Тоді загинув славетний полковник І. Богун, якого розстріляли поляки, звинуативши у зв'язках з новообраним лівобережним гетьманом І. Брюховецьким.

Тим часом розгорялося **повстання у Правобережній Україні**, спрямоване як ***проти Польщі***, так і ***проти гетьмана*** П. Тетері. Придушувати його останньому допомагало польське військо, яке

Польське військо у зимовому поході (худож. М. Шейб)

очолював воєвода С. Чарнецький. Прагнучи помститися за 1648 р., поляки повсюдно палили, грабували, мордували українців, віддавали їх татарам як плату за допомогу. С. Чарнецький навіть наказав розкопати могилу Б. Хмельницького й розкидати його останки. На вимогу П. Тетері поляки заарештували і стратили І. Виговського, якого було звинувачено в організації повстання. Це ж інкримінували Ю. Хмельницькому, митрополитові Й. Нелюбовичу-Тукальському, героєві конотопської облоги полковникові Г. Гуляницькому, котрих посадили до в'язниці.

До повстання, що охопило майже все Правобережжя, у березні 1664 р. долучилася **інтервенція І. Брюховецького**. Витіснивши ворожі війська з Лівобережжя та жорстоко покаравши тих, хто визнав владу польського короля, останній на чолі лівобічних полків і за підтримки московитського війська переніс воєнні операції на правий берег Дніпра, прагнучи поширити свою владу на всю Україну. Однак ця затія ***закінчилася невдачею***. За допомогою поляків і татар П. Тетері вдалося витіснити І. Брюховецького зі своєї території та на певний час придушити основні осередки народного повстання. Наслідком воєнних дій, що тривали протягом 1664 р., стало перетворення Правобережжя на ***згарища й руїни***, щедро политі кров'ю захисників міст і сіл. За приблизними підрахунками дослідників, загинуло близько 100–120 тис. осіб і десятки тисяч було забрано в татарську неволю.

Поведінка П. Тетері та поляків викликала ***загальний осуд*** і ненависть правобережного населення, яке навесні 1665 р. знову піднялося на повстання. На початку червня один із повстанських ватажків, найімовірніше В. Дрозденко, розбив під Брацлавом військо П. Тетері, ледь не захопивши у полон його самого. Після цього невдатний і розчарований гетьман, прихопивши клейноди, корогви

Гетьман Павло Тетеря
на українській поштовій марці

й залишки архіву, ***втік*** до Польщі, а згодом – до Туреччини, де його ***отруїли*** польські аґенти. Зневірившись у московитському царі як ґаранті української державності, П. Тетеря сподівався знайти підтримку в польського короля та кримського хана, але здобув лише прокляття власного народу за завдані руїни. Виявилося, що в існуванні української державності не зацікавлені ні Польща, ні Кримське ханство, ні Московія.

Лівобережжя

У 1660-х рр. Лівобережжя, перебуваючи під впливом московитських правителів, переживало тяжкі руйнівні конфлікти, причиною яких були **міжстаршинські сутички** за гетьманську владу. Каталізатором цієї боротьби, як зазначено вище, став Чуднівський договір, який ще більше загострив громадянську війну, що неминуче вела Українську державу до розколу за територіальним принципом. У квітні 1661 р. наказний (*тимчасовий*) гетьман на Лівобережжі ***Яким Сомко*** зробив першу невдалу спробу домогтися на скликаній неподалік Ніжина Козацькій раді обрання себе гетьманом. Через рік – у квітні 1662 р. – на старшинській раді у м. Козелець він домігся проголошення його «повним гетьманом», але цього разу Московщина визнала вибори недійсними, оскільки шукала собі надійнішого васала. Крім Я. Сомка, за гетьманську булаву на Лівобережжі змагалися ніжинський полковник Василь Золотаренко та кошовий Запорізької Січі І. Брюховецький – демагог, який створив собі імідж переконаного захисника козацьких прав і вольностей, палкий прихильник промосковської орієнтації.

Наказний гетьман
Яким Сомко
(невідом. худож.,
1-ша пол. XIX ст.)

У червні 1663 р. поблизу Ніжина зібралася **Чорна рада** – виборчі збори, в яких взяли участь низове козацтво, селяни та міщанст-

Гетьман Іван Брюховецький
(Худ. В. Штець, 2008 р.)

во. За підтримки запорізьких козаків і черні й під тиском московитського війська на чолі з князем Д. Вєлікоґаґіним гетьманом обрали І. Брюховецького. Його суперники були ув'язнені, а згодом – страчені.

Гетьман **Іван Брюховецький** (1663–1668) – це яскравий представник доби Руїни, один із тих ***авантюристів***, про яких козацький літописець С. Величко писав, що «...для срібла й злата не тільки кожний із них дав би виколоти собі око, але брата й отця свого не пощадив би; то як би мав жаловати матки погибающої України?». З 1648 р. він перебував при дворі Б. Хмельницького як «старший слуга», виховуючи гетьманського сина Юрка та виконуючи окремі доручення. У 1659 р. І. Брюховецького відправили на Запорізьку Січ, щоб заручитися там підтримкою Ю. Хмельницького як претендента на гетьманську булаву. Залишившись на Січі, був обраний кошовим отаманом.

Отримавши гетьманську булаву, І. Брюховецький проводив відверто промосковську політику. Став першим з українських гетьманів, який відвідав Москву. У 1665 р. підписав т. зв. **«Московські статті»**, що значно ***обмежували політичні права*** України, посилювали її залежність від московського уряду: 1) безпосереднє управління військово-адміністративним і фінансово-господарським життям України, за винятком лише козацького стану, було передано царським воєводам; 2) військові залоги на чолі з воєводами мали перебувати в усіх великих містах, зокрема у Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині, Полтаві, Кременчуці, Новгород-Сіверському, Каневі й навіть у фортеці

«Московські статті» 1665 р.

Гетьман Іван Брюховецький
на українській поштовій марці

Кодак на Запоріжжі. Їхнє утримання покладено на українських платників податків; 3) було обмежено право вільного обрання гетьмана, вибори якого могли відбуватися лише з дозволу царя та в присутності московитських представників; 4) українському гетьманові заборонено вступати в дипломатичні відносини з іноземними державами; 5) податки з українського населення, крім козацького стану, мали збирати царські чиновники до московської скарбниці; 6) Київську митрополію підпорядковано московському патріархові.

Московські статті стали важким ударом по українській державності. Всі права, за які завзято боролися попередні гетьмани, І. Брюховецький легковажно втратив. За **зраду національних інтересів** він отримав боярство, численні помістя та за дружину – доньку князя Ю. Долгорукого.

В Україні почало ширитися загальне ***невдоволення*** політикою І. Брюховецького та московитськими порядками. Чашу терпіння українського суспільства переповнили події, пов'язані з **Андрусівським перемир'ям**, укладеним на 13,5 року між Московією і Польщею 9 лютого 1667 р. без участі українських представників. Воно передбачало: 1) поділ України по Дніпру на дві частини: Лівобережжя залишалося у складі Московитської держави, Правобережжя, крім Києва, а також Білорусь приєднано до Польщі; 2) Київ з околицями на 2 роки передавали Московії; 3) Запорізька Січ мала перебувати у спільному володінні обох держав; 4) Московщині повертали Смоленськ і Сіверщину. Отже, Андрусівське перемир'я фактично ***узаконювало поділ України*** між двома хижаками, які прагнули поживитися за чужий рахунок, та створювало значні перешкоди на шляху до збереження Української держави й возз'єднання в її межах усіх земель, де проживали українці.

У відповідь на сваволю московитського уряду та промосковську політику гетьмана І. Брюховецького Лівобережжям прокотилася **хвиля повстань** проти царських залог та їхніх українських прихи-

льників. Відчувши загрозу своїм інтересам, ***І. Брюховецький*** несподівано різко змінив політичну орієнтацію і відкрито виступив проти Московії та очолив проти неї повстання. У січні 1668 р. на таємній старшинській раді в м. Гадяч він висловився за ліквідацію московитської влади на Лівобережжі та перехід України під турецький протекторат. Заручившись підтримкою старшини, І. Брюховецький направив ***посольства*** до турецького султана і кримського хана, а також активізував зв'язки із правобережним гетьманом П. Дорошенком. На початку лютого вибухнуло антимосковитське повстання, в результаті якого до середини березня більшість території Лівобережжя було звільнено з-під влади московського уряду. Однак це не допомогло гетьманові І. Брюховецькому. 18 червня 1668 р. у с. Будища (*нині – Лютенські Будища*) на Полтавщині його замордували власні козаки, незадоволені попередньою промосковською політикою та відмовою зректися гетьманства на користь П. Дорошенка.

Мапа розподілу України за Андрусівським договором 1667 р.

3. Боротьба гетьмана Петра Дорошенка за незалежність і територіальну цілісність Української держави

У середині 1660-х рр. Українська держава внаслідок міжстаршинських усобиць опинилася перед повною катастрофою. Її фатальний розкол на дві окремі частини дедалі поглиблювався.

*Характеризуючи **тодішню ситуацію**, М. Костомаров зазначав: «Українська справа явно гинула. Невдача за невдачею знищила надії, й люди позбулися віри в свою справу, в свою мету. Виникла думка, що тої мети взагалі не можна досягти. Через те зникла во-*

ля й терпеливість, слабшала любов до рідного краю, до громадського добра. Патріотичні вчинки й жертви показувалися даремними. Особисті приватні інтереси переважали всі чесні й патріотичні пориви. Своє власне хатнє лихо для кожного ставало непомірно тяжким. Кожен почав дбати тільки про себе самого. Людські душі дрібнішали, ставали вбогі, розум притуплювався під вагою тяжкого шукання шляху до порятунку. Все, що було колись дороге, святе, тепер продавалося щораз дешевше. За героя часу вважали того, хто серед загальної колотнечі вмів зберегти себе самого, вирінути з болота анархії, потопивши в ньому другого, забезпечити себе самого, погубивши інших...».

І все ж серед цього безладу й зневіри знайшовся **лідер**, мета життя якого полягала в об'єднанні всіх українських земель у складі незалежної держави. Це був П. Дорошенко – син козацького полковника на ім'я Дорофій, онук славного гетьмана Михайла Дорошенка, який загинув у війні з кримськими татарами в 1628 р.

Зміцнення позицій

Петро Дорошенко народився 1627 р. у Чигирині. Здобув ґрунтовну освіту, ймовірно, у Києво-Могилянській колегії, добре знав польську і латинську мови, історію, риторику. Був одним із небагатьох козаків, які восени 1647 р. разом із Б. Хмельницьким вирушили на Запоріжжя. В ході Національної революції ***виконував важливі доручення***, в т. ч. дипломатичного характеру, посідав значне місце в козацькій військовій ієрархії, зокрема в останній час обіймав посаду черкаського полковника. Після втечі П. Тетері до Польщі, у серпні 1665 р. П. Дорошенка обрали гетьманом (1665–1676). У боротьбі за гетьманську булаву він ***переміг*** двох сильних суперників – брацлавського полковника Василя Дрозденка та енергійного медведівського сотника Степана Опару.

Портрет гетьмана Петра Дорошенка (невідом. худож., 2-га пол. XIX ст.)

Вважаючи своєю ***головною метою*** визволення й об'єднання всіх українських земель в єдиній незалежній державі, новообраний гетьман змушений враховувати тогочасні несприятливі реалії. Україна була роз-

колота на дві частини, кожну з яких контролювали відповідно Московія і Польща, та надзвичайно спустошена, зокрема Правобережжя втратило щонайменше 65–70% населення. Насамперед необхідно було зміцнити гетьманську владу на Правобережній Україні, заручитися підтримкою народу, а тоді приступати до реалізації основного завдання.

Митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський (мал. Л. Зубчанінова)

Прагнучи стабілізувати **внутрішнє становище** на Правобережжі, П. Дорошенко за підтримки київського православного митрополита Йосифа Нелюбовича-Тукальського провів важливі ***реформи***: 1) відновив скликання козацьких рад, сподіваючись таким чином зміцнити єдність суспільства; 2) щоб не бути заручником частої зміни настроїв козацької старшини, створив регулярне 20-тисячне наймане військо т. зв. «сердюків» (*з тур. «відчайдухи»*), що стало його особистою ґвардією й відзначалося хоробрістю та відданістю; 3) для зміцнення фінансової системи встановив на кордоні нову митну лінію і почав карбувати власну монету; 4) здійснював заходи на утвердження в державі козацького типу господарства й недопущення до маєтків польських панів і урядовців; 5) проводив енергійну колонізацію спустошених окраїн Правобережжя, утворив з цією метою новий Торговицький полк на степовому прикордонні. Гетьман активно підтримував заходи митрополита Й. Нелюбовича-Тукальського, спрямовані на створення окремого Українського патріархату, котрий міг би стати важливим політичним чинником утвердження незалежної держави.

Активною була **зовнішньополітична діяльність** правобережного гетьмана. Демонструючи на перших порах свою лояльність до ***Польщі***, він сподівався на її допомогу в справі возз'єднання козацької України, домагався поступок щодо виведення з української території польських залог, скасування унії, повернення православній церкві захоплених храмів і майна, відновлення всіх прав і вольностей Війська Запорізького тощо. Хоча було зрозумілим, що замирення з Польщею є тимчасовим тактичним кроком, адже напри-

кінці лютого 1666 р. на старшинській раді було ухвалено запропоновану П. Дорошенком програму, яка передбачала «...вигнати всіх ляхів із України до Польщі», а далі ***йти на лівий берег Дніпра***, щоб об'єднати його з Правобережною Україною під однією булавою. Та воювати самотужки проти таких потужних держав, як Польща й Московія, було неможливо, потрібні були союзники. Гетьман розпочав діалог із ***Кримським ханством*** про військовий союз і Туреччиною – про політичний протекторат. Перша проба сил, щоправда невдала, відбулася в липні – серпні 1666 р., коли, користуючись великим повстанням, що спалахнуло на Лівобережжі у Переяславському полку проти ***московитської політики*** та влади І. Брюховецького, П. Дорошенко намагався поширити свій вплив на лівобережні землі. Однак І. Брюховецький надіслав проти повстанців вірні йому полки і все потонуло в крові.

Воєнні дії проти Польщі

Восени 1666 р. правобережний гетьман, очевидно, отримавши перші звістки про зміст московитсько-польських переговорів, які відбувалися в с. Андрусове на Смоленщині й фактично загрожували міжнародним поділом Української держави, вдався до прямого **розриву відносин із Польщею**. Маючи намір звільнити Правобережжя, щоб де-факто вивести його за рамки Андрусівських перемовин і таким чином перетворити на базу для боротьби за об'єднання розшматованої України, він насамперед вирішив не допустити розташування у Брацлавщині 6-тисячного польського війська. 19 грудня в бою під містечком Браїлів (*нині – селище Жмеринського р-ну Вінницької обл.*) із допомогою татар вщент розгромив це військо, а далі розпочав облогу польської залоги в Чигирині. Одночасно П. Дорошенко активізував **переговорний процес із турецьким султаном**, погоджуючись на протекторат останнього за умови визнання Української держави та згоди надати військову допомогу.

Розрив з Польщею прискорив укладення Андрусівського перемир'я, яке викликало нову хвилю народного невдоволення як на Правобережній, так і на Лівобережній Україні. За таких умов **П. Дорошенко запропонував** скликати загальноукраїнську Чорну раду на Росаві, обрати спільного гетьмана, згодившись при цьому скласти свої повноваження і визнати владу новообраного керівника єдиної Української держави. Однак на таке не погодилися І. Брюховецький і більшість лівобережної старшини.

П. Дорошенко вирішив діяти самостійно. Запросивши на допомогу татар, він восени 1667 р. ***відтіснив поляків*** із Поділля і дійшов до Галичини. Уперше після Б. Хмельницького було зроблено реальну спробу ввести до складу Української держави західноукраїнський регіон. ***Вирішальні події*** розвивалися поблизу с. Підгайці на Тернопільщині, де 24-тисячне козацьке військо разом із кількома десятками тисяч татарської орди та 3 тис. турецьких яничарів, маючи п'ять десятків гармат, оточили 15-тисячне регулярне польське військо й кілька тисяч озброєної челяді. Близько двох тижнів тривала облога. Перемога була близькою, але на заваді стала ***недолуга політика І. Сірка***, який, відмовляючись визнати П. Дорошенка гетьманом України, разом із запорожцями напав на Крим. Дізнавшись про це, татари пішли на мирову з поляками, отримавши дозвіл брати ясир з українських земель. П. Дорошенку нічого не залишалося, як також підписати 19 жовтня ***договір***, який передбачав визнання підданства королю, дозвіл шляхті повертатися до маєтків тощо. Водночас Польща змушена була визнати автономію Правобережної України, встановивши українсько-польський кордон по р. Горинь.

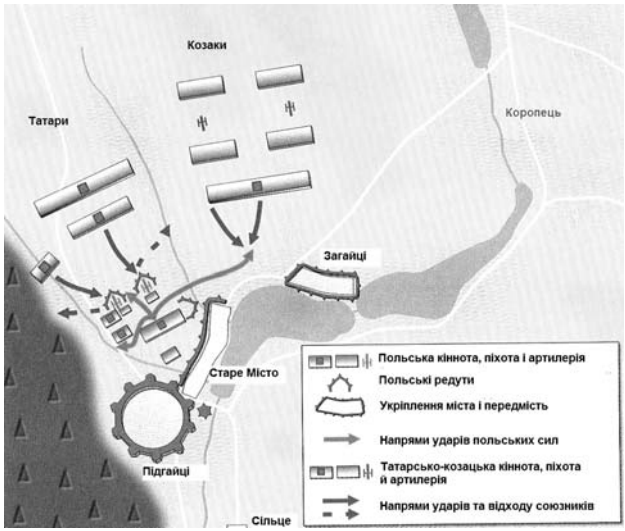

Схема битви під Підгайцями 1667 р.

Возз'єднання Козацької України

Зазнавши невдачі в справі возз'єднання українських земель у боротьбі з Польщею, П. Дорошенко вирішив спробувати щастя на **переговорах з Московією** наприкінці 1667 – на початку 1668 р. Йшлося про перехід під московитську протекцію за умови дотримання царським урядом певних ґарантій:

1) сприяння реальному об'єднанню всіх українських земель, у т. ч. міст Перемишль, Ярослав, Львів, Галич, Володимир; 2) вивід московитських воєвод та інших урядників з України; 3) відмова Московії від збору податків на українських землях; 4) підтвердження прав і вольностей Війська Запорізького; 5) визнання гетьманом обох боків Дніпра П. Дорошенка. Однак Московія не ризикнула опинитися віч-на-віч з об'єднаною Україною на чолі з енергійним гетьманом, воліючи дотримуватися Андрусівського перемир'я.

У середині 1668 р. склалися сприятливі обставини для реалізації політичної програми гетьмана П. Дорошенка. В результаті **антимосковського повстання на Лівобережжі** більшу його частину було звільнено від московитського війська. Рішучішими стали дії Туреччини, яка заявила про згоду взяти Україну під свою протекцію. За таких умов правобережний гетьман, заручившись підтримкою татар та значної частини лівобічної старшини і козацтва, здійснив **похід на Лівобережну Україну**. Після вбивства І. Брюховецького Козацька рада обрала П. Дорошенка ***гетьманом возз'єднаної Української держави***. Це був момент його найбільшого тріумфу. Діючи рішуче, він взяв під контроль майже все Лівобережжя, розмістив у найважливіших містах свої залоги. Практично все українське суспільство підтримувало його дії, спрямовані на відновлення незалежної соборної Української держави. Митрополит Й. Нелюбович-Тукальський розпорядився, щоби в українських церквах поминали не московитського царя, а «...благочестивого і Богом даного гетьмана Петра».

Гетьман Петро Дорошенко
на українській поштовій марці

Однак успіх тривав недовго, незабаром почалися ***невдачі***. Ні Московія, ні Польща не збиралися миритися з втратою українських земель. П. Дорошенко довідався про вторгнення польських підрозділів на Брацлавщину, тому 18 липня був змушений покинути Лівобережжя, залишивши там наказним гетьманом чернігівського полковника Д. Многогрішного, та повертатися на правий берег, щоб рятувати ситуацію. На Правобережжі він отримав ще одну ***ли-***

ху звістку: претензії на гетьманську булаву заявив запорізький писар П. Суховій. Його підтримували Запоріжжя, незадоволене вбивством їхнього ставленика І. Брюховецького, та Кримське ханство, яке усвідомлювало, що у разі відновлення міцної Української держави воно втратить можливість безкарно її грабувати. Та ***найдошкульнішого удару*** П. Дорошенко отримав із Лівобережжя, де в жовтні 1668 р. більшість старшин на чолі з наказним гетьманом Д. Многогрішним перейшли на бік Московії. Незабаром останнього було обрано гетьманом Лівобережної України. Українська держава знову розпалася на два гетьманства.

Петро Суховій

Під турецьким протекторатом

Такий перебіг подій змусив П. Дорошенка до тіснішого **зближення з Туреччиною**. В березні 1669 р. у Корсуні було скликано Генеральну старшинську раду, в якій взяли участь також представники Лівобережжя, Запоріжжя, колишній гетьман Ю. Хмельницький. Підтвердивши пожиттєвий характер гетьманства П. Дорошенка, рада схвалила прийняття турецького протекторату, однак, відмовилася присягнути султанові, зіславшись на необхідність скликання для цього Чорної ради. Тексту ***українсько-турецької угоди*** не збереглося, але аналіз інших джерел того часу засвідчує, що Українська держава мала об'єднати у своєму складі всі українські землі від Вісли, Перемишля й Самбора на Заході до Севська і Путивля на Сході; передбачалися ґарантії забезпечення національно-політичних і релігійних прав України.

Прийняття турецького протекторату не полегшило становища правобережного гетьмана. Як і раніше, багато клопоту завдавав **Петро Суховій**, обраний «запорізьким гетьманом» (1668–1669). Декларуючи ідею незалежності козацької України від Речі Посполитої та Московитської держави, він уклав ***договір із кримським ханом***, який допомагав йому в боротьбі з гетьманом П. Дорошенком, мав підтримку Запоріжжя, згодом на його бік перейшла частина правобережних полків, а також Ю. Хмельницький, що знову мріяв про булаву. У серпні 1669 р. замість П. Суховія від імені

Гетьман Михайло Ханенко (копія XIX ст. з портрета, вміщеного у Літописі Самійла Величка)

частини правобережних полків новим гетьманом було проголошено уманського полковника **Михайла Ханенка** (1669–1674), який був прихильником утвердження козацької республіки під ***протекторатом польського короля***. З цього часу П. Дорошенко змушений був протягом кількох років вести проти нового підступного супротивника боротьбу, яка виявилася ще запеклішою, ніж із П. Суховієм. Як зазначав один із дослідників, «...між собою українці воюють, здається, з більшим завзяттям, як із чужинцями, котрі приходять на їхню землю й успішно її грабують, плюндрують та поневолюють».

Витрачаючи чимало сил для боротьби проти політичних противників на Правобережжі, **П. Дорошенко** змушений був уникати відкритого протиборства з Польщею і Московією, прагнув налагодити ***конструктивний діалог із лівобічним гетьманом Д. Многогрішним***, закликав того залишатися «в братерському союзі», щоб разом вирішувати долю Вітчизни. Особливе занепокоєння у П. Дорошенка викликала пасивність турецького султана щодо допомоги в справі відновлення територіальної цілісності Української держави. Він здійснив ще одну спробу порозуміння з польським урядом. До середини 1670 р. під його керівництвом було розроблено своєрідний ***проєкт українсько-польського договору***, який, на думку дослідників, передбачав встановлення конфедеративного зв'язку Української держави з Річчю Посполитою, а також розширення її території за рахунок частини Подільського воєводства, Волині й Полісся – кордон мав проходити по р. Горинь. Проте під час узгодження договору в Острозі польська делеґація відмовилася йти на такі значні поступки українцям. Прагнучи запобігти утвердженню незалежності Української держави, послабити позиції П. Дорошенка та розпалити міжусобну боротьбу серед старшини й козацтва, ***Польща скористалася послугами М. Ханенка***, який пропонував набагато скромніші умови підданства. Вона визнала останнього правобережним гетьманом і 2 вересня підписала з ним т. зв.

«Острозьку угоду», що фактично відновлювала в Україні становище, яке існувало до 1648 р.

Після укладення Острозької угоди поляки спільно з М. Ханенком розпочали наступ на Правобережжя, захопивши до кінця жовтня 1671 р. майже всю Брацлавщину. В грудні **турецький султан Магомет IV** нарешті згадав про своє союзницьке зобов'язання й ***прислав на допомогу П. Дорошенку*** 26 тис. татар і кілька тисяч турків, а на початку червня наступного року вирушив у похід на чолі 100–120-тисячної армії. Протягом кількох місяців союзники оволоділи Поділлям, Волинню і частково Галичиною до Львова, змусивши польського короля 18 жовтня 1672 р. підписати **Бучацький мирний договір** (*нині – м. Бучач Тернопільської обл.*). Його основними положеннями були: 1) визнання Польщею Української держави «в старих кордонах». З її території виводили всі польські залоги; 2) Поділля з Кам'янцем і частина Галичини з Чортковом відходили до Туреччини; 3) військо М. Ханенка мало або вибратися за межі козацької України, або залишитися за умови «статечної поведінки»; 4) Польща зобов'язувалася сплатити Туреччині контрибуцію та виплачувати щорічну данину.

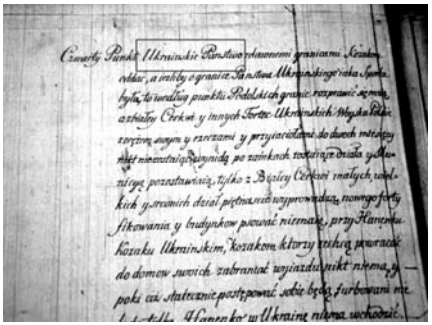

Сторінка оригіналу Бучацького договору 1672 р. (Бібліотека князів Чарторийських у Кракові. Фото Т. Чухліба)

Умови договору ***негативно вплинули*** на настрої П. Дорошенка. Адже вони обмежували терени Української держави лише Брацлавщиною і Південною Київщиною. Волинь, Північна Київщина і Галичина й надалі мали залишатися у складі Речі Посполитої, яка до того ж відмовилася ратифікувати Бучацьку угоду та виводити свої залоги з української території. Непокоїла також поведінка Туреччини, яка почала домагатися зруйнування в Україні фортець, роззброєння населення, виплати данини тощо. Розчарувавшись у турецькій протекції, гетьман прагнув знайти порозуміння то з Польщею, то з Московщиною, домагаючись від них широких автономних прав для України. Однак переговори з цими державами

не увінчалися успіхом. ***Безвихідь*** посилювалася продовженням безкінечних воєнних дій між Туреччиною, з одного боку, Польщею й Московією – з іншого, що велися на українських землях. Правобережна Україна перетворювалася на згарища і руїни. Населення сотнями й тисячами втікало на Запоріжжя, Слобожанщину, Лівобережну Україну, де політична ситуація була відносно стабільною.

4. Поразка революції

Причиною лиха на Правобережжі народ вважав невдалу політику гетьмана П. Дорошенка. Його становище стало критичним: він втратив довір'я українського суспільства; його почали залишати раніше вірні йому підрозділи сердюків, соратники і навіть родичі.

Зречення гетьманства Петром Дорошенком

Важким ударом для П. Дорошенка була смерть порадника та найближчого друга митрополита Й. Нелюбовича-Тукальського. Загострення ситуації вміло використали московитський уряд і тодішній лівобічний гетьман І. Самойлович. Відправлені ними в 1674 р. на Правобережжя війська були підтримані залишками місцевого населення. Десять правобічних полків присягли на вірність Москві, М. Ханенко добровільно здав гетьманську булаву І. Самойловичу, якого на короткий час проголосили гетьманом «обох боків Дніпра». ***Змушений також був капітулювати П. Дорошенко***. 19 вересня 1676 р. він, не реалізувавши головну мету свого життя – об'єднати розтерзані українські землі в єдину неза-

Каплиця над могилою П. Дорошенка
(с. Ярополець під Москвою (Московія))

лежну державу, зрікся булави на користь лівобережного гетьмана. Завершилася політична кар'єра великого патріота, одного з найвизначніших діячів козацької епохи.

Після ***зречення гетьманства*** П. Дорошенко поселився у с. Сосниця на Чернігівщині, та через деякий час на вимогу царського уряду змушений був переїхати до Москви. В 1679–1682 рр. служив воєводою у м. В'ятка, а останні роки життя провів у с. Яропольче під Москвою, де й помер у 1698 р. «Небагато у вітчизняній історії було державних діячів, які б, – за словами В. Степанкова, – так палко любили Україну й хотіли їй добра, а разом з тим своєю діяльністю, всупереч політичним планам і намірам, завдали їй таких важких ран».

Третє гетьманування Юрія Хмельницького

Однак зречення П. Дорошенка від гетьманства не привело до об'єднання українських земель під булавою І. Самойловича. Цього не допустила Туреччина, яка проголосила гетьманом Правобережжя **Ю. Хмельницького** (1677–1681). Після звільнення з польської в'язниці Юрій брав участь у поході на татар, потрапив у полон і шість років відсидів у тюрмі в Константинополі. Несподівано турки звільнили його, дали до рук гетьманську булаву і присвоїли помпезний титул «князя Сарматії та України, володаря Війська Запорізького».

У 1677–1678 рр. разом з турками Ю. Хмельницький двічі здійснював виправи на Чигирин. Не здобувши однозначної перемоги в ***Чигиринських походах***, він організував напад на Лівобережжя. Проте успіху не домігся, і змушений був задовольнитися лише невеликою, відведеною йому турками частиною Поділля, де за столицю обрав містечко Немирів. Він встановив ***деспотичне управління***, обкладав населення важкими податками, через що не мав підтримки, втрачав навіть близьких порадників і співробітників. Врешті турки у 1681 р. покарали його, стративши у Кам'янці-Подільському.

Гетьман Юрій Хмельницький
на українській поштовій марці

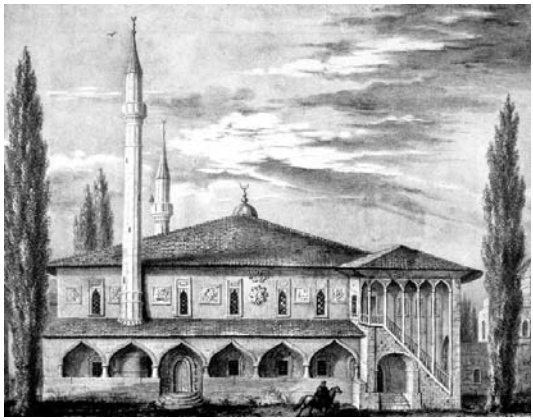

Бахчисарайський палац у XIX ст. (літографія)

Відтоді Правобережна Україна втратила рештки політичної й економічної самостійності. За укладеним 23 січня 1681 р. **Бахчисарайським перемир'ям,** українські землі поділили між Туреччиною, Кримським ханством і Московитською державою: 1) Лівобережну Україну, Київ і Запоріжжя залишили за Московщиною; 2) Південну Київщину, Брацлавщину і Поділля віддали під владу Туреччини; 3) татари зберегли право кочувати в південних степах України.

Міждержавний поділ України

16 травня 1686 р. загарбники санкціонували поділ України **«Вічним миром»**, яким підтвердили Андрусівське перемир'я 1667 р. між Річчю Посполитою і Московитською державою. Новий договір ***передбачав***: 1) Річ Посполита визнала за Московією Лівобережну Україну, Київ, Запоріжжя, Чернігово-Сіверську землю з Черніговом і Стародубом (*за відмову від претензій на Київ Польща отримала 146 тис. руб. компенсації*); 2) Брацлавщину і Південну Київщину оголосили нейтральною незаселеною зоною між Польщею та Московією; 3) Північну Київщину, Волинь і Галичину віддали Польщі, а Поділля залишили під владою Туреччини (*в 1699 р. Поділля було приєднано до Польщі*); 4) Московитська держава анулювала попередні договори з Туреччиною і Кримським ханством, вступила до антитурецької «Священної Ліги» (*Польща, Австрія, Венеція і Ватикан*) і зобо-

Медаль із нагоди Вічного миру 1686 р. (Польща, XVII ст.)

в'язалася організувати воєнний похід проти Кримського ханства.

Отже, Українська національна революція 1648–1686 рр. зазнала **поразки**, причинами якої насамперед були ***зовнішня агресія*** та внутрішня ***міжусобна боротьба***. Українцям, незважаючи на ***величезні втрати*** (під час воєнних дій, голодувань, епідемій, захоплень в ясир, переселень), які, згідно з даними дослідників, становили близько 65–70% (*у Правобережній Україні цей показник досягав 85–90%*), або 3,2–3,5 млн осіб від приблизно 5 млн мешканців етноукраїнських земель Речі Посполитої, так і не судилося створити в етнічних межах свого проживання незалежну соборну державу. Вдалося лише зберегти державні інституції на території Лівобережжя, яке на правах автономії входило до складу Московщини.

Лекція VIII

ОБМЕЖЕННЯ АВТОНОМІЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVII – XVIII ст.

1. Становлення Гетьманщини. Іван Мазепа та Пилип Орлик

Після занепаду Правобережної України дедалі більшого значення набував новий політичний центр, що зорганізувався на Лівобережжі й увійшов у наукову літературу за назвою **«Гетьманщина»**. Як окреме державне утворення у формі ***автономії*** в складі Московського царства вона існувала від часу поділу Української держави на два гетьманства в 1663 р. до скасування в 1764 р. інституту гетьманства, а на початку 1780-х рр. – і полкового адміністративного устрою. У Гетьманщині майже в незмінному вигляді збереглися ті атрибути національної державності, що склалися в роки Української революції. Її ***територію*** в адміністративному відношенні було поділено на 10 полків зі столицею у Гадячі, а згодом – у Батурині та Глухові. Вища ***влада***, як і раніше, належала гетьманові, котрого обирала Козацька рада з осіб, раніше визначених стар-

шиною. Дорадчим органом при ньому була Генеральна старшинська рада, до якої належали генеральні обозний, суддя, писар, підскарбій, бунчужний, осавул і хорунжий. Безпосереднє ***політичне керівництво*** в Гетьманщині після невдалого правління І. Брюховецького перейшло до людей, які вважали *головними завданнями:* 1) забезпечення своїх соціальних здобутків; 2) захист автономії України; 3) зміцнення відносин із Московщиною.

Фраґмент мапи України Ґ. Боплана (гравюра В. Гондіуса. 1640-ві рр.)

Гетьманщина зберігала свою судову систему, мала власні збройні сили. Водночас спостерігалося поступове зміцнення ***московитської присутності*** та послідовне обмеження компетенції місцевих органів влади. Головними провідниками московитського наступу на автономні права Гетьманщини на перших порах були так званий Малоросійський приказ, що відав українськими справами в царському уряді, та воєводи – представники останнього на місцях.

Дем'ян Многогрішний

Після смерті лівобічного гетьмана І. Брюховецького його наступником обрали Дем'яна Многогрішного (1668–1672). Він походив із селянської родини з м. Короп на Чернігівщині. Але, як і тисячі інших селян, у роки революції покозачився і зажив неабиякої слави, дійшовши до посади полковника Чигиринського, а згодом – Чернігівського полку. Радо сприйняв повідомлення про возз'єднання українських земель під булавою гетьмана П. Дорошенка, з яким був близько знайомий з початку революції. В 1668 р., після від'їзду на Правобережжя, П. Дорошенко залишив Д. Многогрішного на Лівобережній Україні **наказним ге-**

Гетьман Дем'ян Многогрішний (худож. Г. Васько)

тьманом і доручив йому завершити визволення краю. Однак наступ московитських військ, відсутність воєнної допомоги від П. Дорошенка, який порадив захищатися своїми силами, потужні залоги московитів у містах, тиск промосковськи налаштованої частини старшини і православного духовенства, особливо архієпископа чернігівського Л. Барановича, примусили Д. Многогрішного піти на ***переговори з царським урядом***. У грудні на старшинській раді в Новгород-Сіверську його обрали лівобережним гетьманом, а в березні 1669 р. цей вибір підтвердила Козацька рада у Глухові. Д. Многогрішний присягнув на вірність московитському цареві й підписав т. зв. **«Глухівські статті»**, які скасовували умови Московського договору 1665 р. та декларували права України на основі статей Б. Хмельницького, але зі ***значним обмеженням*** української автономії: 1) московитські воєводи залишалися в п'яти українських містах (Києві, Переяславі, Чернігові, Ніжині, Острі) без права втручатися в місцеві справи; 2) податки мав збирати гетьманський уряд; 3) козацький реєстр становив 30 тис. осіб; 4) для приборкання непокірних створено т. зв. «компанійські полки»; 5) заборонено відносини України з іноземними державами.

Копія 1-го аркуша «Глухівських статей»

Після обрання гетьманом Д. Многогрішний намагався проводити політику, спрямовану на **захист державних інтересів** України. Домігся, щоб Київ з округою, незважаючи на умови Андрусівського перемир'я 1667 р., залишився у складі Гетьманщини. Опираючись на полки компанійців, прагнув ***зміцнити гетьманську владу***, поступово послаблюючи політичну роль козацької старшини, без якої проводив переговори, сам надавав і відбирав військові посади, без суду карав навіть полковників, рішуче придушував усілякі вияви сваволі й непослуху. Відновив зв'язки з П. Дорошенком, вів з ним ***таємні переговори*** про можливість переходу Лівобе-

режної України під протекторат Туреччини. Така політика викликала невдоволення як частини старшинської верхівки, так і московського уряду. В березні 1672 р. група амбітних старшин, серед яких був і майбутній гетьман І. Самойлович, порозумівшись з московитами, захопили сонного гетьмана і вивезли з Батурина в Москву. Там його було **звинувачено в зраді**, зокрема за незадоволення московитською політикою в Україні та відносини з П. Дорошенком, і після жорстоких катувань засуджено до смерті. Уже під катівською сокирою Д. Многогрішного і його брата було помилувано, вислано в ***Сибір*** і ув'язнено в Іркутській тюрмі. У 1688 р. колишнього гетьмана звільнили, після чого він певний час перебував на військовій службі в Забайкаллі. У 1696 р. постригся вченці одного з тамтешніх монастирів, де й помер.

Гетьмана Дем'яна Многогрішного ведуть на муки

Іван Самойлович

Побоюючись сильної гетьманської влади, старшина три місяці зволікала з виборами наступника Д. Многогрішного. Лише в червні 1672 р. поблизу Конотопа новим гетьманом обрали генерального суддю Івана Самойловича (1672–1687). Царські представники поновили з ним договір – т. зв. **«Конотопські статті»**, які доповнювали Глухівські 1669 р. деякими додатками про ***обмеження*** гетьманської влади: 1) новообраному гетьманові заборонили без царського указу й старшинської ради висилати посольства до іноземних держав і, особливо, під-

Гетьман Іван Самойлович (худож. Н. Павлусенко)

тримувати відносини з гетьманом П. Дорошенком; 2) козацькі посли не мали права брати участь у переговорах з представниками польського уряду в Москві у справах щодо Війська Запорізького; 3) лівобережним полкам було заборонено надавати військову допомогу Правобережній Україні в її боротьбі проти Польщі; 4) гетьман не мав права позбавляти старшину посад або карати без згоди старшинської ради чи вироку військового суду; 5) скасовано компанійські полки, що були реальною військовою силою, на яку міг опертися гетьман.

Новий володар гетьманської булави був сином священника, за що отримав прізвисько Попович, освічений і розумний, закінчив Києво-Могилянську колегію. У своїй політиці **опирався на старшину**, щедро роздаровуючи їй землі, створив корпус молодших офіцерів для дітей старшини, всі питання вирішував зі старшинською радою, формуючи **аристократичний характер держави**. За його 15-річне гетьманування утверджено державні форми Гетьманщини, що проіснували майже століття. І. Самойлович, безперечно, був українським патріотом і мріяв про якнайбільшу самостійність України, зокрема у 1668 р. підтримав гетьмана І. Брюховецького і взяв участь у повстанні проти засилля московитських воєвод в Україні. Він вважався добрим політиком й адміністратором, але, за словами історика Д. Дорошенка, був занадто **честолюбною людиною**, яка не вміла і не хотіла жертвувати інтересами особистої кар'єри для загального добра. Нерідко він робив усе, що вимагав від нього московський уряд, але за це випрошував для себе нові маєтки. Таким самим шляхом ішла й козацька старшина.

У **політичній діяльності** гетьман приділяв значну увагу об'єднанню всіх козацьких земель під своєю булавою, виступив проти намагань ***Запоріжжя*** проводити окрему політику. Вороже ставився до ***Польщі*** й не довіряв їй, обстоював порозуміння з ***Туреччиною й Кримом***. Не хотів ділитися владою з П. Дорошенком, тому наполягав перед московським урядом на війні з правобережним гетьманом. У березні 1674 р. І. Самойловича проголосили гетьманом обох боків Дніпра, а у вересні 1676 р. П. Дорошенко вручив йому ***гетьманські клейноди***. Однак через два роки його разом із московитськими союзниками витіснили з Правобережжя турки. У 1679 р. за наказом І. Самойловича з Правобережної України, яка почала залюднюватися, було переселено на Лівобережжя тисячі людей,

щоб не дати Ю. Хмельницькому можливості черпати для себе нові сили. Це був відомий в історії ***«великий згін»***, унаслідок якого майже вся Київщина перетворилася в пустелю.

Кримська кампанія 1689 р.

Новим ударом по сподіваннях І. Самойловича об'єднати Україну став ***«Вічний мир»***, укладений у 1686 р. між польським та московитським урядами. Гетьман рішуче виступив проти цього договору, насамперед проти передання полякам Правобережжя та Західної України. Він також не хотів знищення Кримського ханства, яке залишалося чи не єдиним його ймовірним союзником. Проте навесні 1687 р. І. Самойлович на чолі 50-тисячної армії змушений був вирушити в **похід проти Криму** разом із 150-тисячним московитським військом під проводом князя В. Ґоліцина. Але татари підпалили степ і унеможливили їхнє дальше просування.

Відповідальність за кримську невдачу звалили на гетьмана І. Самойловича. У цьому ***були зацікавлені*** як московитські воєводи на чолі з В. Ґоліциним, які б отримали можливість реабілітувати себе за невдало проведену операцію, так і українська старшина, що була невдоволена користолюбством гетьмана, роздачею посад за родинним принципом, підпорядкуванням ним у 1685 р. української церкви московському патріархові тощо. Багатьох приваблювали значні багатства, якими володів І. Самойлович, і прагнення поживитися ними у разі усунення його від гетьманства. У доносі, поданому старшиною В. Ґоліцину, І. Самойловича звинуватили в прагненні відірвати Гетьманщину від Московії, зв'язках із татарами, підпаленні степу та інших гріхах. Як наслідок, його було заарештовано, ***позбавлено гетьманства*** і разом із родиною, крім сина Григорія – чернігівського полковника, якого по-звірячому закатували,

відправлено на заслання до Сибіру. Гетьманські багатства конфіскували і більшу частину забрали до царської казни.

Гетьман Іван Самойлович
на українській поштовій марці

Отже, гетьман І. Самойлович, як і його попередник Д. Многогрішний, став жертвою змови старшини, яка не без московського впливу знову зрадила Україну, промінявши її загальнодержавні інтереси на свої станові.

Іван Мазепа

Після арешту І. Самойловича в князя В. Ґоліцина відбулася нарада з козацькими старшинами. На ній домовилися, що **новим гетьманом** стане генеральний осавул І. Мазепа, котрий належав до групи козацької старшини, незадоволеної політикою попереднього гетьмана, і мав давні зв'язки з В. Ґоліциним, а також що всіх учасників змови проти І. Самойловича підвищать у ранґах. 25 липня 1687 р. над р. Коломак (*тепер – Харківська обл.*) гетьманом обрали Івана Мазепу (1687–1709), який присягнув цареві на вірність і підписав нові т. зв. **«Коломацькі статті»**. Вони ***обмежували і навіть у дечому ліквідовували*** самостійну економічну, соціальну та зовнішню політику України: 1) владу гетьмана було зведено до поліційних функцій – стежити і сприяти виконанню численних царських заборон. Його позбавили права усувати з посад без царського дозволу вищу старшину, а старшин – скидати гетьмана. До того ж козацьку старшину зобов'язали наглядати і доносити на гетьмана царському урядові; 2) було заборонено міждержавні відносини України. Листи й документи від сусідніх держав наказано, не розкриваючи, надсилати до Москви; 3) українське військо, що нараховувало 30 тис. осіб, зобов'язане було брати участь у військових експедиціях Московії; 4) у гетьманській столиці – Батурині мав перебувати московитський стрілецький полк; 5) українським купцям «под жорстоким наказанням» заборонено торгувати в Московщині, а також із

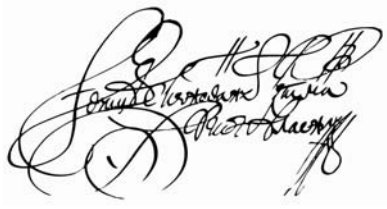
Особистий підпис Івана Мазепи

Кримом. Українців під загрозою смерті зобов'язали брати від царських вояків знецінені московитські гроші; 6) вперше законодавчо було сформульовано вимогу злиття українського народу з московитами, для досягнення чого рекомендовано заохочувати змішані шлюби.

Гетьман Іван Мазепа
(комп'ютерна реконструкція зовнішності на підставі 4-х найдостовірніших портретів, 2016 р.)

Іван Мазепа – один із **найвидатніших політичних діячів** України – народився у 1639 р. у с. Мазепинці на Київщині в українській шляхетській родині. ***Навчався*** у Києво-Могилянській колегії, а також єзуїтській колегії у Варшаві. Протягом 1656–1659 рр. проживав за кордоном, де у Німеччині, Італії, Франції та Нідерландах вивчав військову справу, дипломатію, іноземні мови (володів польською, латинською, московитською, татарською, італійською, французькою мовами). У 1659–1663 рр. перебував ***на службі*** при дворі польського короля, після чого повернувся в Україну. Під час боротьби між претендентами на гетьманську булаву підтримав П. Дорошенка. У 1669 р. очолив його особисту охорону, ставши ротмістром надвірної хоругви козаків. Завдяки особистим ***здібностям*** незабаром став генеральним писарем. У 1674 р. брав участь у переговорах між гетьманами П. Дорошенком та І. Самойловичем. Під час дипломатичної місії до Криму й Туреччини був захоплений у дорозі кошовим отаманом І. Сірком і переданий І. Самойловичу. В 1682 р. Мазепа посів посаду генерального осавула в уряді лівобережного гетьмана. Як представник Гетьманщини був учасником переговорів із Московією, Кримським ханством, Туреччиною, Річчю Посполитою.

Ставши гетьманом, **І. Мазепа прагнув** об'єднати в єдиний державний організм усі українські землі. Його ***ідеалом*** була станова держава західноєвропейського типу зі збереженням традиційного козацького устрою. Відповідно до цього він дбав про формування в Україні аристократичної верхівки, надаючи козацькій старшині значні землеволодіння, нові права та привілеї. Тисячі селян вільних військових сіл опинилися в руках нових панів. В Україні від-

бувалося зародження дворянства – зі спадковою владою, титулами, землями і залежними селянами. Це викликало незадоволення у середовищі окремих суспільних груп.

Еліта козацької України:
гетьман України, полковник українського полку та знатний український шляхтич

Деякі заходи І. Мазепи, спрямовані на захист козаків, міщанства, духовенства, селянства, зокрема обмеження панщини двома днями на тиждень, не привели до усунення соціальних суперечностей і консолідації українського суспільства. Як засвідчило майбутнє, саме ***соціальна політика*** гетьмана стала помилкою фундаментального характеру. У найвирішальніший момент широкі маси козаків і селян не підтримали планів І. Мазепи.

Значною мірою планам творення нової аристократичної верстви була підпорядкована **культурно-просвітницька діяльність** гетьмана. Він піклувався станом ***науки та освіти***. У 1690 р. завдяки його підтримці зведено нове приміщення Києво-Могилянської колегії та

Студенти Києво-Могилянської академії
(гравюра І. Щирського)

збільшено кількість студентів до 2 тис., а в 1701 р. вона одержала статус академії. Саме тут формувалися ідеї, які визначали політичну ідеологію козацької аристократії та мали значний вплив на українську державну політику. За допомогою І. Мазепи створено Чернігівський колегіум (1700), засновано інші школи та друкарні, щоб «...українська молодь могла в повну міру своїх можливостей користуватися благами освіти». Чимало молодих людей вирушило за кордон здобувати знання в західноєвропейських університетах.

Значну частину своїх особистих прибутків гетьман скерував на розвиток ***релігійних і культурних установ***. По всій Гетьманщині збудовано церкви у пишному стилі – т. зв. «козацькому бароко». Зокрема, зведено Вознесенський кафедральний собор у Переяславі, Богоявленську церкву Братського монастиря (*зруйнована більшовиками в 1934 р.*) та дзвіницю Софійського собору в Києві, до 1695 р. – обнесено новими мурами Києво-Печерську Лавру. Допоміг І. Мазепа запорожцям вибудувати нову церкву в Січі. Загалом протягом 1687–1706 рр. завдяки І. Мазепі побудовано, добудовано та реставровано не менше 20 величних споруд. Його почин наслідувала генеральна та полкова старшина.

Богоявленський собор та дзвіниця Братського монастиря (гравюра поч. XIX ст.)

Гетьман І. Мазепа був ***покровителем літератури***, знав твори західних авторів, зібрав значну бібліотеку. Підтримував творчість Д. Туптала, С. Яворського, І. Максимовича, інших вчених теологів і філософів. На його часи припав розквіт козацького літописання. Він був автором низки віршів. Зокрема, широко відомі його «Псалми», «Пісня», «Дума». В останній автор зробив спробу з'ясувати причини попередніх невдач:

Всі покою щиро прагнуть,
А не в єден гуж всі тягнуть:
Той направо, той наліво,
А все, браття, то-то диво!
Не маш любви, не маш згоди
Од Жовтої взявши Води,
През незгоду всі пропали,
Самі себе звоювали!

Закликаючи до єдності: «Озмітеся всі за руки», І. Мазепа завершив свій твір символічно:

Самопали набивайте,
Острих шабель добувайте,
А за віру хоч умріте,
І вольностей бороніте!
Нехай вічна буде слава,
Же през шаблі маєм права!

Відносини з Московією

Однією з головних засад політики гетьмана Мазепи було намагання підтримувати добрі відносини з Московитською державою. На початках свого правління він, підписавши Коломацькі статті, відчув як царизм різко посилив **наступ на автономні права** Гетьманщини, яка волею монарха фактично мала стати повністю залежною від нього областю. Але, пам'ятаючи трагічний кінець гетьманування Д. Многогрішного та І. Самойловича, І. Мазепа і козацька старшина змушені були протягом тривалого часу ***миритися*** з цим. Окрім того, навчений літами гетьман увійшов у довір'я до молодого московитського монарха Пєтра І, і згодом між ними зав'язалися приязні стосунки, що тривали близько 20 років. І. Мазепа був радником царя у польських питаннях, надавав йому активну допомогу в походах на турків і татар, кульмінацією яких стало здобуття у 1696 р. Азова – ключової турецької фортеці на Азовському морі. Як признався Пьотр І, гетьманське військо в здобутті Азова відіграло вирішальну роль.

Фрагмент ікони з зображенням Пєтра І, Єкатєріни Алексєєвни та Івана Мазепи, поч. XVIII ст.

Втягуючись у **Кримські походи**, І. Мазепа планував здобути для України доступ до Чорноморського й Азовського узбереж, такий важливий для її економіч-

них інтересів. Проте війна з турками і татарами затягувалася, й Україна щораз більше відчувала на собі її тягар.

Здобуття фортеці Азов у 1696 р.
(гравюра Монталегре, кін. XVII ст.)

Зростала економічна та соціальна ***напруга***. Маршрути багатьох військових походів пролягли через українські землі. Внаслідок цього гинули люди, руйнувалося господарство, а головне – Україна дедалі більше втрачала автономію і втягувалась у політичну орбіту Московії. Все це викликало невдоволення діями гетьмана, якого стали називати «вітчимом» України.

На Січі поширювалися чутки, що І. Мазепа запродався цареві й хоче зруйнувати козацьку вольницю. Проти нього виступила опозиція на чолі з **Петром Іваненком (Петриком)**. Канцелярист Генеральної військової канцелярії П. Іваненко подався на Запоріжжя і повів агітацію проти Московщини й гетьмана Мазепи. У 1692 р. він ***за підтримки татар*** організував повстання. Однак воно не мало успіху, опозицію розгромили. Після невдачі П. Іваненка Січ розірвала зв'язки з татарами і почала переходити на бік гетьмана.

Спроби возз'єднання України

Серйозну увагу І. Мазепа звертав на **Правобережжя**. Він не втрачав надії об'єднати під своєю булавою ті землі, де починав політичну діяльність під гетьмануванням П. Дорошенка. У 1702 р. тут вибухнуло ***антипольське повстання*** під проводом фастівського полковника Семена Палія, викликане спробами уряду ліквідувати правобічне козацтво. Повстанці зайняли Білу Церкву, Бердичів, Немирів, далі цей рух перекинувся на Волинь, сягнув Галичини. Однак у 1703 р. полякам удалося відвоювати значну частину втрачених земель, взяти повсталих в облогу під Фастовом. Польські загарбники жорстоко ***розправлялися з по-***

встанцями й мирним населенням. Їх масово вішали, садили на палі, рубали шаблями. В ході каральних операцій було страчено близько 10 тис., у 70 тис. осіб обрізали ліве вухо. Все це викликало нову хвилю народних виступів.

Семен Палій
(з портрета XIX ст.)

Правобережне повстання збіглося в часі з початком **Північної війни** (1700–1721) між Московитською державою та Швецією за панування на Балтиці й загалом – у Східній Європі. У 1702 р. шведська армія завдала кількох поразок Польщі, захопивши значну частину її території. У ставленні до загарбників польська шляхта розділилася на два ***табори***: один перейшов на бік шведів і виступав за обрання новим королем їхнього ставленика С. Лещинського, другий – підтримав чинного короля Авґуста II і спільно з Московією продовжував боротьбу проти шведської аґресії.

Король Польщі Авґуст II

За таких умов інтереси московитського царя й українського гетьмана збіглися: Пьотр I, прагнучи допомогти своєму союзникові Авґусту II, наказав І. Мазепі зайняти Правобережжя, а гетьман вирішив використати цю нагоду, щоб врешті реалізувати свою мрію про возз'єднання Правобережної України з Гетьманщиною.

У 1704 р. 40-тисячне козацьке військо на чолі з І. Мазепою вступило на територію Київщини. Повстанцям було наказано припинити самовільні дії і підкоритися польській владі. Коли ж повсталі цю вимогу проігнорували, гетьман усунув від влади С. Палія, за згодою Пєтра I заарештував його і вислав у Сибір. У червні 1705 р. І. Мазепа з військом здійснив **похід углиб Правобережжя**. До кінця серпня він дійшов до Львова, а на початку жовтня взяв Замостя. Уся Правобережна Україна і Галичина опинилися під гетьманською владою.

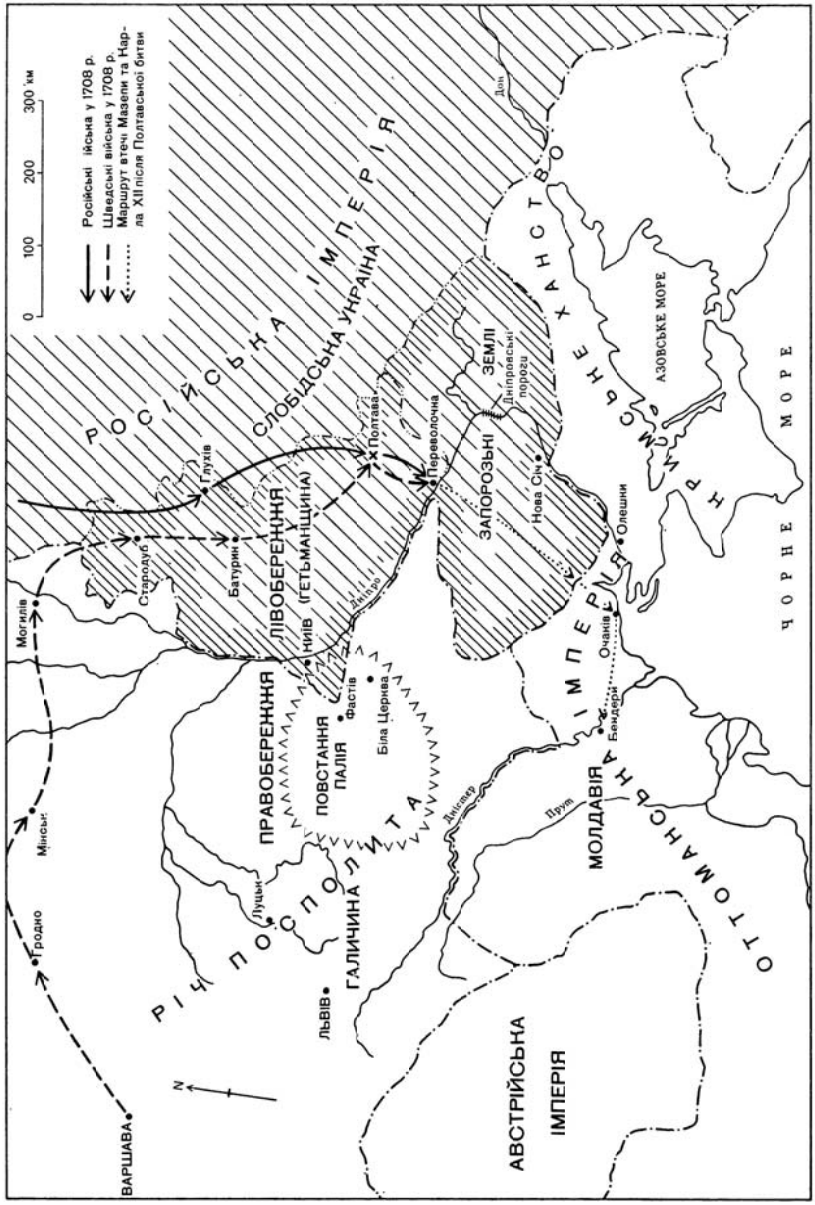

Українські землі у складі Московитської імперії на початку XVIII ст.

Здавалося, нарешті здійснилася мрія про возз'єднання українських земель. Однак цим ***надіям не судилося збутися***. У вересні 1706 р. армію польського короля Августа II було розбито й він зрікся корони на користь С. Лещинського, який почав наполягати на виведенні українських військ за Дніпро згідно з умовами «Вічного миру».

Загострення українсько-московитських суперечностей

Цар Пьотр I звелів гетьману Мазепі стягувати свої сили і зміцнювати Київ. Для московитського правителя Україна була лише знаряддям його власних цілей, які зовсім не були тотожні до **інтересів українського народу**. На відміну від І. Мазепи, який хотів утримати за собою визволені від поляків землі, ***цар готовий був віддати Україну Польщі***, аби тільки знайти в ній союзника проти Швеції та домогтися виходу до Балтики. Все це тривожило гетьмана та змушувало його і старшину задуматися над питанням: «Що далі буде з Україною?».

В похід (худож. Д. Нарбут)

Ситуація ускладнювалася й тим, що Північна війна істотно загострила **внутрішнє становище** в Україні. Зубожіле цивільне населення змушене було утримувати московитську армію та працювати на спорудженні військових укріплень. Козаків, поряд із залученням до воєнних дій за царські інтереси, використовували також на будівництві фортець поза межами України. Особливе ***обурення*** викликало підпорядкування козацьких загонів московитським офіцерам, які брутально поводилися з козаками, били палицями, обрізали вуха, ґвалтували їхніх дружин та доньок, відбирали коней, запроваджували солдатську муштру. З'явилася реальна ***загроза*** перетворення козацьких полків на регулярні частини московитської армії. Крім того, під час перебування Пєт-

ра I у Києві влітку 1707 р. стали відомі ***наміри царя*** та його найближчого оточення змінити внутрішній устрій Гетьманщини й управління нею, щоб остаточно ліквідувати її автономію (зокрема, було передбачено приєднання значної частини Гетьманщини до складу Московщини на загальних умовах). Отже, розвиток подій відбувався таким чином, що перемога кожного з могутніх противників – Швеції чи Московії – несла Українській державі загибель. У разі успіху Карла XII українські землі стали б здобиччю його союзника – польського короля С. Лещинського. Перемога Пєтра I привела б до остаточної ліквідації будь-якої автономії України.

Ці обставини викликали в українському суспільстві почуття страху, невпевненості та невдоволення. Дедалі гострішими ставали **антимосковитські настрої**. Старшина тиснула на гетьмана, щоб він подбав про майбутнє України. Ще в 1706 р. полковник Горленко, трясучи кулаками перед І. Мазепою, кричав йому: «Як усі ми за душу Хмельницького Бога молимо, так твою душу й кості діти наші проклинатимуть, якщо ти після себе залишиш козаків у такій неволі». ***Гетьман мусив діяти***. Він налагодив зв'язки з польським королем С. Лещинським, щоб за його посередництвом розпочати переговори зі шведським монархом Карлом XII. Робив це таємно, але вміло. Цар ні в чому не запідозрив І. Мазепу, хоча час від часу до Москви приходили на нього доноси. Зокрема, за звинувачення гетьмана в зраді заплатили власним життям генеральний суддя В. Кочубей і полтавський полковник І. Іскра. Про найпотаємніші плани знали лише найближчі однодумці: генеральний писар П. Орлик, генеральний обозний І. Ломиковський, прилуцький полковник Д. Горленко, лубенський – Д. Зеленський, миргородський – Д. Апостол.

В. Кочубея карають на смерть

Українсько-шведський союз та його невдачі

На переговорах з Карлом XII І. Мазепою була висунута **головна вимога** – ***незалежність*** Української держави з довічною владою гетьмана, її територія мала охоплювати всі землі, що належали українському народові в давні часи. Йшлося й про те, що шведський король не мав права користуватися ні титулом, ні гербом Української держави.

У 1708 р. Карл XII вирішив завдати Московитській державі остаточної поразки. З цією метою він розпочав похід через білоруські землі на Смоленськ і далі на Москву. Однак через московитську тактику випаленої землі шведська армія була змушена відмовитися від просування на Москву і замість цього завернути в Україну для відпочинку та поповнення припасів. Такий **несподіваний розвиток подій** зненацька захопив І. Мазепу, котрий не допускав перетворення України на театр воєнних дій, і став однією з причин майбутніх невдач. Ні козаки, ні, за невеликим винятком, старшина, ні тим більше цивільне населення навіть не здогадувалися про ***справжні наміри гетьмана***. Коли він об'єднався зі шведським королем, це стало повною несподіванкою для абсолютної більшості ***українського населення***. Воно виявилося не готовим до такої різкої зміни й залишалося пасивним до почину І. Мазепи. До того ж більша частина українського війська на той час не мала зв'язків із гетьманською ставкою або перебувала за межами України. Як наслідок, на ***з'єднання зі шведами*** гетьман привів лише 4–6-тисячне військо. На допомогу йому прийшли 8 тис. ***запорожців*** під проводом кошового Костя Гордієнка. Хоча вони не раз виступали проти нього в попередні роки через його недемократичну політику й потурання старшині, та все ж прагнення до визволення Батьківщини було набагато сильнішим за ці розбіжності. Однак за патріотизм запорожці дорого заплатили. У травні 1709 р. московитське військо зруйнувало Січ, а цар видав наказ страчувати на місці кожного спійманого запорожця, що добровільно не склав зброї і не зрікся козацьких прав.

Мапа м. Батурин на зламі XVII–XVII ст.

Дізнавшись про об'єднання І. Мазепи зі шведами, **Пьотр І видав універсал** до українського народу, в якому проголосив гетьмана зрадником та звинуватив, що нібито він хоче віддати Україну в польську неволю й силоміць нав'язати українцям католицьку віру. У той час цар наказав своєму сподвижникові А. Мєншікову захопити гетьманську столицю Батурин, де зберігалися великі запаси продовольства й фуражу, стояла майже вся козацька артилерія – 70–80 гармат (тоді як у шведів на початку кампанії 1708 р. було лише 40 гармат), та застосувати ***жорстокий терор***, щоб відлякати українське населення від спілки зі шведами. Наказ було виконано. Заволодівши за допомогою зрадника Батурином, московити вчинили нещадну розправу над його захисниками та жителями, знищивши не тільки козаків, а й усе цивільне населення міста разом з немовлятами – всього близько 15 тис. осіб. По всій Україні почалося винищення прихильників гетьмана. Протягом лише двох місяців 1708 р. закатували понад 23 тис. осіб.

Розправа московитів над мешканцями Батурина після захоплення міста (худож. М. Данченко, 1995 р.)

Немилосердно караючи всіх, хто був запідозрений у зв'язках із І. Мазепою, Пьотр І одночасно щедро ***обдаровував*** тих, які залишилися йому вірними, та доносників. Останнім, за його наказом, пере-

давали маєтки, матеріальні цінності, конфісковані у І. Мазепи та його однодумців. У розісланих монарших грамотах обіцяли прощення всім, хто знову повернеться під владу московитського царя. Глибока деморалізація та страх охопили все українське суспільство.

Шведський учасник походу 1708–1709 рр. полковник граф Іллєнштієрна писав про ***наслідки Батуринської трагедії****: «Мордування, яке тут було вчинене, навело такий жах на цілу країну, що не тільки більша частина України, у т. ч. й ті, що з прихильности до шведів рішилися були на повстання, залишилися по своїх домах, але й переважаюча кількість війська, що прийшло до шведів із Мазепою, перейшла до ворога».*

Меморіал пам'яті жертв Батуринської трагедії у м. Батурин

Про деякі способи ***мордування*** *описано в «Історії Русів»: «Ці екзекуції були, звичайно, Мєншікового ремесла: колесувати, четвертувати і на паль вбивати... Вини шукали в признаннях, і певним засобом до цього вважалося тоді загально хвалене «таїнство» – тортури... І проводили їх з усією акуратністю, по засадах Соборного уложенія, тобто ступенево і за порядком: батогами, кнутом і шиною, тобто розпаленим залізом, водячи його потихеньки і помаленьки по людських тілах, що від того кипіли, шкварились і надувались. Хто пройшов одну пробу, йшов на другу...».*

8 липня 1709 р. відбулася вирішальна **Полтавська битва**, під час якої війська Карла XII та І. Мазепи зазнали поразки. Вони змушені були відступити на південь, у Молдавію, що перебувала тоді під владою Туреччини. Близько 50 козацьких старшин, 500 гетьманських козаків і понад 4 тис. запорожців супроводжували І. Мазепу до Бендер. Ці «мазепинці» стали українськими політичними емігрантами.

Полтавська ***катастрофа*** глибоко вразила І. Мазепу. Менш ніж через три місяці, 2 жовтня 1709 р., 70-річний гетьман, прибитий горем, помер. Його поховали у Святоюрському монастирі румунського м. Ґалац.

Спроба гетьмана І. Мазепи вирвати Україну з лабет московитського царизму зазнала **невдачі**. Сподівання на об'єднавчу силу ***національної ідеї***, на думку дослідника В. Борисенка, виявилися марними. Надто далеко відірвався лівобережний гетьман своєю ***соціальною політикою*** від народу, його життєвих потреб. Козаки, селяни й міщани більше дбали про захист власних економічних інтересів, ніж про державну незалежність від Московії. До того ж головного винуватця у погіршенні свого становища прості виробники вбачали у козацькій старшині, насамперед у гетьмані та його оточенні. А далекий ***московитський цар*** в очах багатьох із них залишався справедливим суддею й захисником усіх неімущих. І. Мазепа ж замість того, щоб якимось чином вплинути на почуття українців, підготувати їх до виступу, до останнього дня декларував свою відданість Петру І. Не останню роль у пасивності українського населення під час антимосковитського повстання відіграв і ***страх*** перед жорстокими покараннями за прикладом Батурина. Усе це, поряд із воєнним ***невезінням*** Карла XII, стало основними складовими поразки. Однак, незважаючи на невдачу гетьмана І. Мазепи в реалізації визвольних планів, його вчинок залишив глибокий слід в українській історії, а ім'я стало символом боротьби за незалежність України для майбутніх поколінь.

Пилип Орлик

Після смерті І. Мазепи на **загальній раді** старшина та Військо запорізьке під головуванням кошового отамана К. Гордієнка 5 квітня 1710 р. ***обрали гетьманом*** України (в еміграції) Пилипа Орлика. Він походив із шляхетського чесько-білорусько-литовського роду. Закінчив Києво-Могилянську колегію, працював спочатку в канцелярії київського митрополита, а згодом – у гетьманській канцелярії. Відомий як письменник і поет.

Рада також ухвалила своєрідні статті – «Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорізького», згодом названі «**Конституція Орлика**», – які були договором між гетьманом і Військом

Гетьман Пилип Орлик
(худож. А. Орльонов)

Запорізьким про державний устрій України після її визволення від московитського панування. Цей документ, що складався з преамбули й 16 параґрафів (пунктів), ніколи не був втілений у життя, але увійшов в історію як ***одна з перших в Європі конституцій*** демократичного суспільства (*у той час лише Англія, Нідерланди і Швейцарія втілювали принципи конституціоналізму в політику й правову практику*), став свідченням передової української суспільно-політичної думки: 1) Україна обох боків Дніпра (по р. Случ) мала бути вільною від чужого панування; 2) гетьманську владу обмежувала Генеральна рада, яка збиралася тричі на рік і складалася з представників генеральної та полкової старшини, генеральних радників (депутатів), що їх обирали по одному від кожного полку, а також послів від Війська Запорізького; 3) виборність усіх посадових осіб з подальшим затвердженням їх гетьманом; 4) недоторканість особи та її відповідальність лише перед судом; 5) встановлено строгий розподіл між державною скарбницею і особистими коштами гетьмана; 6) ревізія захоплених старшиною земельних маєтків та скасування всіх тягарів, накладених на простий народ; 7) православ'я було проголошене державною релігією, а для

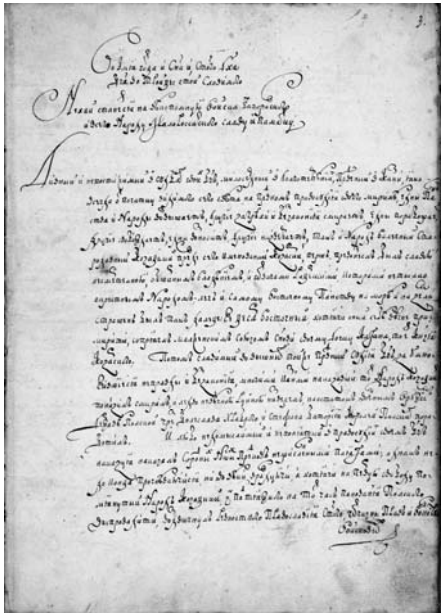

Перша сторінка Конституції Пилипа Орлика
староукраїнською мовою (копія)

української церкви передбачалася автокефалія при формальному підпорядкуванні константинопольському патріархові тощо.

Після обрання гетьманом П. Орлик розробив широкий **план визволення України**, уклавши союз зі Швецією (*шведського короля було визнано протектором України*), Кримом, Туреччиною. Навесні 1711 р. з 16-тисячним запорізьким військом і татарським допоміжним корпусом він рушив в Україну. На ***Правобережжі*** його прихильно зустрічало населення, під його булаву переходили правобережні полки. Розбивши під Лисянкою армію лівобережного гетьмана І. Скоропадського, П. Орлик підійшов до Білої Церкви. Але подальші його плани перекреслила фактична ***зрада*** татарських союзників, які почали грабувати місцеве населення. Він змушений був відступити та повернутися до своєї штаб-квартири у Бендерах. Після підписання у 1713 р. Андріанопольського миру між московитським і турецьким урядами П. Орлик зрозумів, що його надії на визволення України відкладено на далеку перспективу.

Завзятий мазепинець не зневірився. Живучи впродовж десятиліть в еміграції (у Швеції, Німеччині, Туреччині, Греції), він до самої смерті (1742) не припиняв боротьби, використовував кожну нагоду на **пошуки нових союзників** проти Московії, прагнув зацікавити їх українською справою. Багато робив для того, щоб європейські держави отримували правдиву інформацію про життя України. Справу П. Орлика продовжили його син Григорій та мазепинці-емігранти, яких називали в Європі апостолами Української незалежної держави.

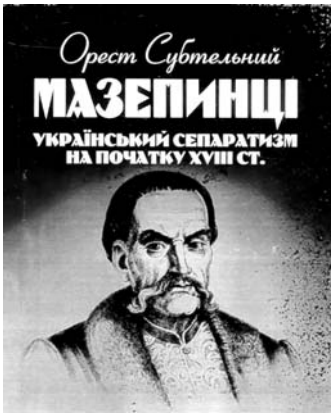

Обкладинка книги О. Субтельного, присвяченої мазепинцям-емігрантам (2019 р.)

2. Посилення наступу московитського царизму на автономний устрій України, його остаточна ліквідація

Після перемоги над шведами Пьотр I істотно зміцнив своє становище. Якщо раніше у зарубіжних джерелах та на мапах північно-східні землі здебільшого називали «Московія», «Московщина», то тепер він урядово закріпив для поширення у вживанні сфальшованої назви «Росія». Було навіть видано **наказ** московитським послам домагатися, щоб за кордоном Московське царство називали «російським». Після закінчення Північної війни і прийняття в 1721 р. Пєтром I титулу імператора за Московією вже офіційно встановили ***сфальшовану назву*** «Російська імперія». Тоді Гетьманщину почали офіційно називати Малоросією, а згодом (1796) на цих землях створили Малоросійську губернію.

Іван Скоропадський

Після об'єднання І. Мазепи зі шведським королем Пьотр I наказав старшині, яка залишилася на його боці, обрати нового гетьмана. Ним став 62-річний безвольний Іван Скоропадський (1708–1722). Раніше він служив у військовій канцелярії, виконував дипломатичні доручення, за правління І. Мазепи досяг посад генерального бунчужного, генерального осавула, стародубського полковника. Після обрання **новий гетьман** звернувся до московитського царя з «Просительними статтями» – проханням про підтвердження прав і вольностей Гетьманщини. У відповідь були прислані т. зв. **«Решетилівські статті»**, які ***значно посилили залежність*** України від Московщини: 1) гетьманові без дозволу царя було заборонено змінювати старшину, надавати й відбирати маєтності; 2) встановлено московитський контроль за збиранням податків та витратами на утримання козацького війська, старшинського адміністративного апарату тощо; 3) українське військо мало перебувати під командуванням московитських гене-

Гетьман Іван Скоропадський

ралів, а гармати, забрані царськими воєводами у Батурині, залишалися за московитами як військовий трофей; 4) при гетьмані запроваджено посаду міністра, який мав право втручатися у міжнародні, майнові, управлінські справи Гетьманщини, стежив за гетьманом і старшиною. Гетьманську резиденцію було перенесено з Батурина до Глухова, ближче до московитського кордону. Тут мали перебувати два московитські полки, якими розпоряджався царський міністр.

Срібна монета НБУ «Глухів»

На долю гетьмана І. Скоропадського випало ***важке завдання*** порятунку автономних прав України, які Московія намірилася звести нанівець. Адже після полтавської катастрофи Пьотр І поводився у Гетьманщині як у завойованій країні. **Царська політика супроти України** (*аналогічно поводили себе і всі наступні самодержавні імператори Московії, з більшою чи меншою жорстокістю і фанатичною впертістю*) передбачала такі основні заходи.

1. ***Нищення основ української державності***. Формально залишаючи попередній устрій Гетьманщини, царський уряд старався фактично підпорядкувати собі всю владу в Україні, ігноруючи основні права останньої, її гетьмана та уряд. Він штучно підігрівав антагоністичні суперечності між гетьманом і полковниками, старшиною і народом; призначав на важливі посади чужинців; підтримував тих українців, які лояльно ставилися до його політики.

Царська ***система підриву влади*** *українського гетьмана яскраво відображена в листі князя Ґоліцина до канцлера Ґоловкіна: «Задля нашої безпеки в Україні треба насамперед посіяти незгоду між полковниками і гетьманом. Не треба виконувати прохань гетьмана. Коли народ побачить, що гетьман уже немає такої влади, як Мазепа, то, надіюсь, буде приходити з доносами... Треба, щоб в усіх полках були полковники, незгодні з гетьманом; якщо між гетьманом і полковниками не буде згоди, то всі справи їхні будуть нам відкриті».*

2. ***Фізичне виснаження України***. Десятки тисяч українців царський уряд спроваджував на тяжкі примусові роботи – копання

Будівництво Ладозького каналу (худож. А. Моравов, 1910 р.)

каналів навколо Ладозького озера, будівництво на фінських болотах нової московитської столиці Санкт-Пєтєрбурґа, спорудження фортифікаційних укріплень понад Каспійським морем тощо. Вони змушені були воювати в Білорусі, Литві, Ліфляндії (територія сучасних Латвії й Естонії) і Фінляндії за чужі їм інтереси. До цього, як правило, залучали фізично здорових й економічно забезпечених козаків та міщан. З них додому поверталося 30–60%, інші вмирали від нестерпних умов життя, епідемій, каліцтв тощо. Така політика царату фактично вела до поступового знищення українського генотипу, адже йшлося про смерть десятків тисяч людей. По всій імперії, за словами сучасників, стояв «...плач, стогін і скарги козацтва і всього народу».

Полковник Черняк так описував у 1722 р. ***хід робіт*** *на Ладозькому каналі у доповіді московитському сенату: «При Ладозі у канальній роботі многеє число козаків хворих і померлих знаходиться, і що раз то більше умножаються тяжкі хвороби – найбільше вкорінилася гарячка і опух ніг, і мруть з того, одначе приставні офіцери, не вважаючи на таку нужду бідних козаків, за повеленням пана бригадира Лєонтієва без жадного бачення немилостиво б'ють при роботі, – хоч і так вони її не тільки вдень і вночі, а навіть в дні недільні і празничні одправляють – без спочинку до неї приганяють. Боюся я, отже, щоб козаків не погубити як торік – що їх хіба третя частина в минулім році додому вернулася...».*

3. ***Руйнування України як самостійного економічного організму і поступове перетворення її в московитську колонію***. Зокрема, дедалі частіше місцевим купцям і торговим людям забороняли займатися торгівлею не тільки за кордоном, а й із Запоріжжям. За порушення таких указів жорстоко карали і засилали до Сибіру. Було запроваджено державну монополію на багато товарів. Широко практикували перекуповування різноманітних товарів лише у мос-

ковитських купців, з чого останні мали неабиякий зиск. Нерідко центральна влада визначала торги, ярмарки, особливо порти в Московії, де саме могли торгувати українці. З 1719 р. товари з України експортували тільки через Ригу та Архангєльськ – під московитським контролем. Ціни на експортовану українську продукцію встановлював московитський уряд. Отже, фактично було скасовано вільну українську торгівлю.

Українську економіку істотно виснажували постійне перебування в Україні значної кількості московитських військ (часом понад 10 тис. осіб), які утримували здебільшого за кошт простого люду, а також швидке зростання податків. Так, лише з Лівобережжя в царську скарбницю в 1722 р. надійшло 45,5 тис. руб., у 1723 р. – 85,9 тис., а в 1724 р. – 241,3 тис. руб. Тривожним симтомом було масове роздавання великих земельних маєтків, конфіскованих у прихильників І. Мазепи, московитським генералам та вельможам, що прагнули впровадити в Україні такі кріпацькі порядки, які давно існували в Московії. Значно підривала українську економіку політика московитського уряду щодо збуту в Україні «лихих» мідних грошей, щоб срібні й золоті залишались за можливості в обігу в Московії і зосереджувалися у державній скарбниці.

Московитський чиновник «жилец» 1674 р. (ілюстрація з альбому А. Вісковатова, 1841 р.)

4. ***Обмеження української культури***. Цілеспрямовано звужувалося вживання національної мови (особливо в офіційних установах, великих містах тощо). Обмежувалося видання книг, зокрема з 1721 р. Києво-Печерській і Чернігівській друкарням заборонили друкувати всі інші книги, крім церковних. За здобуттям освіти наглядала підозріла й неприязна до «інородців» державна цензура. За наказом Пєтра І за кордон було вислано всіх студентів Києво-Могилянської академії, які походили з українських земель Речі Посполитої, внаслідок чого з майже 1000 студентів там залишився лише 161. Посилювалася залежність української церкви від московської патріархії, що викликало невдоволення і протест не тільки

Навчання в Київській академії (гравюра з книги «Іфіка ієрополітика», 1712 р.)

серед українського духовенства, а й серед мирян. Починаючи з 1721 р., навіть Святе письмо заборонили передруковувати з давніх книжок, виданих в Україні. Це можна було робити тільки з «московитських».

Значним ударом царизму по автономії Гетьманщини було створення у травні 1722 р. так званої **Малоросійської колегії** (1722–1727) – центрального органу московитської колоніальної адміністрації у Лівобережній Україні. Вона мала перебувати у гетьманській столиці – Глухові й складалася з 6 московитських урядовців, прокурора та канцеляристів на чолі з бригадиром С. Вельяміновим. На неї було покладено такі ***функції***, реалізація котрих фактично позбавляла гетьмана і тієї решти влади, яку він ще мав: 1) Малоросійська колегія мала наглядати за діяльністю гетьмана, генеральної та полкової старшини, за встановленням і стягненням податків до царської казни, за забезпеченням провіантом московитської армії та її розквартируванням в Україні; 2) контролювала роботу Генеральної військової канцелярії та роздачу земельних володінь; 3) була апеляційною установою у судових справах, які розглядали в Генеральному військовому суді, полкових і місцевих судах Гетьманщини.

Підпорядкування практично всіх сторін державного життя Гетьманщини Малоросійській колегії лицемірно пояснювали піклуванням царя про український народ. Старий гетьман не витримав такої наруги і влітку 1722 р. помер.

Павло Полуботок

Після смерті І. Скоропадського Пьотр І заборонив вибори наступного гетьмана. Старшина призначила **наказним гетьманом** Лівобережжя чернігівського полковника Павла Полуботка (1722–1724). Він походив із козацько-старшинського роду Сіверщини, навчався у Києво-Могилянській колегії, був одним із претендентів на гетьманство в 1708 р., але через недовіру Московії його кандидату-

ру відхилили. Ставши наказним гетьманом, П. Полуботок намагався чинити **опір московитській політиці** ліквідації української автономії. Щоб нейтралізувати втручання Малоросійської колегії у внутрішнє життя Гетьманщини, розпочав ***реорганізацію*** суду, спрямовану на викорінення хабарництва та волокити, погрожував суворими карами старшині за утиски простого населення, вимагав нещадно розправлятися з ініціаторами різних заколотів. Одночасно відправляв до царя численні ***петиції*** та делеґації з проханням розпустити Малоросійську колегію та відновити гетьманство.

Павло Полуботок
(худож. О. Мордвинова,
1920-ті рр.)

Уперта опозиційна діяльність українського уряду викликала **роздратування Пєтра I**, який збільшив повноваження Малоросійської колегії, перетворивши її з контролюючої на владну адміністративну структуру. Одночасно він викликав П. Полуботка та його однодумців до Санкт-Пєтєрбурґа, де наказав їх ***заарештувати*** та ув'язнити у Петропавлівській фортеці. Частина з них, у т. ч. й П. Полуботок, померли від ***жорстоких катувань*** під час слідства, уцілілих звільнили лише після смерті Пєтра I на початку 1725 р. Такою була розплата за оборону автономних прав Гетьманщини.

У народній пам'яті ***П. Полуботок*** *залишився зразком героя-мученика, який у період загального занепаду національної гідності кинув звинувачення в обличчя московитському самодержцеві. Збереглася* ***леґенда*** *про те, що перед смертю П. Полуботка до нього в тюрму прийшов Пьотр I і просив вибачення за кривди. Тоді гетьман*

Імператор Пьотр I відвідує
наказного гетьмана П. Полуботка
в казематі Петропавлівської фортеці
в 1724 р. (худож. В. Волков, 1900 р.)

сказав: «За невинне страждання моє і моїх земляків будемо судитися в спільного судді, Бога нашого, скоро станемо перед ним, і він розсудить Пєтра з Павлом».

Данило Апостол

Після смерті Пєтра I у 1725 р. було пригальмовано процес цілковитої ліквідації автономії України. Готуючись до війни з Туреччиною й намагаючись утихомирити українців (*у Туреччині тоді перебував і вів переговори з Францією й запорожцями П. Орлик*), московитські політики почали прихильніше ставитися до української автономії. Її несподіваним **тимчасовим спільником** став князь А. Мєньшіков, фактичний реґент малолітнього царя Пєтра II, власник величезних маєтків у Гетьманщині й запеклий ворог українського автономізму. Він виступив з ***критикою Малоросійської колеґії***, яка обклала податками його маєтності в Україні, й у 1727 р. імперська рада розпустила її, декретом дозволивши місцевому населенню ***обирати гетьмана***. Ним став 70-річний миргородський полковник Данило Апостол (1727–1734). Він походив з козацько-старшинського роду Полтавщини, соратник І. Мазепи, за участь в опозиційному русі був ув'язнений разом із П. Полуботком.

Гетьман Данило Апостол (портрет 2-ї чверті XVIII ст.)

Д. Апостол після обрання його гетьманом подав **петицію** про відновлення державних прав України на основі «статей Богдана Хмельницького». У відповідь московитський уряд видав указ, яким визначив правове становище Гетьманщини – т. зв. **«Рішительні пункти»**. Вони ***значно обмежили*** гетьманську владу і політичну автономію Лівобережжя: 1) гетьман міг бути обираний тільки за згодою царя і не мав права на дипломатичні відносини з іноземними країнами, крім випадків, коли це стосувалося прикордонних проблем із Польщею і Кримським ханством. Під час війни він підпорядковувався московитському фельдмаршалові, а не цареві, як раніше; 2) кандидатів на посади генеральної старшини і полковників затверджував цар; 3) вищою судовою апеляційною інстанцією мав слугувати Генеральний суд, до складу якого поряд із трьома

українцями входило стільки ж московитів; 4) було усунуто обмеження в торгівлі з іноземними купцями, але мито за імпортовані товари забирала царська скарбниця; 5) скасовано заборону на купівлю землі в Україні московитами тощо.

Хоч українську автономію було значно обмежено, все-таки в цих умовах Д. Апостол шукав можливості для **організації державного життя**. Він ***відновив право*** призначати генеральну старшину та полковників, значно зменшив кількість московитів в адміністрації, підпорядкував собі Київ, обмежив до шести кількість московитських полків в Україні. Значну увагу гетьман приділяв купецько-старшинській верстві, ***буржуазії***, вбачаючи в ній опору української державності, зробив спробу покінчити із землеволодінням московитських вельмож і чиновників, видавши указ про матеріальне сприяння тим, хто бажав виїхати з України. Успішними були заходи Д. Апостола щодо повернення під гетьманську владу ***запорожців***, які з 1709 р. змушені були проживати на території Кримського ханства, і затвердження дозволу на заснування в 1734 р. Нової Січі над р. Підпільна (*поблизу сучасного м. Нікополь*). Захищаючи державні права українського народу та обмежуючи московитські впливи на Україну, гетьман Д. Апостол затримав процес повної інтеграції Гетьманщини у структуру Московитської імперії.

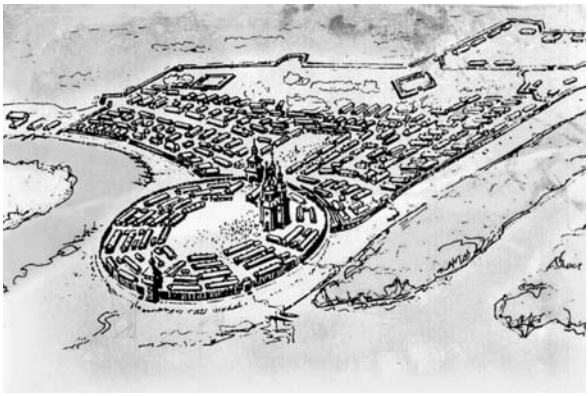

Нова (Підпільненська) січ (реконструкція В. Ленченка)

«Правління гетьманського уряду»

Після смерті Д. Апостола нова імператриця Анна Іоанновна заборонила вибори гетьмана, а для управління Україною запровадила **колегіальний орган** за назвою «Правління гетьманського уряду» (1734–1750). Він складався з трьох представників української старшини і трьох московитських чиновників. Формально члени правління мали рівні права, але фактич-

ним головою був князь А. Шаховской, а після нього – князь І. Барятінскій. Вони отримали ***таємні інструкції*** поширювати думку про неефективність гетьманського правління, переконувати українців, що їм буде вигідніше ліквідувати Гетьманщину, сприяти зближенню українців з московитами через змішані шлюби, але в жодному разі не допускати подібних зв'язків з правобережними українцями, поляками чи білорусами. Московитська влада не зважала на місцеві закони, звичаї, намагалася ***знищити місцеве самоврядування***, мобілізувала десятки тисяч українських козаків і селян на московитсько-турецьку війну 1735–1739 рр., де загинуло 34 тис. українців. Великим лихом для Гетьманщини стало також поширення на її територію діяльності «**Таємної канцелярії**» – попередниці таких репресивних радянських органів, як ЧК, НКВД, КҐБ, що чинила ***насильство*** навіть над генеральними старшинами, київським митрополитом, а не тільки простими українцями.

Страта колесуванням, яку також застосовували до українських козаків (гравюра XVIII ст.)

Кирило Розумовський

Під час царювання Єлізавєти Пєтровни, таємно повінчаної з українським козаком Олексієм Розумовським, в Україні було **відновлено гетьманство**. Олексій переконав імператрицю розпустити «Правління гетьманського уряду» і відновити гетьманат на чолі зі своїм молодшим братом Кирилом Розумовським (1750–1764). Новообраному ***правителеві*** виповнилося 22 роки. У дитинстві він був звичайним сільським хлопцем, який разом з однолітками випасав худобу, але згодом завдяки братові отримав освіту, побував у Німеччині, Франції, Італії, де вивчав німецьку, французьку й латинську мови, географію, історію тощо. У 18 років став президентом імперської Академії наук.

Гетьман Кирило Розумовський (худож. Л. Токе, 1758 р.)

Завдяки іменному указові імператриці «Про Буття в Малоросії гетьманові за колишніми норовами і звичаями», виданому в 1747 р., К. Розумовському вдалося дещо ***розширити автономію*** України. Завідування її справами і зносини з нею на деякий час передали з Сенату до Колегії закордонних справ Московитської імперії. Запоріжжя і Київ перевели у підпорядкування гетьмана. Однак одночасно законодавчо було **ліквідовано** кордон між Україною і Московією, припинено функціонування державних митниць у цьому районі, по всій Гетьманщині запроваджено ***загальноімперську митну систему***. Царський уряд також не погодився з гетьманом щодо скасування участі українських козаків у війнах Московії поза територією України, відмовив йому в праві на власний розсуд призначати полковників і мати дипломатичні відносини з урядами зарубіжних держав, узяв під контроль фінансову політику.

Козацький однострій згідно з реформою К. Розумовського (худож. Т. Калинський, 1847 р.)

За правління К. Розумовського у Гетьманщині було проведено деякі **реформи**. Зокрема, у ***війську*** ввели однакову уніформу та озброєння, запровадили систематичне військове навчання для козацької молоді. В усіх полках функціонували школи для обов'язкового ***навчання*** дітей козаків. Вживалися активні заходи, щоправда невдалі, для заснування університету в Батурині. У 1760 р. гетьманським універсалом запроваджено новий порядок ***судочинства***, згідно з яким Генеральний суд очолили два генеральні судді, до його складу ввійшли вибрані від старшин десять представників, по одному від

кожного з десяти полків. Генеральний суд розглядав справи генеральної старшини та осіб, які перебували під особистою опікою гетьмана, був органом нагляду за місцевими судами, найвищою апеляційною інстанцією. Полкові суди перетворено в гродські, де розглядали кримінальні справи. Крім того, запровадили підкоморські суди (розглядали справи про землю та межування) і земські (розглядали цивільні справи старшини й шляхти на право власності). Розгляд дрібних суперечок рядових козаків і міського населення залишили в компетенції сотенних управлінь і магістратів. Справи селян перебували в юрисдикції козацької старшини і шляхти. Загалом судова реформа відповідала інтересам панівних станів.

Дещо непослідовною була **соціальна політика** того часу. Зокрема, гетьман роздав старшині чимало сіл і навіть сотенних містечок і водночас ініціював царський указ 1752 р. про заборону перетворювати українців на хлопів. У 1760 р. він також видав ***універсал*** про заборону залежним селянам переходити від одного пана до іншого.

Новий гетьман більше часу проводив у Санкт-Пєтєрбурзі як президент Академії наук, займав значне місце при царському дворі. За його відсутності Україною управляла ***старшина***, яка набула великого впливу, перетворившись, подібно до Польщі, у спадкову великоземельну шляхту. Її спільні зібрання у Глухові мали тенденцію трансформуватися в постійний український дворянський з'їзд.

Коли в 1762 р. у Московії після повалення свого чоловіка – Пєтра III до влади прийшла Єкатєріна II, К. Розумовський повернувся в Україну. Він зібрав у Глухові старшинську раду, на якій була ухвалена **петиція до імператриці** з проханням відновити права Гетьманщини, дозволити скликання українського шляхетського сейму на польський зра-

Палац гетьмана Кирила Розумовського в Батурині: сучасний вигляд

зок. К. Розумовський також просив ***встановити спадковість гетьманства*** для свого роду. Однак Єкатєріна II, за порадою наглядача в українських справах Ґ. Тєплова, відхилила прохання гетьманського уряду. Натомість 10 листопада 1764 р. було видано так званий «**Маніфест до малоросійського народу»** про звільнення К. Розумовського від гетьманства. Про вибори нового гетьмана у маніфесті не згадувалося.

Остаточна ліквідація автономного устрою України

Здійснюючи політику централізму, московитська імператриця Єкатєріна II вирішила повністю покінчити з автономією України. У 1764 р. було **відновлено Малоросійську колегію** (1764–1786) на чолі з генерал-губернатором графом П. Румянцевим, який спрямував свою ***діяльність*** на неухильну ліквідацію української автономії. Він започаткував статистичний опис України, що, хоч і не завершений, став основою для нової системи оподаткування. Замість натурального податку завів грошовий, спочатку від двору, згодом – подушний.

Особливо непокоїло Московитську імперію існування Запорізької Січі, в якій тоді було майже 20 тис. козаків. За гетьманування Д. Апостола, як зазначено вище, запорожці, які з часів пєтровського погрому (1709) проживали на турецькій території, домоглися повернення під гетьманську владу. У 1734 р. вони знову поселилися на своїх колишніх землях і заснували над р. Підпільна **Нову Січ**, величезна територія якої охоплювала 45 сіл та 1600 хуторів. Однак московитський уряд це повернення вважав підозрілим. Він використовував запорожців у війнах з турками і татарами. Однак, як тільки завершилася московитсько-турецька війна 1768–1774 рр. і татари не становили загрози, Єкатєріна II віддала наказ про **зруйнування Запорі-**

«Казка»
(зустріч москаля в Україні зі смертю)
(офорт Т. Шевченка)

зької Січі. Основою цієї акції, на думку дослідників, є соціальні, економічні та політичні ***причини***. По-перше, царизм не міг не розуміти, що Січ, яка здавна була символом свободи і незалежності, й надалі залишатиметься гальванізатором антифеодальних виступів українського селянства. По-друге, його не могло не турбувати зростання економічного потенціалу Запоріжжя: збільшення кількості населення, а основне – великі потенційні можливості козацьких господарств фермерського типу, що за суттю були викликом кріпосницькій політиці імперії. По-третє, царат не влаштовувала форма внутрішнього устрою Запорізької Січі, заснованого на демократичних, республіканських традиціях, який явно суперечив загальноімперським нормам і порядкам.

4 червня 1775 р., коли більшість запорожців перебувала на турецькому фронті, московитські війська під командуванням генерала П. Тєкєлі несподівано оточили Запорізьку Січ. Перевага московитських сил була безперечною – 100 солдатів на козака – і запорожцям довелося здатися без бою. Після цього, згідно з наказом Єкатєріни ІІ, почалося руйнування Січі та ***арешти запорізької старшини***. Останнього кошового отамана, 85-річного Петра Калнишевського, ще недавно нагородженого золотою медаллю з діамантами, заслали до Соловецького монастиря, де на 27 років живцем поховали в холодних мурах монастирської в'язниці. Кошового суддю А. Головатого і писаря І. Глобу вислали до Тобольська.

Кошовий отаман Петро Калнишевський (худож. Н. Павлусенко)

Майно старшини і заможних козаків конфіскували, військову скарбницю, зброю з припасами та кошовий архів вивезли. Близько половини всіх ***запорізьких земель*** розподілили між московитськими вельможами, а решту передали німецьким і сербським колоністам. Після того територія «Вольностей» увійшла до Азовської та так званої Новоросійської губерній, Запорізька Січ припинила існування. Не стало сили, яка понад три століття захищала українські землі від ворогів. Водночас Запоріжжя було вагомим чинником, який стриму-

вав процес закріпачення селян в Україні. Тут збиралися втікачі від поневолення та переслідування, і кожний знаходив на Січі захист і волю. З її зруйнуванням упала остання твердиня українських традицій, української державності.

Лише 5 тис. козаків зуміли втекти за Дунай, де в межах турецьких володінь заснували ***Задунайську Січ***. Ще 12 тис. запорожців, що залишилися в підданстві Московитської імперії, утворили т. зв. «Військо вірних козаків». У 1790 р. його перейменували на ***Чорноморське козацьке військо*** і після участі в московитсько-турецькій війні 1787–1791 рр. переселили на Кубань.

Задунайський козак (худож. С. Васильківський)

Ліквідувавши Запорізьку Січ, московитський царат приступив до **скасування решток автономних прав** України. У 1781 р. було ***знищено*** полково-сотенний адміністративний устрій України і Гетьманщину поділено на три намісництва (губернії): Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське, що разом утворили Малоросійське генерал-губернаторство. Частина українських земель відійшла до Новоросійської губернії. У цей час втратила своє значення Малоросійська колегія (формально вона діяла до 1786 р.), яка за таких умов була маркером української автономії. В усіх губерніях замість українських заведено московитські адміністративні та податкові установи. У 1783 р. ***скасовано*** давній військовий устрій; козацьке військо було реорганізовано у 10 кавалерійських полків. Тоді ж в Україні запровадили загальне **кріпацтво**, селян остаточно прикріпили до землі. Дошкульного удару зазнала українська церква, майно якої секуляризували, разом із нею постраждали ті культурні установи, що перебували під церковною опікою, було закрито монастирі.

Отже, до кінця XVIII ст. унаслідок цілеспрямованої антиукраїнської політики самодержавної Московії Гетьманщину було перетворено на московитську **колонію**.

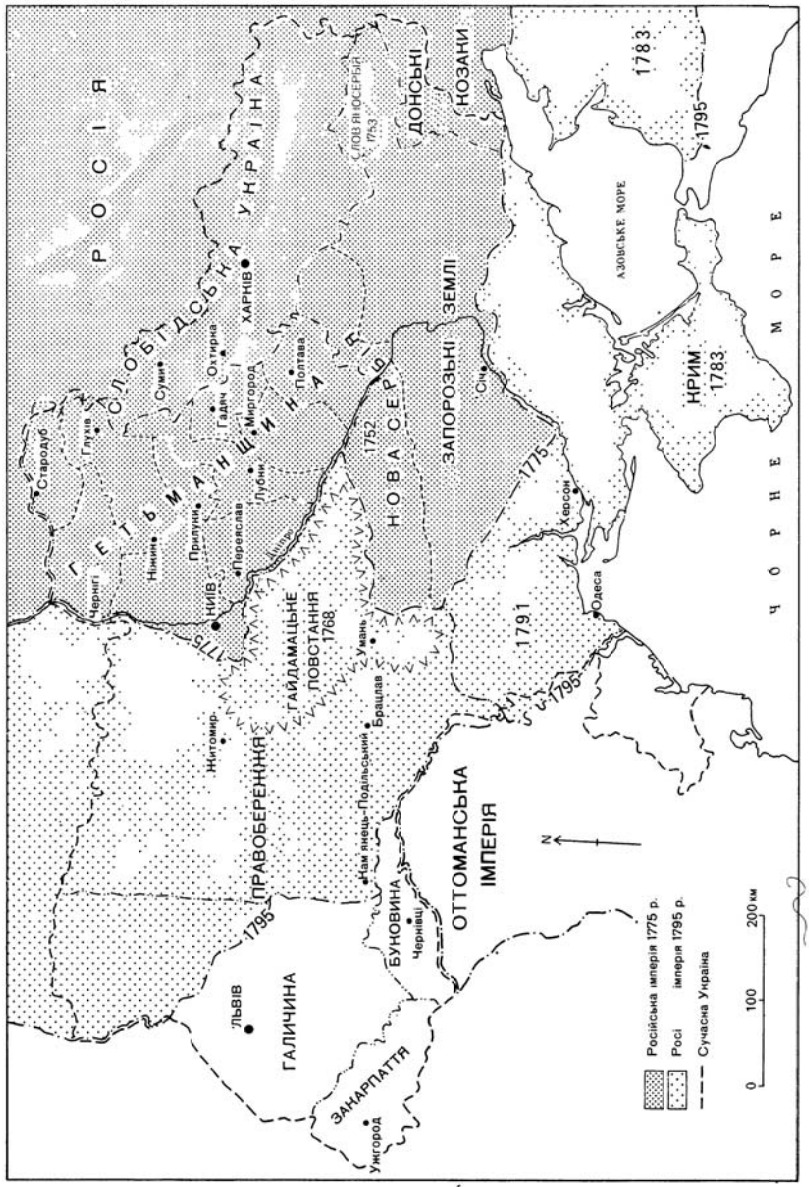

Московитська експансія на Україну наприкінці XVIII ст.

Українська провідна верства, задобрена імператорською «Жалуваною грамотою дворянству» (1785), відповідно до якої її звільняли від військової служби та урівнювали в правах з московитським дворянством, ***без протесту*** сприйняла ці зміни. Однак спроби протесту були, зокрема в 1791 р. **Василь Капніст** за дорученням українських патріотичних кіл побував у Берліні, де ***спробував*** таємно заручитися підтримкою Прусії у намаганнях відновити Гетьманщину. Однак такі дії були поодинокими й істотно не впливали на загальну ситуацію.

Василь Капніст
(гравюра кін. XVIII ст.)

3. Суспільно-політичне становище Слобідської, Південної, Правобережної та Західної України

Упродовж свого існування Гетьманщина охоплювала фактично тільки частину України – Лівобережжя. Поруч із нею жили своїм життям Слобідська, Південна, Правобережна та Західна Україна.

Слобожанщина

Слобідська Україна, або Слобожанщина (*назва походить від найпоширеніших населених пунктів – слобід – і «вільного» становища населення – свобод*), має **окрему історію**. У XVI ст. це були незаселені простори, названі «Дике поле», які охоплювали територію сучасних Харківської, Сумської та суміжних з ними частин Донецької, Луганської, Воронезької та Курської областей (*останні дві перебувають у складі Московії*). Ці родючі, квітучі за княжої доби терени сплюндрувала і знелюднила у XIII ст. монгольська навала.

Першу **колонізацію** краю проводили монастирі, зокрема відомий Святогірський монастир. Згодом сюди переселялись українське козацтво, особливо після невдалих повстань, і селянство. У 1638 р. відбулася перша масова колонізація Слобідської України. Нова хвиля ***міграції*** була після Берестецької поразки в 1651 р., а згодом – у роки Руїни. Внаслідок цього, як зазначив історик

Святогірський монастир

Д. Багалій, тут було забезпечено «...усюди... панування української, як то кажуть, стихії, себто української національності і утворених на її ґрунті й підставі форм народного життя». З усіх українських земель Слобожанщина була найтісніше пов'язана з Московією.

Переселенці мали право зберігати свій **козацький устрій**, але підпорядковувалися московитському урядові, зобов'язані були охороняти кордони Московії від татарських нападів, зберігаючи таку саму ***військову організацію***, як у Гетьманщині. Тут створили 5 полків: Острозький, Сумський, Харківський, Охтирський та Ізюмський. Полки поділялися на сотні, затверджував полковників московитський цар. Полкова старшина складалася з обозного, судді, двох писарів, осавулів та хорунжого. У сотнях обирали сотника, який добирав собі старшину. Саме це відрізняло устрій Слобожанщини від Гетьманщини. Лад Слобідської України ***відрізнявся*** від Гетьманщини також тим, що тут існував порядок спадковості полковників. Полки не мали спільного проводу – гетьмана, а були підпорядковані владі Білгородського воєводи.

Харківська фортеця XVIII ст. (худож. М. Самокиш, 1936 р.)

З іншими українськими землями Слобожанщина перебувала у слабких ***зв'язках***, хоча в Гетьманщині не раз виникала ідея об'єднати її під гетьманською булавою. Зокрема, Слобідську Україну намагався підпорядкувати гетьман І. Самойлович, проте безуспішно: царський

уряд перечив цьому.

Крім охорони земель від татарських нападів, царизм примушував слобідських козаків здійснювати **походи** проти Гетьманщини, зокрема проти гетьманів І. Виговського та П. Орлика. Всіх слобідських козаків залучали до азовських походів, у 1708–1709 рр. – до війни зі шведами. Пьотр І використовував слобожанців для **будівництва укріплень** над Дніпром, на Ладозькому каналі, фортеці на кордоні з Персією тощо. У 1700 р. він видав указ про обов'язкову постійну службу слобідських козаків. Відтоді почався наступ на автономію Слобідської України.

Слобожанщина мала добре розвинене **господарство**. Володіла ***родючими землями***, продуктивним землеробством, скотарством, виноградарством, тут сіяли тютюн. Жителі міст займалися ***ремеслами***. Продукти господарства експортували до Гетьманщини, Московії, за кордон. На Слобожанщині було багато орної землі й, незважаючи на щедре наділення нею старшини, залишалися вільні простори, які могли обробляти всі бажаючі. Ці землі називалися «займанщиною» і були приватною власністю тих, хто їх обробляв. Слобідська Україна стала місцем великого землеволодіння.

Московитський уряд зробив усе для того, щоб максимально використати матеріальні сили Слобожанщини. Він обклав населення ***податком***, впровадив обов'язкову військову службу, а для більшого ***контролю*** Слобідську Україну приєднали до Азовської губернії. Новим кроком на шляху **поступової ліквідації автономії** Слобожанщини став ***царський указ*** від 23 грудня 1732 р. Були обмежені права слобідських полковників і старшини в керівництві місцевими полками. З частини козаків та селян формували регулярні військові роти, які очолювали ротмістри. Згодом із цих формувань утворили Слобідський драгунський полк, до якого царські власті перевели нових козаків зі слобідських полків. У 1765 р. імператриця Єкатєріна II повністю ліквідувала ***полково-козацький устрій*** на Слобожанщині, перейменувала її в Слобідсько-Українську губернію з московитськими установами і розгулом реакції.

Культурне життя Слобожанщини було пов'язане з гетьманською Україною. Діти слобідської козацької старшини і навіть простих козаків ***навчалися*** в школах Гетьманщини, зокрема в Києво-Могилянській академії. Книги, друковані в Києві, Чернігові, Новгород-Сіверську і західноукраїнських друкарнях, поширювали се-

Григорій Сковорода

ред слобідського населення. На початку XVIII ст. Слобожанщина мала власну вищу школу-колегію, засновану спочатку в Білгороді, а згодом переміщену до Харкова. Вона була подібною до Києво-Могилянської академії. Поширення набули народні школи. Зразком культурної єдності обох українських земель є діяльність знаменитого українського філософа XVIII ст. ***Г. Сковороди*** (1722–1794), який однаково «належить» як Слобідській, так і Гетьманській Україні.

Якщо Слобідська Україна не зробила важливого внеску в українську політичну історію, то у літопис культурно-національного розвитку України вона вписала яскраві сторінки.

Південна Україна

Упродовж століть південні землі України перебували під постійною загрозою **турецько-татарських нападів**. Лише у першій половині XVII ст. завойовники понад 75 разів вторгалися в Україну. Вони забрали в полон більш як 50 тис. українців. ***Невільницькі ринки*** були переповнені полоненими. Це призводило до значного зменшення кількості населення, загрожувало геноцидом українського народу.

Рідну землю боронило **запорізьке козацтво** на чолі зі славетними ватажками Д. Байдою-Вишневецьким, П. Сагайдачним, І. Сірком та багатьма ін. За підрахунками історика Д. Яворницького, лише ***Іван Сірко***, який 12 разів (!) з 1659 р. до серпня 1680 р., тобто до смерті, обирався січовиками кошовим, вчинив 55 походів проти Османської імперії та Кримського ханства і жодного разу не зазнав поразки.

Портрет кошового отамана Івана Сірка (Запорізький краєзнавчий музей)

У 40-х рр. XVIII ст., згідно з Білгородським договором між Московією і Туреччиною, південноукраїнські землі відійшли до Московії. Почався **колонізаційний рух** у цьому краї. Сюди втікали ***українці*** з Правобережної України, Слобожанщини, Гетьманщини. Переселя-

лися ***московити*** у пошуках кращої долі. У Південну Україну прибуло чимало ***іноземних колоністів***: сербів, болгар, молдаван, німців. Вони селилися хуторами та слободами, а з середини XVIII ст. царський уряд створював із переселенців ***військові поселення***. У 1764 р. тут засновано Новоросійську губернію, до якої згодом приєднали чимало земель Запорізької Січі.

На опанованих землях Південної України зводили **нові міста і села**, освоювали природні багатства. Наприкінці XVIII ст. виникли міста Херсон, Олександрівськ (*Запоріжжя*), Катеринослав (*Дніпро*), Миколаїв, Одеса та ін. Завдяки використанню покладів корисних копалин розвивалася ***промисловість*** краю. Значним районом, де добували вугілля, став Донбас. Виникли суконні мануфактури у Катеринославі, ливарні в Херсоні та Луганську. На верф'ях Миколаєва і Херсона будували військові й торгові судна.

Після московитсько-турецьких воєн другої половини XVIII ст. домінуючим чинником політики Єкатєріни II була **анексія** південноукраїнських земель, чорноморських та азовських портів, міжнародних торговельних шляхів. Із ліквідацією Гетьманщини та її введенням до загальноімперської структури в 1774 р. Московія завоювала, а у 1783 р. остаточно приєднала **Кримське ханство**, забезпечивши повний контроль над північним Чорноморським узбережжям.

Кримські татари (XVIII ст.)

Із 1780-х рр. почалася **нова колонізація** Півдня. Тут неухильно зростала московитська адміністративна і військова присутність. Незважаючи на неодноразові реорганізації та перейменування, ця територія стала називатися Новоросією.

Правобережжя

Тереном довголітньої гострої національно-визвольної боротьби проти Польщі, Московщини, турків і татар була Правобережна Україна. Особливо тяжкою стала для неї **доба Руїни**. Правобережжя було перетворене на безлюдну пустелю. Козацький ***літописець С. Величко*** писав про цей край: «Від Корсуня і Білої Церкви, потім

Самійло Величко

на Волинь і в князівство Руське, до Львова, Замостя, Бродів, далі подорожуючи, бачив я багато городів і замків безлюдних, і пусті вали, що стали пристановищем і житлом для диких звірів... Бачив я там... багато кісток людських, сухих і нагих, що тільки небо за покрівлю собі мали...».

Наприкінці XVII ст. територію правобережного Подніпров'я почали заселяти. Тут виникло кілька козацьких полків, які згодом вступили у боротьбу проти польсько-шляхетського панування.

Визначна роль в організації та формуванні полків належала С. Палію, який на початку XVIII ст. очолив **визвольний рух** на Правобережній Україні. Тоді за Правобережжя боролися три сили: повстанці на чолі з ***Семеном Палієм***, Польща, яка жорстокими репресіями намагалася придушити повстання, та гетьман І. Мазепа з лівобережними козаками. У складній боротьбі перемогу отримав лівобережний гетьман, який на деякий час об'єднав Правобережжя з Гетьманщиною.

У 1714 р. за польсько-турецьким договором Правобережна Україна знову опинилася під владою Польщі. Почалася **нова колонізація** українських земель польськими маґнатами. До середини XVIII ст. близько 40 маґнатських родин, вигнаних у 1648 р., заволоділи 80% території Правобережжя. На цих землях встановлювали ***шляхетські порядки***. Селяни змушені були відбувати панщину, виконувати інші численні повинності. У феодальну залежність від вельмож потрапляла дрібна шляхта. Під владу маґнатів переходили міста, що втрачали рештки самоврядування. Було відновлено утиски православної віри.

З початку XVIII ст. на правобережних землях розгорнулася народна боротьба проти соціального і національного гноблення, відома в історії за назвою **«гайдамацький рух»**. Гайдамаки (*тюрк. «гайде» – «гнати, нападати»*) діяли невеликими, але надзвичайно рухливими загонами, які поповнювали селяни, козаки, міська біднота.

Ілюстрація О. Сластіона
до поеми Т. Шевченка «Гайдамаки», 1886 р.

Перше велике гайдамацьке повстання у Правобережній Україні відбулося в 1734 р. Найбільший гайдамацький загін очолив сотник Верлан. Повстанці оволоділи Вінницею, іншими містами. На Брацлавщині діяли загони М. Гриви, Г. Медвідя, М. Моторного. Гайдамаки ***нападали*** на шляхетські маєтки, руйнували їх, спалювали документи королівських судів, воєводських і повітових канцелярій. Лише з допомогою введених на Правобережжя царських військ польській шляхті вдалося придушити цей народний виступ.

Нова хвиля національно-визвольного руху розпочалася навесні 1750 р. У гайдамацький рух влилося чимало запорізьких козаків. Найвідомішими ватажками ***повстанських загонів*** ставали переважно вихідці з Запоріжжя: М. Тесля-Мочула, О. Письменний, І. Подоляка та багато ін. Гайдамацькі загони здійснювали успішні напади навіть на укріплені міста, брали в облогу великі замки. Вони захопили Умань, Вінницю, Чигирин, Фастів, Радомишль. Загони гайдамаків з'явилися також на Лівобережній Україні. Проте і цього разу повстання було розгромлене силами шляхетської Польщі й царської Московії.

У другій половині XVIII ст. гайдамацький рух на Правобережжі не тільки не припинився, а й переріс у велике визвольне повстання, відоме за назвою **«Коліївщина»**. Причини були різні: економічні, соціальні, національні, релігійні.

Повстання почалося навесні 1768 р. Його очолив запорізький козак ***Максим Залізняк***. Виступивши з урочища Холодний Яр (*неподалік м. Чигирин*), повстанці визволили частину сіл та міст Київщини і підійшли до Умані – добре укріпленої фортеці. Маґнат

С. Потоцький направив проти них великий загін своїх надвірних козаків на чолі з сотником ***Іваном Ґонтою***, які перейшли на бік гайдамаків. Спільними силами Уманську фортецю було взято.

Коліївщина (худож. О. Шупляк, 2011 р.)

Основна сила Коліївщини – ***селянство***. Його ватажки підняли на боротьбу з гнобителями козацтво, численних селян із Білорусі, Молдавії, Литви і Польщі, які втікали від кріпацтва. В гайдамацьких загонах Г. Тарана, І. Боднаренка, С. Неживого та інших ватажків було немало солдатів, які перейшли на бік повстанців з ґарнізонів царських військ, що дислокувалися у Києві та містах Лівобережної України.

Фрагмент пам'ятника Іванові Ґонті та Максиму Залізняку в Умані

У другій половині травня – на початку червня 1768 р. повстанці ***визволили*** з-під польсько-шляхетської влади Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Канів та інші населені пункти (*н. п.*). Повстання, охопивши Київщину, перекинулося на Поділля і Волинь. У червні-липні на Правобережжі діяло близько 30 повстанських загонів. Вони контролювали значну територію, створюючи органи самоврядування.

Об'єднаними силами польської шляхти і московитського царизму Коліївщину було ***розгромлено***, а з учасниками повстання жорс-

токо розправилися. Багатьох ув'язнених стратили, серед них І. Ґонту та його найближчих сподвижників. М. Залізняка царський суд після тортур заслав на каторгу в Сибір. Образи героїв-гайдамаків назавжди закарбувалися у народній пам'яті.

Західна Україна

Гайдамацький рух мав великий вплив на піднесення національно-визвольної боротьби на західноукраїнських землях. Галичина, Холмщина і Волинь упродовж століть були під польським поневоленням. Тут кріпосницький і національний гніт був тяжчим і жорстокішим, ніж на Правобережжі.

У XVIII ст. на західноукраїнських землях боролися проти польської сваволі народні месники – **опришки** (*лат. «opressor» – «порушник, знищувач»*), які продовжили національно-визвольну боротьбу, розпочату Б. Хмельницьким. До них приєднувалися селяни, наймити, міська біднота. Найбільшого розмаху рух опришків набув у 30–40-х рр. XVIII ст., коли його очолив ***Олекса Довбуш***. Безстрашний ватажок повсталих селян упродовж тривалого часу був грозою для польської шляхти й урядовців. Використовуючи тактику партизанської боротьби, невеликі мобільні загони опришків за підтримки місцевого населення десятиліттями ***воювали*** проти Речі Посполитої – однієї з найбільш мілітарних держав тогочасної Європи. Діючи на території майже всього Покуття, на Гуцульщині, Північній Буковині, Закарпатті, сягаючи Перемишля і Кам'янця-Подільського, вони громили шляхту й орендарів, ***роздавали панське майно*** бідноті. Ватажок О. Довбуш, який загинув від кулі панського найманця у 1745 р., став національним героєм. Його тіло за наказом коронного гетьмана Й. Потоцького порубали на 12 частин і розвісили на палях у населених пунктах Прикарпаття, аби налякати і впокорити українських селян. Такого ***знущання*** не зазнала жодна відома постать у світовій історії.

Олекса Довбуш

Незважаючи на поразку національно-визвольної боротьби на правобережних і західноукраїнських землях, підвалини Речі Посполитої були розхитані. Польщу роздирали соціальні й національ-

ні внутрішні суперечності, вона йшла до занепаду. Свідченням цього стали три поділи Речі Посполитої в останній третині XVIII ст. (1772, 1793, 1795), за яких вона втратила державну незалежність, а українські землі були розділені між Московією та Австрією. Отже, Україна, **втративши державність**, завершувала століття як колоніальне надбання двох імперій.

4. Культура України у другій половині XVII – XVIII ст.

Упродовж існування національної державності другої половини XVII – XVIII ст. український народ створив і виплекав високу й розмаїту духовну культуру. Її розвивали і збагачували кілька поколінь.

Освіта

Високого рівня досягла освіта. Зокрема, завдяки широкій мережі шкіл **письменність** охопила всі верстви населення. Однак із занепадом державності в другій половині XVIII ст. освіту українського населення було занедбано, більшість дітей простого люду залишилася поза школою.

Великий вплив на розвиток освіти й науки в Україні мав Києво-Могилянський колегіум, у 1701 р. перетворений у **Києво-Могилянську академію**. Цей навчальний заклад став важливим вогнищем культури, вплив якого поширювався на Московію та країни Європи. На зразок Київської академії були засновані колегіуми у Чернігові, Харкові, Переяславі.

Йоаникій Ґалятовський (невідом. худож. XIX ст.)

Одним із найталановитіших українських **учених** другої половини XVII ст. був І. Ґалятовський. Його публіцистичні твори та підручники з риторики відігравали важливу роль у навчанні й вихованні студентів Київської академії. Колишній учень цього навчального закладу І. Ґізель згодом став його професором і ректором, відомий як письменник.

Чимало українців у гетьманську добу навчалося в **європейських університетах**. Так, сподвижник гетьмана І. Ви-

говського Ю. Немирич вчився в Лейдені, Амстердамі, Оксфорді, Кембриджі та Парижі. Студіюючи в Сорбонні, він захистив і опублікував дисертацію магістра права. С. Десницький із Ніжина закінчив університет у Ґлазґо, захистивши магістерську й докторську дисертації.

Література

Надзвичайно різноманітною є літературна спадщина доби. Глибокий слід залишили твори представників **полемічної літератури** С. Зизанія, Г. Смотрицького, Х. Філалета, М. Смотрицького, З. Копистенського, анонімна «Пересторога», в якій дано гідну відповідь на звинувачення католицьких та уніатських авторів.

Появилися **козацькі літописи** – своєрідні історико-літературні твори, в яких поряд з історичними даними містилися різноманітні фольклорні матеріали, народні оповідання, перекази, леґенди тощо. Найвідомішими з них є літописи Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка.

Обкладинка книги «Літопис Самовидця» (Київ, 1971 р.)

Видатне явище в українській літературі другої половини XVIII ст. – творчість мандрівного філософа, мислителя і просвітника **Григорія Сковороди**, життя і думи якого пройняті протестом проти кріпацтва, соціальної нерівності.

Багатьох відомих **поетів** виховала Києво-Могилянська академія. Це О. Митура, К. Сакович, К. Зіновіїв та ін.

У XVIII ст. розвинулася **віршована сатирична література**. Вона викривала несправедливість і хабарництво суддів, сваволю панів, пияцтво і зажерливість.

Книгодрукування

Велике значення для розвитку й поширення культури мало книгодрукування. **Провідне місце** посідали Галичина й Волинь, де воно зародилося наприкінці XVI – на початку XVII ст. На сході України книгодрукування виникло лише у другому десятиріччі XVII ст. Така послідовність відповідала тодішнім історичним умовам життя й боротьби українського народу за соціальне й національне визволення. У другій половині XVII ст. в Україні діяло

11 друкарень: у Києві, Львові, Новгороді-Сіверському, Чернігові та інших містах. У XVIII ст. друкарні виникли в Кременчуку, Катеринославі, Миколаєві, Житомирі, Тульчині на Вінничині та ін. Проте царський уряд, здійснюючи насильницьке змосковщення, чинив усілякі **перешкоди** книговидавничій справі, зокрема в галузі друкування богословських і цивільних видань українською мовою. Офіційні документи також треба було писати московитською мовою. Як наслідок, розвиток книговидавничої справи українською мовою поступово припинився.

Фундатором першої в Києві друкарні називають Єлисея Плетенецького, який за дорученням митрополита П. Могили керував нею в Печерській лаврі. Новий період в історії київського книгодрукування пов'язаний з іменем **Інокентія Ґізеля**, який очолював Лавру та її друкарню понад чверть століття (1656–1683). У 1659 р. лаврська друкарня видала пам'ятки епохи – «Ключ розуміння» І. Ґалятовського та «Постановленіє о вольностях войска Запорожского». Згодом вийшли друком славнозвісні Києво-Печерський патерик та «Синопсис».

Музика і театр

Помітних успіхів досягла українська **музична культура**. Значний внесок у її розвиток зробили вихованці Київської академії – ***композитори*** В. Пікулицький, І. Рачинський, М. Березовський, А. Ведель. Значний вплив мала також творчість композитора *Дмитра Бортнянського*, якому належить багато творів духовної та світської музики.

Віковічна мудрість народу, його соціальні переконання, морально-етичні та художні принципи відображені у кращих зразках української ***народно-поетичної творчості*** – піснях, думах, баладах.

Бортнянський Дмитро (гравюра Ф. Бореля)

На останню третину XVII – першу половину XVIII ст. припав розквіт українського **театру**, що ґрунтувався на ***шкільній драмі*** й був пов'язаний з діяльністю Києво-Могилянської колегії. Тут написані українською мовою і поставлені багатоактні драми великоднього й різдвяного циклів, історичної тематики, ***інтермедії*** – гу-

мористичні сценки, що їх грали в антрактах. Серед найвідоміших шкільних драм такі: «Олексій, чоловік Божий» невідомого автора, «Воскресіння мертвих» Г. Конисського, різдвяні й великодні шкільні драми М. Довгалевського та ін.

З XVII ст. в Україні побутувала ***народна драма*** («Цар Ірод», «Коза», «Маланка», «Трон»), діяв народний ляльковий театр – ***вертеп***.

Наприкінці XVIII ст. в Україні виникли ***професійні театральні трупи***. В 1778 р. у Львові відкрили перше постійне театральне приміщення. Перша професійна театральна трупа в Україні – *Харківський вільний театр* – виникла у 1789 р. Крім того, в садибах великих землевласників існували ***домашні аматорські театри***.

Архітектура і будівництво

Продовжували розвиватися на місцевій, самобутній народній основі **архітектура** й будівництво. Українські архітектори запозичували й творчо застосовували прийоми стилю ***бароко***, для якого характерними були декоративна пишність, вигадливість, мальовничість. Українська барокова архітектура виразно проглядається у таких будівлях XVIII ст., як Покровський собор у Переяславі, Покровська церква в Києві, Ковнірівський корпус Києво-Печерської лаври та ін. Постали такі ансамблі, як Почаївська лавра, колегіум у Кременці архітектора П. Гжицького, собор Святого Юра у Львові архітектора Б. Меретина, що позначені рисами пізнього бароко.

Архикатедральний собор Святого Юра у Львові

З кінця XVIII ст. архітектура розвивалася в стилі ***класицизму***, що поєднував геометричну чіткість і раціональність з античністю. Провідне місце тоді посіло **містобудування**. За розробленими планами будували нові міста, торгові й військові порти на Чорному морі: Херсон, Севастополь, Миколаїв, Одесу.

Образотворче мистецтво

В образотворчому мистецтві другої половини XVII – XVIII ст. відображались патріотизм і гуманізм українського народу, його суспільні, естетичні **ідеали**, піднесення національної свідомості. В художніх пам'ятках цього періоду барокова декоративність поєднувалася з реалістичними зображеннями світу та національними традиціями.

Одним із найпопулярніших жанрів **малярства** XVII ст. став ***портрет***. Залежно від призначення його створювали за різними композиційними схемами. Портрети малювали з натури або посмертно.

Велику роль у збагаченні української культури відіграв ***іконопис.*** Зокрема, славилася діяльність Лаврської іконописної майстерні.

Святий Йоаким
(скульптор Іван Георгій Пінзель, 1755 р.)

В одному стилістичному напрямі з малярством розвивалася **скульптура**. Нею оздоблювали споруди, зокрема Успенську церкву у Львові, будинки багатьох феодалів і заможних міщан.

З життям і побутом українського народу пов'язане **декоративно-ужиткове мистецтво** – один із важливих видів художньої культури. Високим був рівень ***народних промислів***, які продовжували реалістичні традиції минулого, розвивали такі види мистецтва, як художнє ткацтво, вишивка, кераміка, художнє різьблення, народний розпис.

Формування індустріального суспільства в Україні супроводжувалося складним протиборством різних суспільно-політичних течій, тенденцій, з'явою зденаціоналізованих українських підприємців та інтеліґенції, які допомагали московитським колонізаторам визискувати український народ. За таких умов передова література, освіта стали засобом ідейно-політичної боротьби, важливим чинником пробудження і розвитку соціальної та національної свідомості.

Лекція IX

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ МОСКОВИТСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (кінець XVIII – XIX ст.)

1. Суспільно-політичне та економічне становище наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Унаслідок антиукраїнської політики панівних кіл **Московії** в кінці XVIII ст. було остаточно ***впроваджено*** та зміцнено царську владу на Лівобережжі та Слобожанщині. Нові зміни політичного ладу на частині українських земель, підпорядкованих Польщі, відбулися після другого (1793) і третього (1795) поділів Речі Посполитої. До Московитської держави ***приєднали*** Київщину, Брацлавщину, Східну Волинь і частину Білорусі, а потім і Західну Волинь. Чергова війна з Османською імперією дала Московії у 1812 р. Бессарабію. Після Віденського конгресу 1815 р. Московитська імперія ***отримала*** Царство Польське, а в його складі Холмщину, Підляшшя, Надсяння. Таким чином, більшість українських земель опинилася під владою імперії Романових.

Адміністративний поділ

У 1796 р. було змінено адміністративний устрій України: **Лівобережжя** реорганізували у Малоросійську губернію, а Слобожанщину – у Слобідсько-Українську (у 1835 р. перейменували в Харківську губернію). **Правобережну Україну** поділили на три губернії: Київську, Волинську і Подільську. На початку XIX ст. Малоросійську губернію перетворили на Малоросійське генерал-губернаторство з Чернігівською і Полтавською губерніями. **Південну Україну і Крим** приєднали до Новоросійської губернії, яку в 1802 р. поділили на три губернії: Катеринославську, Херсонську і Таврійську. У 1828 р. утворено Новоросійсько-Бессарабське генерал-губернаторство з центром в Одесі. До його складу належали Херсонська, Катеринославська і Таврійська губернії та Бессарабська область. У лютому 1832 р., після придушення польського повстання 1830–1831 рр., царський уряд створив Київське генерал-губернаторство, яке об'єднувало Київську, Подільську і Волинську губернії.

Очолювали генерал-губернаторства генерал-губернатори, які користувалися майже необмеженою владою і, маючи військову силу, втілювали в життя гнобительську політику царату. **Скасування Магдебурзького права** у 1831 р. та «Литовського статуту» в 1840 р. поклало край немосковитському судочинству, а також виборам урядовців і місцевій автономії в Україні. Фактично перестали вживати навіть назву «Україна». Лівобережжя **називали** Малоросією, Правобережжя – Південно-Західним краєм, а Південну Україну – Новоросією. Серед української еліти, нащадків козацької старшини, все більше поширювалася **«малоросійська ментальність»**. Царський уряд розглядав Україну, на землях якої в середині XIX ст. проживало 13,4 млн осіб, як органічну частину Московитської імперії.

Національна політика

Самодержавство керувалося у своїй національній політиці загальним принципом багатонаціональних держав – встановлення матеріальної та духовної зверхності панівної нації над підкореною. **Ідеї панрусизму** (*загальномосковитської єдності, ба навіть ототожнення слов'янських прагнень з московитськими державними інтересами*) в державній політиці почали визрівати ще за часів Єкатєріни II – німкені за походженням, яка прагнула виглядати справжньою московиткою.

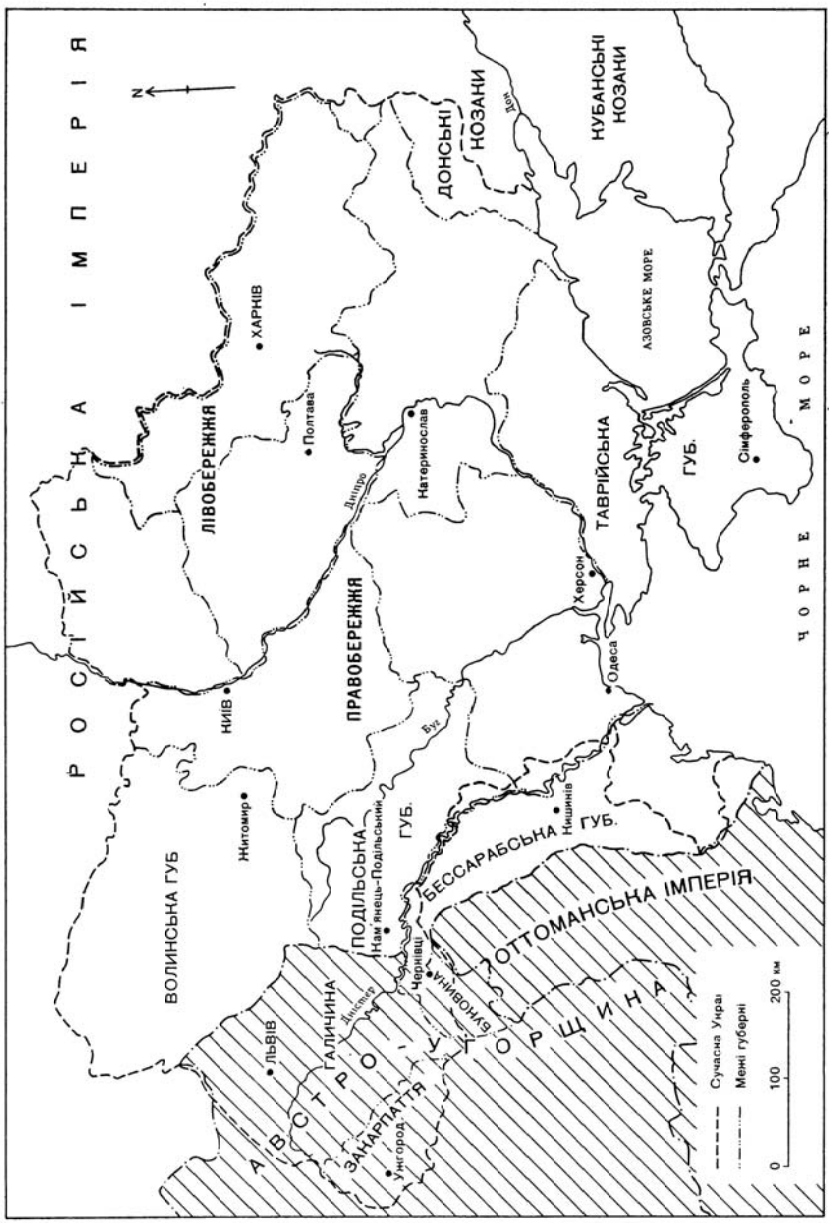

Українські землі у складі Московитської імперії в XIX ст.

Перевидання книги
С. Уварова «Православ'я,
самодержавство, народність»
(Москва, 2016 р.)

Державні діячі наступних часів насаджували ідею абсолютного московитського народного духу в усій імперії. Зокрема, з другої третини XIX ст., під час царювання Ніколая I, за основу державної ідеології взяли т. зв. ***«теорію офіційної народності»*** міністра освіти графа С. Уварова. Заснована на тріаді «православ'я, самодержавство, народність», вона стала символом реакційного напряму внутрішньої політики царату щодо розвитку української культури. Будь-яке прагнення українців, як і інших немосковитських народів, до влаштування свого життя за власними традиціями, звичаями розглядалося як посягання на непорушний загальноімперський лад, його закони, правові норми, мову. Цілі нації, в т. ч. й українська, зневажливо іменована «хохлами», зводилися в Московитській імперії до ***становища другорядних етнічних груп***, змушених сприймати московитську мову як державну, позбавлених права на судочинство власною мовою, не беручи до уваги вже про можливості будь-якого державного самовлаштування чи самоідентифікації себе як нації. Цю політику подавали у вигляді не лише піклування про збереження Московитської імперії як могутньої світової держави, а й як турботу про те, щоб московити не почувалися іноземцями на «окраїнах», бо ці «окраїни» мали бути лише органічними частинами єдиної і неподільної Московії.

Після ліквідації автономії в Україні посилилась офіційна **політика змосковщення**, мета якого полягала у перетворенні місцевого населення в культурному відношенні на «істинних московитів». Передусім із навчальних закладів, адміністративних установ, судів витіс-

«Граматка» П. Куліша –
перший україномовний буквар
(Санкт-Пєтєрбург, 1857 р.)

няли українську мову як одну з основоположних національних ознак, натомість запроваджували московитську. Ефективним знаряддям змосковщення була ***православна церква***. Болісним для національної справи стало перетворення у 1810 р. Києво-Могилянської академії на вузькофаховий релігійний заклад – духовну академію. Це неминуче вело до зменшення чисельності української інтеліґенції.

Важливе місце в колонізаторських планах московитського царату належало новоприєднаним землям ***Правобережної України***, які аналогічно до Лівобережжя мали бути позбавлені своїх самобутніх рис. Особливо це виявилося після придушення там польського визвольного повстання в 1830–1831 рр. Щоб обмежити вплив польського дворянства на Правобережжі, імператор Ніколай I у листопаді 1831 р. утворив у Києві спеціальну ***комісію в справах західних губерній***, яка мала «...привести у відповідність з московитськими губерніями всі західні землі в усіх галузях життя». Як наслідок, протягом кількох місяців замість польських шкіл (українських майже не було) запровадили московитські, а закритий у Кременці польський ліцей замінили новозаснованим на його базі московитським університетом Святого Володимира в Києві. Характеризуючи завдання нового університету, С. Уваров ***цинічно*** заявив: «Університет Св. Володимира – моє творіння. Але я першим ліквідую його, якщо він не виконуватиме своєї мети... поширювати московитську освіту й московитську національність на спольщених землях Західної Русі».

У 1874 р. московитські солдати розстріляли 13 греко-католиків із с. Пратулин на Холмщині, які відмовились передавати церкву православному священнику

Щоб придушити будь-які спроби невдоволення, царат утримував в Україні **велику армію**, що досягала 100 тис. осіб. Її численні підроз-

Проводи рекрута (худож. М. Пимоненко)

діли перебували повсюдно, вимагаючи від населення виконання обтяжливих повинностей. Найстрашнішою військовою повинністю була ***рекрутчина*** – система набору до армії, впроваджена в Україні після остаточної ліквідації її політичної автономії в 1780-х рр. Рекрутчину реалізовували шляхом примусового набору до війська від усіх податних станів (селян, міщан та ін.) новобранців – рекрутів. Загальна чисельність набору залежала від обставин, коливаючись від 5–7 до 70 рекрутів на кожну тисячу осіб. Термін служби становив: до 1793 р. – довічно, з 1793 – 25 років, з 1834 – 20 і з другої половини XIX ст. – 15 та 10 років (у 1874 р. рекрутчину замінили загальною військовою повинністю). Через нелюдську ***муштру*** й часті війни рекрутчину вважали рівносильною смертному вироку. Як зазначають дослідники, рекрутів нерідко перевозили закованими в кайдани, а пани карали найнепокірніших кріпаків, віддаючи їх у солдати. Кандидатури рекрутів визначала міська або сільська община, а з числа поміщицьких селян – поміщик.

Кріпосницький гніт

Царат усіляко зміцнював в Україні самодержавно-кріпосницький лад. Опираючись на московитських поміщиків, яким були роздані в Україні великі земельні володіння, він охороняв також станові привілеї українських і польських поміщиків. Царський уряд наприкінці XVIII ст. поширив **кріпосні порядки** і на південь України. У 1796 р. селяни Південної України, Криму і деяких інших районів були позбавлені права переходу, остаточно закріпачені.

Українські ***селяни*** поділялися тоді на кілька груп, які відрізнялися між собою ступенем особистої залежності, розміром і характером повинностей, площею наділу тощо. Основними групами в

дореформений період були поміщицькі та державні селяни. Численну категорію становили козаки і селяни, перетворені у військових поселенців. Наприкінці 50-х рр. XIX ст. у володінні поміщиків перебувало 5,4 млн селян-кріпаків – близько 40% населення України, яка входила до складу Московитської імперії. ***Панщина***, що охоплювала в Україні майже 99% від загальної кількості поміщицьких селян, становила три дні на тиждень, але уряд не контролював дії поміщиків, і вони збільшували тривалість селянських робіт та розмір податків, як хотіли. Наприклад, на Поділлі в деяких маєтках селяни працювали протягом тижня, не маючи навіть вільної неділі.

На панщину
(худож. М. Дерегус, 1963 р.)

Шукаючи порятунку від злиднів і голодної смерті, селяни йшли на південь України, де був значний попит на робочі руки. У 1840-х рр. із Полтавської та Харківської губерній туди щороку вирушали на ***заробітки*** десятки тисяч селян. Частина їх одержувала за згодою поміщиків паспорти, а багато йшли самовільно. Інколи поміщики самі здавали зубожілих селян вербувальникам на промислові підприємства і плантації цукрових буряків, отримуючи за це гроші.

Сільськогосподарське виробництво загалом було ***відсталим***, екстенсивним. Лише частина поміщиків, особливо на півдні України, намагаючись впровадити у своїх маєтках поліпшені способи обробітку землі, застосовувала машини і новітній інвентар. Це насамперед стосувалося маєтків, де сіяли ***цукрові буряки***. З кінця 30-х рр. XIX ст. під посіви цієї культури відводили значні ділянки у поміщицьких господарствах Правобережної та Лівобережної України. Площа цукрових плантацій у 1860 р. досягла на Правобережжі 33 тис., а на Лівобережжі – 10,7 тис. десятин. Водночас поміщицькі господарства збільшували посіви ***технічних культур***, які також значною мірою надходили на внутрішній і зовнішній ринки. У Полтавській та Чернігівській губерніях такими культурами були коноплі й тютюн, а в Катеринославській і Херсонській – льон. По-

міщицькі господарства збільшували продаж і виробництво ***хліба***, особливо пшениці. Найбільш інтенсивно, починаючи з 30-х рр. XIX ст., торгове зернове господарство розвивалося в новоросійських губерніях – Херсонській, Катеринославській, Таврійській. За ними розташовувалися правобережні губернії – Київська, Волинська, Подільська.

Поряд із товарним землеробством поміщики розвивали й торгове ***тваринництво***. Розводили дедалі більше коней, великої рогатої худоби, овець, зокрема тонкорунних. Найбільшого поширення тонкорунне вівчарство набуло в Новоросії та Криму. Українці забезпечували вовною місцеві та московитські фабрики, великими транспортами відправляли її на Захід.

Промисловий розвиток

Один із найважливіших показників розкладу феодально-кріпосницької системи і формування індустріального суспільства у першій половині XIX ст. – дальший розвиток промисловості. Наспів **початковий етап промислового перевороту**. Засновували машинобудівні заводи, що постачали промисловості й сільському господарству машини, робочі механізми, вдосконалені знаряддя, а також ***парові двигуни***. В 1825 р. налічувалося близько 6 550 промислових підприємств (без винокурень), а в 1860 р. – близько 22 330, або їхня кількість зросла більш як у 3,5 разу. Водночас зменшувалася кількість вотчинно-кріпосницьких підприємств. Проте в дореформений період поміщики зберігали панівне становище в таких найпоширеніших галузях промисловості, як горілчана і цукрова. У 20-х рр. XIX ст. в Україні виникли перші ***цукроварні***, а в середині століття їх налічувалося майже 200. Разом зі зростанням кількості цукрових заводів відбувалося їхнє технічне удосконалення. Всі вони були розташовані в Лівобережній та Правобережній Україні. Провідне місце в цукровій промисловості належало Київській губернії.

У 1860 р. в Україні налічувалося близько 20 ***суконних фабрик*** капіталістичного типу. Дев'ять з них розташовувалися в посаді Клинці на Чернігівщині.

У дореволюційний період в Україні існувала ***металургійна і кам'яновугільна промисловість***. Проте перша з них, базуючись на болотній руді Полісся, занепадала. На початку XIX ст. потужність невеликих копалень у Донбасі, на яких застосовували працю державних та поміщицьких селян, була незначною. Вони давали лише

кілька десятків тисяч пудів вугілля на рік. До 1860 р. видобуток вугілля набув промислового характеру і становив 6 млн пудів. За кількістю видобутого вугілля Донбас вийшов на друге місце в імперії.

Розвиток промисловості в м. Лисичанськ на Луганщині, кінець XIX ст.

Разом зі зростанням промисловості зароджувалося **робітництво**. З кінця XVIII ст. до 1861 р. кількість промислових робітників (без робітників ґуралень) в Україні зросла з 10 до 115 тис. Крім того, близько 25 тис. робітників працювало в ремісничих майстернях та майже 70 тис. – на водному транспорті. Неухильно збільшувалася кількість ***вільнонайманих робітників***, частка яких у 1861 р. становила 54%.

Розвиток промисловості та сільського господарства зумовив подальше поглиблення **суспільного поділу праці**, господарську спеціалізацію окремих районів Московитської імперії, в т. ч. України. А це сприяло подальшому розширенню внутрішнього ринку, розвиткові внутрішньої та зовнішньої **торгівлі**. Реалізацію і купівлю товарів здійснювали через мережу ярмарків та базарів, яких наприкінці 50-х рр. XIX ст. в Україні налічувалося 12 тис. (з них 1 786 великих і середніх).

Ринок у Бердичеві

Важливу роль у ***ярмарковій торгівлі*** відігравали купці, чисельність яких протягом 1816–1859 рр. збільшилася з 18,2 до 104 тис.

Зросли суми їхніх капіталів. **Купецтво** України за національним складом було неоднорідним, більшість становили московити. Поряд з ними виростали українські капіталісти, серед них – брати Яхненки, зять одного з них – Симиренко. У середині XIX ст. купці-капіталісти володіли понад 90% заводів. Проте економічний розвиток України порівняно з Московією відбувався повільніше. Причиною цього була колоніальна політика царського уряду, який вважав Україну ринком збуту для московитської промисловості й не допускав вільного розвитку її продуктивних сил.

Соціальна боротьба

У процесі розкладу феодально-кріпосницької системи, зміцнення індустріального укладу загострювалися соціальні суперечності, посилювалась антикріпосницька боротьба. Поширеними формами **селянського протесту** були скарги цареві й повітовим, губернським і центральним урядовим установам, відмова сплачувати оброк, відбувати панщину та інші повинності, ***непокора*** поміщикам і царським властям, підпали панських маєтків, розправа над поміщиками, управителями та прикажчиками, втечі в Новоросійський край, на Дон, у Таврію. Зафіксовано відкриті масові виступи проти гнобителів. За неповними даними, у 1797–1825 рр. в Україні відбулося 103 виступи кріпаків.

Протягом майже 15 років – з 1811 по 1826 р. – відмовлялися виконувати феодально-кріпосницькі повинності й не корилися навіть військовій силі жителі ***с. Підвисоке*** Уманського повіту. В 1819 р. сталося заворушення серед військових поселенців ***Чугуєва***, що на Харківщині. Повсталі відмовилися виконувати непосильні казенні роботи, їх підтримали сусідні села. На початку квітня 1826 р. спалахнуло селянське заворушення на ***Уманщині***. Його очолив рядовий Дніпровського піхотного полку Олексій Семенов. Він оголосив себе майором, якому нібито наказано арештувати всіх поміщиків Київської губернії та відправити їх до Пєтєрбурґа. Рух охопив також села Уманського повіту. Селяни проголосили себе вільними, почали арештовувати поміщиків і захоплювати їхнє майно. Царський уряд жорстоко розправився з повсталими, проте селянські виступи не припинялися.

Особливо гострого характеру набув селянський антипоміщицький рух першої третини XIX ст. на Поділлі, що охопив і деякі повіти Волині та Київщини. Його очолив ***Устим Кармелюк***, в

якому широкі селянські маси вбачали свого захисника. Ненавистю до гнобителів, невтомною боротьбою проти них, безприкладною мужністю і силою волі, великою фізичною міццю Кармелюк здобув любов народу. Його ім'я ще за життя стало леґендарним. Воно викликало жах у панів, надію у кріпаків. Із своїми однодумцями-селянами, до яких приєднувалися солдати-втікачі, У. Кармелюк нападав на поміщицькі маєтки, захоплював там майно, худобу і роздавав бідноті. Кілька разів його арештовували, били канчуками і засилали до Сибіру, але він тікав звідти і, повернувшись на батьківщину, продовжував боротьбу проти гнобителів

Устим Кармелюк
(худож. В. Тропінін, 1820 р.)

Новый № 42 Старый № 44

ДѢЛО

Литинскаго УѢЗДНАГО СУДА

Объ Устимѣ Карманюкѣ

обвиняемомъ въ трехъ кратковременныхъ изъ каторжныхъ работъ

Начато 23 Ноября 1834 года.

Кончено 6 Ноября 1872 года.

№ ШКАФА ПОЛКИ на 59 листахъ

Обкладинка слідчої справи
про Устима Кармелюка

Антикріпосницький рух селян під керівництвом Кармелюка тривав майже чверть століття. Мужній народний месник загинув у ніч з 9 на 10 жовтня 1835 р. Його підло вбив із засідки шляхтич. Аж до 1840 р. судові інстанції ухвалювали суворі ***вироки повстанцям***.

Камера в Кам'янці:
зображення манекенів У. Кармелюка та його товаришів

Посилення феодально-кріпосницького гноблення в 40-х рр. XIX ст. викликало нову хвилю селянських виступів. Особливо широкого розмаху набули вони в ***Правобе-***

режній Україні у зв'язку з проведенням інвентарної реформи 1847–1848 рр., що загалом було заходом, спрямованим на зміцнення феодально-кріпосницьких відносин. Поміщики продовжували безкарно збільшувати панщину і зменшувати селянські наділи. Відповіддю на це були рішучі антикріпосницькі виступи селян, які лише у Київській губернії охопили не менш як 100 сіл. У Волинській губернії в 1848–1849 рр. селянські ***заворушення*** відбулися в 90 селах і 5 маєтках. Із 198 селянських виступів у 1848 р. у Подільській і Волинській губерніях 189 придушили поліція й військові.

Кріпосні селяни

Кримська війна 1853–1856 рр., наочно показавши гнилість і безсилля кріпосницької Московії, зумовила значне погіршення становища народних мас усієї імперії й, зокрема, України. Внаслідок цього протягом 50-х рр. XIX ст. швидко зростало невдоволення українського селянства. Збільшувалася кількість селянських виступів. Одним із наймасовіших рухів того часу був ***виступ кріпаків 1855 р.***, що охопив 16 як московитських, так і українських губерній. Приводом до руху став опублікований царським урядом маніфест від 25 січня 1855 р. про створення ополчення. Серед поміщицьких селян України поширилися чутки, що нібито запис в ополчення (в «козаки») звільнить їх від кріпосної залежності й зробить власниками поміщицької землі та майна. Селяни, складаючи списки козаків, відмовлялися виконувати панщину і розпорядження урядовців, створювали свої органи самоврядування.

Центром антикріпосницького руху стала Київщина, де проживало майже 10% кріпосних поміщицьких селян і переважало велике поміщицьке землеволодіння. Розпочавшись у лютому 1855 р. у Васильківському повіті, ***рух у «вільні козаки»*** в березні-квітні охопив

8 з 12 повітів Київської губернії (всього понад 500 сіл). Подекуди селяни вступали в сутички з царськими військами, в ході яких, за неповними даними, було вбито 39 і поранено 63 учасники антикріпосницьких виступів.

Важливим етапом селянського руху в дореформений період був т. зв. «***похід у Таврію «за волею»***. Він почався у квітні 1856 р., тобто після закінчення Кримської війни. Серед селян поширилися чутки, нібито царський уряд закликає бажаючих переселитися на Кримський півострів, а переселенцям-кріпакам надасть значну допомогу, встановить високу платню, а головне – вони будуть вільними. Наймасовішим цей рух був на Катеринославщині. У Таврію «за волею» йшли селяни також з інших губерній – Херсонської, Полтавської, Чернігівської. Щоб припинити міґрацію селян у Крим, царський уряд кинув значні військові та поліційні сили. За офіційними даними, в Катеринославській і Херсонській губерніях відбулося шість кривавих сутичок, під час яких було вбито п'ять і поранено 50 осіб.

На першу половину XIX ст. припав ряд **робітничих виступів**, більшість з яких злилися з селянським рухом. Найвідоміші заворушення цього періоду – виступи робітників-кріпаків Писарівської суконної мануфактури на Харківщині в 1817 р., робітників казенного Луганського заводу в 1818 і 1820 рр., робітників-кріпаків Машинської суконної мануфактури графа Уварова на Чернігівщині в 1823 р. Значним розмахом і гостротою відзначалося т. зв. «холерне повстання» в червні 1830 р. у Севастополі. Протягом 1817–1835 рр. рішуче боролися ***проти жорстокої експлуатації*** та численних утисків царської адміністрації приписні селяни і робітники Луганського ливарного заводу. Всі ці робітничі виступи, хоч і були ***стихійними***, погано організованими, мали певне позитивне значення. Вони разом із селянським рухом, що рік у рік зростав, завдавали відчутних ударів феодально-кріпосницькому ладові, розхитували його основи, прискорювали неминуче падіння кріпосного права.

2. Початки національного відродження

Колонізаторська політика московитського царату не змогла вбити душу українського народу – його національну свідомість. Українство з жалем згадувало колишню козацьку славу, автономію Гетьманщини, нарікало на скасування московитським самодержавством колишніх прав і свобод. Деякі сміливці шукали шляхів виходу з цього підневільного становища.

Передумови відродження

У результаті становлення національної **інтелігенції** в Україні, як і в усій Східній Європі, розпочалося відродження національної свідомості. Поштовхом до цього став той факт, що раніше, із запровадженням кріпацтва, маса людей почала претендувати на дворянство зі страху бути записаною до простих селян й потрапити таким чином у кріпаки. Для вирішення цього питання московитський уряд створив спеціальний орган – **Герольдію**, яка розпочала перевірку підстав претендентів на дворянство. У процесі пошуку відповідних документів у родинних архівах серед представників провідної верстви українського суспільства на рубежі XVIII–XIX ст. з'явилося ***зацікавлення національною історією***, етнографією, фольклором. Це сприяло усвідомленню спільності соціально-економічних, політичних і культурних інтересів усіх верств українського народу.

Іван Котляревський

Чималу роль у національному відродженні відіграло формування нової української літератури з чіткими рисами національної своєрідності. Важливою подією стала публікація у 1798 р. «**Енеїди**» І. Котляревського, написаної ***народною українською мовою***. У цьому творі поет з великим замилуванням змалював тогочасну Україну, її минувшину, відобразив життя українського народу, особливо простого селянства. Велике значення для пробудження національної свідомості мали художні твори Є. Гребінки, Г. Квітки-Основ'яненка, наукові праці професорів Київського та Харківського

університетів М. Максимовича та І. Срезневського. Неможливо переоцінити в цьому контексті «**Історію Русів**» – твір, що з'явився на межі XVIII–XIX ст. і протягом кількох десятиліть його таємно поширювали в середовищі українського дворянства. Анонімний автор цього трактату доводив, що саме Україна, а не Московія, є прямою наступницею Русі, що ***українці є окремим, відмінним від московитів народом*** зі своїми традиціями, а тому Україна має всі права на відновлення самоврядування.

Загальне народне піднесення в країні викликали Велика французька революція 1789–1794 рр. та московитсько-французька війна 1812 р. Ожили надії передової частини українського суспільства на реформи внутрішнього ладу країни.

Активними прихильниками радикальної **реформації суспільства** стали відомі громадські й культурні діячі В. Капніст, В. Каразін, Г. Винський, О. Поліцин, В. Пассек, І. Орлай, І. Котляревський та ін. Серед української інтелігенції поширювали видатний документ французьких революціонерів – «Декларацію прав людини і громадянина». Саме тоді ***В. Капніст*** в «Оді на рабство» і в драмі «Ябеда» сміливо виступив проти антинародної феодально-кріпосницької системи. Гуманістичні ідеї українських просвітників підтримало нове покоління патріотів.

Таємні організації

Одним із виявів волелюбних прагнень стала поява в Україні таємних політичних товариств. Їхнім різновидом стало **масонство** (*англ. «mason» – «каменяр, муляр»*) – заснований на початку XVIII ст. ***космополітичний релігійно-етичний рух***, альтернативний до державних структур і державної ідеології, учасники якого визнають «Великого будівничого світу» як творця всього ладу в природі, називають себе будівничими його храму і закликають у своїх творах до ***морального удосконалення*** людей та об'єднання їх, незва-

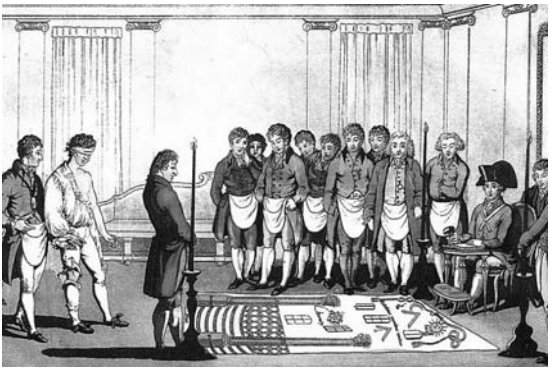

Ініціація в масони, 2-га пол. XVIII ст. (автор невідомий)

жаючи на релігійну і національну належність, на принципах братерства, рівності, взаємодопомоги й вірності. Найбільша масонська ложа діяла в Полтаві за **назвою «Любов до істини»**. Членом її був видатний український письменник ***І. Котляревський***. Інший учасник цієї ложі, громадський діяч, історик В. Лукашевич намагався утворити «Малоросійське товариство» з метою боротьби за політичну незалежність України. Водночас у Києві виникла **ложа «З'єднаних слов'ян»**, до якої належали здебільшого польські поміщики та московитська інтеліґенція. Вони виступали за встановлення приязних відносин між українським і польським народами. Менші **провінційні ложі** діяли в Житомирі, Кременці, Рафалівці на Волині. Спочатку ложі задовольнялися містицизмом масонських обрядів, мало цікавилися супільно-політичними питаннями. Пізніше в них почали проникати ліберальні ідеї.

Сергій Муравйов-Апостол – один із лідерів Південного товариства, правнук гетьмана Данила Апостола

Невдоволення самодержавно-кріпосницьким режимом відчувалося й серед передової частини офіцерів-дворян, які ставили за мету змінити існуючий лад. Найяскравіше ці ідеї виявилися у **дєкабристському русі**, пов'язаному з Україною. Зокрема, у Тульчині існувала філія московського ***«Союзу благоденства»***. Близьким до цієї дєкабристської організації був І. Котляревський. Після ліквідації «Союзу благоденства» у січні 1821 р. більшість його членів не припинила діяльності. У березні 1821 р. Тульчинська управа ухвалила рішення про створення нової організації, яку назвали ***Південним товариством.*** Остаточно воно оформилось у січні 1822 р. на з'їзді в Києві.

Тульчинською управою, як і всією організацією, керував учасник московитсько-французької війни 1812 р., дворянин, полковник П. Пєстєль. Товариство мало філії у Кам'янці та Василькові на Київщині. У вересні 1825 р. до нього приєдналося ***Товариство об'єднаних слов'ян***. Воно виникло в 1823 р. у Новограді-Волинському (*нині – м. Звягель Житомирської обл.*) й об'єднувало 50 офіцерів, вихідців здебільшого з дрібних або навіть збіднілих дворянських

сімей. Була серед них офіцерська молодь українського походження. Обидва товариства вимагали повалення абсолютизму і створення республіки, ліквідації кріпацтва, яке вважали «справою ганебною, противною людству», рівних прав для всіх, повної свободи господарського розвитку.

Однак дєкабристські організації не надавали належного значення національному питанню. Теоретик дєкабристського руху П. Пєстєль у своїй «Руській правді» виступив як прихильник ***московитського централізму***, засуджуючи федералізм, а населення України вважав «істинними московитами». Члени Товариства об'єднаних слов'ян, хоч і обговорювали питання про федерацію слов'янських демократичних республік, та не згадували при цьому ні про українців, ні про білорусів.

Повстання Чернігівського полку (худож. Т. Назаренко, 1978 р.)

Відомий виступ дєкабристів, що відбувся 14 грудня 1825 р. у Пєтєрбурзі, завершився невдачею. Дізнавшись про це, керівники Васильківської управи підняли на ***повстання*** Чернігівський полк, розташований під Києвом. Проте здійснити задумане повсталим не вдалося. Їх не підтримали інші полки, Тульчинська та Кам'янецька управи Південного товариства. Повстання було придушене, а його учасників – покарано. Чернігівський полк розформували, а солдатів відправили на Кавказ для участі у військових діях проти горців.

Однак революційні ідеї жили у справах нового покоління борців проти самодержавства і кріпосництва. Важливими осередками **суспільно-політичного руху** в Україні у другій чверті XIX ст. були навчальні заклади, насамперед Харківський і Київський університети. Під впливом повстання дєкабристів на початку 1826 р. виник таємний політичний гурток у Харківському університеті. До ***харківського гуртка*** входило близько 20 студентів, службовців, офіцерів. Гуртківці читали й розповсюджували революційні твори,

в яких містився заклик до повалення царського деспотизму, писали антикріпосницькі вірші та памфлети; їхня пропаґандистська діяльність поширювалася на Харківську, Київську, Чернігівську та інші губернії. На початку 1827 р. царські власті викрили й розгромили харківський гурток. Однак і після цього пропаганда визвольних ідей у Харкові не припинялася.

Ніжинська гімназія вищих наук

Вільнодумство було поширене серед професорів і студентів Ніжинської гімназії, заснованої в 1820 р. ***Гурток прогресивних професорів*** протягом 1827–1830 рр. боровся проти професорів-реакціонерів. Його підтримувала значна частина гімназистів, зокрема М. Гоголь, М. Прокопович, Г. Висоцький та ін. Царський уряд, дізнавшись про розповсюдження «крамоли» у Ніжинській гімназії, в 1830 р. позбавив професорів-вільнодумців посад і відправив їх під нагляд поліції.

Кирило-Мефодіївське братство

У 40-х рр. XIX ст. на боротьбу проти існуючого ладу стали нові сили не лише дворянської, а й **різночинної інтеліґенції**. Виникли таємні політичні організації, члени яких прагнули не тільки звільнення селян від кріпацтва, а й національної свободи України. Першою такою організацією було Кирило-Мефодіївське братство (товариство), засноване у січні 1846 р. у Києві. Воно увібрало в себе цвіт ***української думки***, людей, які мали величезний вплив на хід і розвиток українського відродження. До братства належали професор Київського університету, історик Микола Костомаров, талановитий письменник і громадський діяч Пантелеймон Куліш, професор Микола Гулак, видатні етнографи Опанас Маркевич і Василь Білозерський, який згодом відіграв помітну роль в українському громадському житті, й інші. Загальна кількість кирило-мефодіївців становила майже 100 братчиків. Гордістю товариства був ґеніальний поет і худож-

ник ***Тарас Шевченко***. Виданий у 1840 р. у Пєтєрбурзі перший збірник його поезій «Кобзар» відразу здобув Т. Шевченкові широку літературну славу й мав надзвичайний вплив на пробудження української національної свідомості.

Тарас Шевченко, 1858 р.

Програмні ідеї братства викладено в «Книзі буття українського народу» («Закон Божий») і «Статуті Слов'янського братства св. Кирила і Мефодія», основним автором яких був М. Костомаров, та у «Записці», написаній В. Білозерським. Вони, зокрема, передбачали: 1) створення демократичної федерації слов'янських народів, очолюваної Україною, на принципах рівності й суверенності; 2) побудову майбутнього суспільства на засадах християнської моралі шляхом здійснення реформ; 3) скасування самодержавства, кріпосного права та станів, встановлення демократичних прав і свобод для громадян; 4) зрівняння у правах усіх слов'янських народів щодо їхньої національної мови, культури, освіти тощо.

Кирило-Мефодіївське товариство проіснувало недовго, воно не встигло вийти з підготовчої стадії та розгорнути практичну роботу. На початку 1847 р. його **членів заарештували**, вивезли до Пєтєрбурґа й там суворо покарали. Тільки через десять років, після смерті царя Ніколая I, який особисто затвердив ***судові вироки***, члени братства змогли повернутися до літературної та громадської діяльності. Але значення братства було значним. Його ідеї та програма надовго визначили ***головні напрями*** українського національного відродження.

Члени Кирило-Мефодіївського братства (офорт І. Філонова, 1963 р.)

Незважаючи на докладені зусилля, царський уряд був безсилим перешкодити зростанню національно-визвольного руху в Україні, відвернути крах кріпосної системи, що назрівав.

3. Україна в умовах московитських реформ другої половини XIX ст.

Поразка у Кримській війні 1853–1856 рр. засвідчила значну економічну та військову **відсталість Московитської імперії** і змусила її керівництво розпочати соціально-економічні реформи. Найболючішим питанням внутрішньополітичного життя було ***реформування*** аграрних відносин, насамперед ліквідація кріпацтва.

Скасування кріпацтва

Щоб уникнути революції, царський уряд провів «визволення селян» зверху. 19 лютого 1861 р. цар Алєксандр II підписав **маніфест** про селянську реформу. Одночасно з маніфестом було затверджено деякі положення і додаткові правила.

Законодавчі акти 19 лютого 1861 р. проголосили скасування кріпосного права, надаючи ***селянам*** і дворовим людям права «…вільних сільських обивателів, як особисті, так і майнові». Селяни-кріпаки перестали бути власністю поміщиків. Вони могли вільно торгувати, відкривати промислові та ремісничі підприємства, торговельні заклади, записуватися в цехи, купувати і збувати рухоме й нерухоме майно, без дозволу поміщиків одружуватися, віддавати дітей у навчальні заклади. ***Поміщики*** за встановлені повинності – роботою або грішми – мусили надати в постійне користування селян «садибну осілість» і перший наділ польової землі та інших угідь. Селяни залишалися тимчасово зобов'язаними на невизначений час. Тільки з 1 січня 1883 р. вони в обов'язковому порядку мали викуповувати польові наділи.

Оскільки у більшості повітів України земля була високої якості, тут встановлювали менші, ніж в інших районах Московії, **норми селянського наділу** (від 3 до 6,5 десятини на ревізьку душу (*одиниця обліку чоловічого населення, яке підлягало оподаткуванню подушною податтю*) в південних і від 3 до 4,5 десятини у лівобережних губерніях). Поміщикам надавали широкі можливості зменшувати ***площі селянських земель***, виділяти їм неповні душові наділи. У селах Лівобережжя й Півдня було відрізано близько 1 млн десятин, або 15% від загальної площі землекористування. Із загальної кількості 2,5 млн ревізьких душ колишніх поміщицьких селян в

Україні 220 тис. було обезземелено зовсім. Наділи до 5 десятин, тобто менші, ніж становив прожитковий мінімум, отримали 94% ревізьких душ. До того ж поміщики залишили собі найкращі землі, а селянам виділили гірші, позбавили їх випасів, водопоїв, лук, лісів та інших угідь.

Інтересам поміщиків відповідала також **викупна операція**, яку проводив царський уряд. Загалом селяни мали внести викупних платежів приблизно в чотири рази більше від тогочасної ринкової ***вартості*** землі. В Україні за дореформеними цінами земля, яку отримали поміщицькі селяни, коштувала 128 млн руб., а селяни мали сплатити 503 млн руб.

Збір недоїмок у колишніх кріпаків (забрали останню корову) (худож. А. Корзухін, 1868 р.)

Для державних селян, які становили половину селянства України (2,2 млн ревізьких душ), умови реформи були сприятливіші. Вони отримали земельні наділи майже вдвічі більші, ніж поміщицькі селяни, а викупні платежі вносили менші.

Адміністративно-політичні реформи

Значні зміни в економічному житті викликали необхідність перетворень в усій державній системі. Протягом 60–70-х рр. XIX ст. було проведено низку реформ, які охопили основні сторони життя імперії: земську, судову, військову, освітню, цензурну та ін.

За **земською реформою** 1864 р., у всіх українських губерніях, окрім Правобережжя – з остраху від можливого домінування польської шляхти, впровадили ***виборні органи влади*** у масштабах губерній і повітів – земські установи. Вони займалися розвитком охорони здоров'я, освітою, вдосконаленням сільськогосподарського виробництва, культурою тощо. Активними діячами земств були видатні представники українського національного руху – І. Шраг,

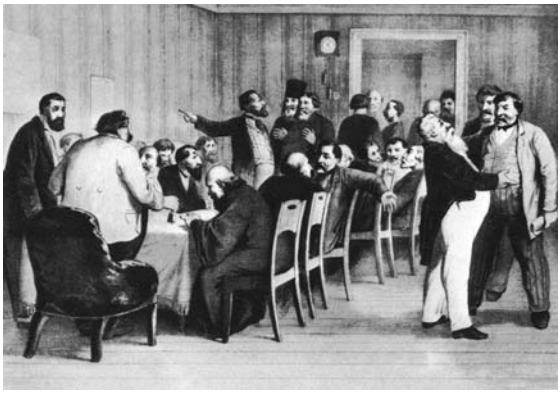

Земські збори у провінції
(гравюра 1865 р. з мал. К. Трутовського)

О. Русов, Б. Грінченко, В. Самійленко, М. Коцюбинський та ін., яких через їхню «політичну неблагонадійність» не допускали до державних установ.

Важливе значення мала **судова реформа** 1864 р., за якою запровадили позастановий, відкритий, незалежний від адміністрації суд. Обов'язковою була участь у ***судочинстві*** двох сторін: прокурора, який підтримував звинувачення, та адвоката – представника захисту. Провину підсудного визначали присяжні засідателі – представники матеріально забезпеченого населення, що призначалися жеребом.

Протягом 1862–1874 рр. здійснено **військову реформу**. Було ліквідовано рекрутські набори і запроваджено ***загальну військову повинність*** для всіх чоловіків, які досягли 20 років. У сухопутних військах служба тривала 6 років, на флоті – 7 років, а особи, що мали освіту, служили від 6 місяців до 4 років. Проведено переозброєння і переобмундирування армії тощо.

Христина Алчевська проводить урок читання
в Харківській жіночій недільній школі

Згідно з **освітньою реформою**, яку розпочали в 1864 р., було запроваджено єдину ***систему*** початкової освіти, встановлено два типи гімназій – класичну та реальну, надано певну ав-

тономію університетам. Для дорослого населення відкривали недільні школи.

Одночасно з деякою лібералізацією освіти уряд посилив контроль за видавничою діяльністю. За законом 1865 р., **цензурні установи** передали з ***відання*** Міністерства народної освіти до Міністерства внутрішніх справ. Одночасно діяла й церковна цензура.

Індустріалізація

Хоч реформи 60–70-х рр. XIX ст., насамперед селянська, були обмеженими й непослідовними, вони прискорили процес формування в Україні ***індустріального суспільства***. Збільшилася кількість промислових підприємств. Якщо в 1869 р. налічувалося 3712 фабрик і заводів, то в 1900 р. – 5301.

Безпосередній вплив на розвиток продуктивних сил країни мав **транспорт**, зокрема залізничний. Протягом 1866–1879 рр. в Україні прокладено понад 4,8 тис. км залізничних колій. На кінець XIX ст. довжина ***залізниць*** в Україні становила 1/5 від всієї протяжності залізничної мережі Московії. Нові залізниці прокладали відповідно до інтересів ***колонізаторської політики*** царату. Київ, наприклад, не мав сполучення з Одесою.

Поряд із залізничним транспортом, велику роль у зміцненні зв'язків між різними економічними районами відігравав ***водний транспорт***. Головною водною артерією України була р. Дніпро. Багато важило зростання морського торгового флоту. Азово-Чорноморський басейн був південними морськими воротами всієї імперії. Збільшення товарообігу його портів сприяло розширенню та зміцненню загальнодержавного ринку. Найбільшим портом на півдні України стала Одеса, яка набула великого значення як транзитний пункт у зовнішній торгівлі Московії.

Саночник у вугільній шахті Донбасу, кін. XIX – поч. XX ст.

Розвиток транспорту підвищив попит на **паливо та метал**. На базі використання багатих запасів корисних копалин півдня України створено кам'яновугільну, залізорудну та металургійну галузі промисловості. Протягом 1861–

1900 рр. видобуток ***кам'яного вугілля*** на Донбасі зріс з 10 до 672 млн пудів. У 1890 р. він становив 68% від обсягу всеімперського видобутку. Із початку 1870-х рр. Донбас за рівнем видобутку вугілля вийшов на перше місце в імперії.

Надзвичайно важливе значення для подальшого зростання важкої промисловості України мала розробка багатющих покладів криворізької ***залізної руди***, що розпочалася з 1880-х рр. За 30 років (1870–1900) видобуток руди зріс у 158 разів (з 1,3 до 210 млн пудів). Уже тоді Україна давала понад 57% видобутку руди в Московії. У 80–90-х рр. XIX ст. на території Катеринославської та Херсонської губерній було збудовано 17 великих металургійних і десятки машинобудівних ***заводів***. Наприкінці 1890-х рр. виробництво чавуну в Україні становило 52% від обсягу загальнодержавної виплавки.

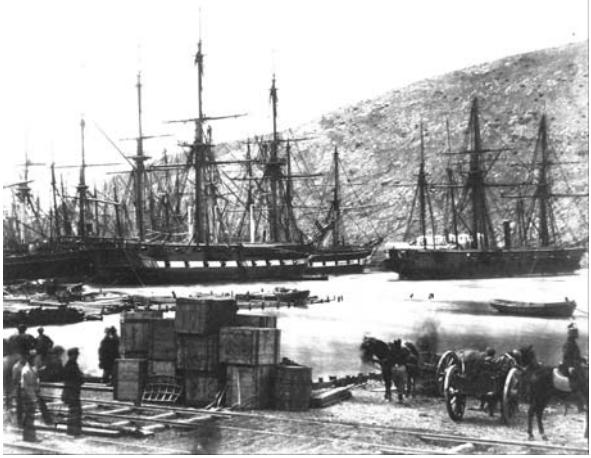

Британські інженери в розпал Кримської війни будують залізницю під Севастополем для потреб армії союзників. 1853–1855 рр. (фото)

Певний вплив на розвиток промисловості мав **іноземний капітал**, приплив якого помітно посилився з 80-х рр. XIX ст. Особливо великий потік бельгійських, французьких, англійських і американських капіталів ринув у гірничу промисловість України. З 1888 по 1894 р. тут було створено 22 іноземні ***компанії*** з основним капіталом 62,9 млн руб. Зарубіжні інвестори отримували в Україні високі прибутки, які майже повністю вивозили за кордон.

Текстильна промисловість в Україні не змогла досягти високого розвитку через ***конкуренцію*** з продукцією московитських фабрик, що користувалися протекцією царського уряду.

У пореформений період швидкими темпами збільшувалося **індустріальне населення**, зростали міста, були створені нові ***промислові центри***. На 1897 р. міське населення України становило бли-

зько 13% відзагальної кількості населення. Кількість невеликих міст із населенням до 10 тис. осіб скоротилася майже вдвічі. У них проживало тільки 11,8% міського населення. Водночас подвоїлася кількість порівняно великих і середніх міст.

Індустріалізація та урбанізація незначно вплинули на українців, які становили у 1897 р. 73% від загальної кількості населення і тільки 30% – міського. Лише трохи більше 5% українців проживало в містах, тоді як відповідний показник для московитів, які мешкали в Україні, становив 38%, для євреїв – 45%. ***Мало українців*** було й серед інтеліґенції: 16% – юристів, 25% – учителів, менше 10% – письменників і митців. Московити у 1897 р. становили 12%, переважно це були гірники, металурги та адміністративні службовці. Швидко зростала єврейська меншина, яка становила майже 8% від загальної кількості населення (у Московитській імперії загалом – 4%) і домінувала у торгівлі та банківській справі. Поляки, які, як і євреї, проживали переважно в Правобережній Україні, становили близько 6,5% населення.

Єврейський крамар й покупець-українець (гравюра XIX ст.)

Отже, Україна, незважаючи на колоніальну політику царату, за **економічним розвитком** посідала в Московитській імперії одне з перших місць. Вона ***випереджала*** інші райони за видобутком вугілля, виплавкою чавуну, виробництвом цукру. Україна належала до тих окраїн царської Московії, які в промисловому відношенні мало чим відрізнялися від центру імперії, хоч її економіка значною мірою мала ***однобокий характер***. Наприкінці XIX ст. Україна давала 70% від усієї продукції добувної промисловості, тоді як у переробній її частка становила лише 15%. ***Особливістю*** економічного розвитку України було й те, що нагромадження капіталу відбувалося не в українців, а в їхніх чужонаціональних експлуататорів.

Соціальні суперечності

Швидкий розвиток капіталізму в промисловості та сільському господарстві, **істотні зміни**, що відбулися під його впливом у структурі суспільства, наявність численних пережитків крі-

посництва – все це поглиблювало соціальні ***суперечності***, було причинами невгасаючої боротьби в місті й на селі.

Унаслідок реформи 1861 р., здійсненої в інтересах поміщиків, економічне становище основної маси **селянства** погіршилося. Протягом 60–90-х рр. XIX ст. середній селянський ***наділ*** в Україні зменшився з 4,5 до 1,9 десятини, а багато селянських дворів володіло ділянками від 0,5 до 1,5 десятини. На Полтавщині й Чернігівщині було чимало сіл, де селянський наділ не перевищував 0,15–0,25 десятини.

Селянські повстання після скасування кріпацтва

Гострого характеру набула ***боротьба*** селянства протягом 1870-х рр., яка, особливо в губерніях Правобережної України, була спрямована проти розверстування (*розподілення*) угідь, на відстоювання селянами своїх прав на сервітути (*обмежене право користування землею, зокрема пасовищами, сіножатями, лісами тощо*).

Ще більше антипоміщицький селянський рух посилився в 90-х рр. XIX ст. За неповними даними, лише протягом 1890–1900 рр. в Україні відбулося понад 150 заворушень селян.

Важкими були умови життя та праці **робітників**, особливо виснажливою і небезпечною – робота в кам'яновугільних шахтах. Вона тривала у дві зміни, кожна – по 12 год. На деяких підприємствах ***робочий день*** перевищував 15 год. На фабриках і заводах дедалі ширше застосовували жіночу і дитячу працю. ***Заробітна плата*** залишилася низькою. Шахтарі Донбасу здебільшого мешкали в землянках, робітники цукрових заводів – у тісних, вогких і брудних казармах, які кишіли паразитами. На підприємствах не було служб охорони праці, часто траплялися ***нещасні випадки***. За неповними даними, протягом 1864–1899 рр. на промислових підприємствах України загинуло 3300 і скалічено понад 16 тис. робітників.

Важкі економічні та політичні умови життя спонукали робітників до ***боротьби*** проти фабрикантів і заводчиків. Спочатку, особливо в 60–70-ті рр. XIX ст., виступи набули форми заворушень. Другою, вищою формою боротьби були страйки. Тільки протягом 1880–1894 рр. в Україні відбулося 97 страйків і 13 заворушень. Загальна кількість учасників страйків становила 29 тис. осіб.

Шахтарське житло, XIX ст.

Робітничий рух України у пореформений час розвивався, набував нового досвіду, більш організованого та цілеспрямованого характеру. Будучи спрямованим проти соціального гніту трударів, він, однак, залишив поза увагою вирішення національного питання.

4. Український національний рух у 1860–1890-х рр.

Важке економічне становище, політичне безправ'я, національне гноблення в Україні викликали посилення **українського національно-визвольного руху**. До нього долучалася переважно інтелігенція, національні почуття якої завдяки освіченості посилювалися. Чимало наукових і культурно-освітніх діячів надавали важливого значення ***формуванню національної свідомості*** у своїх співвітчизників, пробудженню у народу почуття самоповаги.

Громади

У 60-ті рр. XIX ст. після реформ царського уряду дещо зросла хвиля **громадянської активності**. Повернувшись наприкінці 50-х рр. XIX ст. із заслання, ***провідники*** Кирило-Мефодіївського братства – Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, В. Білозерський – осіли в Санкт-Пєтєрбурзі, де політичний режим був трохи м'якшим, ніж у

провінції. Тут вони продовжили національно-визвольну пропаґандистську ***діяльність***, але вже не в політичному конспіративному, а в культурно-просвітницькому леґальному руслі. Для поширення своїх ідей ця пєтєрбурзька група у 1861 р. започаткувала, щоправда з великими труднощами, перший у Московитській імперії український часопис ***«Основа»***, що виходив українською і частково московитською мовами. У ньому друкували твори художньої літератури, історичні праці, документи, спогади, літературну критику і публіцистику тощо. Тут вперше опублікували поезії Т. Шевченка. Незважаючи на недовготривале 22-місячне існування, часопис істотно вплинув на культурно-літературний процес, сприяв зростанню ***національної свідомості*** та національно-визвольного руху в Україні. Значною мірою під його впливом у Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі українська інтеліґенція почала гуртуватися у громади – самодіяльні напів- чи повністю нелеґальні організації.

ОСНОВА

ЮЖНО-РУССКІЙ ЛИТЕРАТУРНО-УЧЕНЫЙ

ВѢСТНИКЪ

1861

ЯНВАРЬ

Часопис «Основа»: титульна сторінка

Громади, як правило, не мали якихось програм чи статутів, але проводили ***культурно-освітню діяльність*** серед широких народних мас, спрямовану проти антиукраїнської політики царату. Громадівці організовували недільні школи, видавали підручники та популярні брошури українською мовою (*лише за 8 місяців 1861 р. їх було розповсюджено більш як 12 тис. примірників*), популяризували історію й етнографію України, займали-

Члени Київської громади (кінець 1860-х рр.). Володимир Антонович (стоїть), лідер українського національного відродження в Московитській імперії (фото кін. XIX ст.)

ся укладанням українсько-московитського словника. За народницьку позицію та орієнтацію на національні традиції їх називали «україно-філи». Серед активних ***діячів*** громадівського руху були В. Антонович, М. Драгоманов, М. Лисенко, Т. Рильський, М. Старицький, П. Чубинський та ін.

Валуєвський циркуляр

Незважаючи на культурно-освітницьку спрямованість громад, їхня діяльність дедалі більше непокоїла **правлячий режим**. Із України в Пєтєрбург поліція відправляла ***доноси***, що громадівці прагнуть «...здійснення виплеканої ними думки про свободу Малоросії» і, навчаючи простий народ грамоти, намагаються «...поступово прищепити йому думки про колишню славу Малоросії і переваги свободи». «Височайше» затверджена ***комісія у справі громадівського руху*** дійшла висновку, що його мета – «...під виглядом поширення грамоти сіяти в народі антиурядові ідеї». Як наслідок, у липні 1863 р. міністр внутрішніх справ П. Валуєв видав **таємний циркуляр** про ***заборону*** українських наукових, релігійних і особливо педагогічних публікацій. ***Навчання*** українською мовою він визначив як політичну пропаганду, а тих, хто за це брався, звинуватив «...у сепаратистських задумах, ворожих Московії». ***Друкувати*** «малороссийским наречием» (*малоросійською говіркою*) було дозволено лише художні твори. П. Валуєв заявив, що української мови «...ніколи не було, нема і бути не може». Незабаром після цього громади було розпущено, а деяких українських діячів заслали у віддалені частини імперії.

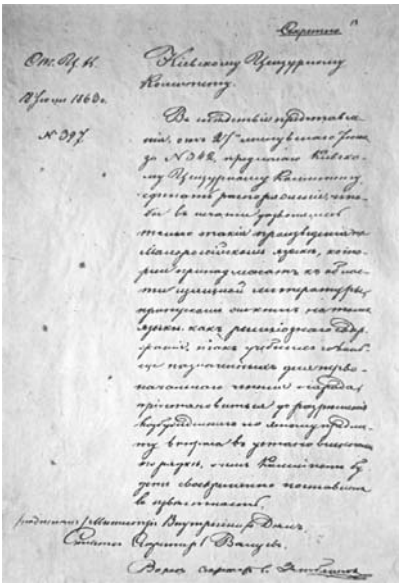

Валуєвський циркуляр

Наслідком цих дискримінаційних заходів царату було зменшення кількості ***друкованої продукції***, яку видавали українською мовою в Московитській імперії: у 1864 р. – 12 книжок і брошур, 1865 – 5, 1866 – жодної, у наступні три роки – по 2 книжки, у

1870 р. – 5. В Україні ж з 1863 по 1872 р. вийшла лише одна книжка українською мовою. У скрутному становищі перебувала також ***періодична преса***. Намагання діячів української культури організувати стабільне видання періодики на національній основі наштовхувалося на традиційний опір самодержавства.

Діяльність «старогромадівців»

З послабленням реакції на початку 70-х рр. XIX ст. український рух, очолюваний громадівцями, знову відновив діяльність. У цей час В. Антонович зі своїми однодумцями таємно утворили в Києві **«Стару громаду»**, названу так, щоб відрізнити її старших і досвідченіших членів (їх нараховувалося близько 70) від нових громад, що також з'явилися і складалися переважно зі студентів. Для **координації громадівського руху** з'їзди громадівців Києва, Полтави, Одеси обрали ***Раду*** (В. Антонович, М. Драгоманов, О. Русов, П. Чубинський та ін.) – центральний керівний орган федеративного об'єднання громад усієї України.

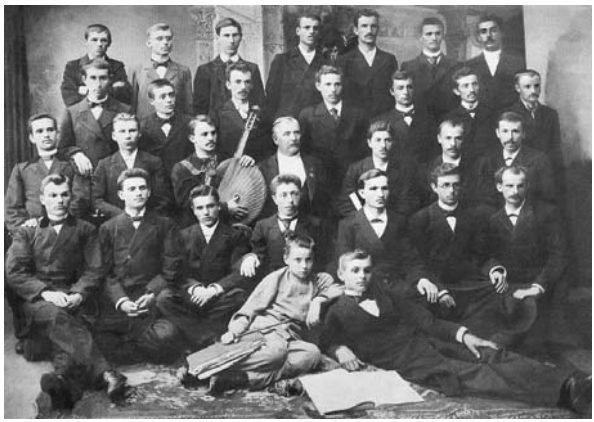

Київська громада, 1874 р.

Київські громадівці з 1873 р. започаткували плідну роботу через **Південно-Західний відділ Московитського географічного товариства**. Члени цієї наукової установи поглиблено ***вивчали*** економіку, історію, географію, етнографію, фольклор України, підготували й ***надрукували*** фундаментальні видання із цих галузей науки, організували демографічні та соціально-економічні обстеження населення Києва і Південно-Західного краю (*тобто Правобережної України*), ***провели*** в 1874 р. у Києві III загальнодержавний археологічний з'їзд, в якому взяли участь вітчизняні та закордонні вчені.

Південно-Західний відділ Московитського географічного товариства став науковою організацією в справах українознавства,

Засідання Південно-Західного відділу
Московитського географічного товариства
(фото кін. XIX ст.)

розширивши можливості й напівлеґальних громад. Інтеліґенція, яка згуртувалася навколо відділу (М. Драгоманов, О. Кістяківський, М. Лисенко та ін.), заснувала свій орган – ***газету «Кіевский Телеграф»***, мала друкарню, видавала дешеві книжки, які продавали у місцевій книгарні. Наполеглива фольклорно-етнографічна діяльність великого колективу професіоналів та аматорів увінчалася 7-томною етнографічно-статистичною працею, що вийшла за редакцією **Павла Чубинського**. Останній повернувся в Україну в 1869 р., відбувши адміністративне ***заслання*** (з 1863 р.) в Архангєльській губернії, куди його вислали за участь у таємному товаристві, яке ставило за мету повалення московитського самодержавства і створення суспільства на демократичних засадах. В одному з документів зазначено, що П. Чубинського покарали за розповсюдження відозви українською мовою та за влаштування походу студентів і селян на місце поховання Т. Шевченка.
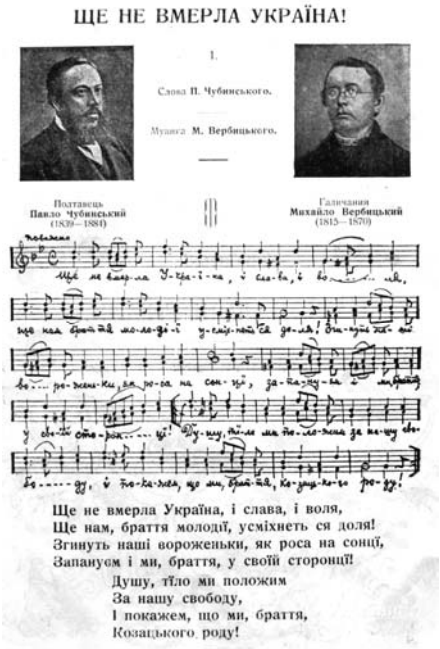
Український національний гімн
«Ще не вмерла Україна»
та його автори

П. Чубинський написав вірш «***Ще не вмерла Україна***», який передає національне прагнення українського народу. Від твердження, що Україна, незважаючи на утиски як з боку московитського царату, так і шляхетської Польщі та цісарської Австрії, не вмерла, поет вдався до заклику стати до бою всією громадою – від Сяну до Дону – за визволення українських земель від кривдників, щоб Україна зайняла гідне місце поміж іншими країнами світу. Цьому віршу, який поклав на музику композитор М. Вербицький, судилося довге життя. Він став *національним гімном України*, яскраво втіливши в собі завдяки авторам – наддніпрянцю П. Чубинському та галичанину М. Вербицькому – *соборність* українських земель, які століттями були штучно відірвані одна від одної.

Емський указ

Наукова, просвітня, культурницька діяльність української інтеліґенції непокоїла **царських чиновників**. Їх турбував не тільки розвиток національних тенденцій, а й зростання громадсько-політичної та революційної активності суспільства під впливом Географічного товариства. У зв'язку з цим голова Археографічної комісії М. Юзефович, противник українського національного руху, повідомив у Пєтєрбурґ, що «...розбійницькі зграї, озброєні і в масках, які з'являються в краї, не що інше, як початки народжуваної у спокушених умах гайдамаччини». Він запропонував урядові вжити не часткових заходів, а загальних, радикальних, які б могли ***викоренити причини*** подібних дій. М. Юзефович висунув ідею ліквідувати Київський відділ Московитського географічного товариства, додавши, що поки М. Драгоманов і П. Чубинський будуть тут, «...ніякі заходи не припинять руху, який виник з їхньої ініціативи».

У відповідь на доноси платних і безплатних аґентів поліції в 1875 р. було створено спеціальну ***антиукраїнську комісію***. Вона працювала недовготривало і дійшла висновку, «...що допустити окрему літературу на простонародному українському говорі, це те саме, що покласти тривку підвалину для переконання в можливості відділення, хоч би й у далекій будучності, України від Московії». Вона вирішила розпустити Київський відділ Географічного товариства, а його активних членів і співробітників покарати. Наслідком діяльності названої комісії став ганебний **Емський указ**, який 18 травня 1876 р. підписав Алєксандр II. Цим документом було ***заборонено ввозити*** на територію Московитської імперії з-за кордо-

ну українські книги, українською мовою ***видавати*** оригінальні твори чи ***перекладати*** з іноземних мов (щоб позбавити українців можливості ознайомлюватися з західною літературою), тексти для нот, ***влаштовувати*** театральні вистави та публічні читання.

Місцевій адміністрації наказано **посилити нагляд**, щоб у початкових школах не викладали українською мовою та щоб з бібліотек вилучили українські книги. Навіть із московитськомовних текстів цензори нещадно викреслювали термін «Україна», замінюючи його принизливим, на їхню думку, – «Малоросія».

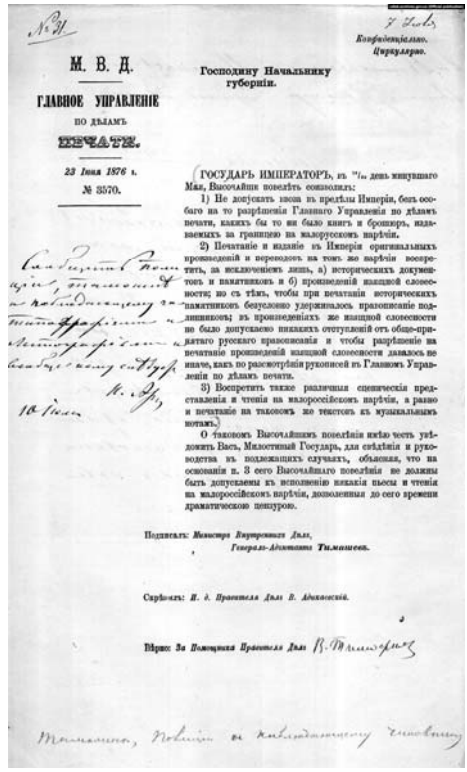

Конфиденціально.
Циркулярно.

М. В. Д.

ГЛАВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ
ПО ДѢЛАМЪ
ПЕЧАТИ.

23 Іюня 1876 г.
№ 3570.

Господину Начальнику губерніи.

ГОСУДАРЬ ИМПЕРАТОРЪ, въ "/ю день минувшаго Мая, Высочайше повелѣть соизволилъ:

1) Не допускать ввоза въ предѣлы Имперіи, безъ особаго на то разрѣшенія Главнаго Управленія по дѣламъ печати, какихъ бы то ни было книгъ и брошюръ, издаваемыхъ за границею на малорусскомъ нарѣчіи.

2) Печатаніе и изданіе въ Имперіи оригинальныхъ произведеній и переводовъ на тотъ же нарѣчіи воспретить, за исключеніемъ лишь, а) историческихъ документовъ и памятниковъ и б) произведеній изящной словесности; но съ тѣмъ, чтобы при печатаніи историческихъ памятниковъ безусловно удерживалось правописаніе подлинниковъ; въ произведеніяхъ же изящной словесности не было допускаемо никакихъ отступленій отъ общепринятаго русскаго правописанія и чтобы разрѣшеніе на печатаніе произведеній изящной словесности давалось не иначе, какъ по разсмотрѣніи рукописей въ Главномъ Управленіи по дѣламъ печати.

3) Воспретить также различныя сценическія представленія и чтенія на малороссійскомъ нарѣчіи, а равно и печатаніе на таковомъ же текстахъ къ музыкальнымъ нотамъ.

О таковомъ Высочайшемъ повелѣніи имѣю честь увѣдомить Васъ, Милостивый Государь, для свѣдѣнія и руководства въ подлежащихъ случаяхъ, объясняя, что на основаніи п. 3 сего Высочайшаго повелѣнія не должны быть допускаемы къ исполненію никакія пьесы и чтенія на малороссійскомъ нарѣчіи, дозволенныя до сего времени драматическою цензурою.

Подписалъ: *Министръ Внутреннихъ Дѣлъ, Генералъ-Адъютантъ Тимашевъ.*

Скрѣпилъ: *И. д. Правителя Дѣлъ В. Дѣяковскій.*

Вѣрно: *За Помощника Правителя Дѣлъ* [illegible]

Циркуляр Головного управління у справах друку начальникам губерній з інформацією про Емський указ (1876 р.)

З рішучим протестом проти ганебної антиукраїнської політики московитського царату з трибуни Всесвітнього літературного конґресу, що відбувся в Парижі в 1878 р., виступив **Михайло Драгоманов**. Він ***поінформував*** європейську і світову громадськість про чергову самодержавницьку акцію – заборону української мови. Славний син України також ***написав*** і видав французькою мовою, а потім у розширеному вигляді й італійською, брошуру «Українська література, заборонена московитським урядом», яка завдяки підтримці керівників конґресу набула широкого розголосу.

Діяльність М. Драгоманова ще раніше викликала невдоволення московитських офіційних можновладців. На вченого та громадсько-політичного діяча сипалися доноси за належність до «партії українофілів-сепаратистів», за участь у селянському вічі в Галичи-

Михайло Драгоманов

ні, за пропаганду соціалізму і т. ін. За політичну неблагонадійність царські власті у вересні 1875 р. ***звільнили М. Драгоманова*** з посади доцента Київського університету. На початку 1876 р. він назавжди виїхав за кордон, мешкав у Австрії, Швейцарії, а останні роки життя провів у столиці Болгарії – м. Софія, куди його запросили на кафедру загальної історії новоствореного Софійського вищого училища (університету).

Надзвичайно активною була діяльність М. Драгоманова у швейцарській Женеві, де він створив ***осередок політичної еміграції***, що, як зазначив видатний український інтелектуал І. Франко, перетворився коли не на «центр українського руху, то української думки на протязі цілих двадцятьох літ». Там М. Драгоманов заснував українську друкарню і за участі С. Подолинського і М. Павлика видавав ***часопис «Громада»*** (1878–1882), а також твори української літератури, заборонені Емським указом у Московитській імперії, фольклористичні студії та популярні брошури українською мовою, що їх нелегально доставляли в Україну. В західних виданнях уміщував статті про Україну.

Радикалізація українського руху

Через кілька років після чергового царського погрому українські громади таємно відновили діяльність. Вона пожвавилася на початку 80-х рр. XIX ст. у зв'язку з виходом у світ **журналу «Киевская старина»**, який об'єднав навколо себе членів «Старої громади». В 1897 р. громади почали об'єднуватися в єдину всеукраїнську організацію.

З посиленням радикальних ідей серед української інтелігенції її ставлення до **національного питання** перетворилося на своєрідний маркер. Багато революціонерів в Україні, зокрема А. Желябов, Д. Лизогуб, В. Осинський, М. Кибальчич, вважали, що в майбутньому всесвітньому соціалістичному суспільстві мають зникнути національні відмінності. Через розходження у поглядах між соціалістами й українофілами відбувся ***розкол***.

Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. в XIX ст. у Києві, Катеринославі, Одесі, Харкові, Полтаві, Херсоні та в інших містах виникли **марксистські гуртки**. У 1891 р. у Києві почала діяти Московитська соціал-демократична група, яка проіснувала кілька років. Українські марксисти слідом за московитськими перебільшували значення ***соціальних проблем***. Водночас вони не допускали й думки про національну незалежність України.

Першою українською політичною організацією, що сповідувала ідею самостійності України, було «**Братство тарасівців**», яке в 1891 р. нелеґально виникло в Полтаві. Його заснували українські студенти І. Липа, М. Міхновський та В. Шемет, котрі на могилі Т. Шевченка поклялися поширювати серед українського народу безсмертні ідеї Кобзаря. До цієї організації також входили письменники В. Боровик, Б. Грінченко, М. Вороний, М. Кононенко, М. Коцюбинський, В. Самійленко, а також науковці В. Боржковський, Є. Тимченко, О. Черняхівський. Очолював братство Іван Липа.

Іван Липа

Свої погляди тарасівці виклали в політичній декларації «***Вірую молодих українців***», опублікованій у 1893 р. у львівському часописі «Правда». Головні засади цього документа: визнання Московитської імперії окупантом України, який знищив політичні й культурні надбання українського народу й далі поневолює його; вимога повної державно-політичної незалежності України; важливість політичного чинника в роботі серед народу; усвідомлення того, що справедливе вирішення соціального питання можливе тільки за умови досягнення державної суверенності України. Політичне кредо тарасівців гостро протистояло соціалістичним настроям і гаслам, що панували тоді серед української молодої інтелігенції.

У багатьох українських студентських громадах таких міст, як Київ, Харків, Одеса, Полтава, Лубни та ін., ***діяли осередки*** «Братства тарасівців». Усі вони намагалися втілити в життя програму братства. Свої ідеї тарасівці поширювали у своїх літературних творах і статтях, які друкувала галицька українська преса, що потім нелеґально надходила в Наддніпрянщину.

Братство тарасівців (Харків, 1891 р.)

Діяльність «Братства тарасівців» тривала недовго. Викривши організацію, поліція в 1898 р. остаточно розгромила її. Частину тарасівців арештували і засудили, а над іншими членами організації встановили поліційний нагляд. Однак ***репресії*** царського самодержавства не зламали волю патріотів. Майже всі вони залишилися вірними ідеям братства, пропагували їх в організаціях і партіях, членами яких стали згодом.

Жорстоко гноблена московитським царатом, але нескорена Україна простувала назустріч буремному XX ст. У надрах українства визріли й міцніли сили для новітніх визвольних змагань.

Лекція X

ЗАХІДНА УКРАЇНА В СКЛАДІ АВСТРО-УГОРЩИНИ (кінець XVIII – XIX ст.)

1. Розвиток західноукраїнських земель наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Наприкінці XVIII ст. відбувся черговий **перерозподіл України**. Після першого поділу Польщі в 1772 р. ***Галичину*** приєднали до Австрійської монархії. В 1774 р. імперія Габсбургів загарбала північну частину Молдавії з містами Чернівці, Серет та Сучава. Свої дії вона мотивувала тим, що цей край колись належав до Галицького князівства; його північну частину, названу ***Буковиною***, заселяли українці. В XVI–XVII ст., тобто раніше, ніж Галичина та Буковина, під владу Габсбургів потрапило ***Закарпаття***, яке протягом багатьох віків залишалося відірваним від решти українських земель, перебуваючи у складі Угорського королівства.

Адміністративний поділ

Таким чином, західноукраїнські землі стали **колонією Австрійської монархії**. Крім немилосердного визиску з боку феодально-абсолютистської держави, політики ***онімечення***, в Галичині тривав процес ***полонізації***, на Закарпатті – ***мадяризації***,

Західноукраїнські землі в складі Австро-Угорської імперії наприкінці XIX ст.

а на Буковині – ***румунізації*** українського населення. Подвійне, а то й потрійне (зумовлене лихварством) національне і соціальне **гноблення**, багатовікова роз'єднаність стали гальмом не лише економічного, а й духовного поступу українців.

Східна Галичина разом із частиною польських земель належала до Королівства Галичини та Володимирії з центром у Львові. Адміністративно край поділявся на 19 округ. До Східної Галичини ***належали*** Золочівська, Тернопільська, Чортківська, Жовківська, Львівська, Бережанська, Коломийська, Станіславська, Стрийська, Самбірська округи і частина Сяноцької та Перемишльської. Галичину очолював губернатор, якого призначав Відень. **Буковиною** певний час управляла військова влада, а в 1786 р. її приєднано до Галичини, разом з якою вона перебувала до 1849 р., а потім була перетворена на ***окрему провінцію***. Згідно з переписом 1843 р., у Галичині й на Буковині налічувалося 4 980 208 осіб, у т. ч. 2 300 тис. українців, 2 146 640 поляків, 130 тис. німців. **Закарпаття**, оскільки підпорядкування Угорщини Відню було відносним, фактично ***управлялося з Будапешта***. Отже, навіть перебуваючи у складі однієї держави, західноукраїнські землі залишалися розчленованими на три частини.

Економічне становище

Галичина, Буковина, Закарпаття були найвідсталішими австрійськими провінціями, їхня **промисловість** залишалася на мануфактурній стадії. Перші дві парові машини в Галичині появилися лише в 1843 р. На західноукраїнських землях ***розвивалися*** винокуріння, пивоваріння, металообробна, фарфорово-фаянсова, цукрова, лісова, добувна (сіль, нафта, залізна руда, кам'яне вугілля) галузі промисловості, виробництво грубого сукна. ***Панівне становище*** займало ремісництво.

Типи галичан (подолянин, коломиєць, гуцул, перемишлянин) у селянській хаті в околицях Львова

Найбільшою перешкодою для розвитку **сільського господарства**, що відігравало головну роль в економіці заходу України, було ***кріпацтво***. Позаекономічний примус і насильство перестали діяти як економічний чинник розвитку панщинного господарства і лише загострювали суперечності цієї системи виробництва.

Розмір земельного наділу залежав від функцій, що їх виконувало селянське господарство в панському маєтку. ***Селянство поділялося*** на повнонадільних, загородників (*володіли маленькими ділянками землі, т. зв.* «*загородами*»), городників (*найчастіше мали тільки земельний наділ під садибою*), халупників (*були безземельними, володіли лише хатами (халупами) та іноді невеликими садибами*), тяглових (*мали робочу худобу (коней, волів) – т. зв.* «*тягло*» *– і відбували тяглову панщину, обробляючи поміщицьку землю своєю худобою і сільськогосподарським інвентарем*), піших. Вони змушені були виконувати ***панщину***, сплачувати чинші. Тягарем на плечі селянина лягли додаткова панщина (*праця влітку, шарварки – будівництво та ремонт шляхів, мостів, гребель, панських будинків тощо*), право пропінації (*примушування брати за гроші або за відробок панську горілку*), монополія на млини, військова служба. Вартість лише тих повинностей, що облікувалися, становила 84,7% від річного доходу селянських господарств. Чи не найгіршим було становище селян у Галичині, де під час літніх сільськогосподарських робіт панщина досягала шести днів на тиждень.

Реформи «освіченого абсолютизму»

Австрійські правителі, як і їхні попередники, вбачали у західноукраїнських землях насамперед джерело для поповнення державної скарбниці та армії. Але водночас вони змушені були подбати про забезпечення там хоча б елементарної соціальної **справедливості** та порядку. Австрійська імператриця Марія-Тереза (1740–1780) та її син Йосиф II (1780–1790) проводили тоді «модну» серед європейських монархів **політику просвітництва**, що, за словами Я. Грицака, була сумішшю гуманістичних побуджень з суто прагматичними розрахунками. Вона ***мала на меті*** покращити матеріальне становище жителів імперії, дати їм освіту, урівняти їх (наскільки це можливо) у правах, щоб зробити свідомими громадянами та надійними платниками податків. Суспільство таких громадян, згідно з засадами Просвітництва, мало бути ґарантією могутності імперії. Одним із ***головних об'єктів*** реформатор-

ської політики стала Галичина, де панівна польська шляхта довела місцеве населення до крайнього зубожіння та морального занепаду і була потенційним джерелом державних смут і заворушень. Перетворення заторкнули насамперед аграрні відносини, церкву й освіту.

Найжаданішою для галицького населення була **аграрна реформа**. Йосиф II проголосив своїми патентами ***певні зміни*** у цій сфері, які передбачали: 1) звільнення селян з особистої залежності від поміщиків; 2) передання права здійснення суду над селянами від пана до спеціально призначеного державного чиновника; 3) заборону збільшувати поміщицькі землеволодіння за «прирізки» селянських земель; 4) обмеження панщини, розмір якої залежав від майнового стану селянина, але не міг перевищувати 3-х днів на тиждень (*наприклад, панщина для халупників і комірників не могла перевищувати 12-ти днів на рік*); 5) заборону проживати у селі лихварям (як правило, євреям), які відмовлялися займатися сільським господарством тощо.

Імператор Йосиф II оре поле в н. п. Славіковиці (нині – в Словаччині)

Важливою для західноукраїнських земель була **церковна реформа**, яку здійснювали протягом 1770 – початку 1780-х рр. На момент приєднання Галичини до Австрійської монархії греко-католицька церква перебувала в глибокому занепаді. Місцева католицька ієрархія трактувала її як другосортну, спонукаючи греко-католиків, усупереч заборонам Ватикану, переходити зі свого обряду на латинський. До 1777 р. греко-католицькі священники навіть змушені були відробляти панщину. Із запровадженням рефор-

ми ситуація змінилася на краще. Вона ***передбачала***: 1) зрівняння прав католицької, протестантських і греко-католицької церков та забезпечення віруючим цих віросповідань однакових можливостей вступу до університетів та на державну службу, купівлі-продажу землі тощо; 2) підпорядкування церкви державі та надання священникам статусу державних службовців із відповідною платнею; 3) заборону місцевій верхівці римо-католицької церкви перетягувати греко-католиків на латинський обряд і вживати термін «уніат», що мав образливий підтекст.

Петро Лодій – один із професорів Руського інституту (Studium rutenum)

Взаємопов'язаною з церковною була **освітня реформа**, яка серед іншого ***передбачала***: 1) ліквідацію ордену єзуїтів (1773) і його багатолітнього домінування у навчальних закладах та відкриття у Львові на місці єзуїтської колегії університету (1784) (*при ньому з 1787 по 1809 р. діяв Руський інститут (Studium rutenum), де на філософському і богословському факультетах навчалися русини-українці*); 2) відкриття греко-католицьких семінарій для навчання українського духовенства, зокрема у містах Відень (Австрія), Львів, Ужгород; 3) запровадження системи початкових і середніх шкіл (1777), причому на рівні початкової школи навчати дітей мали рідною мовою.

Реформаторська діяльність Марії-Терези та Йосифа II була на той час **прогресивним явищем**, особливо коли врахувати, що паралельно з ліквідацією найогидніших виявів кріпацтва на західноукраїнських землях на сході України його запровадили повторно. Реформи викликали в західноукраїнському суспільстві почуття глибокої ***вдячності*** та відданості Габсбурзькій династії. Однак незабаром позитивні нововведення було зведено нанівець наступними австрійськими правителями – Леопольдом II (1790–1792) та Францом (1792–1835). Єдиною інституцією, яка зберегла всі свої надбання і навіть суттєво зміцнила їх після відкриття у 1808 р. Галицької митрополії, була греко-католицька церква.

Антифеодальна боротьба

У відповідь на **обмеження попередніх здобутків** селяни посилили антифеодальну ***боротьбу***, яку вели в різних формах: скарги, втечі, підпали, розправи, відмова від сплати податків, невиконання розпоряджень адміністрації маєтків. Своєрідною формою протесту був ***рух опришків***, що поширився на Прикарпатті (Коломийська, Станіславська, Стрийська округи). Десятки і сотні прикарпатських селян озброювались і втікали у важкодоступні райони Карпат, стаючи на шлях збройної боротьби. Опришки нападали на панські й державні маєтки, забирали або нищили майно, руйнували панські двори, розправлялися з феодалами та адміністрацією. Постійною й наймасовішою формою антикріпосницької боротьби була відмова широких мас селянства від виконання феодальних повинностей. Селяни ***ухилялися від панщини***, виходили на роботу пізно, погано працювали, не здавали своєчасно данини, чиншів, не виконували додаткових робіт.

Марш опришків
(ксилографія В. Скочиляса, 1916 р.)

Найбільше **селянських виступів** відбулося протягом 1815–1826 рр. Зокрема, в Галичині вони охопили багато сіл Комарнівщини (1819–1822) та Сколівщини (1824–1826). 1822 р. ознаменований посиленням прагнення селянства багатьох округів переселитися на Буковину. Наймасовішим стало заворушення селян 39 громад на Чортківщині, яке відбулося влітку 1838 р. Загалом відкрита ***відмова селян*** від виконання панщини, більшої, ніж день на тиждень, прозвучала в 339 селах Галичини. Тут селяни діяли більш організовано і рішуче. Яскравою сторінкою в історії українського народу було повстання в Північній Буковині під керівництвом Лук'яна Кобилиці в 1843–1844 рр.

Лук'ян Кобилиця

Кульмінацією селянського руху напередодні революції 1848–1849 рр. були антифеодальні ***виступи*** в 1846–1848 рр. на східногалицьких землях. Місцеве селянство піднялося майже одночасно з селянами Західної Галичини. В 1846 р. боротьба охопила весь край. Це був ***удар***, від якого феодально-кріпосницька система не могла отямитися. Влада придушила повстання, проте воно стало однією з вирішальних передумов скасування панщини не лише в Галичині, а й в Австрії.

Перші паростки національного відродження

Поряд з усвідомленням необхідності боротьби за соціальні та економічні права, на західноукраїнських землях протягом перших десятиліть XIX ст. формувався національний рух. Під впливом політики «освіченого абсолютизму», нових європейських течій, політичних, соціальних і культурних змін у Галичині з'явилося **перше покоління будителів**, що, як правило, належало до середовища греко-католицького духовенства. Центром першої хвилі національного відродження став Перемишль, де навколо перемишльського владики – єпископа ***Михайла Левицького*** згуртувалося невелике коло представників національно свідомої інтеліґенції – І. Могильницький, Й. Левицький, Й. Лозинський, А. Добрянський, І. Лаврівський, І. Снігурський та ін. Вони виявляли значний ***інтерес*** до вітчизняної історії, життя народу, його мови й усної творчості, чимало зробили для піднесення українського шкільництва, вживаючи заходів щодо створення початкових шкіл для місцевого населення.

Предстоятель УГКЦ Михайло Левицький (невідом. худож.)

Найбільшого розмаху діяльність перемишльського гуртка набула після призначення в 1818 р. перемишльським єпископом ***Івана Снігурського***. До 1832 р. під його опікою відкрили близько 400 шкіл. У 1817–1821 рр. було видано декілька підручників. Автором більшості з них був ***Іван Могильницький***. Він став автором

Єпископ Іван Снігурський

першої в Галичині «Граматики» української мови і наукового трактату «Відомість о руськім язиці» (*в той час, як зазначено, західні українці продовжували називати себе «русинами», а свою мову – «руською»*). У цих працях він спростував хибні уявлення про український народ та його мову й аргументовано визначив українців як один із реально існуючих східнослов'янських народів з власною мовою, поширеною на всіх (східних і західних) українських землях. ***Вийшли з друку*** також перші збірки народної творчості: «Пісні польські й руські люду галицького» В. Залеського (1833), «Руське весілля» Й. Лозинського (1835). Одночасно в Галичині появилися збірки і видання з Наддніпрянської України, перші рукописні копії ***«Енеїди»*** І. Котляревського.

«Руська трійця»

Справжнє українське національне відродження в Галичині розпочалося в 30-х рр. XIX ст. під впливом **ідей романтизму** й слов'янського відродження, які поширювалися через чехів і поляків, творів нової української літератури в Московитській імперії, українських етнографічних й історичних видань. Піонерами **національного відродження** в Галичині стали вихованці Львівської духовної семінарії, ***члени гуртка*** «Руська трійця» (1833–1837) Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яків Головацький, які були дітьми священників і самі стали священниками. Ще на шкільній лаві вони захопилися ідеєю відродження слов'янських народів і під впливом українського письменства в Московитській імперії розгорнули діяльність щодо українського відродження в Галичині. До гуртка «Руська трійця» входили також Г. Ількович, М. Куль-

Гурток «Руська трійця»: Маркіян Шашкевич, Яків Головацький та Іван Вагилевич (літографія)

чицький, М. Устиянович та ін.

Головне завдання гурток вбачав у тому, щоб за допомогою друкованого слова та літературної творчості рідною мовою «...підняти дух народний, просвітити народ». Його члени ***займалися*** збирацькою, дослідницькою, видавничою діяльністю, літературною творчістю. Велике значення мала їхня ***боротьба*** за утвердження народної мови у національній літературі та впровадження її у повсякденний вжиток інтеліґенції, церковні проповіді тощо. Так, у 1836 р. на свято Покрови 25-річний священник М. Шашкевич уперше привселюдно виголосив ***проповідь*** руською народною, тобто українською, мовою. Це було у Львові, у Соборі святого Юра. Намагався він пробудити збайдужіле до батьківської мови суспільство також своїми поетичними рядками, що не втратили актуальності й нині:

Руська мати нас родила,
Руська мати нас повила,
Руська мати нас любила:
Чому ж мова єй не мила?
Чом ся нев встидати маєм,
Чом чужую полюбляєм?

Саме **М. Шашкевич** був душею «Трійці». Про нього І. Франко писав: «Поет, оповідач, кореспондент і проповідник, як людина наскрізь симпатична, щира й проста, пройнята належною любов'ю до рідного народу і непохитно певна своєї роботи, як у мистецтві, так і житті». У 1833 р. М. Шашкевич ***склав*** перший альманах віршів, написаних українською народною мовою, а через два роки ***опублікував*** широко знану оду «Голос галичан» та ***уклав*** для дітей рідною мовою «Читанку» – перший шкільний підручник, виданий у 1850 р. Одночасно М. Шашкевич ***підготував*** до друку збірку «Зоря», до якої помістив народні пісні, життєпис Богдана Хмельницького, оповідання з життя священників. Однак цензура заборонила її публікацію.

РУСАЛКА
ДНѢСТРОВАЯ.
Ruthenische Volks-Lieder.
У БУДИМѢ
Печатаном Корол. Всеучилища Пештанскаго.
1837.

Обкладинка альманаху «Русалка Дністровая»

Найзначнішою заслугою «Руської трій-

ці» було видання наприкінці 1836 р. у м. Будапешт (Угорщина) альманаху «**Русалка Дністровая**», який складався з фольклорних і власних творів видавців, і був написаний народною мовою. Головною тут була ***ідея єдності*** західноукраїнських земель з усією Україною. Однак із тисячного накладу до читачів дійшли лише 200 примірників, решту конфіскувала влада, щоб не допустити в край поширення національної ідеї.

Після заборони австрійськими властями «Русалки Дністрової» та виходу М. Шашкевича, І. Вагилевича й Я. Головацького з Львівської семінарії «Руська трійця» розпалася. Однак її діяльність не була даремною. Вона започаткувала нову **демократичну культуру** в Галичині. Прогресивні ідеї «Руської трійці» дедалі більше оволодівали умами галичан.

2. Революція 1848–1849 рр. та її вплив на розвиток краю

На початку 1848 р. в європейських країнах почалися буржуазно-демократичні революції. Їхньою невід'ємною складовою були визвольні рухи багатьох національно-поневолених народів Східної та Центральної Європи. Звідси походить назва революції – «**Весна народів**». Не залишалась осторонь і Австрійська імперія. 13 березня виросли перші вуличні барикади у Відні, а через два дні було проголошено першу австрійську конституцію.

Скасування панщини

Революційні події надали широкого розмаху національно-визвольному руху в Східній Галичині. Враховуючи **настрої народних мас**, уряд монархії Габсбургів змушений був остаточно ліквідувати панщину. З цією метою 16 квітня 1848 р. цісар підписав спеціальний патент, за яким скасування панщини на галицьких землях відбулося майже на п'ять місяців раніше, ніж в інших частинах імперії. **Основою реформи** був викуп селянських земель державою, який ***селяни*** мали відшкодувати протягом 40 років, починаючи з 1858 р. ***Поміщиків*** звільнили від усяких обов'язків щодо своїх колишніх підданих – захищати їх у судах, допомагати у важких випадках тощо. За ***реформування*** аграрної сфери у Східній Га-

личині виникло близько 375 тис. вільних селянських господарств. Однак при проведенні реформи не було впорядковано права на володіння лісами та випасами. Це згодом зумовило нескінченні ***судові процеси***, спричинило руйнування селянських господарств. За поміщиками залишилися деякі ***феодальні привілеї***, зокрема право пропінації, що протягом тривалого часу було причиною різних непорозумінь і справедливого незадоволення селянських мас.

Хрест на пам'ять
про скасування панщини

Викупні платежі, втрата лісів і пасовищ, інші ***залишки кріпацтва*** були важким тягарем для західноукраїнської бідноти, яка бунтувала, шукала справедливості в цісаря, а нерідко топила горе в горілці. Навесні та влітку 1849 р. **масові виступи**, під час яких ***селяни*** самочинно повертали захоплені поміщиками громадські землі, ліси і пасовища, охопили понад 100 сіл Східної Галичини. ***Шляхта*** зі свого боку насилала на «непокірних» поліцію і війська, які придушували селянські ***заворушення***. А «справедливість» цісарсько-королівського суду полягала в тому, що з 32 тис. позовів щодо лісів і пасовищ селяни програли 30 тис., сплативши 15 млн ринських (*українська назва австрійської та німецької валюти – «гульдена»*) за судові витрати.

Галицькі селяни й поміщики

Незважаючи на недоліки, скасування панщини було визначною подією. Український селянин нарешті ставав господарем на своїй землі, у ньому пробуджувався потяг до громадського та національного життя.

Головна руська рада

Під впливом революційних подій у Західній Європі львівські українці 19 квітня 1848 р. від імені всього українства Галичини подали **петицію до цісаря** з низкою демократичних вимог. У ній, зокрема, зазначалося, що українці є частиною великого слов'янського народу, що вони – автохтони в Галичині й мали колись державну самостійність, цінують свою націю і хочуть її зберегти. У петиції містилися ***прохання*** про введення української мови у народних і вищих школах; видання державних законів українською мовою, яку урядовці мають обов'язково знати; щоб було реально зрівняно в правах духівництво всіх обрядів і надано українцям доступ до всіх державних посад. Загалом вимоги були скромними й обмежувалися здебільшого сферою культури.

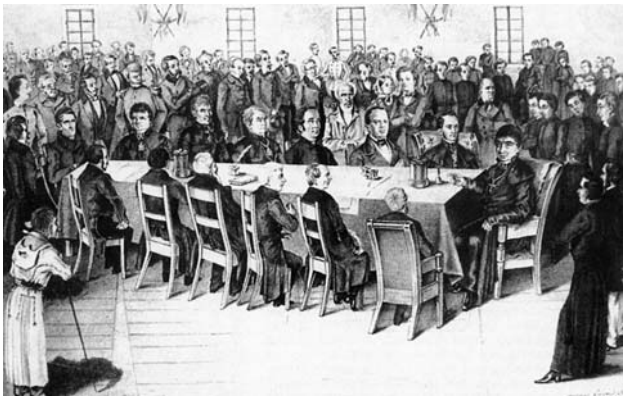

Перше засідання Головної руської ради, Львів, 2 травня 1848 р.

У результаті подальшого розвитку революції в Галичині виникли національно-політичні організації. 2 травня 1848 р. представники демократичних кіл українства, зокрема світської інтеліґенції та греко-католицького духівництва на чолі з перемишльським єпископом ***Григорієм Яхимовичем***, утворили у Львові **Головну руську раду**, що стала першою українською політичною організацією. Як постійно діючий орган вона мала представляти українське населення Східної Галичини перед центральним урядом. Її друкованим органом стала «***Зоря Галицька***» – перша у Львові газета українською мовою. Головна руська рада, виступаючи за проведення демократичних реформ і прагнучи забезпечити вільний національний розвиток українського населення краю, передусім ***домагалася поділу Галичини*** на дві окремі адміністративні одиниці – Східну, де переважали українці, й Західну, заселену здебільшого поляками. На

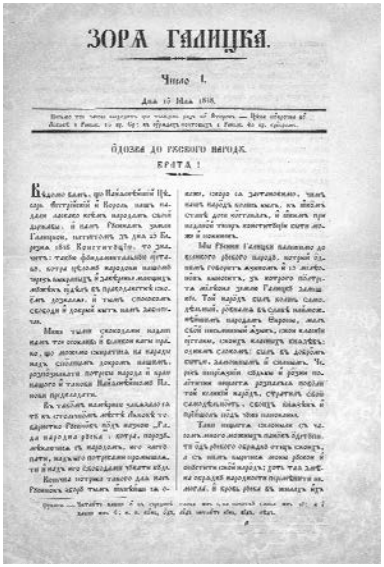

ЗОРЯ ГАЛИЦЬКА.

Число 1.

Дня 15 Мая 1848.

ОДЗЫВ ДО РУСКОГО НАРОДУ.

БРАТА !

Газета «Зоря Галицька»,
15 травня 1848 р.

підтримку цієї вимоги серед українського населення краю було зібрано 200 тис. підписів.

У ***програмній декларації*** Ради проголошувалося, що галицькі українці належать до великого українського народу, який тоді налічував 15 млн, згадувалося про їхню колишню самостійність і про часи занепаду. У документі містився заклик до пробудження, адресований українському народові, і до забезпечення йому кращої долі в межах австрійської конституції. Звертаючись до героїчної минувшини, Головна руська рада відновила ***герб*** галицько-волинських князів – золотий лев на блакитному полі – і затвердила синьо-жовтий ***прапор*** як національний стяг українського народу. За прикладом Головної руської ради в містах і селах краю виникло близько 50 ***місцевих рад***, до яких ввійшли представники демократичних верств. Революційний рух поширився на провінцію.

Діяльність Головної руської ради викликала ***неприхильне ставлення*** до неї з боку польської Центральної ради народової, яка домагалася, щоб українці виступали разом з поляками. Остання опиралася на ополячену українську шляхту, котра утворила окремий комітет і подавала супліки на ім'я цісаря, протестуючи проти петиції 19 квітня, не бажаючи ні в чому відокремлюватися від поляків. На ***противагу*** Головній руській раді 23 квітня 1848 р. було створено «Руський собор», газеті «Зоря Галицька» протиставлено видання «Дневник Руський».

Прапор Руської ґвардії

Під натиском революційних подій цісар Фердинанд дозволив утворювати на території імперії т. зв. **«національні ґвардії»**, що за урядовим статутом мали бути «...обороною конституційного

монарха, запорукою конституції й законів». Українці, які в цей час лише почали політично організовуватися, змогли створити такі ґвардії тільки в кількох містах, де було чисельніше українське населення, а саме у Стрию, Жовкві, Бережанах, Тернополі та Яворові. Однак майже всюди ці ґвардії зустріли ***перепони*** з боку урядових кіл і не розвинули широкої діяльності. Трохи пізніше, наприкінці 1848 р., австрійський уряд організував ***спеціальну селянську оборону*** на галицькому Підкарпатті, що мала за мету не допустити мадярських повстанців до Галичини і нараховувала в одній тільки Станіславській окрузі майже 18 тис. осіб. У 1849 р. було створено добровольчий батальйон ***Руських гірських стрільців*** у кількості 1400 осіб, що також призначався для боротьби проти угорської революції. Всі ці формування завдяки галицькій інтеліґенції мали український характер: народний одяг, українські відзнаки, пісні тощо.

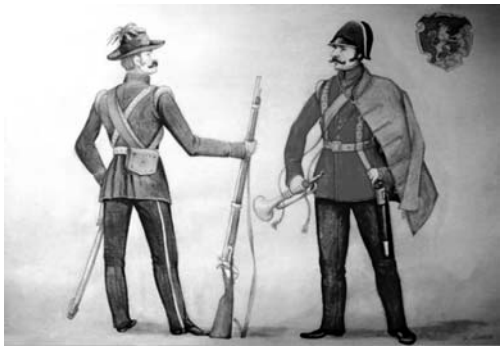

Старшина і стрілець Руської ґвардії. 1849 р.

Представники українського населення Галичини взяли участь у **Слов'янському конґресі** в м. Прага (Чехія). Головна руська рада відправила туди своїх делеґатів, які працювали в одній польсько-українській секції. Потім між ними виникли ***незгоди***, передусім через домагання українців поділу Галичини. Однак наступ урядових військ на Прагу перервав роботу конґресу.

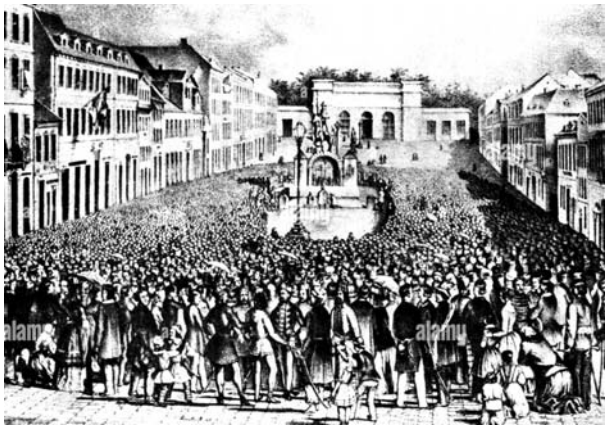

Слов'янський конґрес у м. Прага 1848 р.

Пізніше, 19 жовтня 1848 р., у Львові зібрався **Собор руських учених** – перший з'їзд діячів української науки і культури, в якому взяло участь 118 осіб. Учасники з'їзду працювали в 9 секціях. З-поміж ***промовців*** особливо виділявся М. Устиянович. Зі своєю славнозвісною «Розправою о язиці южноруськім і єго нарічіях» виступив Я. Головацький. З'їзд схвалив єдину ***граматику української мови***, закликав запровадити в школах навчання рідною мовою. Було також підтримано ***вимогу поділу Галичини*** на два краї: польський і український.

Влітку 1848 р. Головна руська рада проголосила заснування культурно-освітньої організації «**Галицько-руська матиця**». Вона мала ***видавати*** підручники для шкіл, бути вогнищем письменства й просвіти рідною мовою. Безпосередню діяльність «Галицько-руська матиця» розпочала в 1850 р.

Посол Іван Капущак
(мал. І. Деркача)

Наприкінці 1848 р., відповідно до цісарського декрету, у Львівському університеті відкрили **кафедру української мови і літератури**. Її професором призначили ***Я. Головацького***, який у січні 1849 р. приступив до виконання обов'язків і невдовзі видав граматику української мови.

10 липня 1848 р. розпочав роботу перший австрійський **Рейхсрат** (парламент). Із 383 послів Галичину представляли 96, у т. ч. 39 від українців (27 селян, 9 священників, 3 світські особи). Українські посли в парламенті висунули ***вимогу про поділ Галичини*** на польський та український краї, підкріплену 15 тис. підписів. Українські посли-селяни вимагали якнайменших викупних платежів за землю.

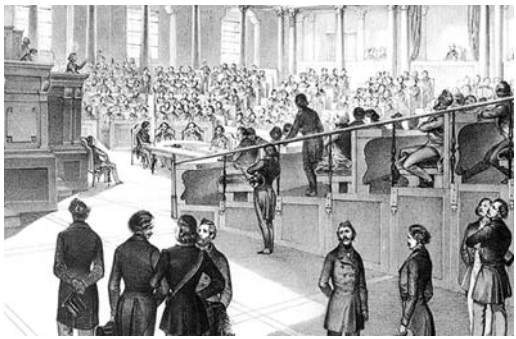

Засідання Віденського парламенту
(літографія Ф. Колларца, липень 1848 р.)

Революційна боротьба

Яскрава сторінка революційної боротьби галицького робітництва – його участь у **Листопадовому збройному повстанні** в 1848 р. у Львові, яке назрівало протягом тривалого часу. Наприкінці жовтня атмосфера в місті була надзвичайно напруженою. Не минало й дня без сутичок між урядовими військами й національною ґвардією. Сиґналом до повстання були події 1 листопада, коли війська застосували зброю проти натовпу. На багатьох вулицях виросли ***барикади***. Весь центр міста опинився в руках повсталих робітників і ремісників різних національностей. До них приєдналися студентський легіон та частина національної ґвардії. Вранці 2 листопада між повсталими й урядовими військами відбулися ***збройні сутички***. Однак сили були нерівні. Львівське збройне повстання зазнало поразки.

Львівська ратуша горить після обстрілу, 1–2 листопада 1848 р.

Революційні заворушення поширились також на **Північну Буковину**. Селяни намагалися силою повернути те, що відібрали у них поміщики. Депутат австрійського рейхсрату ***Лук'ян Кобилиця***, виступаючи 16 листопада 1848 р. у Вижниці на зборах 2600 селян, закликав присутніх не коритися поміщикам, обирати на свій розсуд сільських старост, захоплювати ліси і пасовища. Заклик народного ватажка став приводом до ***повстання***, що охопило гірські села Вижницької та Сторожинецької округ. Повстанці створили збройні загони, які контролювали гірські дороги.

Ідеї «Весни народів» мали активний відгук серед населення **Закарпаття**. Влітку і восени 1848 р. тут значно посилилися ***заворушення*** селянства. У багатьох місцевостях, особливо в гірських

Селяни с. Луги на Закарпатті

районах, селяни фактично ***вийшли з-під контролю*** поміщиків і місцевих органів влади, не виконували панщини, захоплювали панське майно.

Однак сили контрреволюції на західноукраїнських землях, як і в усій імперії Габсбургів, щораз більше зміцнювали позиції та поступово перейшли в контрнаступ. Остаточно **реакція** запанувала після того, як австрійський уряд за допомогою московитських військ приборкав революцію в Угорщині. Австрійську ***конституцію було відмінено***. Уряд повернувся до давньої системи централізаторсько-бюрократичного управління. Влітку 1851 р. було ***розпущено Головну руську раду*** і Галичина на десятиріччя потрапила в стан політичної апатії.

Незважаючи на поразку, революція в 1848–1849 рр. мала важливі **позитивні результати** для населення західноукраїнських земель. Вона ліквідувала значні перешкоди на шляху розвитку краю. Одним із здобутків революції була активізація національно-визвольної боротьби народних мас, піднесення рівня їхньої національної свідомості.

3. Перетворення Західної України на «П'ємонт» національного відродження (друга половина XIX ст.)

Після придушення революції 1848–1849 рр. правлячі кола Австрійської імперії зробили спробу ліквідувати революційні реформи й відновити абсолютну владу цісаря. Зокрема, було розпущено парламент та скасовано конституцію. Однак невдовзі **Австрія**, зазнавши дошкульних поразок на міжнародній арені, спочатку від французів і сардинців в Італії (1859), а згодом – від Прусії (1866), зму-

шена була піти на радикальну реорганізацію свого внутрішнього устрою. Насамперед було зроблено ***поступки угорцям***, які мали сильні позиції в імперії. Внаслідок австро-угорського компромісу Австрійська монархія перетворилася на дуалістичну Австро-Угорську (1867). Єдинальною ланкою для двох державних утворень стали імператор і єдині міністерства оборони, фінансів та закордонних справ Австро-Угорщини. З українських земель до угорської частини монархії ввійшло Закарпаття, а до австрійської – Галичина і Буковина. Крім того, Відень погодився на неофіційний політичний ***компроміс із поляками***, пообіцявши не втручатися в їхню політику в Галичині.

Цісар Франц Йосиф I під час візиту до м. Коломия, де йому показали гуцульське весілля

Господарство

У західній частині України крізь залишки феодалізму пробивалися паростки соціального прогресу. Помітне пожвавлення в економіці розпочалося наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. XIX ст. Однак лише 1870–1880-ті стали роками становлення фабрично-заводської **промисловості**. Хоча й тоді з 869 підприємств Східної Галичини більшість становили дрібні, на яких було зайнято по 5–10 робітників. Дрібні підприємства переважали й на Буковині та в Закарпатті. ***Провідні позиції*** належали борошномельній, лісопильній, нафтовій галузям, де до середини 1890-х рр. завершився промисловий переворот.

Названі галузі виробництва у Галичині стимулювали залізничне будівництво. В 1860-ті – на початку 1870-х рр. західноукраїнські

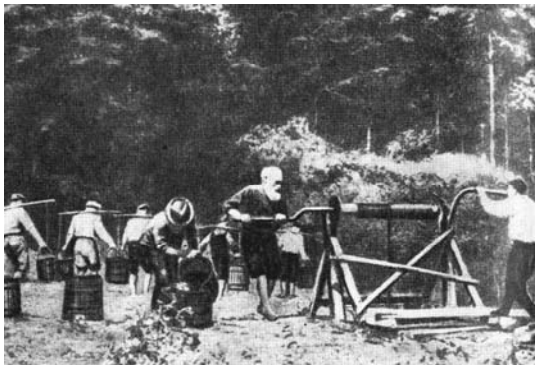

Добування нафти ручним способом
на бориславських промислах (2-га пол. XIX ст.)

землі з'єднано залізничним сполученням з Заходом, що було зумовлено як економічними, так і воєнно-стратегічними інтересами. Згодом ***залізниця*** з'єднала Львів з українськими землями, що входили до Московії. До початку 1901 р. її довжина досягла 3859 км, що сприяло розвиткові торгівлі й промисловості.

Наприкінці XIX ст. більш швидкими темпами, хоч і на низькому технічному рівні, почали розвиватися ***металообробна та машинобудівна галузі*** промисловості.

Проте західна частина України залишалася землеробською. У **сільському господарстві** почали застосовувати нову техніку, вирощувати нові культури, використовувати вільнонайману працю, розвивати торгове тваринництво та зернове господарство. ***Земля***, як і раніше, була зосереджена в руках поміщиків і селян, які розбагатіли. У Східній Галичині налічувалося 80% дрібних селянських господарств, на Буковині – 87%. Схожа картина спостерігалася і в Закарпатті, де становище погіршилося через здійснені в 1867 р. комасацію (*зведення розкиданих дрібних земельних ділянок у більші масиви, які могло придбати лише заможне населення*) та сегрегацію (*відокремлення селянських пасовищ від поміщицьких*).

Українці та євреї в карпатському селі

Селяни сплачували непосильні викупні платежі, витрачали значні кошти на тривалі судові процеси за ліси й пасовиська, за т. зв. «про-

пінацію». ***Економічний тягар***, якого зазнали трударі, цим не обмежувався. Його значно посилювали як прямі, так і непрямі податки, різні повинності.

Танці селян у корчмі
біля м. Копиченці Чортківського пов. Східної Галичини

Неодмінним атрибутом західноукраїнського села була ***корчма***, що служила місцем для споювання селян, лихварських операцій, пристановищем для покидьків суспільства, в т. ч. поліційних аґентів. За підрахунками українського економіста, статистика і публіциста В. Навроцького, на кожне галицьке село в 1869 р. припадало в середньому чотири корчми.

Становище селян заходу України істотно погіршилося внаслідок економічної кризи в 70–80-х рр. XIX ст. Зокрема, Галичина за ***смертністю*** населення займала перше місце в Європі. На такому підґрунті впродовж усього пореформеного періоду не припинялася ***боротьба*** селян за свої права. У Східній Галичині та на Північній Буковині відбувся 871 селянський виступ. Селяни використовували такі форми боротьби, як відмова працювати у поміщицьких маєтках, страйки, збори, захоплення поміщицьких земель, втечі, підпали.

Важким було **становище робітників**. Тривалість робочого дня, розмір заробітної плати, ***умови праці*** та життя залежали від підприємців. Хоч у 1885 р. австро-угорський уряд видав закон про обмеження робочого дня 11 годинами, насправді він тривав значно довше. ***Зарплата*** західноукраїнських робітників була найнижчою в імперії. Львівський робітник отримував удвічі меншу платню, ніж віденський. До того ж ***жіночу та дитячу працю***, яку широко використовували у промисловості краю, оплачували наполовину нижче за чоловічу.

У другій половині XIX ст. на західноукраїнських землях зміцнів **робітничий рух**. Перший організований виступ робітництва відбувся в січні 1870 р. Сто львівських друкарів провели 7-денний ***страйк***, який завершився їхньою перемогою. На рубежі 70–80-х рр.

Колектив друкарні «Руської бесіди» в Чернівцях

XIX ст. поряд зі страйками використовували демонстрації, збори, мітинґи. На них, окрім економічних, висували ***політичні вимоги***, зокрема щодо впровадження загального виборчого права. Виникли нелеґальні робітничі гуртки.

Повільний розвиток економіки західноукраїнських земель, які залишались аграрно-сировинним **колоніальним придатком** Австро-Угорщини та країн Заходу, не міг повністю забезпечити робочими місцями сільське і міське населення краю. Це викликало наприкінці XIX – на початку XX ст. масову ***еміґрацію***, зумовлену сукупністю суспільно-економічних відносин, чинників соціального і національного гніту. Серед основних причин еміґрації І. Франко назвав перенаселення, пролетаризацію і пауперизацію більшості селян, злиденні заробітки робітництва. Лише протягом 1890–1914 рр. більш як 500 тис. галицьких українців еміґрували до Канади, США, Південної Америки. Значних масштабів досягла сезонна заробіткова еміґрація у Німеччину, Швецію, Францію, Данію, Румунію, Московію. Тільки в Австрію за 1870–1913 рр. еміґрувало 800 тис. селян. У Закарпатті кількість еміґрантів істотно перевищувала природний приріст населення.

Українські іммігранти з австрійської Галичини, Квебек, бл. 1911 р.

Ринок у Дрогобичі, Східна Галичина
(поштова листівка, поч. 1900-х рр.)

Одним із небагатьох чинників, що позитивно впливав на економічний розвиток західноукраїнського регіону, будучи своєрідною формою економічної самооборони місцевого населення, стала **кооперація**. Перше західноукраїнське кооперативне товариство – торгове підприємство ***«Народна торгівля»*** було організовано в 1883 р. у Львові. Його діяльність спочатку зводилась лише до підтримки української приватної торгівлі. Проте в 1907 р. воно перетворилося на союзне об'єднання споживчих кооперативів. Важливою подією в кооперативному русі Галичини було заснування в 1899 р. товариства ***«Сільський господар»***, яке в 1913 р. налічувало понад 32 тис. членів. Найчисленнішими серед кооперативів були ***кредитні спілки***. Даючи десятипроцентні позики, вони швидко витіснили більшість лихварів. У 1909 р. українські підприємці заснували акціонерний земельний ***іпотечний банк***, який фінансував інші кредитні заклади, зокрема «Крайовий союз кредитовий», «Народну торгівлю», «Крайову спілку господарства і торгівлі». Зміцнила позиції перша українська страхова компанія ***«Дністер»***, яка в 1907 р. мала 213 тис. клієнтів. У 1911 р. вона поширила діяльність на Буковину, де створила страхову компанію «Карпатія». Всього перед Першою світовою війною на західноукраїнських землях налічувалося 1500 різних кооперативів.

Посилення польських впливів у Галичині

Колоніальне становище західної частини України, її економічна відсталість, численні кріпосницькі пережитки зумовили характер та особливості суспільно-політичного й національно-культурного руху в краї. Мляве життя галицьких українців у 1850-х рр. переривали лише суперечки про мо-

ву та правопис і т. зв. **«азбучна війна»**, спричинена наприкінці 50-х рр. XIX ст. спробами австрійського уряду нав'язати українцям латинський правопис. Українське суспільство виступило проти цього проєкту й захистило слов'янську азбуку.

Нове пожвавлення громадського життя галицьких українців почалося під впливом політичних подій в Австрії. 20 жовтня 1860 р. в імперії було прийнято **нову конституцію**, яку 26 лютого 1861 р. доповнили в ліберальному дусі. Галичина разом з іншими коронними краями отримала ***автономію*** з власним сеймом та крайовим урядом (виділом). За основу як австрійської конституції, так і крайових автономій було взято не національну, а станову систему. Галичина, будучи конґломератом українських і польських земель, за значної переваги привілейованих, здебільшого неукраїнських станів, була ***штучним утворенням***. У представницьких органах краю українське населення було репрезентоване в меншості.

Галицький сейм мав складатися зі 150 послів. На перших виборах українці обрали туди 49 своїх представників. У сеймі відразу розпочалася ***національна боротьба***, яка не припинялася до початку Першої світової війни й розпаду Австро-Угорщини. На польському боці завдяки куріальній ***системі виборів*** була більшість послів, тому майже всі домагання українців національно-політичного характеру отримали відмову.

Хоча формально в Галичині проголосили рівноправність поляків та українців, фактично **крайова управа** належала місцевій польській шляхті. Від початкової школи до університету панувала польська мова. ***Центр ваги*** у вирішенні питань міжнаціональних відносин було перенесено з Відня до Львова. Галицьким українцям постійно доводилося наполегливо боротися за рівноправність як в економічній, так і в політичній та культурній сферах.

Москвофіли

Фактичне передання влади в Галичині полякам настільки паралізувало енергію активних **членів українського руху**, що вони або зовсім ***усунулися від громадської роботи***, або через розчарування наслідками революції 1848–1849 рр. і крах сподівань на здобуття політичних переваг у Східній Галичині почали звертати свої ***погляди в бік Московії***, сподіваючись на її підтримку. До цього вдалася більшість галицького духовенства та старшого покоління інтелігенції. Водночас вони не відмовлялися від лояльності щодо Австро-Угорщини. Так,

у Галичині, як зазначав І. Франко, виник «...темний, відвернутий від будь-якої культури ***напрям москвофільства***. Будучи політично безхарактерним і безідейним, суспільно-гальмуючим, національно-ворожим усьому рідному, фантастично мудруватим, він ділив і без того нечисленну галицько-руську інтелігенцію на два ворожі, неспроможні до об'єднання, табори».

Рекламний буклет про створення москвофілами Товариства ім. М. Качковського у Львові

Москвофільську течію, яка серед галицьких, буковинських та закарпатських українців спочатку існувала у мовно-літературній, а згодом суспільно-політичній формі, **очолювали** Д. Зубрицький, Б. Дідицький, М. Малиновський, А. Добрянський та ін. Під впливом москвофілів у **Східній Галичині** діяли культурно-освітні ***товариства*** – Ставропігійський інститут, «Галицько-руська матиця», «Народній дім», Товариство ім. М. Качковського, ***виходили*** газета «Слово», журнали «Галичанин», «Страхопуд», «Лада» та ін. **Буковинські та закарпатські москвофіли *створили*** політичне товариство «Народна рада», «Общество русских женщин в Буковине» (*товариство руських жінок на Буковині*), «Общество русских студентов Карпат» (*товариство руських студентів Карпат*) тощо.

Львівський судовий процес над москвофілами, 1882 р.

Хоча москвофіли були за походженням українцями, вони **виступали проти української мови**, силкуючись писати ламаною московитською. Д. Зубрицький називав українську мову «мовою пастухів». Так само москвофіли заперечували існування окремого українського народу, **пропагували** ідею так званої «єдиної, неділимої російської народності» від Карпат до Камчатки. За таку позицію вони отримували щедру фінансову **підтримку з Московії**.

Народовці

Однак москвофільські тенденції, спроби пов'язати українців Галичини з московитською ідеєю викликали сильний **опір нової ґенерації інтеліґенції**. Група молодих письменників і громадських діячів – В. Шашкевич (син Маркіяна Шашкевича), Ф. Заревич, К. Климкович, Є. Згарський, Д. Танячкевич та ін., продовжуючи демократичні традиції попередників, наприкінці 1861 – на початку 1862 р. заснувала гурток (громаду) у Львові. Саме звідси бере початок **народовська (українофільська) течія**. Вважаючи своїм ***ідеалом*** Т. Шевченка, «Руську Трійцю» та їхню діяльність, галицькі народовці ***виступали*** за єдність українських земель, розвиток української літератури на живій народній основі, створення єдиної літературної мови, ***обстоювали*** ідею окремішності українського народу. Водночас вони залишалися лояльними до австрійської влади.

Поступово народовський напрям перетворився на **найвпливовішу силу** українського національного руху. Народовці ***писали й видавали*** книжки і часописи народною мовою, творили народну літературу, прагнули наблизитися до народу. Першим їхнім ***друкованим органом*** був журнал «Вечорниці», який виходив протягом 1862–1863 рр. Видавали також журнали «Мета», «Нива», «Русалка», «Правда», газети «Діло», «Буковина». На сторінках цих видань друкували найкращі твори як наддніпрянських, так і

БУКОВИНА.

Виходить що тиждня в пятницю.

ПРОМОВА

Фотокопія з 1-ї шпальти газети «Буковина». 1892 р.

галицьких і буковинських письменників.

Прагнучи об'єднати вияви національної самосвідомості з реальними інтересами народних мас, народовці ***започаткували й очолили*** українські культурно-просвітницькі, господарські (передусім кооперативні) та політичні організації, що своїми розгалуженнями сягали кожного села. Селянські маси, які завдячували цій діяльності не тільки поліпшенням своїх життєвих умов, а й новим почуттям людської гідності та громадянської гордості, переймалися духом національної свідомості. Таке ***єднання селянства та інтеліґенції*** Галичини не тільки на духовному, а й на практичному терені приводило до зміцнення національного руху. Зокрема, важливою подією суспільно-політичного життя Галичини було створення в 1868 р. з ініціативи народовців культурно-освітнього товариства «**Просвіта**». Його ***мета*** – «...спомагати народню просвіту в напрямках моральнім, матеріальнім і політичнім, поширювати дешеві книжки історичного, а також і економічного змісту». Першим головою товариства став учитель гімназії А. Вахнянин (1868–1870).

Анатоль Вахнянин

У 70–80-х рр. XIX ст. «Просвіта» відігравала ***провідну роль*** у громадському та політичному житті Галичини. У містах та містечках краю діяли філії товариства, які ідейно й організаційно об'єднували численні місцеві осередки. «Просвіта» здійснювала широку ***видавничу діяльність***. Виходили у світ твори українських письменників, шкільні підручники, популярні брошури, газета «Читальня», літературно-наукові альманахи; щорічно читачі отримували «Народний календар». Їх редагували такі видатні діячі української культури, як О. Партицький, В. Шашкевич, Ю. Целевич, Ю. Федькович, І. Франко, В. Лукич-Левицький, П. Огоновський, К. Паньківський, К. Левицький, Г. Хоткевич та ін. «Просвіта» ініціювала створення друкованого органу народовців – газети «Діло» (1880), першої політичної народовської організації «Народна рада» (1885).

Через друковані видання, читальні, самоосвітні, театральні, вокально-хореографічні, музично-інструментальні гуртки ***товариство упроваджувало*** в широкі народні маси і культуру, і знання, і на-

ціональну свідомість. Кожен захід «Просвіти»: будівництво Народного дому, конкурси художньої творчості, спільні свят-вечері тощо – це важливі чинники ***консолідації українських народних мас***. Безкорисливу просвітницьку роботу проводили гімназисти, студенти, священники, вчителі, інші галицькі інтеліґенти.

Члени «Просвіти» ім. Б. Хмельницького, заснованої 1907 р. у с. Баня-Березів на Косівщині

«Просвіта» ***діяла переважно на громадських засадах***. Однак за невелику плату доводилося наймати службовців філій і крайового товариства, а також деяких керівників художніх колективів. Кошти на просвітницьку діяльність здебільшого нагромаджували з членських внесків, різних платних заходів, а також пожертвувань меценатів.

За прикладом галичан **буковинські народовці** в 1869 р. створили культурно-освітнє товариство ***«Руська бесіда»***. Активну участь у його діяльності брали Ю. Федькович, брати Г. і С. Воробкевичі, Н. Кобринська, О. Маковей.

За таких умов на хвилі національного відродження у Львові в 1873 р. створено Товариство ім. Т. Шевченка, яке підтримали народовці. Задумане як осередок розвитку української мови та літератури, товариство поступово перебрало на себе роль лідера у формуванні української науки, перетворилося у першу новітню українську академію наук. Переломним для товариства був 1892 р., коли воно за новим статутом

Будинок Наукового товариства ім. Шевченка

трансформувалося в **Наукове товариство ім. Шевченка** (НТШ). Відтоді, крім ***гуманітарних наук***, у межах НТШ набули розвитку більш як двадцять наукових комісій і такі ***дисципліни***, як математика, фізика, хімія, біологія, право, економіка. Основним ***друкованим органом*** товариства були «Записки НТШ». Започатковано й інші ***періодичні видання*** – перші за нашу історію україномовні журнали у галузях історії, філології, права, демографії, математико-природничих наук.

Серед ***засновників*** товариства – письменник Олександр Кониський, філолог Омелян Огоновський, перший голова товариства Кирило Сушкевич, видатний етнограф Володимир Шухевич, славетний фізик Іван Пулюй. Особливі заслуги перед НТШ має його багатолітній голова – професор Михайло Грушевський. Він реформував товариство на зразок національних академій, розгорнув багатопрофільну наукову роботу його секцій і безпрецедентну за масштабами видавничу діяльність.

Діячі НТШ та інші представники інтеліґенції, 1898 р.

У 1885 р. народовці заснували свій керівний політичний орган – **Народну раду** на чолі з Юліаном Романчуком. Вона оголосила себе спадкоємицею національної програми Головної руської ради з 1848 р. і послідовно ***домагалася автономії*** для українських територій у межах Австро-Угорщини.

Співпраця галичан і наддніпрянців

З другої половини XIX ст. Галичиною зацікавилися наддніпрянські українці, які надавали їй особливого значення в справі українського національного розвитку. Це **пояснювалося** тим, що, незважаючи на політичні обмеження за сильних польських позицій, українці Галичини проживали все-таки в ***конституційній монархії***, де основні права забезпечувалися набагато ширше, ніж у самодержавній Московії. Вони від революції 1848–

1849 рр. брали участь у виборах, мали парламентське представництво, політичну пресу, громадські організації тощо. У підмосковитській Україні політичні змагання могли виявлятися тільки нелеґальним шляхом. І коли ***московитський уряд розпочав репресії*** проти українського руху, його активні діячі перенесли свою діяльність до Галичини, в умови вільнішого конституційного життя, зміцнюючи цим місцевий національний рух, щоб пізніше використати його здобутки для всієї України.

Галичина стала місцем, де **спільними силами** розвивалося українське національне життя, творилися українські національні цінності для потреб України. З цього часу ***духовні зв'язки*** між двома частинами українського народу зміцнюються, витворюючи одну національну культуру, одну політичну думку, один національний ідеал.

Пантелеймон Куліш

Серед перших визначних діячів Великої України, які налагодили відносини з галицькими українцями, був **Пантелеймон Куліш**. І. Франко писав: «Доля судила, що власне Куліш був ***головним двигачем*** українофільського руху в Галичині в 60-х і майже до пол. 70-х років». Він перший звернув увагу молодих галицьких українофілів на потребу вивчати історію України, на необхідність літератури для простого народу.

Михайло Драгоманов

70–80-ті рр. XIX ст. в історії української самосвідомості були часом переважаючого впливу **Михайла Драгоманова**. «Він був для нас правдивим учителем, вповні безкорисно ***не жалував праці***.., щоб наводити нас, лінивих, малоосвічених, вирослих у рабських традиціях нашого глухого кута, на кращі, ясніші шляхи Європейської цивілізації», – так згадував М. Драгоманова І. Франко. Але «...глибока і сильна віра в західноєвропейські ***ідеали соціяльної рівности*** і політичної волі заслонювала перед його очима ідеал національної самостійности, ідеал, що не тільки вміщує в

собі обидва попередні, але один тільки може дати їм поле до повного розвою».

Михайло Грушевський

Майже одночасно зі смертю М. Драгоманова, в 1894 р., з Києва до Львівського університету переїхав викладати історію молодий український історик **Михайло Грушевський**. Йому судилося бути представником найновішої фази українства, яка відштовхувалася від суспільних і політичних ідей драгоманівського критицизму, роблячи, однак, визначальним суто ***національне почуття***, підсилене історичними дослідженнями. Наукова, політична і культурно-освітня діяльність М. Грушевського, ставши важливою ***єднальною ланкою*** між «двома Україна-ми» у складі двох імперій, утверджувала спільність історичного походження, культури та національних інтересів усього українства.

Однак **зв'язки між двома частинами України** не обмежувалися лише посередництвом провідних діячів. Галичину відвідували як представники старшого, так і молодшого покоління Наддніпрянщини. Вони часто перебували тут по кілька тижнів, придивляючись до життя тутешнього українства, прислухаючись до його думок, оглядаючи місцеві інституції. ***Обопільні відносини*** ставали щораз інтенсивнішими, а ***взаємовплив*** – більшим. Український народ, хоч і розділений державними кордонами, ставав свідомим своєї єдності й переводив її в практичні справи, витворюючи ***спільні цінності*** єдиної національної культури, єдиної політичної думки.

БУДУЧНІСТЬ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ЧАСОПИСЬ ДЛЯ УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОГО НАРОДА.

ВИДАВЦІ

РІК 1899.

Титульний аркуш часопису «Будучність». 1899 р.

У цьому процесі кожна з двох частин України відіграла свою роль. Отямившись після поразки в боротьбі з Польщею та Московією за свою свободу, український народ – як на Сході, так і на Заході – робив свій ***внесок до національної скарбниці***. Українці з

Московитської імперії, не маючи можливості національного розвитку в себе, формували передусім ***ідею***, яка впроваджувалася на західноукраїнських землях у практичну справу, творячи новочасне українське національне життя. Галичанам Велика Україна давала ***почуття сили***, яку можуть мати тільки сини великого народу. Національні досягнення західної частини України були підбадьоренням і зразком для наслідування українцям під московитським панування.

Радикальний рух

70–80-ті рр. XIX ст. позначилися залученням до лав **українофілів** Заходу і Сходу ***різночинної інтеліґенції***, частини національної ***буржуазії***. Це інтенсифікувало, радикалізувало політичне життя краю, дало матеріальну підпору масовим починанням. Визначний громадський діяч, підприємець, меценат Євген Чикаленко писав, що ***національний рух*** сягнув «...не тільки до глибини душі, але й до глибини кишені». Відтепер українофільство, незважаючи на впертий опір своєї консервативної частини, набуло чітко окресленого характеру ***політичного руху***. В цей час під впливом М. Драгоманова у Галичині згуртувалося вузьке коло представників старшого покоління та молоді, до якого, зокрема, належали Володимир Навроцький, Михайло Павлик, Іван Франко, і в спілці з ним почало європеїзувати галицьких русинів. Ця група започаткувала т. зв. «**радикальну політику**» в суспільному житті Галичини, «...головним ***завданням*** якої було ознайомлення народних мас з насущними політичними питаннями з метою викликати в народі інтерес до політичних, суспільних і національних ідей». При цьому радикали здебільшого вважали ***національну ідею*** в Україні явищем другорядним, а національну проблему такою, яка сама собою вирішиться з перемогою соціалістичного ідеалу. Теми для творів вони брали з життя народу, різних його суспільних верств, за можливості розширюючи коло своїх спостережень.

Взявшись до праці, радикальна молодь визначила центром своєї концепції «народ». Однак як тільки вона почала щиро йому допомагати, то дуже швидко збагнула, що це ***не «народ взагалі»***, а український народ з національними поняттями й інтересами. Так само ці молоді люди незабаром зрозуміли, що ***справедливість в умовах України*** означає самостійність; і що говорити в умовах України про соціальну справедливість – це фактично означає гово-

рити про національну справедливість, бо практично всі багаті в Україні були чужинцями. Як зазначив В. Винниченко, «...ні політичне, ні соціальне визволення не може бути дійсним визволенням без визволення національного». Результатом таких ***висновків*** було переміщення українського національного руху в центр політичного життя Галичини та поступова його радикалізація.

Останнє десятиліття XIX ст. стало переломним у розвитку українського національного руху. З виникненням у цей час у Галичині українських політичних партій національна ідея вийшла за рамки суто інтелігентського середовища і проникла вглиб суспільства. Це створило умови для **формування масового національного руху** з яскравим політичним забарвленням. Галичина, незважаючи на власні важкі умови національного й економічного існування, стала ***центром*** українського руху, в т. ч. щодо східноукраїнських земель, відіграючи роль полігону, де створювали і вдосконалювали засоби національно-культурного та суспільно-політичного відродження українського народу.

Першою українською політичною партією була створена у Львові в жовтні 1890 р. **Руська-українська радикальна партія**. В її середовищі, однак, існували ***ідейні розбіжності*** між «старими» і «молодими» радикалами з приводу характеру партії. ***Перші***, репрезентовані І. Франком, М. Павликом, О. Терлецьким, були прихильниками ідей М. Драгоманова, який, висуваючи програму федералізації Московитської та Австро-Угорської монархій, фактично заперечував потребу творення самостійної української держави. ***Другі*** – В. Будзиновський, Ю. Бачинський, С. Вітик, М. Ганкевич, В. Охримович та ін. – виступали за негайне введення в максимальну частину програми партії вимоги створення власної національної держави, а в мінімальну – положення про поділ Галичини на українську та польську частини.

НАРОД

ОРГАН РУСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ РАДИКАЛЬНОЇ ПАРТІЇ

під редакцією

Михайла Павлика й Івана Франка.

Рік перший.

1890.

Львів.

«Народ» – друкований орган Руська-української радикальної партії. Рік І (1890)

Після кількарічних суперечок перемогла «молодь». Спочатку в 1895 р. Ю. Бачинський видав працю «***Україна irredenta***»,

Юліан Бачинський

де обґрунтував положення, що політична самостійність України є умовою її економічного і культурного розвитку, як і умовою можливості її існування взагалі. Цим самим, на думку автора, ***ідея політичної самостійності*** України перший раз була поставлена «ясно і умотивовано». А наприкінці грудня 1895 р. на IV з'їзді радикалів цю ідею врешті внесли в програму партії. Водночас із програми вилучили положення про автономію Галичини та замінили його ***вимогою*** утворення окремої української області зі Східної Галичини й Північної Буковини. Успіхом «молодих» було також введення в програму домагання «...піднесення національної свідомості й солідарності в масах всього українського народа Австро-Угорщини і Московії через літературу, збори, з'їзди, товариства, маніфестації, печать, відчити і т. ін.». Цим було ***заманіфестовано ідею соборності українських земель***.

Отже, вперше в історії українського руху постулат політичної самостійності України внесено в програму окремої партії. Однак для того, щоб його реалізувати, потрібна була довготривала й копітка праця. Усвідомлюючи це, видатний український письменник, поет, публіцист, перекладач, учений, громадський і політичний діяч **Іван Франко** з 1896 р. послідовно й цілеспрямовано ***розробляв*** у своїх працях програму національного будівництва, що мала підкреслено комплексний характер. «Нині ми розуміємо, – писав він, – що перша і головна ***основа*** розвою народнього – освідомлюванє і розбуджуванє мас, праця над їхнім просвічуванєм у каждім напрямі, отже, не тілько господарськім і історично-національнім, але наперед усего політичнім та суспільнім. Зробити з тих мас політичну силу (а темні маси такою силою не можуть бути) – ось головна ***мета***, яку поклала собі українсько-руська радикальна партія... Тілько інтеґральна, ***всесторонняя праця*** зробить нас справді чимось, зробить нас живою одиницею серед народів... щоб ми

Іван Франко, 1898 р.

справді росли органічно, то тоді тяжше буде ворожій силі спинити нас у тім рості».

Здобутки національного руху

Минуло небагато часу і з'явилися перші результати органічної праці. За період від Франкового «Не пора!..» (1880) до кінця століття **український рух** зміцнів і організаційно, і кількісно настільки, що поет констатував: «Ще не вмерла, ще не вмерла і не вмре!». Широкі кола українства Галичини усвідомлювали свою окремішність і поступово переходили до ***примату національної ідеї***. Так, у 1893 р. відбулося урочисте перевезення останків М. Шашкевича з Новосілок до Львова. Ця подія сколихнула десятки тисяч галичан до вияву національного самовизначення. Тоді вулиці Львова вперше рясно замайоріли блакитно-жовтими прапорами. Уся Галичина маніфестувала вдячність «Пробудителеві» краю.

У 1895 р. ***постулат політичної самостійності*** України підтримала газета «Робітник». А через два роки у Львові на вечорі пам'яті Т. Шевченка голова «Академічної громади» І. Голубович проголосив політичну самостійність України найважливішим ідеалом української молоді. У 1898 р. на всенародному вічі у Львові з нагоди 50-річчя скасування панщини в Галичині всі українські політичні угруповання ***зійшлися на принципі*** самостійності української нації. Це була перша міжпартійна платформа на самостійницькому ґрунті. З цього року дедалі послідовніше поширювалися терміни «Україна», «українець», «український», замість тодішніх «Русь», «русин», «руський». «Ми свого імени не зрікаємося, – писав щодо цього С. Томашівський, – ми є руський нарід і наша мова є руська мова, але щоби ніхто не міг баламутити, що наш нарід і московський нарід – то одно, – тому ми ***називаємо себе українцями***. Бо ми що іншого, а россіяни, «русскіє», що іншого; наша історія одно, а їх друга». Така активізація українського руху наприкінці XIX ст. наочно показувала його потенційні можливості.

Степан Томашівський

Дедалі більшого резонансу серед широких мас набувала **радикальна преса**. Якщо демократичні видання 1870–1880-х рр. були розраховані на інтеліґенцію та молодь, то видання 90-х рр. XIX ст. адресовані переважно ***селянам і міським робітникам***. Ще з початку 1890 р. за редакцією І. Франка та М. Павлика виходив радикальний часопис «Народ». Видавали газети «Хлібороб» і «Громада». Друкували політичну літературу, зокрема серію брошур І. Франка за загальною назвою «Радикальна тактика».

Дбаючи про зростання національної самосвідомості галицьких українців, радикали не забували й про **інші землі України**. Так, коли в 1890-х рр. відзначали тисячоліття Угорської держави, що відбувалося в умовах наступу шовіністичних і католицьких сил з метою асиміляції населення Закарпаття, І. Франко, М. Павлик, В. Гнатюк та інші діячі опублікували ***«Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття»***. У ньому було піддано гострій критиці угорських загарбників, що проводили політику пригнічення закарпатських українців, вказано на відступництво частини української інтеліґенції, яка мадяризувалася, цуралася рідної мови.

Наприкінці XIX ст. **Русько-українська радикальна партія** пережила кризу. Визначилися суперечливі тенденції, суть яких полягала в тому, що поряд із розгортанням радикального руху і охопленням ним трудящого люду дедалі більше виявлялася політична диференціація в її лавах. До цього призвели соціально-економічні, політичні й ідеологічні чинники, пов'язані з подальшим розвитком капіталістичного господарства, соціальним розшаруванням суспільства, виходом на політичну арену робітництва, піднесенням національної свідомості. ***Внутрішньопартійна боротьба*** викристалізувала три основні фракційні групи: власне радикальну, яку очолили М. Павлик, К. Трильовський, Л. Бачинський, соціал-демократичну на чолі з Р. Ярославичем, М. Ганкевичем, М. Новаковським та національно-демократичну, якою керували І. Франко, Є. Левицький, В. Будзиновський, Т. Окуневський. У результаті в 1899 р. з'явилися ще дві партії: національно-демократична та соціал-демократична.

На Різдво 1900 р. Народний комітет як керівний орган **Української національно-демократичної партії** (УНДП) опублікував першу відозву до народу. В ній наголошувалося: «***Ідеалом*** нашим

Юліан Романчук – співзасновник Української національно-демократичної партії (до 1907 р. її голова)

повинна бути незалежна Русь-Україна, в якій би всі частини нашої нації з'єдинилися в одну новочасну, культурну державу...». Ці слова, як і програма УНДП, припали до вподоби багатьом галицьким українцям. Незабаром національні демократи, відкриваючи свої осередки на місцях і розгортаючи широку політичну діяльність по всьому краю, стали ***домінуючим чинником*** українського життя в Австро-Угорщині.

Самостійницькі позиції відстоювала також **Українська соціал-демократична партія** (УСДП). Її друкований орган «Воля» писав, що метою українських соціал-демократів є «...***вільна держава*** українського люду, українська республіка». УСДП, як і УНДП, також вийшла з лона радикальної партії, перша була в ній лівим крилом, а друга – правим. За висловом московитського жандармського полковника Н. Мєзєнцова, члени всіх цих партій були «...одними й тими самими **мазепинцями**».

Микола Ганкевич – 1-й голова Української соціал-демократичної партії

Отже, на зламі століть незалежницькі ідеї почали захоплювати чимраз ширші кола західноукраїнського суспільства. Галичина, що з легкої руки Є. Чикаленка отримала назву «**український П'ємонт**» *(П'ємонт – історична область Італії, яка в середині XIX ст. стала центром національного об'єднання*), за напруженої праці кількох поколінь галицько-українських громадських діячів і за істотної інтелектуальної та фінансової допомоги зі східної частини України, стала тим місцем, де ґенерувалася ***ідея*** національного визволення і возз'єднання всіх українських земель.

Євген Чикаленко – визначний громадсько-політичний діяч, меценат української культури

Із XIX ст. як у московитській історичній публіцистиці, так і в урядових колах популярною є ідея про ***«австрійську інтригу»****, спрямовану на*

поширення і підтримку українського руху на галицьких теренах «у піку» Московії. Насправді ж в австрійській частині монархії Габсбургів уряд підтримував поляків, яким передав управління Галичиною. Водночас русини-українці лише скористалися конституційно-демократичними засадами Австро-Угорщини, де основні права забезпечували набагато ширше, ніж у самодержавній Московії. Остання якраз і підтримувала, зокрема фінансово, москвофілів, щоб таким чином послабити український національний рух у Галичині.

4. Українська культура XIX ст.

Незважаючи на колонізаторську політику Московії й Австро-Угорщини, українська культура продовжувала розвиватись. Її стан перебував у взаємозв'язку з економічними та соціально-політичними процесами, які відбувалися в Україні.

Освіта

Вирішальне значення для піднесення культури українського народу мала освіта. Розвиток промисловості, торгівлі, міст вимагав дедалі більшої освіченості, кваліфікованості працівників, зумовлював збільшення кількості навчальних закладів та учнів у них.

Згідно з реформою освіти 1864 р., у **Московитській імперії** всі типи ***початкових шкіл*** були оголошені загальностановими і отримали назву початкових народних училищ. Тут дітей навчали (московитською мовою) Закону Божого, читати, писати, елементарних арифметичних дій. Наприкінці XIX ст. кількість початкових шкіл на сході України становила близько 17 тис. Однак вони охоплювали навчанням лише третину дітей.

Сільська школа в с. Брідок на Буковині (2-га пол. XIX ст.)

Одночасно з початковою реформувалася й ***середня освіта***. Засновували 7-класні гімназії та 4-класні прогімназії. Незважаючи на оголошення їх безстановими та загальнодоступними, за навчан-

ня в них треба було платити. Для жінок діяли окремі гімназії й вищі жіночі курси. Наприкінці XIX ст. у східній частині України працювало 129 гімназій, 19 реальних і 17 комерційних училищ.

Проміжне місце між гімназіями й університетами займали ***ліцеї***, яких в Україні було три: Рішельєвський (Одещина), Кременецький (Волинь) і Ніжинський (Чернігівщина).

Важливими осередками духовного життя Наддніпрянщини були Харківський, Київський і Новоросійський ***університети***. В них у 1890-х рр. навчалося понад 4 тис. студентів. У кількох містах були відкриті спеціальні вищі навчальні заклади.

Університет св. Володимира. Київ, поч. XX ст.

На **західноукраїнських землях** однією з найважливіших засад шкільного законодавства була ***обов'язковість і безоплатність*** початкової освіти, право ***навчання рідною мовою*** та дозвіл поряд із державними створювати ***приватні школи***. Дуже мало українців навчалося в гімназіях, ще менше – у вищих навчальних закладах: Львівському і Чернівецькому університетах, Політехнічному інституті й Академії ветеринарної медицини у Львові.

Наука

Окрім здійснення освітянських функцій, **університети** були центрами науки в Україні. Вони мали такі факультети, як філософський, юридичний, богословський, медичний.

Поряд із університетами, важливим науковим осередком був **Південно-Західний відділ Московитського географічного товариства**, співробітники якого зібрали по Україні багаті етнографічні, економічні й статистичні матеріали. Київська тимчасова комісія для розгляду давніх актів продовжувала збирання й публікацію історичних документів, видання багатотомного ***«Архіву Південно-Західної Русі»***. Велику цінність для вивчення історії українського народу становлять 15-томні ***«Акти Південної і Західної Русі»***.

Південно-Західний відділ
Московитського географічного товариства. 1898 р.

Плідно працювало **Наукове товариство ім. Шевченка** у Львові. До 1914 р. воно видало ***300 томів наукових праць*** із різних галузей.

Значний крок уперед у XIX ст. зробила в Україні **історична наука**. Велику роботу провели зі збирання, систематизації та публікації історичних джерел. Чільне місце в українській історіографії посідають ***твори*** визначних істориків М. Максимовича, М. Костомарова, О. Лазаревського, В. Антоновича, О. Єфименко, Д. Багалія, О. Левицького, Д. Яворницького. Цікаві дослідження опублікували галицькі історики О. Барвінський, А. Петрушевич, В. Площанський, Ю. Целевич, І. Шараневич та ін.

Михайло Максимович

У важких умовах національного гноблення цінні праці з проблем українського **мовознавства** створили вчені О. Потебня, П. Житецький, К. Михальчук. І. Срезневський і М. Максимович науково ***спростували безпідставні твердження*** московитських і польських шовіністів про українську мову як діалект московитської чи польської. П. Білецький-Носенко, Я. Головацький, П. Куліш, М. Маркевич розробляли проблеми української лексикографії, готували до друку словники української мови.

Вагомий внесок у розвиток вітчизняного **літературознавства** в Галичині зробили В. Щурат, К. Студинський, О. Маковей та ін. Багатими здобутками увінчалася робота фольклористів та етнографів Ф. Вовка, В. Гнатюка, О. Роздольського, В. Шухевича, Ф. Колеси. І. Свінціцький, І. Франко та інші дослідники працювали над вивченням української мови й літератури.

Іван Горбачевський

Значне пожвавлення відбувалося в **природничих науках**. Плідно працювали відомі ***вчені*** М. Остроградський і О. Ляпунов (математична фізика), М. Бекетов (фізична хімія), І. Мечников (зоологія), М. Гамалія (мікробіологія), І. Верхрадський (ентомологія), І. Горбачевський (біохімія), автор схеми першого у світі реактивного літального апарату М. Кибальчич, першовідкривач катодних променів І. Пулюй, вчений-винахідник І. Лукасевич, який виділив гас із нафти і сконструював гасову лампу, та ін.

Видатним ученим, мандрівником і громадським діячем, чиї наукові інтереси торкаються багатьох галузей людських знань: етнографії, філософії, біології, географії, – був нащадок запорізьких козаків ***Микола Миклухо-Маклай***.

Література і драматургія

Вирішальну роль у завершенні процесу становлення української національної мови відіграли твори основоположників нової української **літератури**: І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки, М. Шашкевича. З кінця 1830-х рр. почали привертати до себе увагу твори ***Тараса Шевченка*** («Кобзар», «Гайдамаки»). З його виходом на літературну ниву українське відродження стало безсумнівним, а література й мова не потребували вагоміших доказів свого права на існування.

У другій половині XIX ст. українська література розвивалася за ***несприятливих соціально-політичних умов***, пов'язаних із гоніннями царату на українську мову. В цей час творили такі визначні представники літератури демократичного напрямку, як Марко Вовчок («Народні оповідання», «Інститутка», «Маруся», «Невільничка»), Л. Глібов («Вовк та ягня», «Щука», «Стоїть гора високая»), А. Свидницький («Люборацькі»), С. Руданський («Співомовки», «Повій, вітре, на Вкраїну») та ін.

Степан Руданський

70–90-ті рр. XIX ст. ознаменувалися приходом в українську літературу нових ***високоталановитих письменників***. Вагоме місце серед них посідали І. Нечуй-Ле-

вицький («Кайдашева сім'я», «Микола Джеря», «Маруся Богуславка»), Панас Мирний («Хіба ревуть воли, як ясла повні?», «Повія», «Лихі люди»), І. Франко («З вершин і низин», «Зів'яле листя», «Мій ізмарагд», «Із днів журби»), М. Коцюбинський («Полюдському», «Дорогою ціною», «Для загального добра»), Леся Українка («Досвітні вогні», «Товаришці на спомин», «Слово, чому ти не твердая криця»), П. Грабовський («Уперед», «Швачка», «Я не співець чудовної природи», «Орли») та ін.

Надзвичайно широким був діапазон діяльності ***Бориса Грінченка*** – прозаїк, поет, драматург, перекладач, публіцист, критик, педагог, фольклорист, етнограф, мовознавець, видавець, редактор, громадський діяч. Великою його заслугою стали підготовка та видання 4-томного «Словаря української мови».

Борис Грінченко та Іван Франко (фото, 1903 р.)

Складовою української літератури була **драматургія**. Найвидатнішими її представниками були І. Карпенко-Карий («Наймичка», «Безталанна», «Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Хазяїн»), М. Кропивницький («Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Дві сім'ї», «Олеся», «Дай серцю волю, заведе в неволю»), М. Старицький («Не судилось», «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «Маруся Богуславка», «Остання ніч»). Видатним майстром драматургії був ***Іван Франко***, з-під пера якого вийшли класичні зразки соціально-психологічної драми, романтично-легендарні твори історичної тематики («Украдене щастя», «Сон князя Святослава», «Кам'яна душа»).

Театр і музика

Певного розвитку досягло **театральне мистецтво**. Перший ***професійний театр*** засновано в Галичині в 1864 р. з ініціативи товариства «Руська Бесіда». На Наддніпрянщині першу українську професійну трупу створив М. Кропивницький у 1882 р. ***Репертуар*** українських театрів постійно розширювався. Вони ставили п'єси І. Котляревського, Т. Шевченка, М. Гоголя, І. Карпенка-Карого, І. Франка, М. Старицького, інших драматургів.

Осередками розвитку **музичної культури** були духовні навчальні заклади, гімназії, приватні пансіони, університети, в яких багато уваги приділяли вивченню нотної грамоти та теорії музики. У багатьох містах і селах існували хори й оркестри.

Семен Гулак-Артемовський

Відомим оперним співаком і композитором був ***С. Гулак-Артемовський*** – автор першої української опери «Запорожець за Дунаєм» (1862). Першими українськими композиторами-професіоналами у Львові в середині XIX ст. були М. Вербицький та І. Лаврівський.

Тенденції української музичної культури другої половини XIX ст. найповніше виявились у творчості ***Миколи Лисенка*** – композитора, диригента, піаніста, педагога, збирача й дослідника фольклору, основоположника української класичної музики. Особливе місце в музичній культурі посідають його опера «Тарас Бульба» і музичний супровід до «Кобзаря» Т. Шевченка.

Микола Лисенко (сидить) і Кирило Стеценко (фото, 1910 р.)

Розвивали музичні жанри сучасники і послідовники М. Лисенка: М. Аркас, А. Вахнянин, С. Воробкевич, М. Калачевський, В. Матюк, О. Нижанківський, Н. Ніщинський, І. Рачинський, Д. Січинський, Н. Сокальський, К. Стеценко.

Образотворче мистецтво та архітектура

У європейському руслі розвивався український **живопис.** Панував класицизм, але паралельно з ним розвивався романтизм, закладалися підвалини реалізму як стилю. Високого рівня ***майстерності*** досягли С. Васильківський («Козаки в степу», «Сторожа Запорозьких вольностей»), К. Костанді («В люди»), М. Пимоненко («Жнива в Україні», «Українська ніч»), К. Трутовський («На кладці», «Сорочинський ярмарок»), Т. Копистинський («Сліпець з поводирем», «В селянській хаті»), К. Устиянович («Гуцул», «Василько Теребовлянський»), М. Івасюк

(«Богдан Хмельницький під Зборовом»), а також І. Айвазовський, А. Куїнджі, К. Малевич, І. Рєпін та ін.

Лірник з поводирем (скульптор Л. Позен, 1884 р.)

У **скульптурі** переважав ***класицизм***. Серед представників цього жанру відомими були І. Мартос (пам'ятники К. Мініну й Д. Пожарському в Москві, А.-Ж. Рішельє в Одесі), М. Микешин (пам'ятник Б. Хмельницькому в Києві), Л. Позен («Кобзар», «Оранка в Малоросії», «Запорожець у розвідці»), П. Забіла (бюсти М. Салтикова-Щедріна, М. Гоголя, мармуровий портрет Т. Шевченка) та ін.

Значного розвитку набули **будівництво й архітектура**. Постало багато чудових виробничих, адміністративних, культурно-освітніх споруд, навчальних закладів. До ***кращих зразків*** архітектури XIX ст. належать будинок Київського університету (В. Беретті), дзвіниця Успенського собору в Харкові (С. Васильєв), Володимирський собор у Києві (І. Штром, П. Спарро, О. Беретті), Одеський оперний театр (Ф. Фельнер, Г. Гельмер), будинок Галицького крайового сейму (І. Гохбергер), Львівський оперний театр (Г. Горголевський), будинок резиденції митрополита Буковини у Чернівцях (Й. Главка), мисливський палац графів Шенборнів на Закарпатті (З. Грессерсон) тощо.

Володимирський собор у Києві (фото поч. XX ст.)

Отже, протягом XIX ст. українська культура, незважаючи на несприятливі обставини, досягла значних успіхів. Талановиті вчені, літератори й митці створили багато класичних творів, що є вагомим внеском у скарбницю світової духовності.

Лекція XI

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХИ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ XX ст.

1. Зростання організованості українського руху на Наддніпрянщині

На початку XX ст. Україна залишалася **поділеною** між двома монархіями – ***Московитською***, до якої входили землі на схід від Збруча (Східна Україна), та ***Австро-Угорською***, у межах якої перебували Східна Галичина, Північна Буковина та Закарпаття (Західна Україна). Під імперською владою Московії проживало понад 20 млн українців.

Зростання соціального напруження

Перші роки XX ст. у Московитській імперії характерні швидким зростанням соціального напруження. Світова економічна криза 1900–1903 рр., що охопила й царську Московію, а також московитсько-японська війна 1904–1905 рр. виявили **неспроможність режиму**, загострили всі труднощі суспільного життя, посилили ***невдоволення*** широких кіл народу.

Внаслідок економічної кризи збанкрутіли сотні дрібних і слабких підприємств, натомість виникли великі монополістичні об'єднання, такі як «Продамет», «Продвагон», «Продвугілля» та ін. **Процес монополізації** охопив усі сфери господарства. Напередодні Першої світової війни в Україні не було жодної важливої галузі промисловості, в якій так чи інакше виробництво не було б монополізоване. За рівнем концентрації промислового виробництва Україна вийшла на початку XX ст. на одне з перших місць у світі. Підприємці, здебільшого ***чужинці***, монополізуючи виробництво, встановлювали ціни на готову продукцію, забезпечували високі прибутки шляхом жорстокої експлуатації трудового люду.

Карикатура на монополізацію

Криза поглиблювалася ще й тим, що в національних окраїнах імперії швидко зростав визвольний рух. Уряд, побоюючись сепаратистських настроїв в Україні, що посідала одне з перших місць в економічному потенціалі Московитської імперії, мобілізував усі реакційні та консервативні сили в державі для боротьби проти українського національно-визвольного руху. Не випадково чорносотенний часопис «Кієвлянин» дещо пізніше зазначив: «***Український рух*** є для Московії більш небезпечний, ніж усі інші національні рухи взяті разом». На той час тривала дія Емського указу 1876 р., який забороняв розвиток української культури. Царські власті переслідували українську мову, не дозволяли викладати нею в школах і користуватися в адміністративних установах. Не можна було видавати українською мовою газети, журнали, книги.

Секретный доносъ

ПОЛТАВСКАГО ГУБЕРНАТОРА БАГГОВУТА МИНИСТРУ ВНУТРЕННИХЪ ДѢЛЪ

объ украинскомъ движеніи и мѣрахъ борьбы съ нимъ.

Коштом Полтавської Кооперації.

ПОЛТАВА

1917.

Про український рух і заходи боротьби з ним: таємний донос полтавського губернатора К. Баґговута міністру внутрішніх справ. Полтава, 1917 р.

Політизація національного життя

На противагу антинародній колонізаторській політиці московитського царизму на початку XX ст. розгорнулася масова політична боротьба. У національно-визвольному русі зросла роль трудового населення. Продовжувала **культурницьку діяльність** українська інтеліґенція. Вона намагалася ***леґально***, з дозволу царських властей розвивати національну освіту й культуру, її зусиллями в 1903 р. урочисто відкрили пам'ятник І. Котляревському в Полтаві. Того року в Києві вшанували композитора М. Лисенка з нагоди 35-річчя його музичної діяльності. В 1904 р. відзначили 35-річчя літературної діяльності письменника І. Нечуя-Левицького.

Українські письменники на відкритті пам'ятника Івану Котляревському в Полтаві, 1903 р.

Активізація громадсько-політичного життя в Україні на початку XX ст. створила підґрунтя для ***переростання*** культурно-освітнього громадівського руху в національно-визвольний. Суттєву роль у цьому відіграло створення українських політичних партій. У 1897 р. виникла **Українська загальна організація**, до якої увійшло близько 20 громад, значна кількість студентських гуртків і окремих діячів.

У 1900 р. з ініціативи групи харківських активістів культурницького і студентського рухів, таких як Д. Антонович, П. Андрієвський, М. Русов, Л. Мацієвич, Б. Камінський та ін., була створена **Революційна українська партія** (РУП). Фактично її маніфестом стала виголошена М. Міхновським промова «Самостійна Україна», де було виразно сформульовано ***ідеали українського самостійництва*** на радикалістських засадах, для яких характерні безкомпромісність, рішучість, глибоке усвідомлення трагічної долі народу, позбавленого свого історичного шляху розвитку, держав-

ницьких засад, і прагнення поліпшити цю долю нагальними політичними засобами.

До РУП ***належали*** переважно студенти та учні середніх навчальних закладів. У Харкові, Києві, Полтаві, Чернігові та деяких інших містах вона мала місцеві осередки, що називалися «вільні громади». З 1903 р. фактичним керівником РУП став Микола Порш. Рупівці поширювали відозви, листівки, прокламації, в яких проповідували переважно мирні форми дій.

Микола Міхновський та його праця «Самостійна Україна»

За умов наростаючого революційного руху РУП не могла довготривало проіснувати без змін. У 1902 р. від неї відкололася **Народна українська партія** (НУП) – організація ***націоналістичного напрямку***, яку очолював Микола Міхновський. Так звані «10 заповідей» партії проголошували самостійну демократичну республіку, шанування української мови, традицій. Після 1907 р. діяльність НУП занепала.

Володимир Винниченко

У грудні 1904 р. із РУП вийшла і створила **Українську соціал-демократичну спілку** група, яку очолював Мар'ян Меленевський. Вона намагалася перетворити партію на ***автономну організацію*** Московитської соціал-демократичної робітничої партії (МСДРП), що об'єднувала б усіх робітників України, незалежно від національної належності. Врешті «спілка» влилася до ме-

Симон Петлюра

Микола Порш

ншовицького крила МСДРП.

Члени РУП, які залишилися після виходу з неї «спілки», у грудні 1905 р. на своєму з'їзді перейменували РУП в **Українську соціал-демократичну робітничу партію** (УСДРП). Її лідерами були В. Винниченко, С. Петлюра, М. Порш, Л. Юркевич та ін. УСДРП виступала за автономію України в складі Московитської держави, проповідувала поділ соціал-демократичних партій за ***національною ознакою***. Вона проголосила себе представницею «українського пролетаріату».

Олександр Лотоцький

Напередодні революції 1905 р. в Україні активізувалися **ліберальні сили**. В 1904 р. вони створили в Києві ***Українську демократичну партію*** (УДП). Її лідерами були О. Лотоцький, Є. Тимченко, Є. Чикаленко. Восени 1904 р. окремі члени УДП, які вийшли з неї, започаткували нову ***Українську радикальну партію*** (УРП). Її лідерами були Б. Грінченко і С. Єфремов.

Сергій Єфремов

Обидві партії – УДП і УРП – були нечисленними за складом, відзначалися послідовним ***демократизмом***, дотримувалися конституційно-демократичних засад. Однак від впливової в Московії на початку XX ст. ліволіберальної Конституційно-демократичної партії («кадетів») вони відрізнялися більшим радикалізмом, наприклад, вимогою автономії України, визнання соціалістичної перспективи тощо.

Революція 1905–1907 рр.

Нагромадження політичних, економічних і соціальних конфліктів завершилося соціальним вибухом під час революції 1905–1907 рр. Під ударами народних мас захиталася «тюрма народів» – Московитська імперія. Революційна буря **охопила всі простори України**, зачепивши інтереси всіх станів і груп населен-

ня. У багатьох виступах, демонстраціях, страйках, збройних сутичках робітники, селяни, інтеліґенція ***вимагали*** від царизму радикального поліпшення свого становища, ліквідації антинародного самодержавства, проголошення в країні загальнолюдських прав і свобод. Цього домагалися робітники Донбасу і Придніпров'я, прогресивна інтеліґенція і військовослужбовці, мільйонні маси селянства. У роки революції **зі зброєю в руках виступили** чорноморські моряки ***броненосця «Потьомкін»***, де матроси – майже всі українці – на чолі з Г. Вакулинчуком та О. Матюшенком захопили корабель, ***київські сапери*** підпоручика Б. Жаданівського, ***робітники*** Донбасу і Харкова. Україною ширилися ***селянські бунти***. Їх криваво придушували каральні загони царської армії. Правдиво описав ці події у творах «Фата морґана» та «Коні не винні» класик української літератури М. Коцюбинський.

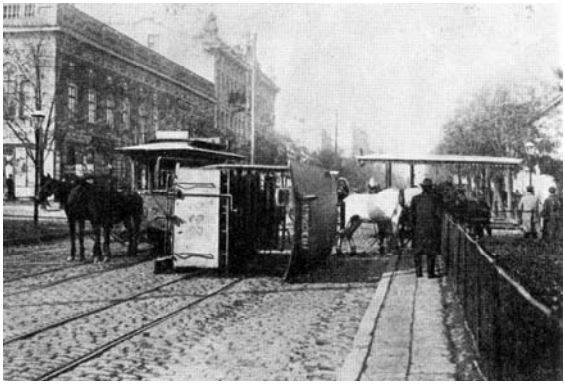

Барикада на Ніжинській вулиці в м. Одеса, жовтень 1905 р.

Московитська імперія була неспроможна зупинити революцію репресіями. 17 жовтня 1905 р. влада оголосила **царський маніфест** про ***свободу слова, друку***, про перетворення Московії в ***конституційну монархію***.

Проте селянству цього було замало, воно продовжувало боротися за перерозподіл землі. Щоб згасити полум'я народного гніву, за здійснення ґрунтовної аграрної реформи в Московії взявся голова Ради міністрів П. Столипін. За короткий час упродовж **столипінської аграрної реформи** у сільському господарстві України відбулися ***суттєві зміни*** – значно збільшилася кількість т. зв. «куркульських», а фактично фермерських господарств. Селяни масово виходили з общини, утворюючи власні відруби, тобто середні або великі господарства. Лише за кілька років їх з'явилося в Україні понад 226 тис. Малоземельні селяни, вийшовши з общини та продавши свої землі, ***міґрували*** в Сибір, Казахстан, на Далекий Схід.

За станом на 1914 р. близько 2 млн осіб залишилося там на постійне проживання. Вони сподівалися стати «міцними» господарями, та не всім це вдалося на цілинних землях. І донині нащадки українців-переселенців живуть там селами і навіть районами (Сірий Клин, Зелений Клин тощо).

Молебень перед відправленням 1400 полтавських селян у Тобольську та Оренбурзьку губернії, 1908 р.

Група акторів-аматорів у народному одязі (Київщина, 1914 р.)

У 1905–1907 рр. посилився **український національно-визвольний рух**. Українці вимагали скасування будь-яких національних привілеїв і встановлення рівноправності всіх народів, ***вільного розвитку*** української мови й культури, безперешкодного навчання рідною мовою в школах, права вільного користування нею в судах та інших адміністративних установах, заснування культурно-освітніх гуртків і товариств, видання літератури, газет і журналів тощо. Під могутнім революційним натиском царизм змушений був ***послабити національний гніт***. Законом від 21 листопада 1905 р. було дозволено видавати літературу національними мовами, випускати газети й журнали, створювати культурно-освітні товариства, відкривати театри.

В Україні у багатьох місцевостях учителі почали навчати учнів ***українською мовою***. У багатьох містах – Києві, Одесі, Полтаві, Чернігові, Катеринославі, Кам'янці та ін. і деяких селах виникли

Редакція української газети «Рада», 1907 р.

культурно-освітні товариства ***«Просвіта»***. Активну участь в їхній роботі брали видатні діячі української культури Л. Українка, П. Мирний, Д. Яворницький. У містах ***відкривали*** українські клуби, музично-драматичні гуртки, наукові товариства.

З кінця 1905 р. почали ***видавати*** газети й журнали українською мовою. Загалом у 1906 р. їх налічувалося 18, а протягом 1905–1907 рр. виходило 25. Першою щоденною українською газетою стала «Громадська думка». У ній співпрацювали провідні діячі української культури, зокрема М. Грушевський, І. Франко, О. Олесь, В. Винниченко та ін. Щоденні газети «Громадська думка», «Рада», «Нова громада» утримували щедрі меценати Є. Чикаленко та В. Симиренко. Останній з них – цукрозаводчик і вчений, крім того, віддавав 10% від загального обсягу своїх доходів на розвиток національної культури.

Модест Левицький

Федір Матушевський

В умовах революції 1905–1907 рр. відбулася консолідація УДП і УРП, які відзначалися ідейною близькістю платформ. Наприкінці 1905 р. у Києві зорганізувалась **Українська демократично-радикальна партія** (УДРП). Найвидатнішими її представниками були Б. Грінченко, С. Єфремов, М. Левицький, Ф. Матушевський, В. Науменко, Є. Чикаленко та ін. УДРП була партією ***парламентського типу***, але після червневого перево-

роту 1907 р. припинила свою діяльність.

Володимир Науменко

У період першої московитської революції на значній території України діяли організації **українських есерів**, витоки яких сягали перших років XX ст. Вони утворилися на основі місцевих організацій загальномосковитської партії соціалістів-революціонерів, надзвичайно популярної серед селянства. Проте організаційне оформлення Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) затягнулося.

У виборах до першого московитського парламенту – **Державної Думи** в лютому-квітні 1906 р. з українських політичних партій взяла участь тільки демократично-радикальна партія, її представляла в Думі група визначних діячів – Є. Шраг, В. Шемет, П. Чижевський, М. Біляшівський. Під їхнім керівництвом діяла ***Українська думська громада***, яка нараховувала 44 особи. Вона виступала з вимогами запровадження навчання українською мовою та заснування в університетах кафедр українознавства, готувала ***законопроєкти*** про автономію України, місцеве самоврядування тощо. Значну роль в її діяльності відіграв М. Грушевський, тоді професор Львівського університету.

Голова Української парламентської громади у I Державній думі Ілля Шраг і його заступник Микола Біляшівський

8 липня 1906 р. царський уряд розпустив І Думу. Вибори в ІІ Думу відбулися у січні-лютому 1907 р., в умовах ***спаду революції***. ІІ Дума засідала з 20 лютого до 30 червня 1907 р. У ній також діяла Українська громада – 47 депутатів, які видавали свій друкований орган «Рідна справа. Думські вісті», що виходив у Пєтєрбурзі двічі на тиждень. Навіть у ІІІ Думі, де більшість мали поміщики, діяла невелика українська група.

Післяреволюційна реакція

Природне зростання українства викликало **невдоволення царського уряду**, правих кіл московитського суспільства. Конфіскаціями, грошовими штрафами, переслідуваннями московитська адміністрація намагалася знищити українські видавництва. Знову ***заборонялося*** викладання українською мовою у школах, запроваджене під час революції явочним порядком. За спеціальним циркуляром учителям ***не рекомендувалося*** спілкуватися з учнями українською мовою навіть поза школою. Не дозволялося прилюдне виконання українських пісень тощо. У 1910 р. було ***заборонено*** будь-які українські організації з огляду на те, що «...об'єднання на інтересах національних веде до збільшення національного відокремлення».

Чорносотенці та їхні прихильники маршують вулицями Одеси, 1905 р.

Ще докладніше з цього приводу в 1911 р. висловився міністр внутрішніх справ і голова уряду Московії **П. Столипін**, заявивши, що «...історичним ***завданням московитської державності*** є боротьба з рухом, у теперішні часи прозваним українським, що містить у собі ідею відродження старої України... на автономних національно-територіальних основах». І тому українці циркуляром для губернаторів (1910) оголошувалися разом з іншими пригнобленими націями «інородцями», яким ***заборонялося*** створювати будь-які това-

риства, клуби, драматичні гуртки, видавати газети рідною мовою. Царський уряд заборонив відзначення 100-річчя з дня народження Т. Шевченка. На знак протесту в лютому 1914 р. у Києві, Одесі, Полтаві та інших містах відбулися масові страйки, демонстрації, мітинги й збори робітників та студентів.

Жандарми на могилі Тараса Шевченка у Каневі в ювілейні дні 1914 р.

Численні ***партії***, які діяли в Україні у період революції 1905–1907 рр., після її поразки занепали або пішли в підпілля. Це негативно вплинуло на національно-визвольний рух. У 1908 р. з ініціативи діячів УДРП організовано міжпартійний політичний блок – **Товариство українських поступовців** (ТУП), до якого приєдналися і члени інших груп. Головною метою ТУПу був захист національних завоювань українства, боротьба за нові права. Мінімальними програмними ***вимогами*** товариства були: українізація початкової школи, введення у навчальні програми середніх шкіл курсів української мови, літератури та історії, допущення української мови в усі громадські установи. До ***ради ТУП*** входили М. Грушевський, С. Єфремов, В. Винниченко, Є. Чикаленко, С. Петлюра, Д. Дорошенко та ін. ТУП координувало діяльність «Просвіти», співпрацювало з Науковим товариством у Києві, йому належала «Українська книгарня», загалом було провідною політичною організацією Наддніпрянщини до початку Першої світової війни.

№ 172. Київ. Неділя, 27 іюля (9 серпня), р. 1908. Ціна окремого № 4 коп. № 172.

РАДА

газета політична, економічна і літературна

ВИХОДИТЬ ЩОДНЯ, ОКРІМ ПОНЕДІЛКІВ

Жертвуйте на пам'ятник Т. ШЕВЧЕНКОВІ у Києві!

Мірою по всій Росії доволено збирати Полтавською Губернською Земською Управою.

Літній театр Купецького Саду.

Товариство Українських Артистів під орудою К. К. Саксаганського.

„СТО ТИСЯЧ".

Музично-драматична школа

М. В. ЛИСЕНКА

ГРАМОФОНИ

Газета «Рада» – неофіційний орган Товариства українських поступовців у Києві

2. Радикалізація національної боротьби на західноукраїнських землях

В Австро-Угорській монархії **проживало** понад 4,6 млн українців, у т. ч. у Східній Галичині – 3 850 тис., на Буковині – 305,1 тис., у Закарпатті – 505,3 тис. ***Східна Галичина***, де проживало українське населення, як і раніше, була об'єднана з Західною (польською) в одну адміністративну одиницю – Королівство Галичини та Володимирії. Цей край поділявся на 50 повітів. Окремою адміністративною територією була ***Буковина***, до якої входило 10 повітів. ***Закарпатські землі*** складалися з чотирьох українських жуп або комітатів.

Обмеження політичних прав українців

Адміністративна **влада** в Галичині, як і на Буковині, зосереджувалася в руках ***намісника***, якого австро-угорський імператор призначав з верхівки польської знаті. Повітовими старостами призначали польських графів, князів і поміщиків. Роль органів місцевого самоврядування відігравали Галицький та Буковинський ***сейми***. Вони проіснували до початку Першої світової війни.

Діяльність Галицького та Буковинського сеймів було підпорядковано центральній владі. Їхні постанови обов'язково мав затверджувати ***імператор***, який нерідко зволікав із цим. Йому належало право розпускати сейм у будь-який час і призначати нові вибори. Цим правом імператор часто користувався. Головними у законодавчій діяльності Галицького та Буковинського сеймів були господарські справи. Їхні бюджетні права були обмежені.

Виборчий закон відповідав інтересам панівних верств. Вибори не були загальними і рівними. Виборці ділилися на чотири курії, кожна з яких окремо обирала депутатів у сейм терміном на 6 років. ***Курія земельних власників*** обирала 44 депутати з розрахунку депутат від 52 виборців-поміщиків, які сплачували податок понад 200 крон. Друга ***курія – «торговельно-промислових палат»*** – захищала інтереси великих підприємців і мала три депутатських мандати. Третя, ***міська курія***, представляла середніх та дрібних підприємців. Депутата обирали 2264 виборці. Четверта, ***сільська курія***,

була найнерівноправніша. Тут депутата обирали від 8764 виборців. Вибори в цій курії були не прямими, а двоступеневими: спочатку від кожних 500 селян обирали по виборцеві, котрі потім обирали депутатів до сейму. Однак і це ***обмежене право виборців*** було надане не всім селянам, а тільки тим, хто платив податок не менше 8 крон. «Сільське населення» (до цієї категорії зараховували всіх селян) з четвертої курії представляли в сеймі забезпечені господарі й великі землевласники. В підсумку в Галицькому та Буковинському сеймах ***переважали представники*** заможних верств населення, як правило, неукраїнських, зокрема в першому – польські, а в другому – румунські та німецькі.

Українські депутати до Галицького сейму. 1908 р.

Від виборів до австрійського парламенту, Галицького і Буковинського сеймів незаможні верстви населення фактично було усунено за допомогою високих майнового і вікового ***цензів***. За такою системою до списків виборців не заносили робітників і бідняцько-середняцькі маси. Жінки взагалі не мали права голосу. На початку XX ст. у Галичині у виборах фактично брало участь лише близько 7%, а на Буковині – 4,9% населення.

Карикатура на Микиту Хруня – зібраного образу персонажів, котрі продавали свої голоси й зраджували українські інтереси

Під час підготовки та проведення виборів місцеві органи влади вдавалися до **зловживань**. Найпоширенішими були ***фальсифікація*** списків виборців, зміна місць і часу проведення виборів за кілька годин до їхнього початку, викрадення виборчих урн. Щоб перешкодити передвиборній агітації украї-

нських кандидатів, власті кидали їх до ***в'язниць*** на підставі дрібних звинувачень. Шляхом підкупів і погроз рядових неписьменних виборців ***змушували*** голосувати за представників панівних кіл. Проти непокірних використовували жандармерію та військо. Зокрема, в 1897 р. під час парламентських виборів, коли українські селяни почали протестувати проти порушень та обману, проти них було кинуто озброєну ***поліцію***, внаслідок чого 10 осіб загинуло, близько 30 було тяжко поранено й понад 800 заарештовано. З 63 депутатів від Галичини було обрано лише трьох українців. Це були т. зв. «баденівські вибори», звістки про які схвилювали всю Україну, а їхній ініціатор Казимир Бадені змушений був подати у відставку з посади прем'єр-міністра Австро-Угорщини.

Національна дискримінація

Поряд із обмеженням політичних прав, українці Галичини, Буковини й Закарпаття потерпали від національного гніту. Зокрема, хоча Галичину, передусім Східну, заселяли переважно українці, політична, економічна і культурна перевага належала полякам. Австро-угорський уряд опирався в Галичині на **польську аристократію**, яка відігравала важливу роль. У її руках перебували всі місцеві адміністративні ***посади***, суд і поліційне управління. З цього приводу один польський автор заявляв, що «...Галичина лише формально вважалася австрійською провінцією, з австрійською конституцією, австрійськими законами, австрійським правосуддям та адміністрацією, насправді ж все управління краєм, здійснення правосуддя і представництво краю перейшли до рук шляхтичів, які, обійшовши конституційні закони, впровадили в Галичині порядки терору, хабарництва і прямого насильства».

Будівля Галицького краєвого сейму, тепер – головний корпус Львівського національного університету ім. І. Франка, поштівка поч. XX ст.

Шовіністична **антиукраїнська агітація** знаходила сприятливий ґрунт серед польських підприємців і дрібного міщанства в Галичині. Характерною в цьому разі була передвиборна промова професора Львівського університету С. Томбінського у вересні 1904 р., в якій він закликав до боротьби з українським народом під гаслом: ***ніяких поступок*** у галузі політичній, економічній чи культурній.

З особливою рішучістю антиукраїнська політика здійснювалася в **галузі освіти**. Навчали у Львівському університеті, інших вищих школах, професійно-технічних закладах Галичини польською мовою. Великої ***полонізації*** зазнали також середні школи, або гімназії. Українці, на думку О. Субтельного, були мізерно представлені на всіх освітніх рівнях. Зокрема, в початкових школах вони мали вдвоє меншу кількість класних приміщень і вчителів, ніж поляки. Ці ***диспропорції*** поглиблювалися у гімназіях та університетах, де поляки робили все можливе, щоб затримати зростання української освіченої еліти. Так, у 1897 р. з 14 тис. учнів середніх шкіл у провінції 80% становили поляки й лише 16% – українці (в 1854 р., до того як поляки встановили контроль над системою освіти, це співвідношення було приблизно однаковим). Якщо поляки мали 30 гімназій, то українці – лише дві. У ***Львівському університеті*** українці навчалися переважно на факультетах теології та права й становили близько 30% від загальної чисельності його студентів, що налічувала 1700 осіб. У 1911 р. із майже 80 викладачів професорів-українців було лише 8. Не викликало сумніву, що для підвищення свого культурного рівня українцям належало домогтися широкого доступу до вищої освіти.

Львівський університет і Тринітарський костел святого Миколая, 1910 р.

Базарний день у Мукачеві (поштова листівка, бл. 1900 р.)

Зазнаючи дискримінації на всіх рівнях, українське населення на кожному кроці натикалося не лише на байдужість, а й на активний опір уряду. Так, у 1907 р. польські **заклади культури** отримали вдесятеро більшу фінансову підтримку, ніж українські. ***Інвестиції*** спрямовували переважно у західну, польську, частину провінції. Українці були змушені вперто боротися за кожну установу, кожну посаду, кожне призначення, за кожне українське слово.

Грабуючи українське населення Галичини, Буковини та Закарпаття, живучи з його праці, обмежуючи його політичні права, переслідуючи національну культуру, колонізатори та їхні спільники знущалися над самою душею українства. Селян вони з презирством називали «бидлом», «хлопами».

Наростання українського спротиву

Корінне населення регіону не мирилося зі своїм важким становищем. На кривду і визиск воно відповідало активним спротивом. Активізували свою діяльність провідні **політичні партії** – радикальна, національно-демократична та соціал-демократична. Щораз гострішими ставали **страйки робітників**. Протягом 1900–1904 рр. у Галичині відбулося 143 страйки, в яких взяли участь близько 32 250 осіб. Страйки дедалі частіше закінчувалися повною або частковою перемогою страйкарів (у 1900 р. – 16 страйків, у 1904 р. –

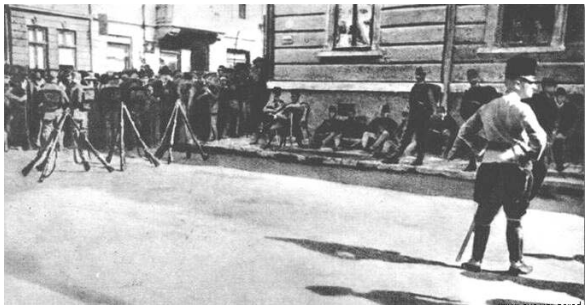
Австрійські війська на вулицях Львова після придушення виступу робітників, 1902 р.

34 страйки увінчалися повною або частковою перемогою). Важливою подією був страйк ***будівельників*** Львова у червні 1902 р. Хоча страйкарі боролися героїчно, власті жорстоко придушили виступ, заливши вулиці міста кров'ю робітників. У 1904 р. відбувся великий страйк ***нафтовиків*** дрогобицько-бориславського нафтового басейну (*нині – у Львівській обл.*). Ці акції набули політичного характеру, супроводжувалися демонстраціями. В 1903 р. страйкували ***мебльовики*** Ужгорода. Наступного року закарпатські робітники виступили спільно з галицькими.

Широкого розмаху набув **аграрний рух**. У страйку сільськогосподарських робітників, що відбувся в Східній Галичині влітку 1902 р., взяло участь близько 200 тис. осіб. ***Головною вимогою*** було підвищення заробітної плати. Найбільш активно боролося за свої життєві інтереси селянство Гусятинського, Збаразького, Тернопільського, Золочівського повітів. У ході аграрних виступів виникли ***страйкові комітети***, які формулювали спільні вимоги селян до поміщиків, встановлювали зв'язки між селами, розробляли заходи боротьби проти штрейкбрехерів. Іноді створювали повітові комітети, які закликали селян до єдності дій. Так, Гусятинський повітовий комітет звернувся 13 липня до всіх селян із закликом продовжити боротьбу «...в згоді й єдності, рука в руку, плече в плече». У зверненні комітету зазначалося: «Брати селяни-русини, все одно, чи ви грецького, чи латинського обряду... Вже досить нашого горювання, досить наших сліз, нужди і кривди. Браття! Не в Канаді й Бразилії наш хліб. Наша Канада і Бразилія на тій землі, яку наші прадіди кров'ю поливали». Завдяки наполегливій боротьбі страйкарі ***змусили землевласників*** піти на поступки: платити за працю в полі не 12-й сніп, а 9–7-й.

Коло віялки (листівка поч. XX ст.)

Аграрні страйки, селянські мітинґи відбувалися на Буковині та в Закарпатті. Учасники цих акцій, як і їхні галицькі брати, вимагали заборони лихварства, обмеження примусового продажу селянських земель, скасування земельного податку тощо.

У 1905–1907 рр. **страйковий рух** на західноукраїнських землях під впливом першої московитської революції досяг ***кульмінації***. Частішими стали не тільки страйки, а й політичні мітинґи, демонстрації, селянські віча. За цей час у Східній Галичині проведено понад 220 страйків, в яких взяло участь більш ніж 40 тис. робітників. Лише протягом першої половини 1906 р. у краї відбулося 2 323 мітинґи і 171 демонстрація. Однією з найважливіших їхніх ***вимог*** була демократизація антинародної виборчої системи.

Під могутнім натиском народних мас Австро-Угорщини, в т. ч. західноукраїнських земель, правлячі кола імперії Габсбурґів змушені були пришвидшити **реформу виборчої системи** до рейхсрату. Відповідно до закону від 28 січня 1907 р. було впроваджене загальне виборче право, доволі недосконале. Ліквідувавши в 1907 р. курільну систему, уряд Австро-Угорщини зберіг певні ***цензи***, що обмежували права простих трудівників. Новий виборчий закон не скасував старої системи дискримінації українського населення. Так, німці обирали одного депутата від 40 тис. осіб, а українці – від 102 тис. У рейхсраті та в місцевих сеймах продовжували домінувати австрійські, угорські, польські, румунські великі землевласники та підприємці, урядовці. Однак трударі Галичини протягом 1907–1914 рр. не припиняли ***боротьби*** за загальне виборче право до крайового сейму та органів місцевого самоврядування.

Яскравим виявом радикалізації національної боротьби українців стала **справа польського графа А. Потоцького**, натхненника та організатора антиукраїнської політики. Як намісник Галичини він мав широкі права, котрі давали йому змогу бути не стільки конституційним австрійським намісником, скільки самодержавцем краю. Зробивши Галичину своєю вотчиною, А. Потоцький привселюдно заявив, що тепер для українців влаштує друге Берестечко. Слово у графа не розходилося з ділом. Зокрема, в 1908 р., прагнучи обмежити розвиток українського національного руху, він ***шахрайськими методами*** провів виборчу кампанію до Галицького сейму на користь польської шляхти і москвофілів. Під час виборів у с. Коропець (*нині – Монастириського р-ну Тернопільської обл.*), від

Марко Каганець

якого балотувався граф С. Бадені, сталася трагедія – було вбито селянина ***Марка Каганця***. Перед тим він звинуватив претендента на депутатський мандат у виборчих махінаціях, зокрема у викраденні бюлетенів. На очах у всього села до М. Каганця підійшло троє австро-угорських жандармів і багнетами закололи його. «Це була остання крапля, – писав у ті дні Г. Хоткевич, – котра переповнила чашу народного терпіння». Одним із виразників глибокого обурення широких верств українства нестерпною сваволею галицької адміністрації став 21-річний студент Львівського університету ***Мирослав Січинський***. 12 квітня 1908 р. він трьома пострілами смертельно поранив мучителя українського народу А. Потоцького. Ця подія призвела до посилення антиукраїнських настроїв. У Львові за невтручання поліції відбулися українські погроми. Шалену антиукраїнську пропаганду розпочала польська преса.

Мирослав Січинський стріляє в Анджея Потоцького (мал. 1908 р.)

Складовою національно-визвольного руху українського населення західноукраїнських земель була **боротьба за народну освіту**. На багатолюдних зборах щораз рішучіше лунали вимоги ліквідувати дискримінацію українців у цій галузі. 5 квітня 1905 р. у Тернополі відбулося селянське віче, в якому взяли участь понад 600 осіб. З палкою промовою ***виступив І. Франко***. Засудивши австро-угорську систему освіти, він закликав краян взяти шкільну справу в свої руки, зробити школу й науку доступними для широких мас українства. Збори робітників і ремісників Личаківської дільниці Львова, що відбулися 19 листопада 1905 р., вимагали відкриття чотирикласної української школи. Подібні ***ухвали*** прийняли народні

збори у Дрогобичі, інших містах і селах краю. Певним успіхом на ниві освіти стало те, що напередодні Першої світової війни в Галичині, крім 6 державних, діяло 15 приватних українських гімназій і 3 тис. народних шкіл.

Іван Франко (в центрі) в гостях у м. Збараж на Тернопільщині

Тривалими і напруженими були змагання за український університет. Цю ідею підтримували різні прошарки галицького українства. Особливо активно за втілення її в життя виступала студентська молодь. 13 листопада 1901 р. велика група студентів **Львівського університету**, зібравшись в одній із найбільших аудиторій, вимагала створення українського вишу. Невдачею завершилися спроби адміністрації зірвати збори. Після їхнього закінчення відбулася ***демонстрація***. На знак протесту проти національних утисків близько 600 студентів-українців залишили навчання у Львівському університеті. Бурхливі виступи в цьому освітньому закладі відбулись на початку 1907 р., коли 150 студентів-українців вигнали з університету реакційних викладачів, у т. ч. ректора.

5 березня 1910 р. в Академічному домі відбулися збори української студентської молоді, на яких ухвалили ***рішення*** не визнавати Львівський університет польським доти, доки не буде офіційного рішення австрійського уряду про час і місце будівництва українського університету. Газета «Діло» на першій сторінці опублікувала велику відозву «За український університет». Ця публікація, а також бойкот Львівського університету як польського закладу освіти призвели до того, що польська шовіністична преса почала нахабно нападати на все без винятку українське населення Галичини. Загострилися ***взаємини між студентами*** університету. Його коридорами розгулювали озброєні групи вшехпольських студентів. Тих, хто розмовляв українською мовою, збивали з ніг і лупцювали будь-чим. Напівтрупа викидали за двері під загальний регіт і задоволен-

ня присутніх, які товпилися біля університету. 10 травня 1910 р. шовіністи окупували університет і не допускали на навчання українців.

Українські студенти вирішили зібратися на своє ***віче*** й обговорити план протидії. Віче було призначене на 9 год. 1 липня 1910 р. Дозволу на проведення зборів у приміщенні університету не було. Ректорат у таких випадках українським студентам постійно відмовляв. На віче зібралося понад 300 студентів-українців. Не встиг виступити перший промовець, як дійшла чутка, що поляки перекрили вихід з університету. Почалася жорстока сутичка між українськими та польськими студентами. Пролунали постріли. Від ворожої кулі загинув українець ***Адам Коцко***, чимало студентів отримали поранення. Поліція заарештувала 127 чоловік, серед яких не було жодного поляка, – всі українці.

З передовиці краківської газети «Nowo ci illustrowane», 1910 р.

Адам Коцко

4 липня 1910 р. відбувся ***похорон А. Коцка****, в якому взяли участь близько 20 тис. осіб. Це був день національного смутку. Кожне місто і містечко Галичини прислали делегації з вінками та квітами. На невеликому майдані між каплицею міського моргу та брамою Личаківського цвинтаря лунали сміливі промови, українські пісні-гімни, які не на жарт перелякали поліцію та польських шовіністів.*

Вбивство А. Коцка і кривава розправа над українським студентством сколихнули Європу. На ім'я студентських організацій і

матері А. Коцка приходили телеграми ***підтримки***, співчуття й болю. Вперше за свою історію на події в Галичині відгукнулась Америка. Прогресивна преса Європи засудила дії польських шовіністів. У селах і містах розповсюджували листи з закликом продовжувати справу, за яку загинув А. Коцко. До галицького намісника М. Бобжинского надходили резолюції та вимоги зборів і віч. ***Офіційний Відень*** зрозумів, що час діяти, і в 1912 р. пообіцяв протягом наступних п'яти років відкрити окремий український університет. Проте війна не дала змоги реалізувати цю давню мету галичан.

Прогресивний рух охопив і студентів **Чернівецького університету**. У 1908 р. вони зажадали від австро-угорського уряду відкриття кафедри історії України, а 31 жовтня 1909 р. на масових зборах ухвалили ***резолюцію***, в якій зазначалося: «Українська академічна молодь протестує проти виключно німецького характеру Чернівецького університету і вимагає, щоб університетські власті приймали прохання і заяви, писані українською мовою, і відповідали тією ж мовою, щоб скрізь в університеті можна було користуватись українською мовою».

Чернівецький університет (сучасний вигляд)

Пошук національних пріоритетів

Із прискоренням політичного й національного розвитку українців їхні й без того складні взаємини з поляками погіршилися. Інтереси двох народів розходилися мало не в кожному питанні. Як наслідок, на початку XX ст. **польсько-український конфлікт** із боротьби між двома національними елітами, як стверджував історик О. Субтельний, виріс у конфронтацію

між двома народами, що набувала загрозливих масштабів. ***Радикалізація національного руху*** – як українського, так і польського – неминуче ставила на порядок денний питання, хто стане господарем у Східній Галичині. Доки питання влади не було остаточно вирішене, – поляки робили все, щоб там утриматися. З цією метою вони навіть порозумілися з московитами. ***Польська адміністрація*** в Галичині мала підтримувати місцевих москвофілів, аби знищити український національний табір, діючи за принципом «пусьціць русіна на русіна» (*протиставити українця українцеві*). Така ситуація змушувала українців зміцнюватися ідейно й організаційно, щоб належним чином протистояти польським зазіханням.

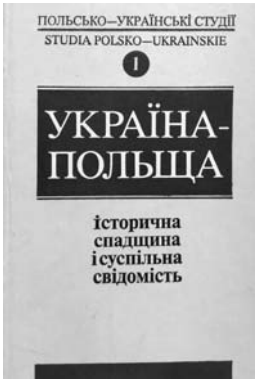

Обкладинка книги «Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість» (Київ, 1993 р.)

Ще більше занепокоєння наростання національного руху в Галичині викликало в **Московії**, яка, починаючи з 1848 р., з тривогою стежила за поступовим відродженням українства в Австрійській імперії. Московитські урядові кола усвідомлювали, що всі заборони разом з іншими заходами змосковщення у східній частині України будуть марними, поки частина українських земель перебуватиме поза сферою їхнього впливу. Дедалі очевидніше було, що Московія вбачає ***єдиний шлях боротьби*** з «українським сепаратизмом» в анексії західної частини України – доки розвиток національного руху не набув там таких розмірів і такої сили, коли вже жодні репресії його не спинять. З цією метою в Галичині спішно будували модерну ***мережу аґентури***, сюди спрямовували потужний струмінь золотих рублів, аґітаційні брошури і т. ін. У червні 1914 р. ***московитський посол*** у Відні заявив протест від імені своєї держави австро-угорському урядові з приводу проєкту заснування українського державного університету в Львові. При цьому було наголошено, що подібний крок московитський уряд розцінюватиме як ворожий випад у свій

Посол Московії в Австро-Угорщині (1913–1914 рр.) Ніколай Шебеко

бік, що може призвести до війни.

Коли стало очевидним, що конфлікту між Австро-Угорщиною та Московією не минути, **українство Галичини** вирішило заманіфестувати свою позицію з цього питання. Усім було зрозуміло, що очікує на український рух у разі московитської перемоги, а тому ставку робили на Австро-Угорщину. 7 грудня 1912 р. на засіданні провідних діячів усіх галицько-українських політичних партій було вирішено, що на випадок збройного конфлікту між згаданими державами «...ціла українська суспільність однозгідно і рішучо стане на стороні Австрії, проти Московитської імперії як найбільшого ворога України». Подібну резолюцію винесло й українське жіноцтво Львова на своїх зборах 14 грудня того самого року. Причому наголошувалося, що українці будуть ***підтримувати Австро-Угорщину*** до тієї пори, «...як довго її інтереси згідні з інтересами українського народу і з його національним достоїнством». В антимосковитському дусі висловився і другий з'їзд українських студентів (2–4 липня 1913 р.), де цю позицію обґрунтував Д. Донцов, майбутній ідеолог українського інтеґрального націоналізму. Так само поставилися до Московії й буковинські українці.

3. Спортивно-протипожежний та стрілецький рухи

Розуміючи державно-політичні суперечності, які склалися на початку XX ст. між європейськими країнами, насамперед між Австро-Угорщиною і Московією, та їхні можливі наслідки, українці Галичини, власне їхні передові кола, усвідомлювали, що для реальної підтримки своїх національних прагнень вони мають виступити в майбутньому конфлікті окремою **військовою силою**.

Спортивно-протипожежний рух

Ґрунтом, на якому галицьке українство почало усвідомлювати необхідність власної військової сили, став спортивно-протипожежний рух у формі сокільсько-січових товариств. Перше товариство «**Сокіл**» було засноване в с. Купчинці на Тернопільщині в 1891 р. заходом Костя Жмура та Павла Думки, а в лютому 1894 р. за ініціативою інженера Василя Нагір-

ного воно постало й у Львові. Особливого розмаху сокільський рух набув упродовж 1908–1914 рр., коли його очолював ***Іван Боберський***. Першу «**Січ**» створив адвокат ***Кирило Трильовський*** у с. Завалля на Станіславщині в травні 1900 р. Діяльність цих організацій була ще далекою від військового руху; це, швидше, було лише прагнення до вияву організованості, національного усвідомлення та плекання духовних і фізичних цінностей. Однак, об'єднуючи здебільшого молодь, українські «Соколи» й «Січі» захоплювали її козацьким ***романтизмом***, а масові гімнастичні вправи і муштра на зразок військової, величні маніфестації, походи та паради, виховання почуття суспільного обов'язку створювали ***сприятливу атмосферу*** для зародження військового руху. «Січі» своєю назвою, назвою своїх старшин (отаман, осавул, кошовий, хорунжий), козацькими піснями, звичаями і символікою зв'язували перервану нитку з українською минувшиною, мостили шлях ***ідеї відродження українського війська***. Незважаючи на утиски та перешкоди властей, у 1914 р. у західній частині України існувало 967 організацій «Сокола», що нараховували 58 627 чл., та 1056 «Січей» із 66 000 чл. Це була організована сила, яка, відродивши пам'ять про українське військо, дала поштовх подальшому розвиткові військ-

Василь Нагірний

Кирило Трильовський

Вправи січовиків із карабінами в Станиславові (нині – м. Івано-Франківськ), 29 травня 1910 р.

кових традицій.

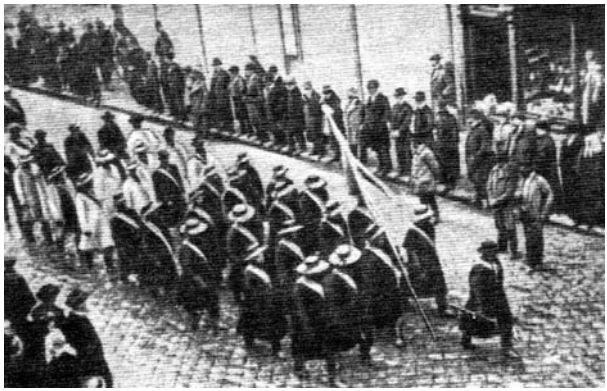

Учасники сокільського руху на вулицях Львова, 1912 р.

Саме в середовищі передової частини молоді, яка пройшла духовний та фізичний гарт у «Січах» і «Соколах», зародилася ***думка про збройне виборення національної державності***. Зародившись, ця думка почала шукати форм свого вияву, бо рамки січово-сокільських товариств стали для неї тісними. Так, спочатку в Львові, а згодом і в інших галицьких містах постали перші українські таємні організації, завданням яких було військове виховання і навчання молоді як необхідної передумови для створення власного війська. Найбільший вплив серед них мав таємний військовий гурток «**Пласт**», що виник при філії української Академічної гімназії у Львові в 1911 р. з ідейно підготовленого гуртка учнів середніх шкіл та кількох студентів університету. Його ***засновниками*** були студенти Іван Чмола та Петро Франко, активними членами – В. Кучабський, Р. Сушко, О. Кучерішка, О. Квас, О. Степанів. Перед Першою світовою війною в Галичині нараховувалося 34 пластових гуртки, що об'єднували 1700 осіб, які займалися ***військовим вишколом***. Це була фактично перша в історії новітнього українського руху спроба власними заходами почати творення збройної сили як засобу боротьби за державну самостійність.

Військовий вишкіл пластунів
на Чорногорі в Карпатах, 1912 р.

Стрілецькі товариства

На початку 1913 р. К. Трильовському вдалося подолати опір властей і за третім разом затвердити статут суто військового товариства **«Січові стрільці»**. 18 березня 1913 р. на його основі у Львові організували перше леґальне українське стрілецьке товариство за однойменною назвою, яке ***очолив*** відомий адвокат Володимир Старосольський. Незабаром такі товариства виникли у Косові, Яблунові, Заліщиках, Тернополі, Бережанах, Яворові та інших містах краю. Їх очолили віддані ідеї національного відродження українські ***старшини запасу*** Р. Дашкевич, К. Ґутковський, Г. Коссак, Л. Лепкий та ін. Загалом напередодні Першої світової війни в Галичині постало 96 українських стрілецьких товариств, що нараховували 8200 членів. **Значення** стрілецького руху полягало насамперед у тому, що саме стрілецтво протягом останнього часу перед війною чітко й рішуче пропаґувало ***гасло самостійної України*** як актуальну й безпосередню мету національно-політичної боротьби українців. Другим значним здобутком стрільців було те, що вони усвідомили ***ідею збройної боротьби*** як необхідного засобу осягнення державної незалежності. Основним ***досягненням*** стала їхня практична справа – військове виховання та навчання молоді. Така позиція була рішучим поступом у розвитку української політичної думки.

Члени товариства «Січові стрільці» у Львові перед вправами

Здобутки довоєнного військового руху

Перші результати українського національно-військового руху виявилися на великому **крайовому здвизі** (огляді), присвяченому 100-річчю з дня народження Т. Шевченка, який відбувся 28 червня 1914 р. у Львові. В поході вулицями міста та в ***масових військово-спортивних вправах*** взяли участь 12 500 осіб, які представляли 120 177 членів 2166 стрілецьких, січово-сокільських та пластових організацій краю; багато з

них були у військових одностроях і зі зброєю в руках. Ця маніфестація викликала ***ентузіазм*** українського громадянства. На здвизі також були ***присутні*** австрійський намісник у Галичині В. Коритовскі з великим почтом представників крайових і міських властей та командувач львівського корпусу генерал Кальошварі, що засвідчило рівень української військової справи, яку змушена була визнати офіційна влада.

Під час Шевченківського здвигу у Львові 28 червня 1914 р.

Отже, напередодні Першої світової війни галицькі українці завдяки широкій громадсько-політичній і культурній діяльності були самосвідомою національною спільнотою, **мета** якої – самостійне політичне життя. Весь край покрився мережею культурно-освітніх закладів, економічних установ, політичних і парамілітарних організацій. Це жодним чином не порівнювалось зі становищем українства у Московитській імперії. А тому певні **успіхи українців** в Австро-Угорщині на тлі виразно антиукраїнського курсу Московії привели їх до ***орієнтації на Австрію*** в майбутньому світовому конфлікті, що стрімко наближався. Основними ***завданнями*** українства у ньому мали бути домагання визволення Великої України від московитського поневолення, створення самостійної держави та забезпечення вільного розвитку українців у межах Австро-Угорщини.

Лекція XII

УКРАЇНСЬКІ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІ ЗМАГАННЯ 1914–1921 рр.*

1. Україна в Першій світовій війні. Українські січові стрільці

Того дня, коли у Львові відбувся парад січово-сокільських, пластунських та стрілецьких організацій краю, у столиці Боснії Сараєві було вбито австрійського престолоспадкоємця ерцгерцоґа Франца-Фердинанда. Вбивство стало приводом до початку 1 серпня 1914 р. Першої світової війни, яка втягну-

Політична шахівниця Першої світової війни (карикатура, 1915 р.)

* У підручнику терміни «Українські національно-визвольні змагання» та «Українська національна революція», що стосуються подій початку XX ст., різняться хронологічними межами, відповідно: 1914–1921 рр. та 1917–1921 рр. Тобто «Українські національно-визвольні змагання» є хронологічно ширшим поняттям, оскільки охоплюють і визвольну боротьбу легіону/полку Українських січових стрільців (УСС) під час Першої світової війни, і «Українську національну революцію».

ла у свій вир і українців. Війна була **збройним протистоянням** двох воєнних коаліцій: ***Антанти*** (Англія, Франція, Московія) і ***Четвертного союзу*** (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія), але поступово в неї було втягнуто 38 з 59 держав світу, 3/4 населення земної кулі. Ворогуючі сторони мали одну ***мету***: загарбання чужих територій, встановлення контролю за джерелами сировини та ринками збуту, боротьба проти національно-визвольних і соціальних рухів тощо.

Українські землі в планах супротивних сторін

Істотне місце у стратегічних планах антагоністичних блоків займали українські землі, що мали вигідне геополітичне положення, значні матеріальні ресурси та людський потенціал. **Московія**, прикриваючись ідеєю «об'єднання усіх руських земель», відкрито ***готувалася загарбати*** Галичину, Буковину та Закарпаття, щоб назавжди покінчити з «мазепинством» і сепаратизмом. **Австро-Угорщина** ***прагнула приєднати*** до Габсбурзької імперії хоча б Волинь і Поділля. **Німеччина**, намагаючись створити потужну світову імперію, також була не проти взяти під свій контроль найродючіші землі Європи. Не менш важливими були ***геополітичні розрахунки***. У таємних документах німецького генерального штабу, датованих 1 грудня 1915 р., зазначено, що кожен, хто в дійсності знає і розуміє географічне та економічне положення, в якім знаходиться Московія, є свідомий того факту, що вона може існувати тільки через посідання багатої України. Навіть **Англія** і **Франція**, які не мали жодних територіальних претензій до України, намагалися використати її для ***послаблення Австро-Угорщини***. Отже, генерали ділили землі й багатства без відома і згоди їхнього господаря – українського народу, який тоді був розтерзаний між двома імперіями. І саме українські землі найбільше постраждали від війни.

Софійський майдан Києва в день початку Першої світової війни, 1 серпня 1914 р.

Для України світова війна мала подвійно **трагічний зміст**. Єдиний на-

род за відсутності власної держави, що захищала б його інтереси, опинився в двох ***конфронтуючих таборах***. Близько 3,5 млн українців у московитській армії та 250–300 тис. в австро-угорському війську боролися і вмирали за чужі для них інтереси. Однак найгіршим було те, що сини одного й того самого народу, розділеного між двома монархіями, змушені були вбивати один одного.

Вплив війни на Україну

Від початку боїв влітку 1914 р. територія Західної й певною мірою Центральної України стала одним з основних **воєнних театрів** на сході Європи. Тут зійшлися разом зі своїми менш потужними союзниками старі супротивники – Австро-Угорщина й Німеччина, з одного боку, та Московія – з іншого. Аж до початку 1918 р. ***лінія фронту*** проходила через українську територію. Більшість земель Наддніпрянської України як прифронтова зона перебували під юрисдикцією Київського військового округу.

Ареною жорстоких, кровопролитних боїв стала територія Східної Галичини, Північної Буковини і частково Закарпаття під час запеклої **Галицької битви**, що тривала з 19 серпня до 4 жовтня 1914 р. Австро-угорську армію було розгромлено, вона втратила понад 336 тис. солдатів. Галичина й Буковина опинилися під ***окупацією*** царської Московії. У березні 1915 р. після шестимісячної облоги впала найміцніша австрійська фортеця Перемишль. Московитські дивізії штурмували карпатські перевали.

Московитські кавалеристи на львівському Ринку, 3 вересня 1914 р.

Організаційно-адміністративною формою **московитської влади** на завойованих теренах стало утворене 11 вересня 1914 р. ***тимчасове воєнне генерал-губернаторство*** з центром у Львові. Воно охоплювало весь театр воєнних дій на території Австро-Угорщини. Генерал-губернатором краю було призначено графа Ґ. Бобрінского, який зразу розпочав загальний ***наступ на український рух***. За сім

Московитські окупанти грабують галицьке містечко, 1915 р.

місяців московитської окупації царська адміністрація при допомозі місцевих москвофілів свідомо знищила тут все, що було українським: гімназії, близько сотні газет і журналів, книгарні, видавництва, бібліотеки, читальні «Просвіти», наукові, освітні, господарські, спортивні організації. Почалося ***переслідування*** греко-католицької церкви. Митрополита А. Шептицького заарештували і депортували в Московію. Незавидною була доля й простих українців. Якщо спершу їх мордували, відступаючи, австрійські й мадярські вояки, повіривши польській адміністрації краю, що причиною поразки стала «зрада українців», котрі нібито таємно симпатизували й допомагали московитам, то з приходом московитської армії над ними збиткувалися вже за «мазепинство». У той час тільки через львівські розподільчі тюрми вглиб Московії було вивезено понад 12 тис. заарештованих.

Не кращим було **становище в підмосковитській Україні**. З початком війни й оголошенням на більшій частині її території воєнного стану царські власті посилили поліційні ***репресії*** проти українства. Було закрито майже всі українські організації та газети.

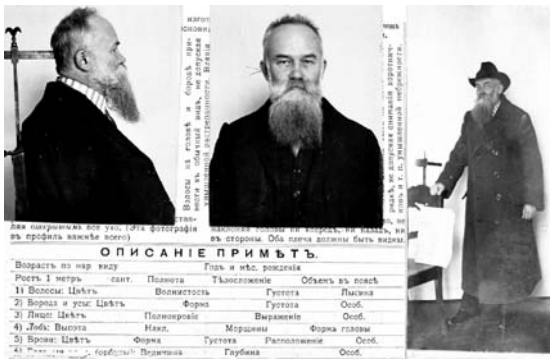

ОПИСАНІЕ ПРИМѢТЪ.

Світлини М. Грушевського з Київського жандармського управління

Коли в листопаді 1914 р. загальновизнаний лідер українства М. Грушевський разом із родиною повернувся до Києва, царські власті заарештували його за «антимосковитську діяльність» і відправили до Лук'янівської в'язниці. У лютому 1915 р. М. Грушевського вислали етапом до Сибі-

ру. Незабаром він потрапив у Поволжжя під поліційний нагляд. Царський міністр закордонних справ С. Сазонов з неприхованим задоволенням відзначав: «Тепер настав слушний момент, щоб раз і назавжди ***позбутися українського руху***». Однак після катастрофічних втрат московитської армії, коли у квітні 1915 р. австро-німецькі війська, прорвавши Південно-Західний фронт поблизу міст Горлиці та Тарнів (*нині – у Польщі*), змусили її відступити з Галичини, царський уряд трохи послабив свою антиукраїнську політику.

У 1916 р. Галичина і Буковина знову стали тереном **найжорстокіших боїв**. Наприкінці травня розпочався т. зв. ***«Брусіловський прорив»*** – наступальна операція Південно-Західного фронту по лінії Луцьк–Чернівці. Московитські війська під командуванням генерала А. Брусілова, прагнучи домогтися перелому в Першій світовій війні на свою користь та приєднати до Московитської імперії західноукраїнські землі, до кінця літа захопили Буковину, східну частину Галичини та Західну Волинь. Однак удруге захопити Львів їм не вдалося – восени того самого року австро-німецькі війська відбили наступ московитів.

Внаслідок багатомісячної битви було завдано великих жертв та руйнувань, чимало населених пунктів, особливо на Тернопільщині, було зруйновано вщент, населення евакуйовано, господарство та майно – втрачено. Не менше лиха приніс західноукраїнському населенню і ***червневий наступ московитських військ***, які кинув на австро-угорський фронт А. Кєрєнскій у 1917 р. Ця авантюра не принесла перемоги її ініціаторам, навпаки, закінчилася повною поразкою московитської армії, її відступом за річку Збруч.

Українські січові стрільці

Нелегкий, але героїчний бойовий шлях пройшов легіон/полк Українських січових стрільців (УСС), створений із початком Першої світової війни як **окремий структурний підрозділ** австро-угорської армії. У серпні 1914 р. на заклик новостворених ***Головної української ради*** (*міжпартійної політичної організації, яка представляла галицьких українців в Австрії в роки війни*) та ***Бойової управи*** УСС (*організаційно-координаційного центру легіону УСС*) до новітнього українського війська зголосилися близько 30 тис. **добровольців** з усієї Галичини. Австрійське командування, з недовірою ставлячись до патріотично налаштованої української молоді

та спонукуване польськими політичними колами, обмежило ***чисельність*** леґіону до 2,5 тис., а на прохання відкликати з військ 100 старшин-українців виділило лише 16. Ядро леґіону становили ***активісти*** січово-сокільського, пластунського та стрілецького рухів, вчорашні гімназисти і студенти; були також викладачі, правники, митці, представники селянства тощо. Серед них І. Балюк, Д. Вітовський, С. Ґорук, Г. Коссак, Л. Лепкий, О. Назарук та ін. Першим офіційним ***командантом*** (*командиром*) леґіону було призначено Михайла Галущинського, директора Рогатинської гімназії.

Обкладинка книги
«Розпочали стрільці українські
з москалями тан...»
(Тернопіль, 2019 р.)

Створення леґіону Українських січових стрільців ознаменувало **відновлення збройної боротьби за волю України**. Хоча його становлення відбувалося в структурах австрійської армії – то був тоді єдиноможливий шлях до організації українського війська – це не означало, що стрілецтво відстоюватиме чужі йому інтереси. Об'єднуючи кращі сили молоді, які представляли практично всі суспільні верстви Галичини, леґіон УСС став ***втіленням*** передової політичної думки і виражав ***сподівання*** національно свідомої частини галицько-українського суспільства на виборення Української держави. Першим доказом того, що з початку свого існування Українські січові стрільці перебували на національних позиціях, були їхні спроби відмовитися присягати на вірність габсбурзькій династії, які хоч і не увінчались успіхом, зате чітко визначили ***стрілецькі пріоритети***.

Розпочавши діяльність як гурт патріотично налаштованих, але погано зорганізованих та переважно далеких від військової служби осіб, УСС, докладаючи неймовірних зусиль для подолання різноманітних перешкод на своєму шляху, зуміли до 1917 р. перетворити леґіон у вишколену ***українську військову формацію*** з національною символікою, власними однострояими й відзнаками, а також українською офіційною мовою та термінологією.

Протягом 1914 – першої половини 1915 р. легіон брав **участь у бойових діях** проти московитських військ у Карпатах. Особливо запеклими були бої за гору ***Маківка*** наприкінці квітня – на початку травня 1915 р., де Українські січові стрільці вкрили себе невмирущою славою, але зазнали значних втрат: 42 вбитими, 76 пораненими, 35 потрапило до полону. Один із німецьких генералів казав про стрільців: «Мої баварці б'ються, як леви, а українці – як чорти».

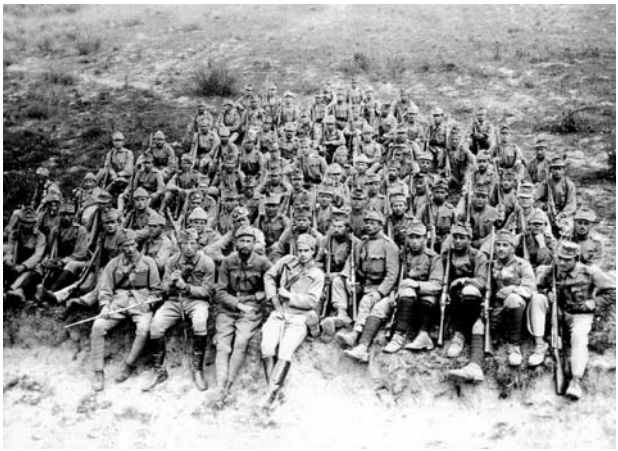

Сотня УСС А. Мельника
над р. Золота Липа, 30 червня 1915 р.

У 1915–1917 рр. легіон УСС вів кровопролитні ***бої на подільській землі***. Важко знайти місцевість між річками Золота Липа та Збруч, де б не було стрілецьких могил, на яких, поряд із прізвищами полеглих борців, були викарбувані призабуті написи, сумні й водночас горді: «Впав за волю України». Сотні молодих патріотів загинули на схилах гори ***Лисоня***, поблизу сіл Конюхи та Куропатники на Бережанщині, в інших місцях. Своєю боротьбою стрільці здобули чимало відзначень і похвал, викликали пошану й симпатії союзників і змусили рахуватись із собою навіть ворогів. Так, московитське командування, характеризуючи УСС у секретній директиві, наголошувало, що це «...відбірні війська, які називають себе українцями і мріють про відновлення самостійної України».

Поставивши своєю основною метою виборення української державності, Українські січові стрільці усвідомлювали, що реалізація цього потребує ретельної та цілеспрямованої підготовки. В легіоні відповідно діяли **громадсько-освітні та мистецькі структури**, покликані ознайомлювати стрільців, переважно стрілецьких новобранців, з їхніми ***завданнями*** у війні, підвищувати освітній рівень, готувати до післявоєнної громадської діяльності. Насамперед

слід виділити бібліотеку, «етапну гімназію», де готували до складання іспитів стрільців-гімназистів, а також ***Пресову кватиру*** (*своєрідний центр, що організовував і спрямовував духовне, культурне та творче життя легіону*), у складі якої ***плідно працювали*** А. Баб'юк (М. Ірчан), А. Лотоцький, О. Назарук, Ю. Шкрумеляк, Л. Лепкий, М. Гайворонський, Р. Купчинський, О. Курилас та інші талановиті письменники, журналісти, композитори, актори, художники. Зусиллями митців налагоджено випуск альманаху «Червона Калина», сатиричних журналів «Самохотник», «Самопал», видано кілька книг тощо.

Пресова кватира УСС

Національно-політична та культурно-освітня активність Українських січових стрільців не обмежувалася лише працею в стрілецькому легіоні. Усвідомлюючи, що запорукою успішної реалізації національно-державницької ідеї можуть бути тільки сили власного народу, вони поряд із самоосвітою та самовдосконаленням приділяли величезну увагу й **національно-освідомлюючій та просвітницькій праці** серед широких кіл української громадськості – як у Галичині, так і в Закарпатті, на Волині і навіть у Наддніпрянщині, – щоб допомогти населенню швидше усвідомити свої сили та шляхи, якими можна домогтися людського існування та гідного місця в історії.

Виступ сотника Никифора Гірняка на Шевченківському святі в Коші УСС

Із 1914 р. передова частина стрілецтва вела ***роз'яс-***

нювальну роботу серед українців у місцях свого постою, залучала їх до спільних маніфестацій, допомагала в створенні різноманітних національних інституцій, зокрема читалень, товариств «Просвіти», господарських осередків, організовувала курси ліквідації неграмотності тощо. Свідченням того, що Українські січові стрільці працювали також на перспективу, була їхня участь в організації та підтримці ***українського шкільництва***. Зокрема, протягом 1916 – початку 1917 р. близько двох десятків стрільців під керівництвом сотника Д. Вітовського та четарів М. Саєвича і М. Гаврилка організували на Волині до 100 українських шкіл, працювали в них учителями і навіть видавали підручники для волинської дітвори.

Творення стрілецької мелодії
(зі скрипкою підхорунжий Левко Лепкий)

Важливе значення для поширення та пропаґанди національно-державницьких поглядів мала **культурно-мистецька діяльність** УСС. Нерідко саме завдяки стрілецьким пісням, музиці, виставам тощо українське населення того чи іншого краю вперше ознайомлювалося з ***ідеєю української державності***, дізнавалося правду про свою минувшину, задумувалося над майбутнім. Доступність цих жанрів давала змогу охопити якнайширші кола українства, починаючи від Закарпаття і аж до Наддніпрянщини, а тематика та форми подання сприяли проникненню стрілецьких ідей у глибини української душі. Вічно ***співатиме*** український народ «Ой, у лузі червона калина», «Ой, видно село», «Човен хитається», «Зажурились галичанки», «Бо війна війною», «Не сміє бути в нас страху» і багато інших маршових, любовних, жартівливих пісень, які постали в легіоні Українських січових стрільців протягом Першої світової війни.

Наслідки війни

Війна справила **руйнівний вплив** на економіку воюючих країн, які опинилися на межі виснаження. Найтяжчих втрат зазнала Московитська імперія, а відповідно й українські землі, що перебували в її складі. ***Припинилася зовнішня торгівля***, за-

вмерли величезні чорноморські порти. Війна відірвала від продуктивної праці мільйони українських селян і робітників. На початку війни було ***мобілізовано*** 30–40% робітників кам'яновугільної промисловості Донбасу. Заводи і фабрики виконували щораз більше ***воєнних замовлень*** і зменшували виробництво предметів широкого вжитку.

Жорстока війна та її наслідки спричинили гостре **невдоволення** серед багатьох верств українського народу, зростання революційно-визвольного руху. Спад ***страйкової боротьби***, викликаний початком війни, змінився навесні 1915 р. піднесенням. Загалом з початку війни до березня 1917 р. в Україні відбулося понад 370 страйків, в яких взяли участь близько 300 тис. робітників. Вони висували економічні вимоги, дедалі активніше виступали проти самодержавства і війни. З серпня 1914 р. до кінця 1916 р. в Україні відбулося понад 160 ***селянських виступів***, із них на Поділлі – 50, на Київщині – 32, на Харківщині – 28. Приблизно 20% виступів супроводжувалися сутичками з поліцією та поміщицькою сторожею, близько третини завершувалися арештами й ув'язненнями селян.

Пам'ятний знак із нагоди вигнання московитських військ із Галичини в 1916 р.

Слідом за робітниками та селянами на революційну боротьбу піднялися ***солдати***. Вони відмовлялися йти в бій, убивали ненависних офіцерів, здавалися у полон тощо. З часом, із зростанням політичної та національної свідомості, вони відкрито повставали, браталися із солдатами противника. Революційний рух робітників, селян і солдатських мас активізував демократичну інтеліґенцію, зокрема студентську молодь.

Усе це свідчило, що наприкінці 1916 – на початку 1917 р. в Україні, як і в Московитській імперії, назріла глибока економічна й політична криза. Український народ, витримавши на початку XX ст. чималі випробування, швидко наближався до нових соціальних потрясінь.

2. Центральна Рада: становлення національної державності

Одним із наслідків Першої світової війни була перемога в Московії **Лютневої демократичної революції** 1917 р., яка поклала край багатовіковому монархічному режимові династії Романових. Революція розпочалася 23 лютого (8 березня н. ст.), коли соціалістичні партії організували в Петрограді демонстрацію. У наступні дні страйки і демонстрації стали масовими. До страйкарів-робітників приєднався 160-тисячний ґарнізон московитської столиці. Заворушення почалися в тилових ґарнізонах і на фронті. 2 (15) березня ***цар Ніколай II зрікся влади***.

Склалися сприятливі умови для піднесення національно-визвольного руху пригноблених народів. Мало хто в Московії прийняв із такою радістю й ентузіазмом Лютневу революцію, як українці. Адже царизм щодо українського народу застосовував усі форми утиску, експлуатації, обмеження політичних і національних прав.

Формування нових осередків влади

З перемогою Лютневої революції в Петрограді з представників партій ліберальної демократії було створено **Тимчасовий уряд**. Його ***завданням*** була організація демократичних виборів до Всемосковитських установчих зборів, які мали визначити форму правління і сформувати постійний уряд. Творення нових органів влади почалося також на місцях, у т. ч. в Україні. Політичні сили по-різному ставилися до цього. Зокрема, московитські праві партії в Україні, передусім у Києві, почали формувати органи, які б підтримували Тимчасовий уряд. До них увійшли представники міської думи, фабриканти й заводчики, земські діячі, ліберальна професура. Вони утворили ***Виконавчий комітет***, який став репрезентантом Тимчасового уряду в Києві.

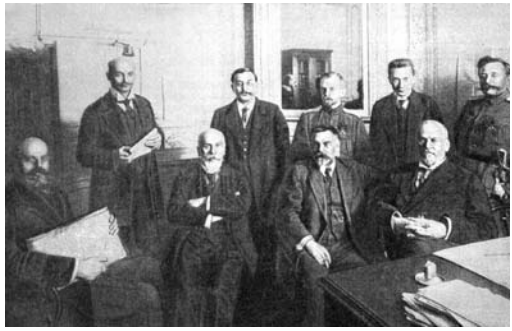

Члени комітету Тимчасового уряду Московії

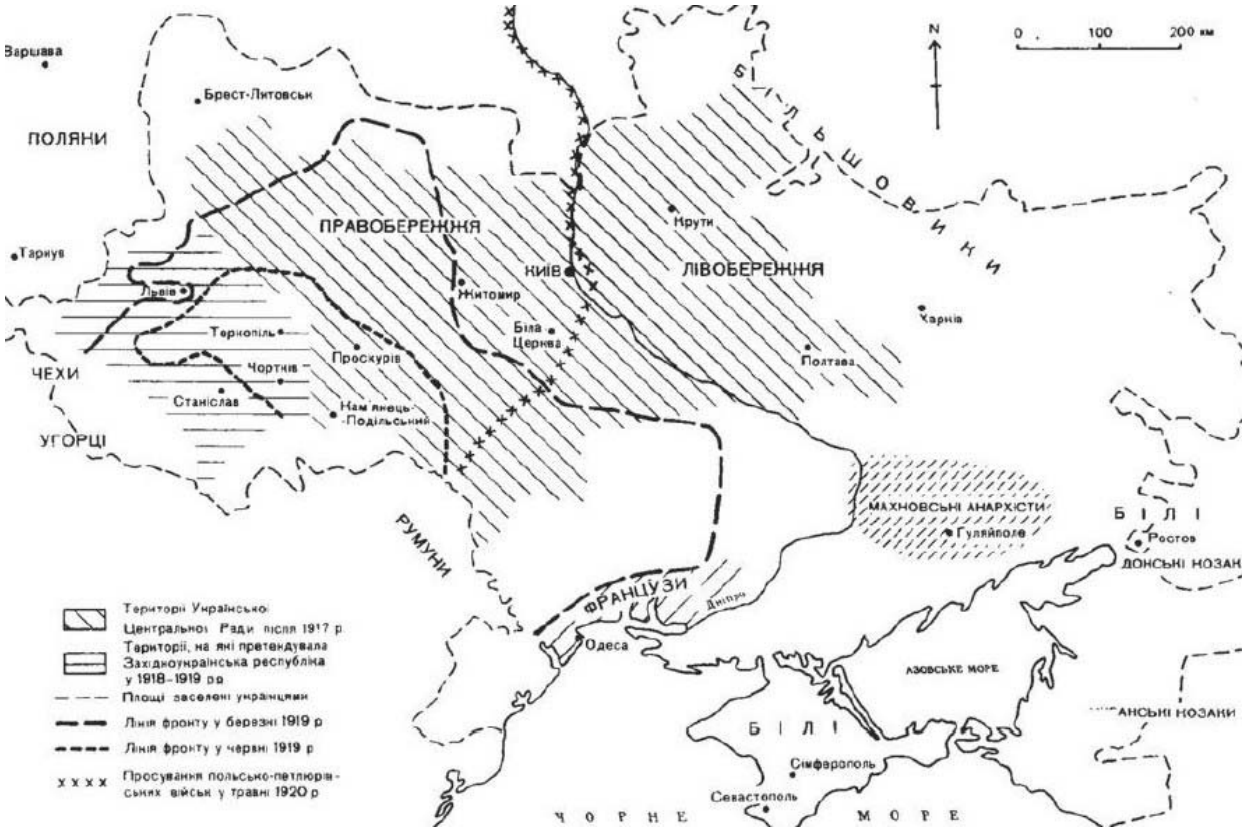

Україна в 1917–1920 рр. (за кн. О. Субтельного)

Паралельно стихійно формувалися органи т. зв. «всемосковитської революційної демократії» – **Ради робітничих і солдатських депутатів**. Усього протягом березня 1917 р. в Україні виникло понад 170 рад. Як правило, вони перебували осторонь національно-визвольної бортьби і згодом стали формою відновлення імперії, що розпалася. Переважали в радах представники соціалістичних партій, здебільшого московитських. Визначаючи своєю кінцевою метою створення соціалістичного суспільства, вони, однак, порізному бачили шляхи її досягнення. Якщо ***меншовики*** й ***есери*** вважали, що на країну після перемоги Лютневої революції очікує порівняно довготривалий шлях еволюційного розвитку, то ***більшовики***, орієнтуючись на «світову соціалістичну революцію», вимагали негайних радикальних змін і незабаром розпалили вогнище братовбивчої громадянської війни, привівши країну до катастрофи, від якої чи не найбільше постраждала Україна.

Більшовицький пікет на вулицях Петроґрада, жовтень 1917 р.

Після перемоги Лютневої революції 17 (за н. ст.) березня 1917 р. у Києві виник ще один впливовий політично-координаційний центр – **Українська Центральна Рада**, який, репрезентуючи інтереси українського народу, за короткий час свого існування – з березня 1917 по квітень 1918 р. – подолав ***складний шлях*** від київської міської громадської організації до ініціатора й активного чинника відновлення новітньої української державності – ***парламенту України***. Раду створила група національно свідомої інтеліґенції з Товариства українських поступовців (ТУП), наукових, освітніх, кооперативних, студентських та інших організацій. Голо-

Будинок Української Центральної Ради

вою Ради обрали видатного українського історика, авторитетного громадсько-політичного діяча ***Михайла Грушевського***, а його заступником – В. Науменка, товаришами голови – Д. Антоновича і Д. Дорошенка. Згодом керівний склад Центральної Ради змінювався. Провідну роль у ній з часом почали відігравати Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ), Українська соціал-демократична робітнича партія (УСДРП) і Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР).

Боротьба за автономію України

У той час скрізь по Україні вирували віча, з'їзди, збори. Широкої підтримки набули гасла українізації школи, суду, управління, транспорту. Головною вимогою маніфестантів було надання Україні автономії. 22 березня 1917 р. Центральна Рада звернулася з відозвою «**До українського народу**», в якій закликала селян, робітників, солдатів, городян, інтеліґенцію, духівництво зберігати спокій, відстоювати право рідної мови у школах, судах і всіх урядових інституціях, гуртуватися в політичні товариства, культурні та економічні спілки, обирати своїх людей на всі посади, збирати кошти в Український національний фонд, творити нове вільне життя. За таких умов ***національне життя*** в Україні значно активізувалося. Відроджувалися старі й виникали нові політичні організації та партії, відкривалися українські клуби, товариства, відбувалися різноманітні збори. Відновила діяльність «Просвіта», яка, нараховуючи восени 1917 р. в східній частині України майже тисячу місцевих відділень і залучаючи до роботи відомих діячів української культури, науки й освіти, активно створювала бібліотеки, різноманітні гуртки й курси, видавала українські книги і журнали. Знову почала виходити газета «Нова Рада».

До Українського Народу.

Народе Український!

Впали вікові пута. Прийшла воля всьому пригніченому людові, всім поневоленим націям Росії.

Настав час і Твоєї волі й пробудження до нового, вільного, творчого життя, після більш як двохсотлітнього сну.

У перше, Український тридцятимільйонний Народе, Ти будеш мати змогу сам за себе сказати, хто Ти і як хочеш жити, як окрема нація. З цього часу в дружній сім'ї вільних народів могутньою рукою зачнеш сам собі кувати кращу долю.

Сміливо ж, одностайно йди на той великий шлях, і в ім'я щастя свого і щастя будучих поколінь Матері України, могутньою рукою твори своє нове вільне життя.

Українська Центральна Рада.

Київ, Року 1917, березня 9.

Друкарня т-ва „М. А. Барщевський", Хрещатик, 42.

Листівка Української Центральної Ради.
9 березня (за ст. ст.) 1917 р.

Важливою подією українського життя була **національна маніфестація**, що відбулася в Києві 1 квітня 1917 р. Сто тисяч учасників – солдатів, робітників,

Українська національна маніфестація у Києві 1 квітня

студентів, учнів – йшли під українськими національними прапорами. На Софійському майдані відбулося грандіозне віче, учасники якого прийняли резолюцію про підтримку Тимчасового уряду, а також ***вимагали широкої автономії України*** в складі демократичної Московитської держави та скликання Установчих зборів. Транспарантів з гаслами «Хай живе самостійна Україна з гетьманом на чолі» було близько 10, проте вони загубилися серед 300, які вимагали автономії України. ***Проти самостійності*** України тоді рішуче виступав М. Грушевський. В одній із брошур він писав: «Українці не мають заміру одривати Україну від Московії, вони хочуть задержатися в добровільній і свобідній зв'язі з нею».

Оглядом сил українства, засобом його подальшої організації став **Український національний конґрес**, який відбувся в Києві 19–21 квітня 1917 р. У його роботі взяли участь близько 1500 осіб, що ***представляли*** всі губернії України, а також Пєтроґрад, Москву, Крим, Кубань, Холмщину. Отже, конґрес був справді всеукраїнським. У прийнятій резолюції його учасники ***вимагали автономії України*** у федеративній демократичній республіці, якою мала стати Московія, а також ***українізації*** адміністративних, господарських органів й культурного життя. Делеґати конґресу величезною більшістю голосів переобрали головою Центральної Ради М. Грушевського, а його заступниками обрали С. Єфремова та В. Винниченка.

Будівля купецького зібрання (нині – національна філармонія), де відбувся Український національний конґрес

ка. Конґрес зміцнив авторитет Центральної Ради, визнавши її ***представницьким, законодавчим органом України***. Таким чином, було зроблено новий крок у відродженні нації на шляху її державотворення. Центральна Рада обрала виконавчий комітет, який згодом отримав назву ***Мала Рада***, на місцях почали виникати підлеглі їй губернські, міські, повітові українські ради.

Керівники Центральної Ради використали патріотичне піднесення українського народу, підтримавши його віковічні ***прагнення до волі***. Проте задовольнити вимоги політичної автономії України ні Тимчасовий уряд, ні московитська демократія (Пєтроґрадська рада) не поспішали. Крім того, проти рішень Українського національного конґресу ополчилися ***московитські консерватори*** Києва і, особливо, півдня України. На словах вони визнавали право українців на автономію, на українську школу тощо, та фактично виступали проти них. Посипалися протести в Пєтроґрад, заяви і протести на місцях.

Тільки опираючись на реальну силу, розширивши свою **соціальну базу**, Центральна Рада могла вступати в переговори з Тимчасовим урядом з надією на успіх. Діяльність Ради підтримали скликані в Києві в травні 1917 р. Всеукраїнські військовий, селянський, робітничий з'їзди.

Всеукраїнський Військовий З'їзд у Київі
4—9 Червня 1917 року.
Картка №
Член
17 р.
при Ц. У. Р.
Член організаційн. комітета з'їзду

Картка С. Петлюри – члена організаційного комітету Всеукраїнського військового з'їзду

Незважаючи на заборону Тимчасового уряду, почалася ***українізація військових частин***, де переважали українці. На Київському етапному пункті 3000 солдатів-українців утворили окремий полк, який назвали «Перший полк ім. Б. Хмельницького». ***Перший всеукраїнський військовий з'їзд*** назвав Центральну Раду «єдиним компетентним органом» у вирішенні всіх справ України. Делеґати з'їзду прийняли ухвалу про «націоналізацію армії», тобто про формування з солдатів-українців національних полків. З добровольців створювали загони «гайдамаків», «вільного козацтва». Особлива заслуга в цьому належала Українському військовому клубові ім. П. Полуботка, створеному в Києві. За ухвалою з'їзду утворили Український генеральний військовий комітет, який мав формувати національні збройні сили.

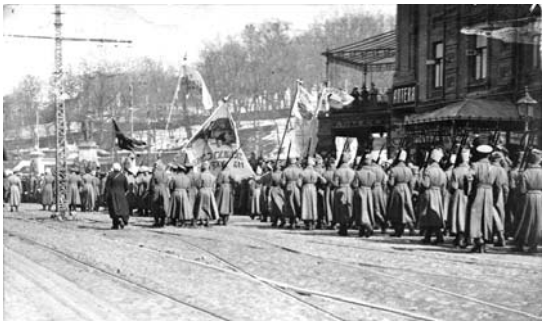

«Полуботківці» під час демонстрації у День свята революції, 16 березня 1917 р.

Ставши провідною силою українського народу, Центральна Рада змогла рішучіше поставити вимоги перед Тимчасовим урядом. З цією метою наприкінці травня 1917 р. до Петроґрада прибула **українська делеґація** із десяти членів Центральної Ради, яку очолював В. Винниченко. Висловивши свою прихильність до Тимчасового уряду, вона запропонувала ***надати широку автономію*** Україні в межах федеративної Московії, зокрема утворити при Тимчасовому уряді посаду комісара з українських справ, призначити крайового комісара для всієї України, українізувати армію та навчальні заклади, призначити на урядові пости в Україні людей, які володіють українською мовою, звільнити політичних в'язнів. Однак ***домагання української делеґації відхилили***. Після цього Центральна Рада обнародувала декларацію, адресовану Тимчасовому урядові, в якій пропонувала передати українське питання на розгляд міжнародної конференції, а до того встановити в Україні владу крайового комісара від Центральної Ради, а в Петроґраді при Тимчасовому уряді створити міністерство у справах України.

Всеукраїнський селянський з'їзд, який тим часом зібрався у Києві, ухвалив не чекати призначених на листопад Всемосковитських установчих зборів, а раніше ***скликати Українські установчі збори***, доручивши їм вирішити питання про самоврядування України. Після цього з'їзду до Центральної Ради приєднано Раду селянських депутатів із 133 осіб. Потім до Центральної Ради приєднався і **Всеукраїнський робітничий з'їзд**, кооптувавши своїх представників до її складу.

Перший Універсал Центральної Ради

Щоб і надалі відігравати роль найвпливовішої сили в Україні, Центральна Рада 23 червня 1917 р. видала Перший Універсал до українського народу, який був зачитаний на Другому військовому з'їзді в Києві. В цьому урочистому акті ***проголошувалося***: «Народе Український! Народе селян, робітників, трудящого люду!.. Хай буде Україна вільною. Не

відділяючись від усієї Московії, не розриваючи з державою московитською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям... Ми, Українська Центральна Рада, видаємо цей Універсал до всього нашого народу і оповіщаємо: однині самі будемо творити наше життя». Відзначалося також, що тільки всенародно обрані Українські установчі збори (сейм) мають право ухвалювати в Україні закони.

Зачитування Першого універсалу Української Центральної Ради на Софійському майдані в Києві. Текст читав М. Ковалевський, поруч із ним стоїть М. Грушевський

Після цього на пропозицію Української партії соціалістів-революціонерів було створено **Генеральний Секретаріат** Центральної Ради – виконавчий орган, уряд автономної України, який очолив ***Володимир Винниченко***. Його одночасно затвердили генеральним секретарем внутрішніх справ. Генеральними секретарями також обрали С. Єфремова (згодом – О. Шульгина), Х. Барановського, С. Петлюру, Б. Мартоса, В. Садовського, І. Стешенка, М. Стасюка, а генеральним писарем – П. Христюка. У першому українському уряді п'ять місць отримали соціал-демократи, два – соціалісти-революціонери, одне – соціалісти-федералісти, один урядовець був безпартійним – кооператор.

Перший Генеральний Секретаріат Центральної Ради

Стан справ в Україні, зокрема проголошення Першого Універсалу, занепокоїв московитські офіційні кола у Пєтроґраді. 11 липня 1917 р. до Києва прибула **делеґація Тимчасового уряду** на чолі з А. Кєрєнскім. Вона провела ***переговори*** з українськими представниками в складі М. Грушевського, В. Винниченка і С. Петлюри. У

результаті було досягнуто ***порозуміння*** між Центральною Радою і Тимчасовим урядом. Міністри Тимчасового уряду визнали право України на автономію та погодилися з тим, щоби Центральна Рада і Генеральний Секретаріат стали крайовими органами влади в Україні. Центральна Рада визнавала майбутні Всемосковитські установчі збори і до їхнього скликання зобов'язувалася не здійснювати жодних таємних заходів щодо встановлення автономії України.

Александр Керенский (зліва), липень 1917 р.

Під час переговорів було вирішено проблему представництва в Центральній Раді **національних меншин**. Неукраїнським партіям та організаціям ***виділили 30% місць***. Передбачалось обрати новий склад Генерального Секретаріату, в який також увійшли б представники національних меншин.

Другий Універсал Центральної Ради

Таким чином, відступивши від своєї непримиренної позиції щодо України, Тимчасовий уряд після довготривалих переговорів із представниками Центральної Ради наважився на угоду. Але під тиском Тимчасового уряду від проголошених у Першому Універсалі принципів відступила і Центральна Рада. У Другому Універсалі, схваленому 16 липня 1917 р., вона заявила про визнання Всемосковитських установчих зборів, які **мали встановити автономію України**, і відсутність наміру відокремлюватися від Московії: «Ми, Центральна Українська Рада, стоячи, як все, за тим, щоб не відривати України від Московії та щоб разом з усіма її народами змагати до піднесення й розвитку цілої Московії та до єдности

Универсал Української Центральної Ради.

Громадяне землі Української!

Граждане земли Украинской!

Видання „Лубенського Вістника".

Другий універсал Української Центральної Ради

її демократичних сил, з задоволенням приймаємо заклик правительства до єдности... Зважаючи, що утворення краєвого органу тимчасового правительства в Україні забезпечує бажане наближення управи краєм до потреб місцевого населення в межах, можливих до Установчих зборів, і думаючи, що доля всіх народів Московії тісно зв'язана з загальними здобутками революції, ми рішуче ***відкидаємо спроби самочинного здійснювання автономії України*** до Всемосковитських установчих зборів».

Отже, тези про волю України і про те, що український народ сам творитиме своє життя, проголошені в Першому Універсалі, у Другому були фактично заперечені. Цей **політичний компроміс** ослабив авторитет Центральної Ради, посіяв у свідомості широких мас ***недовір'я*** до свого парламенту.

Продовжуючи державотворчу діяльність, Центральна Рада на підставі домовленостей з міністрами Тимчасового уряду уклала **«Статут вищого управління України»**. Однак новий Кабінет міністрів Московії на чолі з А. Кєрєнскім ***не затвердив*** його. Замість Статуту, який українці вважали рівнозначним конституції, було отримано **Інструкцію Тимчасового уряду**, в котрій права автономії України значно обмежувалися. До ***компетенції*** Генерального Секретаріату, названого органом не Центральної Ради, а Тимчасового уряду, не входили військові справи, транспорт, міжнародні зв'язки, продовольчі справи, пошта й телеграф, призначення урядовців. Його ***влада поширювалася*** лише на 5 із 9 українських губерній: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і частково Чернігівську.

Засідання Тимчасового уряду Московії в Петроґраді, 1917 р.

Новий Генеральний Секретаріат було доручено сформувати Д. Дорошенку. У принципових питаннях він не дійшов згоди з М. Грушевським і новосформований уряд знову очолив В. Винниченко.

Наростання політичної кризи

Ситуація в Україні з кожним днем погіршувалася. Розхитане війною економічне життя занепадало. Голод охопив Московію й зачепив Чернігівщину. **Продовольчих запасів** було мало. Тимчасовий уряд вигрібав з України все, що можна було. І цим обмежувалася його продовольча політика. **Податків** ніхто не платив. Селянство, змучене війною, революцією, розорялося. **Суд, поліція** не функціонували. З **фронту** масово ***втікали солдати***, посилюючи **безладдя** в країні. Центральна Рада й Генеральний Секретаріат ніяк не могли вирватися з тенет Тимчасового уряду, невирішеними залишалися економічні, земельні, воєнні питання.

Українська демонстрація. Київ, весна 1917 р.

Свідченням того, що **налаштованість Центральної Ради на федерацію** з Московією в середині 1917 р. не відповідала революційному піднесенню значної частини суспільства, був ***збройний виступ Українського полку ім. гетьмана П. Полуботка***, сформованого наприкінці червня з солдатів-українців, які чекали відправки на фронт. Прагнучи радикальним способом розірвати зачароване коло, в яке потрапила українська влада, а з нею й усе суспільство, близько 5 тис. полуботківців уночі з 17 на 18 липня захопили частину центру Києва й закликали Центральну Раду проголосити державну незалежність. Проте в ході вуличних боїв повсталі зазнали поразки від військових частин, вірних УЦР. Як ***наслідок***, полк було розформовано і вислано на фронт, а керівників виступу ув'язнено і звинувачено військовою прокуратурою в «спробі відокремлення України від Московії». На волю патріотично налаштовані військовики вийшли тільки в 1918 р.

Восени 1917 р. на арену політичної боротьби в Московії активно вступила найбільш радикальна частина московитської соціал-демократії – **більшовики**. Вони висунули ідею переростання демократичної революції у т. зв. «соціалістичну». Спочатку більшовики хотіли домогтися цього мирним шляхом, але після невдалої спроби

підняти на початку липня 1917 р. повстання в Петрограді й таким чином захопити владу взяли ***курс на збройну боротьбу*** і встановлення диктаторської влади, яку вони завуальовано називали ***диктатурою пролетаріату***.

Більшовицький вождь Московії Владімір Ленін виступає перед своїми прихильниками

Революційний запал, в якому було багато утопічного і жорстокого, наростав. Визріла революційна криза. Процеси, що відбувалися в країні, забезпечили більшовикам підтримку пролетарських мас, особливо в індустріальних центрах. Потужна ***агітація і пропаганда***, що закликали до «експропріації експропріаторів» зумовили відповідний результат. Уночі з 6 на 7 листопада 1917 р. унаслідок збройного перевороту ***влада в Петрограді*** перейшла до рук більшовиків (*з 1927 р. свій прихід до влади вони стали називати «великою жовтневою соціалістичною революцією»*), які мали тепер більшість у радах. Тимчасовий уряд було повалено.

Червоногвардійці біля будівлі Смольного інституту в Петрограді. Жовтень, 1917 р.

На думку західних істориків, надзвичайно потужну організаційну та пропагандистську діяльність більшовиків у Московії, непорівнянну з діяльністю всіх інших партій, разом узятих, ***фінансував*** німецький уряд, зацікавлений, щоб у країні, яка була одним із чільних представників Антанти, не припинялася революція. Зокрема, Р. Пайпс оцінював загальну суму фінансування московитського більшовизму еквівалентом, що дорівнював 9 т золота.

Ситуація в Україні розвивалася неоднозначно. ***Події у Петрограді*** підтримали робітники кількох українських міст, особливо Донецького басейну. В інших містах, зокрема в Києві, народ під-

тримував політику партій, які входили до Центральної Ради. Вороже до більшовицького перевороту в Петрограді поставилися штаб Київського округу і підпорядковані йому війська. Вони могли виступити проти революції та українства. 7 листопада було утворено ***Крайовий комітет охорони революції в Україні***, куди ввійшли представники Центральної Ради, військових організацій, київських рад робітничих і солдатських депутатів, залізничників, політичних партій, посланці Харкова, Катеринослава, Одеси. Однак 10 листопада, відчуваючи нестачу легітимності, новостворений Комітет саморозпустився, а його функції передали Генеральному Секретаріатові.

Члени Української Центральної Ради виходять із будівлі українського парламенту, грудень 1917 р.

Наступного дня після повалення Тимчасового уряду відбулося засідання Малої Ради, де прийняли ***відозву про повстання більшовиків***. У ній наголошувалося: «Визначаючи, що влада як у державі, так і в кожнім окремім краю повинна перейти до рук революційної демократії, вважаючи недопустимим перехід усієї влади до рук Рад робітничих і солдатських депутатів, які є тільки частиною організованої революційної демократії, Українська Центральна Рада через це висловлюється проти повстання в Петрограді».

Здобувши владу в Московії, більшовики в Україні, на Дону й Кубані зазнали поразки. В Києві 11–13 листопада 1917 р. дійшло до ***збройного зіткнення*** штабу Київського військового округу, який продовжував підтримувати Тимчасовий уряд, більшовицьких військових частин і українського полку, сформованого з делеґатів Третього всеукраїнського військового з'їзду, що підтримував Центральну Раду. Боротьба закінчилася поразкою штабу, який виїхав на Дон, і придушенням більшовицького повстання. Після від'їзду з Києва вірних Тимчасовому урядові військ влада перейшла до Української Центральної Ради. З різних місць України на її адресу надходили заяви зі словами підтримки. У Зверненні до гро-

мадян Центральна Рада закликала до спокою, порядку й підпорядкування українській адміністрації. Тоді само уряд України поповнили нові генеральні секретарі, які представляли УСДРП та УПСР.

Третій Універсал Центральної Ради

20 листопада 1917 р. Центральна Рада ухвалила свій Третій Універсал, що пролунав у святковій атмосфері біля пам'ятника Б. Хмельницькому і був освячений молебнем у Софійському соборі. Зміст Третього Універсалу не повною мірою відповідав тогочасним патріотичним настроям широких верств українства. У цьому документі йшлося про встановлення **Української Народної Республіки** (УНР), яку українське населення, зарубіжні дипломатичні місії розуміли як проголошення незалежності Української держави. Це була деяка ***політична модифікація автономного статусу*** України в складі єдиної Московитської республіки. Незрозуміло тільки, про яку Московію йшлося. Адже Україна не визнавала більшовицької влади, а порівняно демократична Московія вже не існувала.

Проголошення Третього універсалу Української Центральної Ради на Софійському майдані в Києві (в центрі – С. Петлюра, В. Винниченко і М. Грушевський), 22 листопада 1917 р.

Відповідно до Третього Універсалу, верховним **законодавчим органом** УНР залишалась Українська Центральна Рада, до складу якої входили й представники національних меншин України. **Виконавча влада** належала Генеральному Секретаріатові. Було визначено **державні кордони** УНР, які охоплювали також Харківську, Катеринославську, Херсонську губернії й Таврію. Питання приєднання інших земель – Холмщини, частини Курської та Воронезької губерній, де українське населення становило більшість, мало бути вирішено згідно з волею їхніх мешканців. Підтверджено такі **демократичні принципи**: ***свободи*** слова, друку, віросповідань,

зборів, спілок, страйків, недоторканість особи та житла, право використовувати місцеві мови у відносинах з державними установами, скасування смертної кари, ***амністію*** для всіх політичних в'язнів, справедливий суд. Універсал установив ***8-годинний робочий день***, визнав право контролю уряду та робітників над промисловістю, проголосив право національних меншин на ***національно-персональну автономію***, а також реформу місцевого самоврядування. У галузі земельних відносин було оголошено про скасування ***приватної власності*** на поміщицькі, удільні, монастирські, кабінетні, церковні та інші землі нетрудових господарств і про передання їх «земельним комітетам, обраним народом».

Голова Української Центральної Ради М. Грушевський (у центрі) серед делеґатів 8-ї сесії УЦР. Грудень 1917 р.

Принципи, сформульовані в цьому документі, було розвинуто й закріплено в окремих **законах УНР**. Зокрема, на початку грудня 1917 р. ухвалено закони про реорганізацію судів, про народні ради для євреїв, а 9 січня 1918 р. – Закон про охорону прав національних меншин України.

Здійснюючи багатогранну державотворчу діяльність, Центральна Рада та її уряд мали значну підтримку народних мас. Протягом першого місяця після більшовицького перевороту в Пєтроґраді вони користувалися в Україні найбільшим впливом. Підтвердженням цього були результати **виборів до Всемосковитських установчих зборів**, які відбулися наприкінці листопада. ***Більшовики*** одержали 10% голосів, а ***українські партії*** – майже 75%. У цій ситуації більшовики зробили спробу здобути владу шляхом **скликання Всеукраїнського з'їзду рад** селянських, робітничих і солдатських депутатів. Та коли він 17 грудня 1917 р. почав у Києві роботу, виявилося, що з 300 діючих в Україні рад на ньому було представлено лише 49. Більшість із 2,5 тис. його учасників становили селяни. З'їзд підтвердив волю українського народу, виявлену на виборах до Установчих зборів, і висловив ***довір'я Українській Центральній Раді***.

Посилення більшовицької загрози

Делеґати-більшовики чисельністю 124 особи не підкорилися рішенням більшості з'їзду і покинули його, переїхавши до **Харкова**, де саме тоді працював III з'їзд рад Донецько-Криворізького басейну. 77 делеґатів на нього відправили 46 із 140 рад реґіону. Об'єднавшись, ці дві групи вирішили конституюватися як **І Всеукраїнський з'їзд рад**. На другий день роботи, 25 грудня 1917 р., він проголосив ***встановлення в Україні радянської влади***. Цей з'їзд не відображав волі українського народу. Він опирався на 10% виборців – переважно московитськомовне населення, яке працювало на підприємствах не національного, а всемосковитського значення. Таким чином, радянська влада в Україні прагнула стати ***владою меншості над більшістю***.

Перший радянський уряд в Україні – «Народний секретаріат», 1917 р.

На противагу Українській Народній Республіці, в Харкові було проголошено утворення «**Української радянської республіки»** (*до 6 січня 1919 р. вона також називалася «Українською народною республікою»*) та її уряду – «**Народного секретаріату»**, до якого ввійшли Артем (Ф. Сєрґєєв), Є. Бош, В. Затонський, М. Скрипник та ін. Новоутворений більшовицький уряд негайно ***визнав Україну федеративною частиною Московії***, поширив на її території чинність декретів московитського Раднаркому (*Ради народних комісарів – уряду радянської Московії*) і ***скасував усі закони й розпорядження*** Центральної Ради, звинувативши її в антинародній, дрібнобуржуазній політиці. Народний секретаріат дозволив також ***вивозити хліб*** з України до Московії. Більшовицькі організації в Україні розгорнули серед широких мас українства значну ***аґітацію***, спрямовану проти Центральної Ради. Сприятливий ґрунт для цього створили помилки у діяльності Генерального Секретаріату.

Професор С. Кульчицький щодо цього зазначав: «Створюючи паралельну Центральній Раді форму національної державності, **більшовики** *залишили за нею* ***стару назву*** *– Українська Народна Республіка. Перший радянський уряд України вони назвали Народним секретаріатом, а не Раднаркомом чи то Совнаркомом, як у Петрограді. Схожість з назвою уряду ЦР (Генеральний Секретаріат) теж не була випадковою... Не бажаючи лобового зіткнення з національно-визвольним рухом,* більшовики ***прагнули*** *довести українському суспільству, що національна державність зберігається, але не в «буржуазному», а в робітничо-селянському вигляді... Після утворення Харківського радянського центру Раднарком здобув* ***можливість воювати*** *з Центральною Радою з-за його спини». Зазнавши поразки навесні 1918 р. від військ Німеччини, Австро-Угорщини та УНР,* більшовики ***відкотилися до Московії****. Вони знову рушили до України тільки наприкінці цього року – і знову під виглядом «справжньої» УНР. Тільки 6 січня 1919 р. більшовики* ***відмовилися від назви*** *«Українська Народна Республіка» і стали звати її «УССР» і «УСРР» («соціалістична совєтська», а потім уже й «радянська» республіка).*

Український уряд виявив ***нерішучість*** у вирішенні основних соціально-економічних завдань. Землі конфіскували та передавали до рук селян повільно. Страждаючи від нестачі грошей, УНР зберегла колишню банківську систему. Не було встановлено належного контролю над виробництвом. Функціонували попередні судовий апарат, законодавство, система освіти і навчання.

Українські розмінні марки-гроші зразка 1918 р.

Із Московії в Україну почали втікати (і знаходили тут підтримку) залишки панівних верств. Україна мимоволі ставала оплотом антибільшовицьких сил. **Назрівав конфлікт** між нею і більшовицькою Московією.

Знайшовся й ***привід***. У Києві дислокувалися деякі більшовицькі військові частини, діяли більшовицькі організації. Спочатку вони були лояльними до української влади, але з часом почали агіту-

вати проти неї. Тоді, після кількох невдалих спроб примусити більшовицькі частини розійтися по домівках, було прийнято рішення роззброїти їх і вислати за межі України.

Другим приводом для Радянської Московії було ставлення українського уряду до донських козаків, які виступили проти більшовиків і почали збирати на Дону свої військові сили. Донські козаки, які перебували на фронті, для повернення додому мали найближчий шлях – через Україну. Уряд УНР зайняв нейтральну позицію. Тоді більшовицька Рада народних комісарів (РНК) 17 грудня 1917 р. пред'явила **ультиматум українському урядові** за підписом своїх лідерів В. Лєніна та Л. Троцкого, що, на словах «визнаючи» УНР, був втручанням в її внутрішні справи. Він містив чотири ***вимоги*** до Центральної Ради: відмовитися від дезорганізації фронту (*йшлося про утворення Українського фронту*); не пропускати через Україну козачі формування з фронту на Дон; пропустити більшовицькі війська на Південний фронт; припинити роззброєння радянських полків і червоноармійців. У разі неприйняття цих вимог протягом 48 год. РНК оголошував Центральну Раду «...в стані відкритої війни проти радянської влади в Московії і в Україні».

Плакат Української Народної Республіки «Чужого не хочу, а свого не віддам!» (1917 р.)

Відповідно до того, що Україна є суверенною республікою і ніхто не має права втручатися в її внутрішні справи, Українська Центральна Рада 18 грудня ***відхилила ультиматум***. Це призвело до українсько-московитської війни.

Війна Радянської Московії проти України

На боротьбу проти УНР були перекинуті **більшовицькі московитські війська** з фронту. З Москви, Пєтрограда та інших міст Московії прибули загони червоногвардійців – переважно робітників і матросів, що ***ненавиділи*** «буржуазну» Центральну Раду. Всього проти УНР виступили три більшовицькі московитські армії, які, ***воюючи з-за***

спини маріонеткового Народного секретаріату, не наражались на звинувачення в інтервенції. А Україну, фактично, не було кому захищати.

Один з перших полків Червоної армії відправляється на фронт у 1918 р.

Понад мільйон солдатів **українізованих частин** колишньої царської московитської армії, які бажали служити в збройних силах України, було ***демобілізовано*** (*на думку історика М. Ковальчука, насправді українізовані частини «старої» армії, за рідкісним винятком, показали свою нездатність оборонити Україну від більшовицького наступу*); свідомо обмежувалося бурхливе зростання ***Вільного козацтва***, яке формувалося з селянської молоді для захисту від бандитів і об'єднувало в регіонах десятки тисяч боєздатних козаків. На зміну їм Центральна Рада створювала значно слабкіші у військовому плані ***міліційні формування***. Чимало її лідерів, особливо В. Винниченко, перебуваючи в полоні популярних на той час соціалістичних гасел і вірячи в «...шляхетність московитської демократії, котра нарешті сама зніме налигач з української шиї», сприймали регулярну армію як ***віджилий суспільний організм***, властивий тільки «експлуататорському суспільству». Голосів же таких тверезих українських політиків, як М. Міхновський, П. Скоропадський, С. Петлюра, які намагалися переконати опонентів у доцільності творення власної регулярної армії, почуто не було. Крім окремих частин добровольців, Україна наприкінці грудня 1917 р. майже не мала війська. Практично всі полки, в т. ч. з гучними назвами (Шевченківський, Дорошенківський, ім. Грушевського та ін.), під дією ***більшовицької пропаганди***, яка деморалізовувала їх, у найкращому разі оголошували нейтралітет, а то й переходили на бік інтервентів.

Московитські більшовики, формально не оголошуючи війни УНР, згідно з планом, заздалегідь розробленим В. Антоновим-Овсієнком, 26 грудня 1917 р. захопили Харків, де перебував т. зв. більшовицький уряд України. Звідси 18 січня 1918 р. було сплано-

вано **похід на Київ**. Протягом січня більшовицькі війська під керівництвом колишнього царського полковника М. Муравйова з допомогою підрозділів П. Єгорова, Р. Бєрзіна та А. Знамєнского зайняли майже все Лівобережжя. ***Загроза*** нависла над Києвом, де діяли багато агентів і провокаторів, які готували путч. Невеликі загони українських патріотів під натиском переважаючих сил противника поспішно відступали.

У той грізний час у Києві було сформовано **Студентський курінь** Українських січових стрільців, що нараховував 300 осіб. Він ***складався*** зі студентів Київського університету святого Володимира, новоствореного Українського народного університету, а також учнів старших класів Другої української гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства. Фактично без військової підготовки, погано озброєні юнаки під керівництвом сотника В. Омельченка (також студента) 27 січня 1918 р. вирушили на фронт, щоб ***допомогти*** українським частинам утримати станцію Бахмач. По дорозі надійшла інформація, що в Бахмачі ворог. Наступного дня о 4 год. ранку Студентський курінь зупинився відразу за Ніжином, на залізничній станції **Крути** – за 120 км від Києва. З ним було 250 учнів старшинської школи та близько 40 гайдамаків.

Станція Крути

Командування вирішило боронити цей важливий залізничний вузол, що був ключем до столиці України. ***Перемога під Крутами давала шанси*** відбити Бахмач, зруйнувати колії та почекати підтягнення до Києва військових частин із регіонів. ***Поразка ж відкривала ворогові шлях на столицю***, втрата якої позбавляла Українську Центральну Раду можливості взяти участь на переговорах у Бресті з державами центрального блоку на правах повноважного представника українського народу. Укладення мирного договору давало

Україні змогу отримати союзників у боротьбі проти московитської агресії. Потрібно було ***утримувати Київ до підписання договору*** української делеґації з центральними державами. Кожний день, навіть кожна година мали велике значення.

У виритих перед станцією окопах, які тягнулися обабіч залізничного насипу на 3–4 км, залягли юні оборонці: праворуч – старшинська школа, ліворуч – стрільці Студентського куреня. Морозного ранку 29 січня 1918 р. на них почали наступати більшовицькі війська, обстрілюючи гарматним вогнем лінію окопів. До обіду **українські юнаки** героїчно відбивали ***ворожі атаки***. А коли не стало боєприпасів, жменька героїв не змогла витримати наступу переважаючих у кілька разів військ противника, яких до того ж підтримувала вогнем артилерія з бронепотягів (у захисників Крут була тільки одна гармата). Балтійські матроси багнетами витиснули учнів старшинської школи на правому крилі, а на лівому – оточили Студентський курінь, який ще кинувся в останню атаку.

Бій під Крутами (худож. А. Серебряков)

Частина куреня загинула разом зі своїм командиром, а ті стрільці, які потрапили в ***полон***, були замордовані – спочатку їх розстрілювали, а потім добивали багнетами і ножами. Незважаючи на це, юнаки безстрашно дивилися в очі смерті та гідно її прийняли. Так, перед стратою учень VII класу гімназії Г. Пипський, галичанин за походженням, почав співати ***гімн*** «Ще не вмерла Україна», який підхопили інші приречені на смерть. Їхній спів обірвали кулі. Після ***звірячої розправи*** більшовики заборонили місцевим селянам ховати спотворені тіла юних героїв, найстаршому з яких ледь минуло 22 роки, наймолодшому – 15. Кільком бійцям усе-таки

вдалося врятуватись, уночі розібрати залізничну колію і таким чином на кілька днів затримати наступ ворога. Це допомогло Центральній Раді, яка, втримавшись ще певний час у Києві, уклала ***Брестський мир*** із державами центрального блоку.

Українські війська змушені були відступити з Лівобережжя і в зв'язку з **більшовицьким повстанням**, що вибухнуло в Києві 25 січня 1918 р. Потрібно було захистити українську владу в столиці УНР. ***Бої*** з більшовицькими повстанцями у Києві тривали 10 днів. Більшовики захопили найважливіші об'єкти столиці, зокрема «Арсенал» на Печерську, Поділ, Старе Місто й вузьким ланцюгом оточили будинок Центральної Ради. Та **Січові стрільці**, сформовані з галичан і буковинців, що свого часу потрапили до московитського полону, прорвались крізь більшовицькі війська й ***відбили*** Старе Місто, Поділ. Слобідський кіш і Вільне козацтво з 3 на 4 лютого ***здобули*** «Арсенал», захопивши 300 заколотників у полон. Стільки ж більшовиків було вбито.

Січові стрільці, 1918 р.

Однак **українські війська не змогли втриматися** в місті. Перевага була на боці збройних сил більшовицької Московії, що під керівництвом полковника М. Муравйова наступали зі Сходу. 4 лютого вони зайняли Дарницю й мости на Дніпрі, навівши на місто гармати, які залишили деморалізовані українські вояки, й п'ять днів бомбардували Київ. Уночі з 8 на 9 лютого 1918 р. 3-тисячне українське військо ***залишило Київ*** разом із більшістю членів Центральної Ради, спочатку відступило до Житомира, потім укріпилося в Сарнах. 9 лютого 1918 р. **червоноармійці зайняли Київ** і вчинили там ***криваву розправу*** (загинуло близько 5 тис. осіб), якої столиця не бачила від погрому владимиро-суздальського князя Андрія Боголюбського.

«Ми йдемо з вогнем і мечем, установлюємо радянську владу... – цинічно зазначав полковник М. Муравйов. – Я зайняв Київ, бив по

Місце масових розстрілів московитськими більшовиками «ворогів революції»

палацах і церквах, по попах, по ченцях, нікому не давав пощади! 28-го січня [за старим стилем. – Авт.] оборонська дума запросила перемир'я. У відповідь я наказав бити хімічними задушливими газами. Сотні генералів, може, й тисячі – були вбиті немилосердно. Так ми ***мстилися****. Ми були в стані стримати вибух помсти, але не треба було цього, бо наше гасло – бути безпощадними...».*

«Доблесні герої звільнення Києва», як називав В. Лєнін новітніх варварів М. Муравйова, ***залили місто кров'ю***. Газети публікували списки страчених людей. Все, що було підведене під категорію «контрреволюція», немилосердно знищувалося. Розстрілювали за «буржуйський вигляд», за «косий погляд», «за кожне українське слово» або й просто так, як писав очевидець тих подій поет В. Сосюра. Було ***заборонено*** пресу, українські друкарні конфісковано, книгарні й школи зачинено. Звироднілі більшовицькі елементи зривали зі стін портрети Т. Шевченка, ***вистежували*** по селах українських шкільних учителів і розстрілювали тільки за те, що вони свідомі українці. Під час бомбардування в Києві згорів будинок М. Грушевського з його унікальною особистою бібліотекою та колекціями. Від снарядів і пожеж ***постраждала*** майже половина міських будинків. Протягом трьох тижнів московитські війська окупували й Правобережжя.

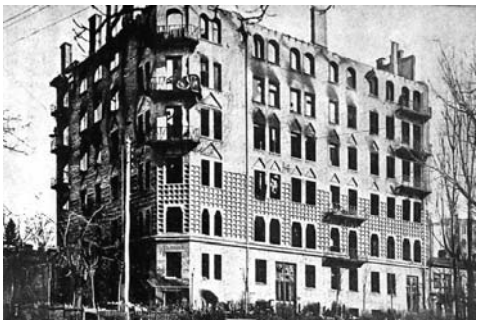

Руїни будинку родини Михайла Грушевського в Києві, 1918 р.

В умовах більшовицького наступу **життєво важливим** для УНР було укладення миру з центральними державами: Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією. Ще в грудні 1917 р. радянська Московія, перебуваючи в критичному стані, почала ***переговори про перемир'я*** з Німеччиною. 1 січня 1918 р. до Бреста прибула українська делеґація, яку очолював В. Голубович. До неї належали М. Любинський, М. Полоз, О. Севрюк, М. Левитський та економічний радник делеґації С. Остапенко. Це були молоді українські патріоти, однак, далекі від дипломатичної діяльності.

Четвертий Універсал Центральної Ради

Зовнішньополітичне та внутрішнє становище України вимагало негайного **проголошення незалежності**. У Четвертому Універсалі, датованому 22 січня 1918 р., Українська Центральна Рада заявила: «Віднині Українська Народня Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу». Поряд із проголошенням незалежності УНР, зазначалося, що **Українські установчі збори**, які мали скликати якнайшвидше, мають вирішити питання про федеративний зв'язок України з колишньою Московитською державою. Було також підтверджено декларовані раніше **права і свободи** особи, **перейменовано** Генеральний Секретаріат у Раду Народних Міністрів, визначено після підписання миру замінити постійну армію народною міліцією, встановлено **державну монополію** на залізо, шкіри, тютюн, інші товари, внутрішню й зовнішню торгівлю, контроль над банками, ухвалено рішення про **проведення виборів** волосних, повітових

ЧЕТВЕРТИЙ УНІВЕРСАЛ
УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ.

Народе України!

Українська Центральна Рада.

Четвертий універсал
Української Центральної Ради
(Київ, 22 січня 1918 р.)

і міських народних рад, щоб у них мали голос демобілізовані солдати, призначено на 2 лютого 1918 р. скликання Українських установчих зборів. Уся **земля** до початку весняних польових робіт мала бути передана трудовому ***народові без викупу***.

Універсал закликав увесь народ звільнити Україну від «...большевиків і інших напасників, які розграблюють і руйнують наш край». Перед урядом республіки було визначено завдання піднести народний добробут, відбудувати зруйновані війнами підприємства.

Через тиждень після проголошення Четвертого Універсалу **уряд**, який очолював В. Винниченко, склав повноваження. Новим головою Ради міністрів УНР став український есер ***Всеволод Голубович***. Усі міністри новосформованого уряду, крім двох соціал-демократів, належали до Української партії соціалістів-революціонерів. Наприкінці січня Центральна Рада прийняла **закони** про соціалізацію землі та про 8-годинний робочий день. Згодом Мала Рада ухвалила закони про Державний герб (ним став Тризуб – родовий знак київських князів), про громадянство, про новий адміністративний поділ України (на землі), про грошову систему (грошовою одиницею УНР стала гривня).

Брестський мир

Незважаючи на винятково складну ситуацію, Українська Центральна Рада наполегливо розвивала зовнішньополітичну діяльність. Наприкінці січня 1918 р. до Бреста прибула **українська делеґація** на чолі з О. Севрюком. Виявивши тактовність і дипломатичний хист, вона ***відстояла інтереси УНР***, визначені Четвертим Універсалом. Уночі з 8 на 9 лютого 1918 р. молоді українські дипломати підписали **мирний договір з центральними державами**, які розраховували на великі природні багатства України. Австро-Угорщина через т. зв. «польське питання» неохоче пішла на підписання цього договору.

Українська делеґація у Бересті. Зліва направо: М. Любинський, В. Голубович, М. Левитський, Г. Лисенко, М. Полоз, О. Севрюк. Січень 1918 р.

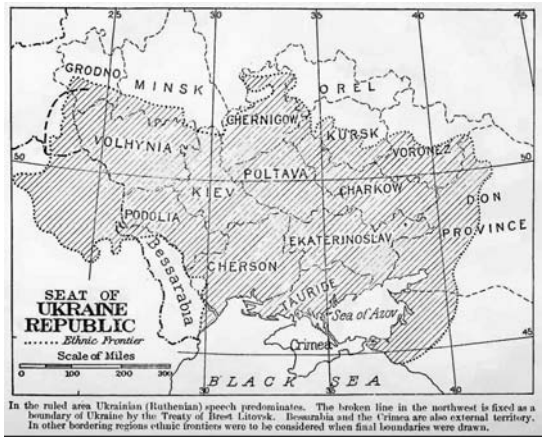

Американська мапа України за Берестейським миром із зображенням етнічних меж українців, 1918 р.

Згідно з Брестським миром, усі чотири держави центрального блоку визнали ***незалежність і самостійність*** України, яка стала повнокровним суб'єктом міжнародного права. Західні ***межі УНР*** було встановлено по довоєнних кордонах Московії та Австро-Угорщини. Кордон з Польщею згодом мала визначити спеціальна змішана комісія «...на основі етнографічних відносин і бажань людности». ***За збройну допомогу*** Німеччини та Австро-Угорщини в боротьбі проти агресії Радянської Московії УНР зобов'язувалася поставити їм до липня 1918 р. значну кількість «хліборобських і промислових лишок», зокрема 1 млн т збіжжя, круп, м'яса. Інші пункти договору встановлювали ***дипломатичні відносини*** між молодою УНР і державами центрального блоку, регулювали обмін військовополоненими, повернення інтернованих цивільних осіб. Сторони взаємно відмовлялися від сплати контрибуцій.

Підписання мирного договору в Бересті між Україною та Центральними державами, 9 лютого 1918 р.

Окрема ***таємна стаття*** Брестського миру була укладена між УНР та Австро-Угорщиною. Остання зобов'язувалася поділити Галичину на польську й українську частини й об'єднати українську Галичину з Буковиною в один «коронний край». Про-

те згодом Австро-Угорщина анулювала цю угоду.

Підписання Брестського миру застало уряд УНР на Волині, яку українські війська визволяли від більшовицьких інтервентів. Центральній Раді необхідна була ***військова допомога*** Німеччини й Австро-Угорщини. 12 лютого 1918 р. уряд звернувся з відповідним проханням до цих країн. Через кілька днів на територію УНР увійшли потужні німецька й австро-угорська армії – понад 450 тис. осіб. Це надало допомозі характеру нової окупації. Українські делеґати на переговорах у Бресті домагалися, щоб в УНР були направлені Українські січові стрільці з Галичини та частини, сформовані в Австро-Угорщині й Німеччині з військовополонених українців (30 тис. осіб). Кожен іноземний солдат, який служив в Україні, мав право відправити на батьківщину посилку вагою 12 фунтів.

Українські війська з допомогою німецьких підрозділів ***розчистили від більшовиків*** шлях з Житомира на Бердичів і 2 березня 1918 р. ввійшли у Київ. До столиці повернулися Центральна Рада і уряд В. Голубовича.

Вступ німецької армії до Києва у 1918 р.

Через кілька тижнів в Україні не залишилося жодного червоноармійця. Німецькі й австро-угорські війська зайняли всю Україну. Німці розташувалися на півночі УНР, а австро-угорці – на півдні. Незважаючи на заклики влади до спокою, широкі верстви українства з недовір'ям зустріли нових окупантів.

Розпуск Центральної Ради

Українська Центральна Рада ***ліквідувала*** всі заходи і розпорядження радянської влади. ***Відновила*** право власності на фабрики, заводи, транспорт, банки. Цим були задоволені як українські підприємці, так і німецька адміністрація. Однак їх ***не влаштовувало*** те, що українська влада залишила в силі закон про соціалізацію землі, згідно з яким селяни навесні мали починати ділити землю поміщиків. Проти Центральної Ради був міський пролетаріат, який підтримував більшовиків. Сільська біднота,

бачачи, що її землі обсів німецький окупант, також була ***незадоволена***. Заможне селянство ставилося вороже до Центральної Ради через закон про соціалізацію землі. Поміщики, інші великі землевласники, яким українська влада перешкоджала в експлуатації незаможних верств, теж не підтримували Центральну Раду.

Німецька комендатура в Києві (весна 1918 р.)

Не в усьому розуміли М. Грушевського навіть українські демократи. Віддати владу чужинцям означало загубити національні здобутки. В цьому була трагедія Центральної Ради. **Німецька військова адміністрація** дедалі більше втручалася у внутрішні справи України. Це привело до гострих ***конфліктів*** між нею і Центральною Радою. Так, 28 квітня 1918 р., коли Центральна Рада обговорювала накази головнокомандувача німецькими військами фельдмаршала Г. Ейхгорна, до будинку Педагогічного музею, де вона засідала, увірвалися німецькі солдати й ***арештували*** двох міністрів. Наступного дня УЦР зібралася на останнє, як виявилося, засідання, на якому ухвалила Конституцію УНР та змінила земельний закон. Після цього Центральну Раду, яка не зробила навіть спроби опору, ***розігнали*** німецькі війська.

Михайло Грушевський проходить повз січових стрільців, які складають зброю (1 травня 1918 р.)

Головна **заслуга** функціонування УЦР протягом 13,5 місяця полягала в тому, що вона домоглася ***визнання прав укра-***

їнського народу на свою державу і національну культуру. «Великі часи творчості Української Центральної Ради та її акти, – на думку М. Грушевського, – зостануться великою епохою її розвою, твердою підставою національного будівництва». Важко не погодитися з цією оцінкою багатогранної, хоч і не безпомилкової діяльності Центральної Ради.

3. Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського

Усунення з історичної арени Центральної Ради не означало припинення української державності. Вона продовжила своє існування у **Гетьманаті** – періоді, який тривав в Україні трохи більше, як півроку.

Переворот 29 квітня

29 квітня 1918 р., у день, коли припинила діяльність Центральна Рада, у Києві, в приміщенні цирку П. Крутикова, зібрався **з'їзд хліборобів-землевласників**, на який прибуло близько 8 тис. учасників – здебільшого представників заможного селянства. Його делеґати в промовах різко ***критикували*** політику Центральної Ради, зокрема аграрну, ***вимагали*** відновлення приватної власності на землю та встановлення в Україні міцної державної влади. Учасники з'їзду одноголосно ***обрали*** гетьманом України П. Скоропадського – великого землевласника, нащадка старовинного козацького роду на Полтавщині, колишнього ад'ютанта московитського монарха Ніколая II, авторитетного царського генерала. Популярності П. Скоропадського серед української громадськості сприяло те, що він першим з-поміж генералів царської армії влітку 1917 р. ***українізував*** свій кінний корпус, а через кілька місяців його обрали військовим отаманом Українського вільного козацтва.

Повалення Центральної Ради населення України сприйняло ***байдуже***. Адже, на загальну думку, Центральна Рада соціалістичними ***експериментами*** довела країну до хаосу та беззаконня, її необхідно було замінити сильним, дієздатним державним органом. Цього бажало і командування німецьких окупаційних військ, яке не бачило в Центральній Раді силу, спроможну виконати ***договірні зо-***

бов'язання, передбачені Брестським миром, зокрема поставити Німеччині значну кількість продовольства в обмін на воєнну допомогу.

Гетьман Павло Скоропадський із німецькими генералами, 9 вересня 1918 р.

Німецька військова адміністрація вирішила встановити в Україні **новий політичний режим** у формі диктатури. На ***роль диктатора*** були визначені багатий землевласник Є. Чикаленко та генерал П. Скоропадський. На нараді 24 квітня 1918 р. в резиденції начальника штабу німецьких військ в Україні генерала В. Ґренера, який мав значні повноваження, перевагу надали П. Скоропадському. Українська народна громада, яка виступала проти Центральної Ради, погодилася на **умови німецького військового командування**. Головними з них були: ***визнання*** Брестського договору, ***розпуск*** Центральної Ради, ***перенесення дати*** скликання Установчих зборів до «повного заспокоєння» України, ***відповідальність*** перед польовими судами осіб, які виступали проти німецької окупації, впровадження ***вільної торгівлі***, відновлення права ***приватної власності*** на землю, ***оплата*** Німеччині за воєнну допомогу. За цих умов німці погоджувалися на державний переворот в Україні, в якому вони не збиралися брати безпосередньої участі. Генерал В. Ґренер заявив, що німецька військова адміністрація ***підтримає українського гетьмана*** лише після того, як він буде обраний. Ці домовленості між представниками українського громадянства та німецьким окупаційним командуванням визначили майбутню політику нової державної влади.

Гетьман Української Держави Павло Скоропадський

Протягом 29 квітня 1918 р. прихильники державного перевороту майже без кровопролиття оволоділи всіма держав-

ними установами. Очоливши Українську державу, генерал **П. Скоропадський** поставив перед собою ***завдання*** відновити у країні порядок, зміцнити її міжнародні позиції, подолати хаос у економіці. Для цього він мав ***широкі повноваження*** – право видавати закони, призначати уряд, керувати зовнішньою політикою та військовими справами, бути верховним суддею. Це означало наділення «ясновельможного пана гетьмана», як було прийнято величати П. Скоропадського, диктаторською владою.

Внутрішня політика

У «**Грамоті до всього Українського Народу**», проголошеній 29 квітня 1918 р., гетьман заявив, що він «...відкликнувся на поклик трудящих мас Українського народу і ***взяв на себе тимчасово всю повноту влади***». Відповідно до цього документа, Центральну Раду й усі земельні комітети розпустили, міністрів та їхніх товаришів звільнили з посад, а рядовим державним службовцям належало продовжувати роботу. Було відновлено право приватної власності. Гетьман повідомив, що незабаром видасть закон про вибори до Українського сейму. До його скликання мали діяти «**Закони про тимчасовий державний устрій України**», видані першого дня гетьманського перевороту. В них були визначені ***головні напрями діяльності*** Гетьманату в політичній сфері, організації державного управління, дано ґарантії громадських прав населення, оголошено про встановлення «***Української Держави***» замість Української Народної Республіки. Нова держава ґрунтувалася як на республіканських, так і на монархічних засадах, її ***устрій***, більшість пізніше ухвалених законів багато в чому нагадували дореволюційну систему. Тому **з'їзд** заводчиків, фабрикантів, фінансистів, великих землевласників, який відбувся 15–18 травня 1918 р.,

ГРАМОТА

ДО ВСЬОГО УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ.

Громадяне України!

Грамота Гетьмана всієї України П. Скоропадського «До Всього Українського Народу». 29 квітня 1918 р.

схвалив гетьманський переворот. Близько 1 тис. його делеґатів заявили про ***готовність*** всіма силами сприяти утворенню нового державного, громадського й економічного ладу Української Держави. Для консолідації сил заможних верств суспільства вони ***утворили*** Союз промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства (Протофіс). Цей з'їзд ***продемонстрував***, що державу П. Скоропадського підтримують не тільки хлібороби-землевласники, частина інтеліґенції, кадети, а й великі промисловці.

Документи від 29 квітня 1918 р. були скріплені «отаманом Ради міністрів» ***М. Сахном-Устимовичем.*** Йому, однак, не вдалося сформувати **уряд** – через відмову представників Української партії соціалістів-федералістів увійти до нього. 30 квітня 1918 р. гетьман призначив на посаду голови Ради міністрів відомого наукового та громадсько-політичного діяча ***М. Василенка***. Його спроба залучити до участі в уряді соціалістів-федералістів також закінчилася невдачею. У новосформованому кабінеті було 12 міністрів-українців – авторитетних громадських діячів, кваліфікованих фахівців і 4 міністри-неукраїнці. Уряд М. Василенка діяв недовго – до 8 травня 1918 р. Через два дні земський діяч із Полтавщини ***Ф. Лизогуб*** утворив новий гетьманський уряд. До нього ввійшли лише два відомі українські громадсько-політичні діячі – Д. Дорошенко та М. Василенко, а решта міністрів належали до московитських політичних партій, переважно до кадетів і монархістів. **Лідери українських соціалістичних партій** дотримувалися гасла: «Не потрібна несоціалістична Україна». Вони ***не спромоглися*** поступитися партійними інтересами для того, щоб об'єднатися в ім'я побудови Української держави.

Голова Ради Міністрів Української Держави Федір Лизогуб (травень – 14 листопада 1918 р.)

За кілька місяців в Україні було створено **новий адміністративний апарат**. Замість представників Центральної Ради на місцях гетьманський уряд призначив губернських та повітових старост, переважно з великих землевласників, земських діячів і суддів. Із осіб, які займали керівні посади за старого режиму, в усій Україні

залишилося лише кілька. ***Державні службовці*** були, за невеликим винятком, українцями, однак не належали до т. зв. «свідомих українців», якими тоді вважали членів соціалістичних партій.

Чимало труднощів виникло під час створення **збройних сил** Гетьманату замість демобілізованих військових підрозділів Центральної Ради. З попереднього періоду нерозформованою залишилася тільки ***Запорізька дивізія***, яка обороняла північно-східні кордони України. У липні 1918 р. було створено ***Сердюцьку дивізію*** під командуванням полковника В. Клименка в кількості 5 тис. вояків, вихідців із хліборобських родин. Ще з березня того самого року, після укладення Брестського миру, за домовленістю з Австро-Угорщиною у м. Володимир розпочалося формування т. зв. ***«Сірожупанної дивізії»***, яка складалася з військовополонених українців – вояків колишньої московитської армії. В серпні вона була передана гетьманському урядові й отримала назву 1-ї Козацько-стрілецької дивізії. У листопаді 1918 р. почали відновлювати Галицько-буковинський курінь Січових стрільців. Відроджувався ***Чорноморський флот***. Уряд, з одного боку, побоювався, що загальна мобілізація може привести до армії збільшовичені елементи. З іншого боку, ***справу гальмувала*** німецька військова адміністрація. Вона запевняла гетьмана, що для захисту України достатньо німецьких та австро-угорських військ. В одному з пунктів умов, вироблених на нараді 24 квітня 1918 р., було зазначено: «Як довго австро-угорські й німецькі війська перебувають в Україні, ніяка українська армія не може формуватися. Держава може тримати лише виключно німецькі відділи за порозумінням з обома командуваннями». Загалом ***українське військо*** того часу нараховувало близько 65 тис. осіб, хоча планували створити 300-тисячну армію.

Гетьман Павло Скоропадський оглядає стрій Сірожупанної дивізії (Київ, 27 серпня 1918 р.)

Неабиякого значення гетьманська держава надала **аграрному питанню**. З перших днів діяльності уряд вживав заходів щодо нормалізації становища на селі, яке потрясали невдоволення, суперечності, ексцеси. Для підготовки нового аграрного закону й полагодження конфліктів між землевласниками і селянами було створено губернські та повітові ***комісії***. Тимчасові правила про земельні комісії ***зобов'язували селян*** повернути поміщицьке майно і відшкодувати збитки, яких вони завдали великим землевласникам. У жовтні 1918 р. було створено вищу земельну комісію, яку очолив П. Скоропадський. На початку листопада підготовлено ***проєкт аграрної реформи***, що передбачав примусовий викуп державою великих земельних володінь і розподіл їх між селянами – не більш як 25 десятин на двір.

Тривала **відбудова** транспортних магістралей країни. В середині літа 1918 р. ***вдалося налагодити*** нормальний залізничний рух. Було вжито заходів для зміцнення фінансової системи, налагоджено грошовий обіг, ухвалено державний бюджет. Все це привело до деякого економічного піднесення.

За короткий час свого існування Гетьманат досяг відчутних результатів у **культурно-освітній сфері**. Було ***видано*** кілька мільйонів примірників українських підручників для початкових шкіл, у більшості з них ***введено українську мову***. Наприкінці гетьманської доби в Україні ***діяло*** 150 українських гімназій не тільки в містах, а й у деяких селах. У жовтні 1918 р. у Києві й Кам'янці-Подільському ***відкрили*** українські державні університети. Крім того, планували відкрити українські університети в Харкові, Катеринославі, Одесі. В усіх вищих навчальних закладах України почали діяти ***кафедри*** української мови, літератури та історії. Було ***засновано*** Український державний архів, Національну ґалерею мистецтв, Український національний театр, Український історич-

Центральний корпус Кам'янець-Подільського державного українського університету, урочисто відкритого 22 жовтня 1918 р.

ний музей, Українську національну бібліотеку, яка нараховувала понад 1 млн книг, десятки інших установ, покликаних сприяти відродженню української культури. Значною подією в культурному житті країни було відкриття 24 листопада 1918 р. ***Української академії наук***. Першим її президентом призначили відомого українського вченого В. Вернадського. Гетьманський уряд своїм вольовим рішенням фактично започаткував ***автокефалію*** Української православної церкви.

Зовнішньополітична діяльність

Вагомими були успіхи гетьманської України у зовнішній політиці. Вона поширила дислокацію українських консульських установ на 22 країни та окремі регіони. **Дипломатичні зносини** існували з ***12 державами світу***: Австро-Угорщиною, Болгарією, Туреччиною, Фінляндією, Швецією, Іспанією, Данією, Голландією та ін. Першочергового значення український уряд надав налагодженню добросусідських відносин із **Німеччиною**. Чималі зусилля українського посла в Берліні барона Ф. Штейнгеля, його безпосередні контакти з німецьким канцлером сприяли тому, що 2 червня 1918 р. Німеччина ***офіційно визнала*** Українську Державу. Українсько-німецькі відносини значно поліпшилися після ***візитів*** до Берліна у вересні 1918 р. глави уряду Ф. Лизогуба та гетьмана П. Скоропадського.

Гетьман Української Держави Павло Скоропадський та німецький імператор Вільгельм II (Німеччина, 5 вересня 1918 р.)

Хоча водночас гетьманський уряд дав німецько-австрійським окупантам нові «законні» підстави для пограбування України. Він підписав у вересні 1918 р. **торговельний договір** із Німеччиною та Австро-Угорщиною, за яким з України мали вивезти не менше 100 млн пудів хліба, 11 млн пудів м'яса (у живій вазі), 300 тис. голів овець, 400 тис. пудів сала, 2 млн пудів м'ясних консервів, чимало іншого продовольства й промислової сировини. Нова економічна угода ще більше посилила ***залежність*** України

від західних союзників. До того ж Австро-Угорщина займала щодо Української Держави вичікувальну позицію, зволікаючи з ратифікацією Брестського мирного договору.

Значним досягненням української дипломатії було підписання 12 червня 1918 р. у Києві прелімінарного (*попереднього*) миру з Раднаркомом Московитської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (МСФРР). У ньому радянська **Московія** визнавала незалежність Української Держави. Також було ухвалено ***постанови*** про припинення воєнних дій на фронтах, взаємну евакуацію громадян, обмін консульськими представництвами. Однак українська та московитська делегації ***не знайшли спільної мови*** в питаннях про кордон, про поділ державного майна та боргів царської Московії. З листопада 1918 р. московитська делеґація відбула з Києва до Москви, що означало припинення переговорів.

Представники української делеґації на мирних переговорах з Московією. Сидять зліва направо: О. Сливинський, голова делеґації С. Шелухин, Д. Дорошенко, О. Ейхельман (Київ, 1918 р.)

Активною була політика гетьманського уряду, спрямована на приєднання до України **українських етнічних земель**, які перебували під владою Московії (*північні повіти Чернігівщини, західні й південно-західні повіти Воронезької й Курської губерній*), Польщі (*Підляшшя й Холмщина*), Румунії (*Північна Бессарабія*). Було підписано попередній **договір із Кримом**, який на ***автономних засадах*** мав увійти до складу України. Однак період правління П. Скоропадського був занадто короткотривалим, щоб остаточно вирішити окреслені проблеми.

Прорахунки Гетьманату

Крім досягнень, Гетьманат допустив чимало прорахунків, які стали фатальними. Чи не найбільше компрометувала його **залежність від Німеччини**, окупаційні війська якої безсоромно грабували Україну. Багато свідомих українців небезпідставно звинувачували П. Скоропадського та його уряд у промосковитській

політиці, у **покровительстві московитським шовіністам**. Під захист німецько-австрійських військ і Гетьманату до Києва ***переїхали*** правління колишніх пєтроґрадських і московських банків, безліч великих промисловців, землевласників, фінансистів, колишніх царських міністрів, генералів. Тут, зокрема, ***знайшли притулок*** білоґвардійські лідери В. Пурішкєвіч, П. Рябушінскій, В. Шульґін, П. Мілюков. В Україні ***виникла мережа*** загальномосковитських шовіністичних організацій «Монархічний блок», Союз відродження Московії, Союз московитського народу, «Національний центр» та ін. Їх об'єднувала ненависть до української державності, до «сепаратизму». На території гетьманської держави ***відкрито формувалася*** білоґвардійська т. зв. «Південна армія» на чолі з генералом В. Сємьоновим. Головне бюро вербування до цієї армії базувалося в Києві, опорні пункти діяли в Одесі, Харкові, Житомирі, Рівному, Кам'янці-Подільському.

Гетьман був пов'язаний із заможними верствами українства, які спонукали його до **ліквідації соціальних завоювань** народу. Він і німецька військова адміністрація практично розпочали війну проти українських трударів. Шкідливою для української справи була політика в провінції, на селі. Місцеві старости і каратели, чинячи ***насильства*** над населенням нібито від імені влади, дискредитували українську державність.

Мітинґ селян, котрі повстали проти гетьманської влади (Чернігівщина, 1918 р.)

Із відновленням права приватної власності на землю в села в супроводі каральних загонів почали повертатися поміщики. Вони накладали на ***селянство*** великі контрибуції. Один із великих землевласників з Ямпільського пов. на Поділлі хвалився, що він стягнув із селян 250 тис. руб., тоді як усе його майно коштувало менше 150 тис. руб. Не легше було й ***робітникам***, більшість організацій яких нова влада розпустила. Безробіття, погіршення продовольчого постачання боляче вдарило по населенню міст.

Антигетьманська опозиція

Політика гетьманського уряду від початку викликала **опозицію** більшості українських політичних партій. Проти неї виступили II Всеукраїнський селянський та Робітничий ***з'їзди***, які, незважаючи на заборону властей, нелеґально відбулися у Києві в травні 1918 р. Несхвально до нового режиму поставилися представники ***залізничників і телеграфістів***. Ще гостріше гетьманську владу, метою якої, мовляв, було «…знищення української державності й всіх здобутків революції», засудили з'їзди українських ***політичних партій*** соціал-демократів і соціалістів-революціонерів. Антигетьманський курс взяв ***Всеукраїнський земський союз*** на чолі з С. Петлюрою.

Володимир Винниченко та Симон Петлюра розмовляють на Софійському майдані (Київ, 19 грудня 1918 р.)

Опозиція гетьманському режимові зростала. 24 травня 1918 р. до П. Скоропадського звернулися представники ***чотирьох українських політичних партій*** (соціалістів-самостійників, трудової, соціалістів-федералістів та хліборобів-демократів), які заявили, що Кабінет міністрів не є українським за складом і за політичною орієнтацією. Вони протестували проти заборони з'їздів та діяльності місцевої адміністрації, яка потурала зловживанням, а також проти призначення на державні посади неукраїнців і військової політики уряду. Названі політичні партії разом із радою залізничників та поштово-телеграфною спілкою утворили Український національно-державний союз, в якому спочатку головував П. Ніковський. Союз розпочав боротьбу проти гетьмана і гетьманського уряду як «буржуазного і неукраїнського» з метою «рятувати загрожену українську державність». На початку серпня 1918 р. він перетворився в ***Український національний союз***. З 18 вересня його очолив В. Винниченко. Саме тоді було взято курс на антигетьманське повстання.

Восени 1918 р. склалися обставини, які привели до **послаблення гетьманського уряду**. Наприкінці вересня капітулювали

Повернення німецьких солдатів додому (поштова листівка 1918 р.)

Болгарія і Туреччина. 17 жовтня ***Австро-Угорщина*** формально перетворилася у Союз держав. У ***Німеччині*** вибухнуло повстання, що переросло в демократичну революцію. Імператор Вільгельм II зрікся престолу. В країні та на фронтах почали виникати ***ради*** робітничих і селянських депутатів. Ради солдатських депутатів створювали у німецьких військових частинах, які дислокувалися в Україні. Серед окупаційних військ різко ***знизилася дисципліна***. Гетьман П. Скоропадський і його уряд втратили підтримку Німеччини й Австро-Угорщини. Україні, яка не мала достатньої регулярної армії, ***загрожувала війна*** з Радянською Московією.

Боротьба проти правління П. Скоропадського набувала дедалі більшого розмаху. В різних місцях України виникли **повстанські загони**. Найбільшими були повстанська армія Нестора Махна, загони отаманів Юрка Тютюнника і Данила Терпила (Зеленого). Грізною силою стали селянські загони, які діяли в Звенигородському і Таращанському повітах. У повстанському русі Київщини та повітів сусідніх губерній взяло участь ***близько 40 тис. осіб***, які мали на озброєнні приблизно 200 кулеметів і понад 10 гармат. Окупаційним військам вдалося придушити повстання, лише зазнавши великих втрат. За офіційними повідомленнями німецького командування, тільки в

Знамените гасло на тачанці махновців:
«Бий білих, заки не почервоніють,
бий червоних, заки не побіліють!»
(кадр із кінофільму)

Звенигородському пов. окупанти втратили вбитими і пораненими 6 тис. осіб. У листопаді 1918 р. могутній повстанський рух майже одночасно розгорнувся у Вінницькому, Балтському (*нині – в Одеській обл.*), Могилівському, Ямпільському (*нині обидва – у Вінницькій обл.*) і Летичівському (*нині – у Хмельницькій обл.*) повітах. Окупантів і гетьманські війська вибили з Могилева-Подільського. Дедалі активніше боролися проти Гетьманату, за поліпшення умов життя та праці робітники України.

У такій небезпечній обстановці П. Скоропадський вдався до **зміни політичного курсу** і почав налагоджувати ***контакти з державами Антанти*** – Англією і Францією. Знаючи про прихильність їхніх урядів до ідеї «єдиної і неподільної Московії», гетьман різко змінив ставлення до питання незалежності України. 14 листопада 1918 р. він видав грамоту, в якій зазначено: «Серед решти частин многострадальної Московії на долю України випала, порівнюючи, більш щаслива доля... їй першій належить виступити в справі утворення Всемосковитської федерації, якої конечною метою буде ***відновлення великої Московії***». Із московитських монархістів було сформовано новий гетьманський уряд на чолі з С. Гербелем.

Ліквідація Гетьманату

Проголошення федерації з білогвардійською Московією викликало **обурення** серед широких верств українства, пришвидшило початок повстання, до якого готувалися опозиційні гетьманові сили. Представники соціалістичних партій, зібравшись 13 листопада 1918 р. у Києві, в будинку Міністерства шляхів, обрали **Директорію** – тимчасовий орган для керівництва повстанням проти гетьмана. До неї належали: В. Винниченко – голова Директорії, члени – С. Петлюра й Ф. Швець, тимчасові члени – А. Макаренко і П. Андрієвський. Того самого дня Дирек-

Члени Директорії УНР, сидять зліва направо: Федір Швець, Симон Петлюра, Андрій Макаренко

торія виїхала в Білу Церкву – центр антигетьманських сил, де дислокувалися ***Січові стрільці***, які мали стати збройним ядром повстання. У Києві залишився лише голова Директорії ***В. Винниченко***. Він склав відозву до населення, в якій ішлося про те, що гетьманська влада має бути «дощенту» знищена, а гетьман є «поза законом». С. Петлюра у Білій Церкві видав ***універсал до народу*** з закликом до повстання. Цей заклик знайшов активний відгук серед українського населення.

Регулярних військ у Директорії було мало, але її підтримали ***добровольці*** з селян і міського населення. Німецькі війська дотримувалися нейтралітету й шукали можливості повернутися додому. 17 листопада повстанська армія зайняла Білу Церкву та Фастів і рушила на Київ. 18 листопада вона розбила гетьманські війська під Мотовилівкою – за 30 км від столиці. Перші **успіхи повстанців** вплинули на ті військові підрозділи, які підтримували уряд П. Скоропадського. 20 листопада на бік Директорії перейшов кінний Лубенський полк під командуванням полковника Ю. Отмарштейна, а згодом – Запорізька дивізія полковника П. Болбочана. Дещо пізніше до лав повстанців влилася Сердюцька дивізія.

За кілька тижнів боїв війська Директорії ***оволоділи столицею*** Української Держави. Надії гетьмана на допомогу московитських солдатів не збулись. У Києві тоді було 15 тис. московитських офіцерів, але в сутичці з Січовими стрільцями вони не виявили хоробрості. Бачачи безперспективність подальшої боротьби, 14 грудня 1918 р. П. Скоропадський зробив таку заяву: «Я, гетьман всієї України, на протязі семи з половиною місяців прикладав усіх своїх сил, щоб вивести край з того тяжкого становища, в якім він перебуває. Бог не дав мені сил справитись із цим завданням, і нині я, з огляду на умови, які тепер склались, керуючись виключно добром України, відмовляюся від влади». ***П. Скоропадський передав владу*** та державний

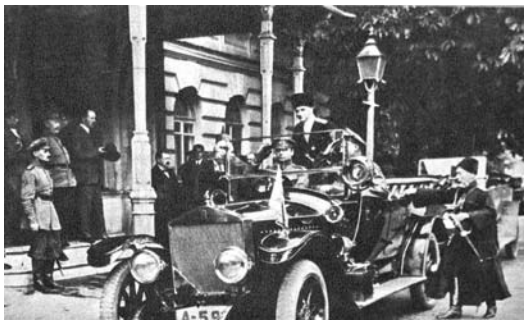

Гетьман Павло Скоропадський сідає до авто (літо—осінь 1918 р.)

скарб урядові, а сам під виглядом пораненого німецького офіцера виїхав за кордон. Це врятувало йому життя. 14 грудня 1918 р. війська Директорії вступили в Київ. Місто зустріло їх урочисто.

Отже, спроби гетьмана П. Скоропадського зміцнити українську державність шляхом повернення старих порядків не увінчалися успіхом.

4. Національно-визвольна боротьба на західноукраїнських землях

Революційні події 1917–1918 рр. у Наддніпрянщині мали великий вплив на населення Галичини, Буковини та Закарпаття, незважаючи на кордони, які їх розділяли. Озброєні багатими **традиціями** визвольних змагань, західні українці посилили боротьбу за національно-державне відродження краю. Досягненню їхньої віковічної мети сприяло і міжнародне становище.

Передумови повстання

Восени 1918 р. **Австро-Угорщина** опинилася в ***умовах*** політичного розпаду. На Галичину ***зазіхала*** новостворена Польська держава. Деякі з галицько-українських політиків, побачивши, що Відень не збирається виконувати свої обіцянки щодо реалізації таємних статей Брестського договору, почали задумуватися над самостійним вирішенням західноукраїнського питання. З цією метою у Львові протягом вересня було засновано таємний старшинський гурток, який спочатку складався здебільшого з офіцерів-українців австрійської армії і згодом отримав назву **«Центральний військовий комітет»** (ЦВК). Його члени обстоювали ***автономію*** західноукраїнських земель у складі Австро-Угорської імперії. Однак з приходом до комітету в першій половині жовтня представників Українських січових стрільців – поручника В. Старосольського, сотника Н. Гірняка, підхорунжого Д. Паліїва, а згодом й інших, – ЦВК вирішив «...боротися під знаменом ***соборної України***».

16 жовтня цісар Карл видав запізнілий **маніфест**, в якому обіцяв перетворити Австрію на ***союз національних держав***. «Австрія по волі своїх народів, – зазначалося в цьому документі, – має стати союзною державою, у якій кожне плем'я на області, яку воно

заселяє, творить свій власний державний організм». Тимчасове ***представництво*** інтересів окремих народів передавалося національним радам, створеним із парламентських послів кожної нації. Відповідно до плану австрійського уряду, на територіях колишніх коронних країв імперії (без Угорщини) мало постати ***чотири національні держави*** – німецько-австрійська, чеська, південно-слов'янська та українська. Поляки отримали право самостійно вирішувати питання своєї державності. Доля Боснії й Герцеґовини та румунської частини Буковини залишалася нез'ясованою. Це була остання спроба врятувати конаючу монархію Габсбургів. Однак народи, які вона поневолювала, не хотіли ні австрійської ласки, ні спільного з нею майбутнього.

Цісар Австро-Угорської імперії Карл з офіцерами обідає на фронті, травень 1917 р.

Додаток до „Діла“ ч. 239.

Ч. 239. (9.799) Львів, неділя 20. жовтня (7. ст. ст.) 1918. Рік XXXIX.

ДІЛО

Проголошення Української Держави

на українських областях Австрії і Угорщини.

Львів 19. жовтня 1918.

Стоячи на становищи самоозначення народів, Українська Національна Рада, як конституанта, постановляє:

I. Ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині -- а з окрема Східна Галичина в границях лінією Сяну з влученням Лемківщини, північно-західна Буковина з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини -- творять однодільну українську територію.

II. Ся українська національна територія уконституюється отсим як українська держава. Постановляється пробити приготовні заходи, щоби се рішення перевести в життя.

III. Взивається всі національні меншости на сій українській области -- причім Жидів признається за окрему національність -- щоб уконституювалися і негайно вислали своїх представників до Української Національної Ради в скількости, відповідаючій їх числу населення.

IV. Українська Національна Рада виготовить конституцію для утвореної сим способом держави на основах: загального, рівного, тайного і безпосереднього права голосування з пропорціональним заступством, з правом національно-культурної автономії та з правом заступства при правительстві для національних меншостей.

V. Українська Національна Рада жадає, щоб організована отсе в державу українська тер иторія мала безумовно своїх заступників на мировій конференції.

VI. Теперішньому австро-угорському міністрови заграничних справ гр. Бурянови відмовляється права пересправляти іменем сеї української території.

Акт проголошення Української Держави (додаток до газети «Діло» (Львів), 20 жовтня 1918 р.)

Після попередніх нарад українських політиків 18 жовтня у Львові зібралася **Українська конституанта** – представницькі збори українських депутатів обох палат австрійського парламенту, Галицького і Буковинського крайових сеймів, представників українських політичних партій, духовенства і студентів, що мала вирішити питання державно-правового становища українських земель

Австро-Угорщини. Вона ***проголосила*** себе представницьким органом українського населення Австро-Угорщини – Українською Національною Радою (УНРадою) й під керівництвом парламентського посла Євгена Петрушевича приступила до державотворчої діяльності. Її засідання розпочалося о 8 год. вечора і тривало до 4-ї ранку наступної доби. 19 жовтня одноголосно було ухвалено постанову про ***створення*** на українській етнографічній території в Австро-Угорщині Української держави.

Аналогічні рішення прийняли конституанти інших народів колишньої Австро-Угорщини – чехів і словаків, південних слов'ян і **поляків**. Останні ***проголосили*** приєднання до Польщі українських земель Галичини. 28 жовтня у Кракові відбулася нарада польських парламентаріїв. На ній було створено ***Польську ліквідаційну комісію***, влада якої мала поширюватися на Галичину. Це віщувало українсько-польський конфлікт, до якого треба було негайно готуватися.

Відзнака УСС «Не ридать, а добувать»

29 жовтня до Львова прибув сотник УСС **Дмитро Вітовський**, який наступного дня на засіданні ЦВК перебрав на себе функції ***керівника майбутньої акції***. Відтоді, хоча дата виступу не була відома, Центральний військовий комітет почав працювати як справжній військовий штаб підготовки повстання.

Не відставали й **поляки**, які з набагато більшим розмахом, ніж українці (*якщо з українського боку на організацію повстання було витрачено всього 9 000 крон, то з польського – 100 000 крон і 50 000 франків*), та майже не криючись від австрійських властей, також ***готувалися до захоплення влади***. Начальник жандармерії Галичини й Буковини генерал-майор Фішер доповідав у Відень, що «...легіонери вільно кружляють вулицями Львова, для них збираються гроші, одяг і т. д., навіть вербуються добровольці», що ці організації мають зв'язок з Варшавою, Краковом, Лодзем і представниками Антанти. 26 жовтня він уже прямо телеграфував до Відня, що у Львові триває «***підготовка путчу*** з боку поляків». 28–30 жовтня відбулися таємні наради, на яких обговорювалися організаційні питання захоплення влади.

У таких умовах 31 жовтня близько 6 год. ранку члени ЦВК довідалися, що австрійський намісник у Галичині отримав **наказ із**

Польські солдати штурмової компанії у Львові 1918 р.

Відня «...передати владу тому, хто має силу і хто по неї перший зголоситься». Невдовзі вони також дізнались із вранішніх польських газет, що 1 листопада до Львова приїде з Кракова Польська ліквідаційна комісія для перебрання влади на території Східної Галичини. Водночас ***польський уряд*** у Варшаві призначив В. Чартористського генеральним комісаром для всієї Галичини. Було очевидним, що необхідно негайно починати рішучі дії. Однак ***керівники Української Національної Ради*** на чолі з її головою Є. Петрушевичем у той час перебували у Відні, проводячи час за постійними переговорами з представниками конаючої Габсбурзької імперії. Наслідком цих нарад стало ***рішення австрійського уряду***, що виглядало як глузування над українцями: за кілька годин до повстання їм обіцяли місця урядовців у деяких староствах, повітових фінансових установах, а також, за наявності відповідних спеціалістів, на залізниці та в судах.

Євген Петрушевич

У Львові галицька **делеґація УНРади**, незважаючи, що напередодні почула від Д. Вітовського про готовність негайно почати воєнну акцію, просила австрійського намісника графа К. Гуйна передати владу в краї саме їй, а не полякам. Але у відповідь почула відмову та обіцянки (*як виявилося згодом, тоді само намісник запевнив делеґацію Польської військової організації, що найближчим часом передасть їй владу в краї*). Зібравшись після цього на чергову ***нараду***, тепер з участю членів Центрального військового комітету, галицька делеґація радилася, що робити далі: вичікувати споді-

ваної інформації з Відня від президії УНРади, стежити, що зроблять поляки, чи негайно перебирати владу. Депутат австрійського парламенту К. Левицький запропонував дочекатися вказівок із Відня. Проти такої позиції рішуче виступив Д. Вітовський, який від імені комітету заявив, що до виконання ***військового повстання*** все підготовлено і вже неможливо його відкласти, бо наступного дня українці можуть бути безсилими супроти польської переваги. «Справа може вдатися тільки зараз, – ще раз наголосив сотник Вітовський. – Як цієї ночі ми не візьмемо Львова, то завтра візьмуть його, напевно, поляки». Така рішучість і впевненість провідника майбутнього виступу змусила навіть тих учасників наради, які досі вагалися, погодитися з його аргументами.

Листопадовий зрив

Почалися **останні приготування** до збройного повстання. Зокрема, було вирішено взяти владу в Львові та краї вночі з 31 жовтня на 1 листопада, вироблено ***план захоплення Львова***, а також реорганізовано ЦВК в Українську генеральну команду (УГК). До неї ввійшли: сотник УСС Д. Вітовський, отаман УСС С. Ґорук, поручники УСС Б. Гнатевич та І. Цьокан, поручник П. Бубела, четар О. Іванчук і підхорунжий УСС Д. Паліїв. Одночасно вживали заходів для ***організації виступу в усьому краї***. 31 жовтня до 14–16-ї год. до всіх повітових центрів на ім'я раніше призначених комендантів або відомих українських громадян зі Львова було відправлено наказ за підписом Д. Вітовського з вимогою вночі з 31 жовтня на 1 листопада встановити українську владу.

Сотник УСС Дмитро Вітовський

Того самого дня о 19-й год. у Народному домі у Львові відбулося останнє перед повстанням **засідання Української генеральної команди**, в якому взяли участь понад 100 осіб, у т. ч. близько 40 старшин. Його проводив сотник Д. Вітовський. У короткій промові він охарактеризував міжнародне політичне становище і ситуацію в краї, вказав на ***завдання***, визначені перед українським військ-

ком, та повідомив, що УГК має в розпорядженні всього 1400 вояків і 60 старшин. Цей виступ, особливо остання звістка, справили на присутніх неоднозначне враження. Значна частина з них ***засумнівалася***, чи вдасться повстання, а деякі навіть пропонували відкласти його на тиждень і за цей час підготуватися. Проте Д. Вітовський нагадав, що Польська ліквідаційна комісія завтра прибуде до Львова, щоб негайно перебрати владу, та що на провінцію вислано кур'єрів із наказом про перебрання українцями влади. «Мусимо заняти Львів цієї ночі, – заявив він. – ***Наша честь вимагає***, щоб ми перші взяли владу в нашім краю, навіть хоч би прийшлося її завтра утратити». Проти такої логіки заперечень не знайшлося. Учасники засідання взялися до остаточного з'ясування деталей виступу, початок якого призначили на 4-ту год. ранку.

Українські вояки з Теребовлянщини (Тернопілля), 1918–1919 рр.

У ході **повстання**, згідно з оперативним планом, було ***нейтралізовано*** німецькі й угорські військові частини, а також обеззброєно польських солдатів і офіцерів львівського ґарнізону. Вдалося ***зайняти*** головні адміністративні центри й інтернувати там австрійського намісника графа К. Гуйна і військового командувача фельдмаршала К. Пфеффера. Було ***здобуто*** пошту, телеграф, вокзали, склади, міську ратушу, на якій, за наказом сотника Д. Вітовського, вивісили ***український прапор***. Львів опанували українці. 1 листопада 1918 р. близько 7 год. ранку Д. Вітовський доповів К. Левицькому, тодішньому голові львівської делеґації Української Національної Ради, що українські війська «...***заняли Львів*** і обсадили всі державні установи без проливу крові і взагалі без жертв». Невдовзі в місті появилися прокламації за підписом УНРади, в яких було зазначено: «Український Народе! Голосимо Тобі святу вість про Твоє визволення з вікової неволі. Від нині Ти господар своєї землі, вільний горожанин Української Держави...». Тоді само

Д. Вітовський повідомив Раду Міністрів у Києві: «Занятий українськими військами ***Львів складає поклін Києву***, столиці всієї України». Більш-менш успішно перебирали владу й на провінції.

Таким чином, у листопаді 1918 р. у Східній Галичині було повалено монархічну владу, ліквідовано багатовікове іноземне поневолення. З волі широких верств українства тут було здійснено **Листопадову національну революцію**, результатом якої стало ***створення*** української демократичної республіки.

Державне будівництво

Законодавчим органом молодої держави стала **Українська Національна Рада**, яку очолював Є. Петрушевич. До неї входило понад 150 послів від повітів і міст краю. 5 листопада, виражаючи інтереси всього західноукраїнського населення, вона у своїй ***програмній декларації*** проголосила загальне виборче право, рівність усіх громадян незалежно від віри, мови, стану чи статі перед законом, 8-годинний робочий день, соціальний захист людей похилого віку та інвалідів, охорону праці й громадський спокій, проведення аграрної реформи. Виконавчим органом Української Національної Ради – урядом був тимчасовий **Державний Секретаріат**, створений 9 листопада 1918 р. Його першим головою став Кость Левицький.

Кость Левицький

Назву й територіальні межі новоствореної держави уточнив «Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії», ухвалений 13 листопада. Згідно з ним, вона отримала назву **Західноукраїнська Народна Республіка** (ЗУНР) й охоплювала територію українських етнічних земель Галичини, Буковини й Закарпаття, що перебували в складі Австро-Угорщини, – загалом бл. 70 тис. кв. км. Її населення становило до 6 млн осіб – 71% українців, 14% поляків, 13% євреїв і 2% інших національностей. Для ***національних меншин*** було передбачено культурно-національну автономію. Затверджено ***герб*** держави – Золотий Лев на синьому тлі та ***прапор*** – синьо-жовтий.

За умов постійної руїни й воєнних дій західноукраїнському урядові вдалося також налагодити ***адміністрацію краю***, уникнути

Мапа територій, на які претендувала ЗУНР

поширення епідемій, забезпечити функціонування шкіл, залізниці, пошти, телеграфу й телефону. Відкрито ***посольства*** ЗУНР в Австрії, Угорщині, Німеччині, дипломатичні представництва у Чехо-Словаччині, Канаді, США, Бразилії, Італії та інших країнах.

Надзвичайно складними були **соціально-економічні завдання**, які постали перед урядом Західноукраїнської Народної Республіки. Адже Галичина впродовж чотирьох років Першої світової війни була ареною кровопролитних боїв армій ворогуючих держав. Край було зруйновано і пограбовано. Не тільки села, а й повіти (наприклад, Зборівський) майже повністю зникли з лиця землі, люди жили в землянках. Найбільшою турботою Секретаріату внутрішніх справ було ***забезпечення населення*** й армії харчами, оскільки в Галичині не вистачало продовольства. Ще гострішою була нестача промислових товарів.

Уряд Наддніпрянської України надав ***допомогу*** галичанам. У край було надіслано понад 1000 вагонів продуктів харчування, асигновано гроші для купівлі харчів і відбудови економіки. Однак ця допомога виявилася недостатньою. Секретаріат внутрішніх справ змушений був здійснити ***радикальні заходи***. Всі запаси продуктів харчування та предметів першої необхідності він зосередив у своїх руках. Було введено два безм'ясних дні на тиждень, заборонено пилювати збіжжя, випікати тісто. До хліба треба було додавати четверту частину картоплі. Завдяки цим заходам вдалося врятувати людей від голоду.

Було проведено **земельну реформу**. Українська Національна Рада взяла за основу своєї аграрної політики принцип збереження ***приватної власності на землю***. Конфіскації підлягали лише державні землі, землі, що належали поваленій династії Габсбургів, землі двірські (*належали панським дворам, що за Австро-Угорщини виконували функції адміністративної та політичної влади*) і церковні, землі, набуті з метою спекуляції, а також ті, які перевершували дозволену норму площі. ***Наділення землею*** передбачали роз-

почати відразу після завершення війни. До того часу землею мали розпоряджатися земельні комітети.

Антін Крушельницький – державний секретар освіти і віросповідань ЗУНР, міністр освіти УНР

Значну увагу приділяли **освітній політиці**, якою займався Секретаріат освіти. Під його керівництвом працювали повітові шкільні ради, створені в лютому 1919 р. У тих населених пунктах, де була більшість українців, у народних школах ***навчали українською мовою***. На українську мову навчання було переведено частину польських шкіл у містах. Приватні українські школи націоналізувались. Уряд ЗУНР безперешкодно надавав дозвіл на відкриття ***приватних польських шкіл***. Однак українська мова у них, як і в інших навчальних закладах, була обов'язковою. Незважаючи на значні труднощі, навчання в школах не припинялося. Середніх державних шкіл разом з учительськими семінаріями у 1918 р. було 30, у т. ч. 20 гімназій.

Отже, наприкінці 1918 – на початку 1919 р. на всіх ділянках державного будівництва ЗУНР кипіла напружена робота. Українці краю переконливо продемонстрували **готовність до державного життя**. Однак вони зіткнулися з неприхованою аґресією ззовні. Запеклі бої з поляками у Львові та околицях, із румунськими військами – під Снятином, Надвірною та на Буковині змусили уряд ЗУНР прискорити заходи щодо об'єднання молодої галицько-української держави з Наддніпрянщиною.

Акт злуки УНР і ЗУНР

Через місяць після Листопадового зриву, 1 грудня 1918 р., у Фастові укладено **попередній договір** між Радою державних секретарів ЗУНР та Директорією УНР про «...злуку обох українських держав в одну державну одиницю». На засіданні 3 січня 1919 р. Українська Національна Рада у Станіславі (*нині – м. Івано-Франківськ*), куди переїхав весь апарат уряду, ***одностайно*** прийняла ухвалу про об'єднання ЗУНР та УНР. Зокрема, в ухвалі Національної Ради зазначалося: «Українська Національна Рада, виконуючи право самовизначення українського народу, проголошує торжественно

з'єднання... ЗУНР і УНР в одну одноцільну суверенну Народну Республіку».

Невдовзі 36 галицьких делеґатів, серед яких були Л. Бачинський, Л. Цегельський, Р. Перфецький, С. Вітик, письменник В. Стефаник, виїхали до Києва на урочистий **Акт злуки**, приурочений першій річниці проголошення самостійності Наддніпрянської України. Погожого морозного дня 22 січня 1919 р. святково прибраний ***Софійський майдан*** у Києві заповнили десятки тисяч жителів столиці, численні гості, військо. О 12-й год. над колонами пролунало «Слава», прозвучав національний гімн. Міністр закордонних справ ЗУНР Л. Цегельський оголосив грамоту – ухвалу Української Національної Ради і передав її голові Директорії В. Винниченку. У відповідь член Директорії Ф. Швець зачитав Універсал уряду УНР, в якому, зокрема, зазначалося: «Віднині ***воєдино зливаються*** століттями відірвані одна від одної частини єдиної України, Західноукраїнська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснилися віковічні мрії, якими жили і за які вмирали кращі сини України. Віднині є єдина незалежна Українська Народна Республіка...».

Після цього відбувся урочистий ***молебень***. Свято під древніми стінами Софії завершилося парадом українських військ. З особливим захопленням присутні вітали колони Січових стрільців під керівництвом полковника Є. Коновальця.

ОГОЛОШЕННЯ

ТРУДОВИЙ КОНҐРЕС

Української Народньої Республіки

відкриється нині, в четвер, дня 23 Січня н. ст. год. 2 по-полудні в Оперним Театрі (ріг ул. Володимирської й Фундуклеївської)

в Київі.

Оголошення про відкриття Трудового Конґресу УНР

Наступного дня т. зв. **Трудовий Конгрес** майже одностайно (проти проголосувало кілька лівих есерів і представників компартії) ухвалив ***Універсал про Злуку***. ЗУНР було ***перейменовано*** в Західну область Української Народної Республіки (ЗОУНР). Державним ***гербом*** Соборної України став Тризуб.

День 22 січня 1919 р. був одним із **величних моментів** нашої непростої, нерідко трагічної історії, назавжди залишившись у

пам'яті українського народу як свято Соборності України. Однак до справжнього об'єднання справа не дійшла. Через кілька днів після проголошення Злуки Директорія під тиском московитських більшовицьких орд змушена була покинути Київ. Мешканцям західної частини України годі було очікувати на реальну допомогу з Наддніпрянщини. Справа **боротьби** з польськими аґресорами цілковито лягала на їхні плечі.

Польсько-українська війна

ЗУНР із самого початку опинилась у надзвичайно важких військово-політичних і міжнародних ***умовах***. Українське повстання 1 листопада 1918 р. захопило зненацька не тільки австро-угорську залогу, адміністрацію й населення Львова, а й польські військові організації, які одночасно з Українським військовим комітетом готувалися до захоплення міста й краю та передання їх під оруду Польської ліквідаційної комісії. Коли ж українці випередили поляків, вони відразу приступили до контрудару – спочатку конспіративного, а потім відкритого. Ніхто з поляків (як військових, так і цивільних) не думав погоджуватися з самовизначенням народу і фактом існування Української держави в Галичині. **Поляки** негайно розпочали організацію своїх військових сил у Львові. Одночасно вони вислали до Польщі кур'єрів для ***мобілізації*** добровольців, а від польського уряду вимагали військової допомоги.

Центрами польської ***контратаки*** у Львові стали школа ім. Г. Сєнкєвіча та будинок техніків у південно-західній частині міста. Перед обідом 1 листопада 1918 р. на вулицях Львова з'явилися польські жовніри, які вирішили оволодіти насамперед залізничним вокзалом. Вони почали нападати на українські спостережні пункти на вулицях Л. Сапєги й Городецькій. Польським військовим ***допомагало цивільне населення***, яке обстрілювало українських вояків із вікон будинків, воріт і перевулків. **Становище українського війська *погіршувалося*** й тим, що чисельність польських легіонерів і жовнірів зростала чи не щогодини. Воєнні лави поляків поповнювалися за рахунок мобілізації населення Львова, українці ж очікували на добровольців із навколишніх сіл і краю. Якщо перевага поляків виявлялася не тільки в кількості, а й у якості бойових сил, то ***українці розпоряджалися лише жменькою старшин і жовнірів-селян***. Поляки з самого початку мали чимало старшин різних звань, а

їхні військові підрозділи формувалися здебільшого з освічених елементів, до того ж обізнаних з містом. Основою польських збройних сил стали шкільна й ремісничa молодь, залізничники й урядовці. До них приєдналося багато кваліфікованих промислових робітників, які відзначалися відчайдушністю й відвагою.

Українські позиції біля входу до Ратуші, листопад 1918 р.

Наступного після українського повстання дня **поляки домоглися відчутних успіхів**. Оволодівши головним залізничним вокзалом із великими військовими складами, вони зосередилися в південно-західній частині міста, звідки почали наступ на територію, контрольовану українцями. 13 листопада 1918 р. польські війська ***захопили Перемишль*** і організували засилання збройних загонів із Західної Галичини до Львова залізницею.

Метою українського командування було витіснення польських інтервентів за межі української етнографічної території й забезпечення державних кордонів. Для цього уряд ЗУНР приступив до організації регулярної **Української галицької армії** (*УГА; до 17 листопада 1919 р. називалася Галицькою армією*), основою якої були Українські січові стрільці. Рядовий склад УГА здебільшого становили досвідчені солдати, які пройшли фронтовими дорогами Першої світової війни. Українських ***старшин бракувало***, особливо на вищих штабних посадах, тому до УГА приймали офіцерів-австрійців, офіцерів-українців колишньої царської армії. ***Зброя*** була переважно з австрійських арсеналів, згодом – і московитсь-

Офіцер війська ЗУНР у Львові, 1918 р.

кого виробництва. Загальна чисельність УГА на 18 листопада 1918 р. становила близько 50 тис. осіб, у т. ч. до 25 тис. багнетів і шабель при 40 гарматах. У січні 1919 р. армія ЗУНР нараховувала 70 тис. осіб та 60 гармат, а влітку того самого року – до 100 тис. осіб, маючи на озброєнні 160 гармат, 550 кулеметів, 20 літаків.

Однак **Польща** збільшувала свої збройні сили значно швидше. Економічний і людський потенціал корінної Польщі значно перевищував ресурси Східної Галичини. Вирішальну роль відіграла військово-економічна ***допомога Польщі від держав Антанти***. ЗУНР не отримала зовнішньої підтримки ні від кого. До того ж Антанта вирішила зробити ***подачки*** урядам новостворених європейських країн за рахунок західноукраїнських земель, щоб створити в майбутньому санітарний кордон проти більшовицького режиму.

Хоч у листопаді-грудні активність УГА була високою, ***загарбники досягли значних успіхів*** – захопили десять повітів ЗУНР, утримували Львів та Перемишль. 5 січня 1919 р. головне командування у Варшаві кинуло на галицький фронт більшість своїх сил. 8 січня розпочався польський наступ. Його відбили, але безуспішними виявилися наступи **українських військ** на Львів (27 грудня 1918 р., 2 та 11 січня 1919 р.). Столицю Західноукраїнської Народної Республіки після ***втрати Львова*** було перенесено до Тернополя, а згодом – до Станіслава.

У лютому 1919 р., врахувавши досвід попередніх боїв, Начальна команда (*штаб*) **УГА розробила план нового наступу**, який передбачав опанування залізничною колією на відрізку Городок – Судова Вишня і таким чином повне оточення Львова. ***Операція розвивалась успішно***: 15 лютого українські війська звільнили села Долиняни, Вовчухи, Бар, Довгомостиська (*нині всі – Львівської обл.*), а 20 лютого повністю перервали зв'язок між Львовом і Перемишлем. Проте подальший розвиток наступу загальмувала

Команда III Корпусу УГА в м. Стрий, січень 1919 р.

місія Антанти, яка висунула ультиматум щодо припинення бойових дій, укладення українсько-польського перемир'я та передання суперечливих питань на розгляд Паризької мирної конференції.

Припинення вогню тривало з 25 лютого, але 2 березня зважаючи на абсолютно неприйнятну позицію поляків та антантської місії на переговорах українські війська відновили наступ. Польський гарнізон у Львові опинився під загрозою капітуляції. Однак польське головне командування, ***скориставшись переговорами***, організувало і перекинуло сюди нові сили, які 12 березня розпочали успішний контрнаступ і деблокували окупований Львів.

У квітні 1919 р. на українсько-польський фронт прибула сформована у Франції добре озброєна 80-тисячна **армія генерала Ю. Галлера**, що кардинально змінило співвідношення військових сил. 19–20 квітня польські інтервенти перейшли в ***наступ під Львовом***, а в другій половині травня українські війська розпочали загальний відступ. Становище ЗУНР ускладнилось і втручанням у її внутрішні справи ***Румунії***.

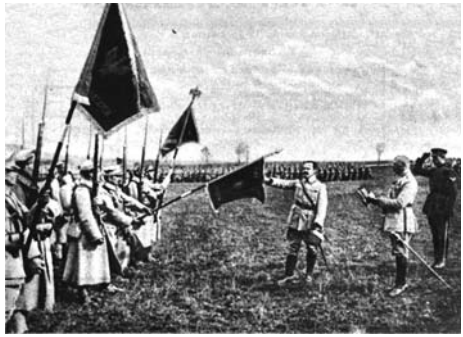

Польський генерал Ю. Галлер складає присягу перед своєю армією

Командування **УГА** віддало наказ військам зосередитися в ***трикутнику*** між річками Збруч і Дністер та залізничною колією Гусятин–Чортків–Товсте–Заліщики (*нині всі – Тернопільської обл.*). Це дало змогу на певний час відірватися від наступаючих польських дивізій, забезпечити УГА короткий перепочинок, реорганізувати її та поповнити зброєю.

У зв'язку з надзвичайною ворожою загрозою відбулися **зміни в політичному керівництві ЗУНР**. 9 червня 1919 р. уряд С. Голубовича склав свої повноваження, а Виділ УНРади як найвищий постійно діючий державний орган передав усю повноту військової та цивільної влади Є. Петрушевичу, котрий отримав титул ***Диктатора ЗУНР***.

Днем раніше, 8 червня 1919 р., УГА зі свого плацдарму несподівано для ворога перейшла у контрнаступ – т. зв. «**Чортківська**

офензива». Того самого дня вона ***прорвала польський фронт*** і звільнила м. Чортків. І корпус успішно наступав на м. Бучач, 15 червня здобув м. Тернопіль і повернув на м. Бережани. ІІ корпус УГА дійшов до м-ка Микулинці, а ІІІ – лівим берегом Дністра пробрався до м. Монастириська (*нині всі – Тернопільської обл.*) і 16–19 червня здобув перемогу під м. Перемишляни (*нині – Львівської обл.*).

Успіхи УГА викликали ***ентузіазм українського населення***, насамперед селянства, дали змогу сформувати IV корпус і почати формування V. Однак ***відсутність*** надійних і стабільних джерел постачання озброєння не дала змоги сповна скористатися народним піднесенням: з 90 тис. добровольців до війська змогли прийняти 15 тис., а решту розпустили по домівках.

Польське командування перекинуло на галицький фронт нові сили, які Антанта забезпечила всім необхідним. 28 червня ***війська інтервентів прорвали фронт УГА*** під Перемишлянами та Янчином (*нині – село Перемишлянського р-ну Львівської обл.*). Розпочався другий, цього разу останній, відступ українських військ у межиріччя Збруча та Дністра.

Через неможливість утримувати фронт проти переважаючих сил польських інтервентів 16–18 липня 1919 р., згідно з наказом Диктатора ЗУНР Є. Петрушевича, **корпуси УГА переправилися на лівий берег Збруча**. Тоді у них було 40–45 тис. стрільців і старшин, 158 гармат, 546 кулеметів. ***Польща повністю окупувала*** Східну Галичину. До в'язниць і концтаборів було кинуто тисячі українських патріотів, інших жорстоко переслідували. УГА судилося продовжити свій ***тернистий шлях***.

Диктатор ЗУНР Євген Петрушевич (у центрі) з галицькими урядовцями і військовими діячами (Кам'янець-Подільський, літо–осінь 1919 р.)

Отже, Західноукраїнська Народна Республіка, що фактично проіснувала понад вісім місяців

(де-юре – до березня 1923 р., коли Рада представників Антанти надала дозвіл на інкорпорацію Польщею Східної Галичини), впала. **Головною причиною поразки** була значна ***перевага противника*** у силі – боротьба фактично велася між 3,5 млн українців Східної Галичини та 18 млн поляків за підтримки останніх країнами Антанти. Але, незважаючи на невдачу, спроба визволити західноукраїнські землі від іноземного поневолення та об'єднати їх із землями Української Народної Республіки чітко окреслила ***етнографічні кордони*** українського народу, збагатила його новим досвідом, знаннями і вмінням. Усе це мов естафету перебрали нові покоління борців за незалежну Українську державу.

5. Встановлення влади Директорії: відродження та занепад УНР

Після перемоги збройного повстання Директорія фактично перетворилася на уряд нововідродженої Української Народної Республіки. В той час вона переживала мить свого тріумфу.

Програма революційних перетворень

Директорія *відмінила* декрети гетьманського уряду, арештувала кількох гетьманських міністрів. Інші виїхали за кордон або перейшли в підпілля. Було ***звільнено*** з роботи чимало державних службовців. У державних установах ***заборонили*** вживати московитську мову як окупаційну. Військовополонені – захисники поваленого Гетьманату – опинились у в'язницях. 26 грудня 1918 р. Директорія ***призначила Раду Народних Міністрів*** на чолі з соціал-демократом Володимиром Чехівським. До неї входили представники українських соціалістичних партій. Від національних меншин був тільки міністр єврейських справ. У той самий день у **Декларації Директорії УНР** була сформульована програма діяльності нової влади. Її ***основні положення*** передбачали: експропріацію державних, церковних і великих приватних земле-

Володимир Чехівський

володінь та перерозподіл їх серед селян; організацію «державного робітничого контролю» над промисловістю; безпощадну боротьбу зі спекуляцією; встановлення міжнаціональної злагоди тощо. Зазначалося, що ***уряд представлятиме*** інтереси робітників, селян і трудової інтелігенції, а великі промисловці та землевласники будуть позбавлені виборчих прав. Пропонувалося скликати Конґрес Трудового Народу України – вищий тимчасовий законодавчий орган, який «...матиме всі верховні права і повновласть рішати всі питання соціяльного, економічного та політичного життя Республіки».

23–28 січня 1919 р. у Києві відбувся всенародний представницький форум, названий **Трудовим Конґресом України**, що передусім мав вирішити проблему організації влади в УНР та визначити форму державного правління. Він був скликаний із представників селян, робітників та інтелігенції, обраних від територій України, що не були зайняті більшовиками, і представників від Західноукраїнської Народної Республіки.

Конґрес прийняв ***«Закон про тимчасову владу в УНР»***, згідно з яким законодавчою владою мав бути парламент, а виконавчою уряд – Рада Народних Міністрів. Було також ухвалено ***«Універсал до українського народу»***, де, серед іншого, оголошувалося про вимушене тимчасове припинення діяльності Конґресу через наступ московитських військ на Київ. «Вся вища власть в Україні на час перериву засідань Трудового Конґресу, – зазначалося в Універсалі, – має належити Директорії, котра доповнюється представником од Наддністрянської України... Власть виконавчу Директорія має доручити Раді Народніх Міністрів, яка відповідає за свою роботу перед Трудовим Конґресом, а на час перериву засідань перед Директорією Української Народної Республіки». Владу на місцях було доручено здійснювати урядовим уповноваженим, які мали діяти під контролем місцевих трудових рад, обраних пропорційно з представників селянства і робітництва.

Лист Ч. 6.

ЗАКОН

УХВАЛЕНИЙ КОНГРЕСОМ ТРУДОВОГО НАРОДУ УКРАЇНИ на засіданні 28-го січня 1919 року

ПРО ФОРМУ ВЛАДИ НА УКРАЇНІ.

ПУ-19

Закон «Про форму влади в Україні»

Висловивши ***занепокоєння*** тим, що «...з усіх боків цілості і незалежності Української Народної Республіки загрожують сильні держави», Трудовий Конґрес своїм Універсалом закликав «...щирих синів землі української стати кріпко до зброї під стяги славного війська Директорії УНР».

Мапа України зі зображенням національно-визвольних змагань (Відень (Австрія), 1919–1920 рр.) (худож. «Verte», автор ідеї Г. Гасенко)

Із самого початку **воєнно-політичне становище** Директорії було ***критичним***. На заході стояли польські війська, на сході та півночі – радянські, на південному сході – московитські білоґвардійці А. Дєнікіна, на півдні – в районі Одеси, Миколаєва, Херсона – французькі інтервенціоналісти. В уряді Директорії ***не було єдності***. В. Винниченко, В. Чехівський, М. Шаповал виступали за союз з Радянською Московією в боротьбі проти Антанти. С. Петлюра та група, яка його підтримувала, шукали порозуміння з Антантою у протистоянні більшовикам. Не було спільної політичної лінії й у боротьбі за українську державність. Поміркувані соціалісти уявляли нову владу у формі парламентської демократії, а ліві радикали домагалися українського різновиду системи рад. Подібною була ситуація і в питаннях соціальної політики.

Директорія була лише номінальною владою. Звузилась її ***соціальна база***. Чисельність армії зі 100 тис. осіб перед наступом на Київ у середині січня 1919 р. зменшилася до 21 тис. Це сталося внаслідок переходу багатьох отаманів зі своїми загонами до більшовиків і проголошення політичного нейтралітету іншими військовими частинами. Директорія перетворилася на ***політичну ширму*** для діянь різного роду пройдисвітів, що видавали себе за отаманів, підлеглих С. Петлюрі як Головному отаманові.

Друга війна більшовицької Московії проти України

Використавши **важке становище Директорії**, більшовики організували другий похід на Україну. 17 листопада 1918 р. у Москві утворено т. зв. «Раду українського фронту» – В. Антонов-Овсієнко, І. Сталін та В. Затонський. В її розпорядженні були 43-й Воронезький робітничий полк і 2-га Орловська кавалерійська дивізія. Одночасно за рішенням ЦК МКП(б) (*центрального комітету Московитської комуністичної партії (більшовиків)*) було утворено **маріонетковий радянський уряд України** на чолі з Г. Пятаковим, до якого ввійшли В. Антонов-Овсієнко, Ф. Сєрґєєв (Артем), Е. Квірінґ, В. Затонський. Уряд УНР 31 грудня 1918 р., 3, 4 і 9 січня 1919 р. звертався із запитами щодо воєнних заходів Московії. На них він отримав ***лицемірну відповідь***, що на Україну наступає не військо МСФРР, а воюють між собою війська України – української радянської влади та Директорії. В січні 1919 р. УНР з усіх боків оточили вороги. На південному сході українська армія переслідувала невеликі загони московитських добровольців – прихильників П. Скоропадського, які відступали. З півночі та сходу розпочали наступ більшовицькі війська. Над Україною нависла смертельна небезпека. 16 січня 1919 р. **Директорія оголосила війну** Радянській Московії. 24 січня на території УНР було введено воєнне становище. Червоноармійські частини після важких боїв біля Харкова, Полтави, Катеринослава, Чернігова зайняли з допомогою отаманів Н. Махна і Д. Терпила, які перейшли на їхній бік, майже всю Лівобережну Україну.

5 лютого 1919 р. ***радянські війська вступили до Києва***. Директорія перебралася до Вінниці. В середині лютого 1919 р. Лівобережжя було в руках більшовицької армії. У цій ситуації В. Винниченко заявив про свій «відхід від політики» і виїхав за кордон, «щоб зайнятись далі літературною працею». Разом із

Нарком військових і морських справ Московії Лєв Троцкій оглядає підрозділи Червоної армії (Харків, червень 1919 р.)

Винниченком з уряду вийшли й інші соціал-демократи. Було створено новий уряд на чолі з безпартійним С. Остапенком. Більшість його членів належала до Української партії соціалістів-федералістів. Обов'язки голови Директорії взявся виконувати **Симон Петлюра**. Це з задоволенням сприйняли українські патріоти, національне вояцтво.

*«Серед усіх членів Директорії, – писав полковник Є. Коновалець, – найбільше вибивався Симон Петлюра, **людина криштально чесна**, безкорисна, доброї волі, великої віри й енергії. Справді, й у нього не було потрібної підготовки для керми військовими й політичними справами Української Республіки, однак його віра була тим чинником, який мимо неуспіхів, що почали спадати на українську владу, спаював усіх в одну цілість і дав змогу, не дивлячись на незвичайно несприятливі обставини, вести визвольну боротьбу на українській території більше, ніж півтора року».*

Симон Петлюра. 1919 р.

Захопивши Київ і зміцнивши свої позиції, **радянські війська** у лютому-березні 1919 р., щоб не допустити Армію УНР до Галичини, почали ***новий наступ*** у напрямку на міста Мозир (*нині – у Білорусі*) і Коростень (*нині – Житомирської обл.*), а також на Кременчук, щоб відрізати їх від військ Антанти. Під натиском радянських військ Директорія 6 березня переїхала з м. Вінниця до м. Проскурів (*нині – Хмельницький*). Сили її слабнули, а **командування Антанти**, не надаючи реальної допомоги, висувало щораз нові ***вимоги***: виключення з Директорії С. Петлюри та П. Андрієвського, передання Антанті права контролю за внутрішньою діяльністю Директорії, об'єднання Армії УНР з військами А. Дєнікіна. Під впливом військових і дипломатичних невдач в українській армії посилювалися розлад й **анархія**. У квітні 1919 р. ***українське військо*** та залишки державного апарату опинились у Галичині. Наддніпрянщину зайняли більшовики. Проте їхнє становище в Україні було непевним. Озброєні селянські маси, яким більшовики не дозволили ділити панські землі, не хотіли задарма давати хліб

для вивезення в Московію. Навесні 1919 р. в Україні розпочалися **масові повстання** (*з 1 квітня по 19 червня 1919 р. – 338 повстань*), переважно селянські.

Армія УНР перед форсуванням р. Збруч

Підтримана повстанським рухом українська армія в середині 1919 р. перейшла в **контрнаступ проти московитської Червоної армії**. Цьому сприяв той факт, що внаслідок поразки у війні з Польщею збройні сили Західноукраїнської Народної Республіки – Українська галицька армія – 16–18 липня 1919 р. відступили за Збруч і підсилили український протибільшовицький фронт. ***Спільними силами***, чисельність яких становила приблизно 80 тис. вояків, вдалося вибити Червону армію з більшої частини Правобережжя. 31 серпня 1919 р. об'єднані українські частини вступили в Київ. Одночасно в столицю увійшла з південного сходу московитська Добровольча армія на чолі з генералом А. Дєнікіним.

Кінцевий етап визвольних змагань

Конфлікт, що розгорівся між українським та московитським командуванням призвів до т. зв. ***«Київської катастрофи»*** – почалися відхід і розвал української армії. Оточена з усіх боків ворогами, знесилена голодом і тифом, вона опинилася в жахливому становищі. Тільки в м. Жмеринка та околицях від **голоду й тифу** загинуло 10 тис. галичан. 6 листопада командувач УГА Мирон Тарнавський під тиском обставин, щоб захистити хворих стрільців від неминучої загибелі, підписав ***пакт з генералом А. Дєнікіним*** про перехід армії під його командування за умови неучасті у воєнних операціях проти військ С. Петлюри та надання їй відпочинку.

*Михайло Островерха, вояк УСС та УГА, письменник, на особистому прикладі описував **жахливі умови**, в яких у другій половині 1919 р. перебувала УГА: «Щось давали мені пити, чомусь ворушили мною, замітали коло мене й усю кімнату, вельми часто. Качалуба розкривав мене, щось змітав із мого покривала і, накривши мене,*

знову замітав кімнату. А третього чи четвертого дня по моїй кризі [хворобі на тиф. – Авт.] Качалуба каже до мене таке: Михайле! Ти, небого, рухайся, бо тебе воші заїдять!..

Я подивився на нього і рівночасно подумав: Ага! То він з мого накривала змітає воші, а потім замітає кімнату, збирає їх на смітярку і спалює їх!..».

Отже, наприкінці листопада 1919 р. **армія й уряд УНР** опинилися в оточенні більшовиків, поляків і дєнікінців. На нараді в с. Чортория (*нині – Іллінецького р-ну Вінницької обл.*) 4 грудня було ***вирішено*** припинити війну регулярною армією і перейти на тактику партизанської боротьби. Із 6 грудня 1919 р. по 6 травня 1920 р. Армія УНР здійснила ***перший Зимовий похід*** – по тилах спочатку А. Дєнікіна, потім більшовиків. Вояки-наддніпрянці з боями пройшли через Правобережну Україну, поширили бойові дії на Лівобережжя. Вони завдали поразок білогвардійцям, зруйнували їхні комунікації. Наприкінці березня 1920 р. українське військо отримало наказ рухатися до польського фронту.

Учасники Першого зимового походу 1919–1920 рр.

Удари, завдані Армією УНР білогвардійцям, полегшили їхній остаточний розгром більшовиками. Залишки Добровольчої армії змушені були покинути Україну.

7 листопада 1919 р. розпочався **наступ більшовиків** на Україну. 16 грудня вони ***втретє зайняли Київ*** і до середини лютого 1920 р., витіснивши з України війська А. Дєнікіна, оволоділи нею. Частини УГА, знову опинившись у безвихідній ситуації – білогвардійців було розбито, шлях до порозуміння з С. Петлюрою зруйновано, а Румунія відмовила їм у притулку, в лютому 1920 р. перейшли на бік більшовиків і отримали назву Червоної УГА (***ЧУГА***).

Водночас українська дипломатична місія у Варшаві (А. Лівицький і С. Петлюра) продовжувала переговори з поляками. 22 квітня 1920 р. було підписано **Варшавський договір**, який

Зліва направо: польський генерал А. Лістовський, головний отаман Армії УНР С. Петлюра та українські полковники В. Сальський і М. Безручко під час війни із більшовицькою Московією (Бердичів, 1920 р.)

передбачав: 1) визнання польським урядом незалежності Української Народної Республіки та Директорії УНР на чолі з Головним отаманом С. Петлюрою як верховної влади в державі; 2) встановлення українсько-польського кордону, за яким Польща отримувала Галичину, Західну Волинь, частину Полісся, Лемківщини, Підляшшя, Посяння і Холмщини; 3) зобов'язання Польщі не укладати міжнародних угод, спрямованих проти України; 4) гарантування національно-культурних прав українського населення в Польщі й польського – в Україні.

Складовою Варшавського договору була **українсько-польська військова конвенція**, яка передбачала спільні воєнні дії проти московитсько-більшовицької окупації України. У результаті розпочався ***українсько-польський наступ на більшовиків***. Поруч із польською армією, діяли дві українські дивізії і армія, яка повернулася з Зимового походу. 7 травня 1920 р. дивізія генерала М. Безручка разом із польськими частинами увійшла до Києва. Однак ці початкові успіхи перекреслив ***контрнаступ більшовицької армії*** С. Будьонного, яка протягом червня-серпня здобула територію до

Українсько-польські війська вступають у звільнений від московитських більшовиків Київ (7 травня 1920 р.)

Збруча, після чого зайняла велику частину Галичини й Волині та через Замостя розпочала наступ на Варшаву. Після розгрому більшовиків під Варшавою (15 вересня 1920 р.) почався черговий наступ українсько-польських армій, які, відтіснивши більшовицькі загони, дійшли на Поділлі до лінії Яруга над Дністром–Шаргород–Бар–Літин (*нині всі н. п. – Вінницької обл.*). Ці операції було припинено після підписання 18 жовтня 1920 р. польсько-радянського перемир'я. **Армія УНР** – 23 тис. бійців – продовжувала боротьбу до 21 жовтня 1920 р., коли під тиском переважаючих більшовицьких військ мусила перейти за Збруч на територію Польської держави, де була інтернована. Перестала існувати й **УГА**, яка наприкінці квітня 1920 р., скориставшись українсько-польським наступом проти більшовиків, покинула останніх у надії пристати до українського війська і боротися за українську самостійність.

*Про **мотиви дій УГА** йшлося в наказі сотника Ю. Головинського й начальника його штабу майора А. Ерлє, виданого 24 квітня 1920 р.: «Може, знову закинуть нам зраду? Зраду закинено нам в минулому році наддніпрянським правительством, як ми перейшли до Дєнікіна. Закинув нам зраду Дєнікін, коли ми опинилися над прірвою безвихідного положення в його союзі і необхідністю рятунку були примушені шукати союзу з більшовиками. Закинуть нам тепер зраду більшовики, що ми їх покинули. Однак ні один щирий українець не посміє нам закинути, що ми зрадники свого народу... Як би це не було, факт є, що в історії не було другої подібної армії, яка перейшла б стільки горя, злиднів і наруг, як ти, Українське Галицьке Стрілецтво! Але й немає другого прикладу в цілім світі, щоб хто так непохитно стояв за ідею визволення, як ти, Український Стрільче!*

Диктатор ЗОУНР Є. Петрушевич в оточенні старшин і вояків Галицької армії (Бердичів, жовтень 1919 р.)

Наш клич тепер один: скинути ярмо опікунів, опертися на власні сили і бити всіх ворогів. Тоді тільки станемо сильними і проб'ємо собі дорогу до визволення рідної нам Галичини. Нехай живе Самостійна Українська Народна Республіка!».

Проте вояки УГА ***не змогли досягти визначеної мети***. Їх оточили поляки, роззброїли й заслали до спеціальних таборів. Невдовзі було репресовано більшовиками й значну частину тих галичан, що залишилися в Червоній армії.

Однак збройна боротьба проти радянської влади в Україні не припинялась. Український **повстанський рух** у жовтні 1920 р. охоплював близько 40 тис. осіб і завдавав відчутної шкоди більшовицькому режимові. Лише страшна посуха в 1921 р. та її наслідок – голод – підірвали спротив українського народу.

Для підтримки повстанців із добровольців армії УНР, інтернованих у Польщі, було організовано партизанський рейд за участю 1500 вояків, відомий в історії як **другий Зимовий похід**. Він розпочався вночі з 3 на 4 листопада 1921 р. Було створено три повстанські групи: Волинську (очолював Ю. Тютюнник), Подільську (М. Палій) і Бессарабську (А. Гуляй-Гуленко). Остання через різні перешкоди не змогла прорватися з Румунії в Україну. ***Група М. Палія*** пройшла з боями Проскурівський і Летичівський повіти, дійшла до Малина й Бородянки (*нині – н. п. відповідно Житомирської та Київської областей*), згодом вирушила на схід від м. Радомишль (*нині – Житомирської обл.*), пробралася через любарські та заславські ліси і 29 листопада 1921 р., перейшовши польський кордон, повернулася назад. ***Група Ю. Тютюнника*** попрямувала на Коростень, який захопила з великими трофеями. Та 14 листопада 1921 р. повстанців оточила і розбила московитська червона кавалерія. Частина вояків повернулася до Польщі. А ***359 бійців*** більшовики розстріляли 21 листопада 1921 р. у м-ку Базар (*нині – Житомирської обл.*) після того, як жоден не захотів «каятися».

Розстріл московитськими більшовиками 359 героїв Листопадового рейду 1921 р.

Втрата української державності: причини і наслідки

Визвольні змагання українського народу 1914–1921 рр. завершилися невдачею. 18 березня 1921 р. було підписано **Ризький мирний договір** між радянськими урядами Московії й України, з одного боку, та Польщею – з іншого. Згідно з цим документом, що фактично ***анулював самостійницькі плани*** урядів УНР та ЗУНР, Польща в обмін на територіальні поступки, аналогічні до тих, які зазначено у Варшавській угоді, визнала Радянську Україну і зобов'язалася заборонити перебування на своїй території всіх антибільшовицьких організацій, у т. ч. уряд УНР. Долю ***Східної Галичини*** було вирішено в 1923 р., коли Паризька конференція ухвалила приєднати її до Польщі. Ще раніше, в 1918 р., Румунія анексувала ***Буковину***. У 1919 р. ***Закарпаття*** отримала Чехо-Словаччина.

Ідеали українського повстанського руху:
«Смерть усім, хто стоїть на шляху до свободи трудового люду»

Поразка українських визвольних змагань була зумовлена низкою **причин**. Значною мірою – це ***низький рівень національної свідомості*** українства, успадкований від довготривалої політичної неволі. Традиція і вага власної державності пригасли в народній масі, а провідна верства, яку здебільшого представляла національна інтелігенція, не виробила спільного напрямку дій. Негативними чинниками були ***конфронтація***, розпорошення державницького потенціалу нації між різними політичними силами, особисте протистояння лідерів. Українцям не вистачило підготовлених ***фахівців*** для керівництва державними справами як у центрі, так і на місцях. Українське ***селянство***, передусім у східній частині України, було малоосвіченим, політично незрілим, а національно свідомого робітництва майже не було. ***Міста*** з великою перевагою чужого, ворожого українській самостійності елементу були проти національно-визвольних змагань українства. А, як відомо, результат революції визначається в місті. Не встигли українці також пройти тривалий ***еволюційний шлях*** на-

ціонального розвитку, який підготував би їх до відновлення державності. Створена революційним шляхом держава значною мірою стала для них ***несподіванкою***. Проте вони не виявили єдності й витривалості, необхідних для захисту власної державності. Наслідки такої ***пасивності*** українства були страхітливими, особливо на Наддніпрянщині, де вони вилились у комуністичні голодомори та репресії.

Московитські більшовики вивозять награбоване з Києва (лютий 1918 р.)

Однак, незважаючи на значні недоліки українського національного руху, ***вирішальними чинниками поразки*** були зовнішні. Якщо в західній частині України це була аґресія з боку Польщі та Румунії, то на східноукраїнських землях державність було втрачено через загарбницьку навалу більшовицької Московії, керівники якої усвідомлювали, що без людського та економічного потенціалу України, її геополітичного розташування «Московія існувати не може». Що ж до позиції західних країн, то вони у кращому разі дотримувалися нейтралітету, у гіршому – допомагали аґресорам загарбувати українські землі.

6. Культура України початку XX ст.

Активізація визвольних змагань українського народу, великі соціальні потрясіння, якими ознаменувався початок XX ст., вплинули й на духовне життя, збагатили його чималим досвідом, новими знаннями, привели до колосального злету національного самоусвідомлення.

Освіта

Цьому значно посприяв розвиток освіти. При всій антиукраїнській спрямованості своєї політики царський уряд змушений був піти на розширення шкільної мережі в **Наддніпрянщині**. Протягом 1897–1911 рр. кількість ***початкових шкіл*** зросла тут з 13 570 до 18 719. На 1 січня

1916 р. в Україні діяло понад 300 т. зв. «вищих початкових училищ» з 4-річним терміном навчання. У результаті цього помітно підвищився рівень грамотності населення.

Розширювалася мережа ***середніх навчальних закладів***. На 1915 р. в Україні було 26 тис. загальноосвітніх шкіл, в яких навчалося 12,5 тис. учнів, і понад 60 професійно-технічних училищ, де здобували освіту й ремесло приблизно 5 тис. осіб. Однак це все не задовольняло потреб народу, 70% якого не вміли читати і писати.

Аналогічною була ситуація у ***вищій школі***, де кількість студентів на початку XX ст. зросла більш ніж удвічі – до близько 12,7 тис. осіб. Проте на всій території України не було жодного вишу з українською мовою викладання, а в царській Московії – навіть жодної української школи на державному утриманні.

Після повалення царату в Україні розпочався новий етап прискореного розвитку національної культури й освіти. В часи **Центральної Ради** було усунуто основні перепони на шляху розвитку української освіти, здійснювалася інтенсивна робота з ***українізації школи***. Загалом упродовж 1917 р. в Україні відкрили 215 нових т. зв. «вищих початкових шкіл». Крім того, в 1918 р. діяло понад 39 тис. нижчих початкових шкіл. Уперше українська мова на правах офіційної входила в середню й вищу школу.

У період **Гетьманату** освітньо-культурницьку політику Центральної Ради було продовжено. Восени 1918 р. в Україні було 150 українських ***гімназій***, у жовтні відкрито державні українські ***університети*** у Києві та Кам'янці-Подільському. У вищих навчальних закладах засновували ***українознавчі кафедри***. Значну увагу приділяли виданню ***підручників*** українською мовою.

22 жовтня 1918 р. відкрили Кам'янець-Подільський державний український університет

Ще інтенсивніше українізацію школи здійснювала **Директорія**. Однак через швидку зміну політичної ситуації досягти реальних результатів не вдалося.

Четар УСС Микола Саєвич веде українську дітвору зі с. Острівок до школи у м. Володимир-Волинський (фото М. Угрина-Безгрішного, 6 листопада 1916 р.)

Важким було становище освіти на **західно-українських землях**. Уряд імперії Габсбурґів насаджував школи з німецькою і польською мовами викладання. Майже недоступними для дітей трудівників залишалися середня і вища школи. Лише в результаті тривалої боротьби галицькі й буковинські українці перед Першою світовою війною досягли відчутних ***успіхів***. У Галичині функціонувало 6 українських державних гімназій. У них та в 2510 народних школах українською мовою навчалося 440 тис. дітей. На Буковині в 1911 р. було 216 українських народних шкіл із 40 тис. учнів. Діяли україномовна державна гімназія та семінарія для дівчат. Таким чином, західноукраїнська молодь порівняно з юнацтвом східної частини України мала більшу можливість виховуватися в українському дусі.

Значної уваги становленню національної школи надавала **Західноукраїнська Народна Республіка**. Державні школи стали україномовними; неукраїнське населення здобуло право на школи з ***навчанням рідною мовою***. Проте поразка ЗУНР не дала змоги повною мірою реалізувати ці ідеї.

Наука

Подальшого розвитку в Україні набули наука й техніка. Значних успіхів досягли вчені України в природничих науках. У галузі **математики** плідно працювали Д. Граве, В. Стеклов, С. Бернштейн, Д. Синцов. Для розвитку **фізики** чимало доклалися професори Д. Рожанський та М. Смолуховський, **хімії** – С. Реформатський, І. Осипов, Б. Радзішевський, С. Толочко, В. Кемула.

Українські вчені зробили вагомий внесок у **біологію та медицину**. Розвиток генетики в Україні пов'язаний з іменами Л. Симиренка та М. Кащенка. Важко переоцінити внесок епідеміологів і мікробіологів М. Гамалії, Д. Заболотного, патологоанатома і бактеріолога В. Високовича та інших для подолання таких тяжких хвороб, як чума, холера, тиф, сказ, туберкульоз тощо.

На початку XX ст. Україна посіла провідне місце в розвитку **повітроплавання**. Так, члени Одеського аероклубу С. Уточкін і С. Єфремов у 1910 р. здійснили перші в Московитській імперії польоти на літаку. Одним із піонерів авіації, основоположником важкої авіації, автором одного з перших у світі проєктів гвинтокрила був видатний авіаконструктор ***І. Сікорський***. Військовий льотчик ***П. Нестеров*** у 1913 р. у Києві вперше продемонстрував складні фігури вищого пілотажу, зокрема «мертву петлю».

Перший аероплан Ігоря Сікорського, 1910 р.

У центрі постійної пильної уваги українського громадянства перебували **суспільні науки**, покликані дати відповіді на актуальні питання суспільно-політичного життя. На початку XX ст. продовжували працювати історики О. Єфименко, Д. Багалій, В. Барвінський, неперевершений дослідник запорізького козацтва Д. Яворницький. Ученим зі світовим іменем став ***Михайло Грушевський***. Серед його майже 2 тис. наукових праць найбільшою є 11-томна «Історія України-Руси». Видатним діячем української історіографії був І. Франко.

Плідною була робота українських вчених і в інших гуманітарних науках. І. Франко, В. Гнатюк, О. Роздольський та інші вчені розгорнули дослідження з українського фольклору й етнографії. Важливі праці з мовознавства й літератури написали А. Кримський, В. Дубровський, Б. Грінченко, В. Перетц. Дослідником скарбів рідної культури став І. Огієнко.

Володимир Вернадський, 1911 р.

Багатогранну дослідницьку діяльність проводили наукові товариства, які діяли в Україні. Значним досягненням було відкриття 24 листопада 1918 р. **Української академії наук**. Її першим президентом став видатний український вчений ***Володимир Вернадський***.

Література

Складна, драматична ситуація в Україні на початку XX ст., позначена великими соціальними потрясіннями, боротьбою різних партій, ненавистю до світової кровопролитної бойні, передчуттям революційного вибуху, знайшла яскраве відображення в художній літературі. У численних **прозових творах** ці події висвітили М. Коцюбинський, І. Франко, О. Кобилянська, А. Тесленко, Г. Хоткевич, С. Васильченко, В. Винниченко, В. Стефаник, Л. Мартович, М. Черемшина та ін. Справжньою гордістю українського народу став талановитий поет та історичний романіст Б. Лепкий. Яскравими барвами сяяли **поезії** Лесі Українки, О. Олеся, Г. Чупринки, П. Тичини, М. Рильського, М. Семенка, Г. Шкурупія, інших віртуозів пера.

Леся Українка, 1896 р.

Театр

Незважаючи на важкі умови, на початку XX ст. продовжував діяти український театр. Важливим завоюванням передової громадськості був перший **стаціонарний український театр**, який організував 1907 р. ***Микола Садовський*** у Києві. Періодом найвищого творчого піднесення трупи ***Панаса Саксаганського – Івана Карпенка-Карого*** були 1900–1903 рр., коли в ній об'єдналося блискуче сузір'я видатних майстрів української сцени: М. Кропивницький, М. Садовський, П. Саксаганський, І. Карпенко-Карий та М. Заньковецька. На заході України продовжував діяльність **театр «Руська бесіда»**.

Дружина театру «Руської бесіди»

Значно активізувалося театральне життя з початком Української революції. Зокрема, помітною подією став **«Молодий театр»**, який заснував й очолив ***Лесь Курбас***.

Музика

На початку XX ст. почалася нова доба в розвитку української музики. Велике значення для виховання діячів українського сценічного мистецтва – акторів, співаків, музикантів, диригентів – мала **Музично-драматична школа Миколи Лисенка**, яку він заснував у 1904 р. в Києві.

Українська республіканська капела під керівництвом О. Кошиця у турне Європою. 1919 р.

Талановитими продовжувачами творчих заповітів М. Лисенка були **композитори київської школи** К. Стеценко, М. Леонтович, Я. Степовий. Активну участь у творенні української музики брали молоді митці М. Вериківський, Г. Верьовка, Л. Ревуцький, Б. Лятошинський. Згодом, за Гетьманату, засновано **Українську державну капелу** під керівництвом О. Кошиця та **Державний симфонічний оркестр**, який очолив О. Горілий. Плідно працювали Київська, Одеська й Харківська консерваторії.

Вагомо заявили про себе чимало обдарованих **західноукраїнських музикантів і композиторів**. Серед них виділялися С. Людкевич, Д. Січинський, О. Нижанківський, В. Барвінський. До найвищого рівня світового вокального мистецтва піднялася вихованка Львівської консерваторії ***Соломія Крушельницька***.

Соломія Крушельницька (Варшава, кін. XIX ст.)

Образотворче мистецтво

Пожвавлення національно-визвольного руху українства на початку XX ст. вплинуло на образотворче мистецтво. В українському **живописі** продовжували плідно працювати відомі майстри

пензля С. Васильківський, О. Світославський, П. Левченко, С. Кишинівський, М. Пимоненко та ін. У цей період табір українських живописців поповнила велика група молодих художників – О. Мурашко, Ф. Кричевський, О. Кульчицька, які разом із митцями старшого покоління творчо розвивали кращі традиції українського малярства.

Істотне значення для розвою національного мистецтва мало відкриття у Києві наприкінці 1917 р. **Української академії мистецтва**, яку очолив відомий графік ***Григорій Нарбут***.

На поч. 1918 р. Г. Нарбут разом із кількома іншими художниками розробив серії грошових знаків УНР

Лідером мистецького життя **західноукраїнських земель** на початку XX ст. був художник І. Труш. Традиції давнього українського живопису широко використовував Ю. Панькевич. У портретному жанрі, галузі декоративної та монументальної скульптури працював М. Паращук.

Будівництво та архітектура

Посилення **процесів урбанізації** викликало бурхливий розвиток міського будівництва й архітектури. Значний слід у зовнішньому вигляді Києва залишила діяльність архітекторів О. Кобелєва, О. Вербицького, П. Альошина, В. Рикова, В. Осьмака та ін. За їхніми проєктами споруджено будівлі Педагогічного музею, Державного банку, бібліотеки Київського університету. Харківський архітектор О. Бекетов спроєктував будинки Медичного товариства з Бактеріологічним інститутом ім. Л. Пастера і Комерційного інституту. Вдалою спробою створення ук-

Будівля Полтавського земства, споруджена за проєктом архітекторів В. Кричевського і К. Жукова

раїнського **національного стилю** в архітектурі стала будівля Полтавського земства, споруджена за проєктом архітекторів В. Кричевського та К. Жукова. У Львові на початку XX ст. швидко поширився новий стиль – **модерн**. Однією з найважливіших споруд у цьому стилі є будинок торгової палати за проєктом архітекторів О. Сосновського й А. Захаревича.

Таким чином, українська культура на початку XX ст., незважаючи на утиски й гоніння колонізаторів, лихоліття Першої світової війни, суперечливий перебіг революційних подій 1917–1921 рр., зовнішню агресію загребущих сусідів тощо, продовжувала розвиватися. Усі її галузі поповнилися високомистецькими творами, важливими науковими відкриттями. Зростаючи на ґрунті народної творчості, традицій національної класики, вона була важливим чинником патріотичного виховання українства, зробила вагомий внесок у духовний прогрес світу.

ХРОНОЛОГІЯ НАЙВАЖЛИВІШИХ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ

- Близько 1 млн років тому – поява найдавнішої людини на території України.
- 1 млн – IX тисячоліття до н. е. – палеоліт.
- IX–VI тисячоліття до н. е. – мезоліт.
- VI–IV тисячоліття до н. е. – неоліт.
- IV–III тисячоліття до н. е. – енеоліт. Найвищий розвиток Трипільської культури.
- 2500–1800 рр. до н. е. – мідна доба.
- II тисячоліття – 800 рр. до н. е. – бронзова доба.
- Кінець II – початок I тисячоліття до н. е. – розселення кіммерійців у степах Північного Причорномор'я.
- VIII ст. до н. е. – початок залізної доби.
- VII ст. до н. е. – поява скіфів у південноукраїнських степах.
- VII ст. до н. е. – початок грецької колонізації Причорномор'я.
- VI–II ст. до н. е. – розквіт Скіфської держави.
- V ст. до н. е. – Боспорське царство.
- III ст. до н. е. – поява в Північному Причорномор'ї сарматських племен, які панували там шість століть.
- Близько 77 р. н. е. – згадка про слов'ян-венедів римського історика Плінія Молодшого.
- II–VII ст. – розселення слов'ян; утворення слов'янських родоплемінних союзів, перших державних утворень.
- VIII–IX ст. – формування держави Русь з центром у Києві.
- 860-ті рр. – просвітницька діяльність Кирила та Мефодія.

- 882 р. – об'єднання південних руських земель та північних територій воєводою Олегом.
- 882–912 рр. – правління Олега в Києві після вбивства Аскольда.
- 912–945 рр. – князювання Ігоря.
- 941, 944 р. – походи князя Ігоря на Візантію.
- 945–964 рр. – правління дружини Ігоря княгині Ольги.
- 964–972 рр. – князювання Святослава Ігоровича.
- 980–1015 рр. – князювання Володимира Святославича.
- 988–989 рр. – прийняття християнства в Русі з центром у Києві.
- 1019–1054 рр. – князювання Ярослава Мудрого.
- 1037 р. – заснування Ярославом Мудрим при Софійському соборі першої бібліотеки на Русі.
- 1037–1039 рр. – написання та проголошення митрополитом Іларіоном першого літописного руського зводу «Слово про закон і благодать».
- 1051 р. – заснування Києво-Печерської лаври.
- 1056–1057 рр. – створення Остромирового Євангелія.
- 1097 р. – зібрання князів у Любечі.
- 1113 р. – літописний звід Нестора «Повість временних літ».
- 1113–1125 рр. – князювання Володимира Мономаха.
- 1187 р. – створення «Слова о полку Ігоревім».
- 1187 р. – перша літописна згадка назви «Україна».
- 1199 р. – об'єднання волинським князем Романом Мстиславичем Галицької і Волинської земель; утворення Галицько-Волинського князівства.
- 1199–1205 рр. – князювання Романа Мстиславича.
- 1238 р. – розгром військом Данила Галицького хрестоносців під Дорогичином.
- 1238–1264 рр. – правління Данила Галицького.
- 1240 р., листопад – 6 грудня 1241 р. – загарбання Києва монголами.
- 1241 р. – вторгнення монгольської орди на територію Галицько-Волинського князівства.
- 1303 р. – утвореннння заходами українського короля Юрія І Галицької православної митрополії, яка проіснувала 44 роки.
- 1323 р. – захоплення Литвою Берестейської та Дорогичинської земель.
- 1323–1340 рр. – князювання Юрія II (Болеслава Тройденовича – останнього Галицько-Волинського князя).
- 1340–1377 рр. – князювання Любарта Ґедиміновича на Волині.
- 1345–1377 рр. – князювання Великого князя Ольґерда в Литві.
- 1349 р. – захоплення Польщею більшої частини Галичини.

- 1362 р. – перемога військ Литви над Золотою Ордою в урочищі Сині Води на Поділлі. Входження до складу Литви Київщини та Поділля.
- 1370 р. – відновлення Галицької православної митрополії.
- 1377–1434 рр. – князювання Яґайла Ольґердовича (з 1386 р. – польський король).
- 1385 р. – укладення Кревської унії.
- 1387 р. – загарбання Польщею Галичини.
- 1392–1430 рр. – князювання Великого князя Витовта у Литві.
- 1399 р., 12 серпня – битва на Ворсклі – одна з найбільших у Східній Європі в XIV ст. Відбулася між військами Великого князівства Литовського, де, крім литовців, були українці, німці-тевтонці, союзники татари, та Золотої Орди. Зазнавши поразки, Велике князівство Литовське відмовилося від експансії на Схід.
- 1410 р., 15 липня – Ґрюнвальдська битва.
- 1413 р. – Городельська унія між Литвою і Польщею.
- 1449 р. – утворення Кримського ханства.
- 1471 р. – остаточна ліквідація Київського князівства.
- 1489 р. – перша згадка про українських козаків у писемних джерелах.
- 1490–1492 рр. – повстання проти шляхти під керівництвом Івана Мухи в Галичині.
- 1514 р., 8 вересня – розгром українськими, білоруськими, литовськими та польськими загонами під проводом Костянтина Острозького московитського війська під Оршею.
- 1526–1608 рр. – роки життя Костянтина-Василя Острозького – засновника Острозької академії.
- 1550–1563 рр. – гетьманування Дмитра Вишневецького.
- 1556 р. – заснування князем Д. Вишневецьким (Байдою) Запорізької Січі на о. Мала Хортиця. Похід козаків у Крим.
- 1556–1561 рр. – створення Пересопницького Євангелія.
- 1569 р. – Люблінська унія. Утворення Речі Посполитої.
- 1578 р. – заснування Острозької колегії.
- 1591–1593 рр. – козацько-селянське повстання під проводом Криштофа Косинського.
- 1594–1596 рр. – козацько-селянське повстання на чолі з Северином Наливайком.
- 1595–1657 рр. – роки життя Богдана-Зиновія Хмельницького – гетьмана України (1648–1657 рр.).

- 1596 р. – Берестейська церковна унія. Утворення греко-католицької церкви.
- 1596–1647 рр. – роки життя Петра Могили – митрополита Київського, засновника Києво-Могилянської колегії (1632 р.).
- 1616–1622 рр. – гетьманування Петра Конашевича-Сагайдачного.
- 1621 р. – битва під Хотином.
- 1625–1638 рр. – козацько-селянські повстання під керівництвом Марка Жмайла, Тараса Трясила, Івана Сулими, Якова Острянина, Дмитра Гуні.
- 1632 р. – утворення Києво-Могилянського колегіуму.
- 1648–1686 рр. – національно-визвольна революція українського народу проти шляхетської Польщі.
- 1648, травень, вересень – перемоги козацького війська над поляками під Жовтими Водами, Корсунем та Пилявцями.
- 1649 р. – розгром польського війська під Зборовом. Зборівська мирна угода.
- 1651 р. – поразка козацького війська в битві під Берестечком. Білоцерківський договір.
- 1652 р. – розгром військом Б. Хмельницького під Батогом польської армії.
- 1653 р. – битва під Жванцем.
- 1654 р., 8 (18) січня – Переяславсько-московська угода.
- 1654 р., березень – укладення українсько-московитського договору (Березневі статті).
- 1657 р., 27 липня (6 серпня за н. ст.) – смерть Б. Хмельницького. Початок гетьманування Юрія Хмельницького.
- 1657 р., жовтень – 1659 р. – гетьманування Івана Виговського.
- 1658 р. – Гадяцький договір.
- 1659 р. – розгром московитських військ під Конотопом.
- 1659–1663 рр. – друге гетьманування Ю. Хмельницького.
- 1659 р. – Переяславські статті Ю. Хмельницького.
- 1660 р. – Слободищенський трактат – угода Ю. Хмельницького з Польщею.
- 1661 р. – відкриття університету у Львові.
- 1663–1668 рр. – гетьманування Івана Брюховецького на Лівобережній Україні.
- 1663–1665 рр. – гетьманування Павла Тетері на Правобережній Україні.
- 1665 р. – Московські статті. Обмеження автономії України.

- 1665–1676 рр. – гетьманування Петра Дорошенка.
- 1667 р. – Андрусівське перемир'я між Московщиною та Польщею. Поділ України на Лівобережну (у складі Московщини) і Правобережну (у складі Польщі).
- 1668–1672 рр. – гетьманування Дем'яна Многогрішного.
- 1669 р., березень – Глухівські статті.
- 1672–1687 рр. – гетьманування Івана Самойловича на Лівобережній Україні.
- 1677–1678 рр. – Чигиринські походи турецько-татарського війська.
- 1677–1681 рр. – московитсько-турецька війна за Лівобережну Україну. Третє гетьманування Ю. Хмельницького.
- 1681 р. – Бахчисарайський мирний договір між Московщиною, Туреччиною та Кримським ханством.
- 1685 р. – підпорядкування Київської митрополії московському патріарху.
- 1686 р. – «Трактат про вічний мир» між Московщиною та Польщею.
- 1687–1709 рр. – гетьманування Івана Мазепи. Коломацькі статті.
- 1708–1709 рр. – національно-визвольна акція гетьмана І. Мазепи.
- 1708 р., жовтень – перехід І. Мазепи на бік Карла XII.
- 1708 р., 2 листопада – розгром московитським військом гетьманської столиці – м. Батурин.
- 1708–1722 рр. – гетьманування Івана Скоропадського.
- 1709 р. – зруйнування московитською армією Чортомлицької Січі.
- 1709 р., 8 липня – Полтавська битва.
- 1710 р., квітень – обрання гетьманом України Пилипа Орлика в Бендерах.
- 1710 р. – Конституція П. Орлика.
- 1711 р. – заснування Олешківської Січі.
- 1720 р. – указ Пєтра I про встановлення цензури над друкованими церковними книгами в Україні, де йшлося, щоб не було жодної різниці з московитськими виданнями і ніякого наріччя не вживалося, і щоб ніяких більше книг у монастирях не друкувати...
- 1722 р. – заснування першої Малоросійської колегії.
- 1722–1724 рр. – гетьманування Павла Полуботка.
- 1727–1734 рр. – гетьманування Данила Апостола.
- 1734–1750 рр. – правління гетьманського уряду.
- 1734 р. – повернення запорожців в Україну. Заснування Нової Січі на р. Підпільна.
- 1750–1764 рр. – гетьманування Кирила Розумовського.

- 1754 р. – загибель ватажка карпатських опришків Олекси Довбуша.
- Близько 1690–1803 рр. – роки життя Петра Калнишевського – останнього кошового отамана Запорізької Січі (1762, 1765–1775 рр.).
- 1764 р. – ліквідація Гетьманства і створення другої Малоросійської колегії.
- 1768 р. – початок Коліївщини на Правобережній Україні.
- 1772 р. – перший поділ Польщі. Приєднання Східної Білорусі до Московії, а Галичини до Австрії.
- 1774 р. – загарбання Австрією Буковини.
- 1775 р. – ліквідація Московією Запорізької Січі.
- 1775–1828 рр. – Задунайська Січ.
- 1781 р. – ліквідація полкового територіально-адміністративного поділу на Лівобережжі.
- 1783 р. – приєднання Кримського ханства до Московії. Царський указ про закріпачення селян на Лівобережній і Слобідській Україні.
- 1783 р. – заснування Севастополя.
- 1788 р. – формування Чорноморського козацького війська.
- 1793 р. – другий поділ Польщі, захоплення Московією Правобережної України.
- 1795 р. – третій поділ Польщі, захоплення Московією Західної Волині, Західної Білорусі, Литви і Курляндії.
- 1798 р. – вихід друком «Енеїди» Івана Котляревського.
- 1805 р. – відкриття Харківського університету та Кременецького ліцею.
- 1807 р., 29 квітня – на прохання австрійського уряду Папа Римський Пій VII спеціальною буллою проголосив утворення підпорядкованої Риму Галицької греко-католицької митрополії з центром у Львові. 25 вересня наступного року єпископ Антон Ангелович став першим уніатським митрополитом Галицьким.
- 1809 р. – відкриття в Одесі першого в Україні оперного театру.
- 1813–1835 рр. – антикріпосницький рух під проводом Устима Кармелюка.
- 1814–1861 рр. – роки життя Тараса Шевченка.
- 1816 р. – створення Товариства галицьких греко-католицьких священників.
- 1825 р., 25 грудня – повстання Чернігівського полку. Здобуття м. Васильків.

- 1828 р. – повернення запорізьких козаків із Туреччини. Утворення Азовського війська.
- 1830–1831 рр. – польське повстання.
- 1833–1837 рр. – діяльність «Руської трійці».
- 1834 р., 15 липня – відкриття Київського університету ім. св. Володимира.
- 1837 р. – видання «Руською трійцею» в Будапешті літературного альманаху «Русалка Дністрова».
- 1840 р. – друк «Кобзаря» Т. Шевченка.
- 1846 р., січень – 1847 р., початок – діяльність Кирило-Мефодіївського братства.
- 1846 р. – видання в Москві «Історії русів».
- 1848 р. – створення першої української політичної організації – Головної руської ради у Львові. Ліквідація панщини в Східній Галичині й Буковині.
- 1851 р. – розпуск Головної руської ради.
- 1861 р., січень – 1862 р. – видання в Пєтєрбурзі щомісячного громадсько-політичного й літературного журналу українською мовою «Основа».
- 1863 р., 18 липня – Валуєвський указ про обмеження видання книг і заборону навчання у школах українською мовою.
- 1863 р. – Михайло Вербицький написав музику на вірш Павла Чубинського «Ще не вмерла Україна».
- 1864 р., липень – оприлюднено «Положення про початкові народні училища», де йшлося, що у містах і селах у початкових класах викладання ведеться на «русском языке» (московитській мові).
- 1864 р., 19 листопада – опубліковано «Устав гімназій і прогімназій відомства міністерства народної освіти», де вже у перший клас приймають дітей, які уміють читати і писати «по-русски» (по-московитськи).
- 1865 р. – відкриття Новоросійського університету в Одесі.
- 1866–1934 рр. – роки життя Михайла Грушевського.
- 1867 р. – набуття чинності договору про перетворення Австрійської імперії династії Габсбургів на двоєдину монархію – Австро-Угорщину. Франц Йосиф прийняв угорську корону святого Стефана.
- 1868 р., 8 грудня – заснування товариства «Просвіта» у Львові.
- 1873 р. – заснування літературного Товариства ім. Т. Шевченка у Львові, яке в 1892 р. за новим статутом трансформувалося в Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ).

- 1875 р. – заснування Чернівецького університету.
- 1876 р. – підписання Алєксандром II Емського указу, що забороняв видавати та ввозити з-за кордону літературу українською мовою.
- 1885 р. – заснування Народної ради у Львові.
- 1890 р. – утворення Русько-української радикальної партії в Східній Галичині.
- 1891–1898 рр. – діяльність «Братства тарасівців» – першої української політичної організації, що дотримувалася засад самостійності України.
- 1899 р. – утворення Української національно-демократичної та Української соціал-демократичної партій у Галичині.
- 1900 р. – утворення в Харкові Революційної української партії.
- 1900 р. – заснування в Східній Галичині перших військово-патріотичних організацій «Січ» з ініціативи Кирила Трильовського.
- 1903 р. – видання у м. Відень (Австрія) Біблії українською мовою.
- 1904 р. – утворення Української радикальної та Української демократичної партій.
- 1905–1907 рр. – перша московитська революція, яка охопила й українські землі.
- 1905 р., 14 червня – повстання на броненосці «Потьомкін».
- 1905 р., 14 листопада – повстання на крейсері «Очаків» на чолі з лейтенантом Петром Шмідтом.
- 1906 р., 27 квітня – 8 липня – діяльність I Державної думи та Української думської громади.
- 1906 р., 9 листопада – указ про вільний вихід селян з общини.
- 1907 р., 20 лютого – 8 червня – діяльність II Державної думи та Української громади в ній.
- 1907 р. – Микола Садовський створив у Києві перший стаціонарний український театр.
- 1907 р. – здійснено перше повне видання творів Т. Шевченка (за ред. В. Доманицького).
- 1907–1909 рр. – у Києві побачило світ перше видання чотиритомної праці Бориса Грінченка «Словарь української мови».
- 1908 р. – утворення Товариства українських поступовців.
- 1914 р., 19 липня (1 серпня за н. ст.) – початок Першої світової війни. Створення Головної української ради.
- 1914 р., 4 серпня – утворення Союзу визволення України, головною метою діяльності якого було домагання державної незалежності України.

- 1914 р., 18 серпня – 21 вересня – Галицька битва армій Московії та Австро-Угорщини. Вступ московитських військ на територію Східної Галичини. Заборона видання українських газет і журналів, діяльності громадських і культурних національних організацій і товариств.
- 1914 р., серпень – вересень – утворення легіону Українських січових стрільців.
- 1914 р., кінець – створення Московією Галицько-Буковинського генерал-губернаторства (ліквідовано в серпні 1917 р.).
- 1916 р., травень – створення Лесем Курбасом у Києві «Молодіжного театру».

1917 р.

- Лютий – початок революції в Московитській імперії.
- 4 (17) березня – утворення Української Центральної Ради.
- 6 (19) квітня – початок роботи Всеукраїнського національного конґресу в Києві.
- 10 (23) червня – І Універсал Центральної Ради.
- 15 (28) червня – створення Генерального Секретаріату Центральної Ради.
- 3 (16) липня – ІІ Універсал Центральної Ради.
- 4–7 (17–20) липня – збройний виступ Українського полку ім. гетьмана П. Полуботка, який закликав Центральну Раду проголосити державну незалежність України.
- 8–15 (21–28) вересня – Центральна Рада скликала в Києві З'їзд поневолених народів.
- 25 жовтня (7 листопада) – створення Центральною Радою Комітету з охорони революції в Україні.
- 7 (20) листопада – ІІІ Універсал Центральної Ради. Проголошення Української Народної Республіки (УНР).
- 4 (17) грудня – ультиматум Раднаркому МСФРР Центральній Раді.
- 11–12 (24–25) грудня – Всеукраїнський з'їзд Рад у Харкові. Проголошення України Радянською республікою.

1918 р.

- Січень–лютий – вибори до Українських установчих зборів.
- 22 січня – IV Універсал Центральної Ради.
- 9 лютого – підписання Брестського мирного договору між УНР та державами Четверного союзу.

- 9 лютого – захоплення Києва військами Міхаіла Муравйова. Більшовицькі погроми та масові розстріли. Переїзд Центральної Ради до Житомира.
- 29 січня – бій під Крутами.
- 12 лютого – прийняття Центральною Радою й урядом УНР низки серйозних рішень: затвердження тризуба як герба країни; звернення до німецького уряду з проханням про військову допомогу; ухвалення Закону про запровадження нового стилю: після 15 лютого настало 1 березня; запровадження середньоєвропейського часу.
- 18–19 лютого – вступ німецьких військ в Україну.
- 1 березня – прийняття Закону про державний герб УНР, про грошову систему, про громадянство.
- 2 березня – вступ німецьких й українських військ до Києва.
- 29 квітня – ухвалення Центральною Радою Конституції УНР.
- 29 квітня – гетьманський переворот, проголошення Павла Скоропадського гетьманом України.
- 18 жовтня – створення Української Національної Ради у Львові.
- 13 листопада – проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).
- 14 листопада – утворення Директорії УНР. Заснування Всеукраїнської академії наук у Києві.
- 14 грудня – зречення гетьмана П. Скоропадського від влади на користь Директорії.
- 18 грудня – десант країн Антанти в Одесі.

1919 р.

- 22 січня – Акт злуки УНР і ЗУНР.
- 11 лютого – обрання Симона Петлюри головою Директорії УНР (після зречення Володимира Винниченка).
- 6–10 березня – ІІІ Всеукраїнський з'їзд Рад у Києві. Утворення УСРР. Схвалення Конституції УСРР.
- Травень – червень – окупація Східної і Південної України військами Антона Дєнікіна.
- 31 серпня – «Київська катастрофа» – сутичка між українськими військовими частинами (в/ч) та підрозділами Добровольчої армії у Києві, за якої перші змушені були покинути столицю.
- Жовтень – захоплення армією А. Дєнікіна Правобережної України.
- 7 листопада – початок третього наступу більшовиків на Україну.

- 11 грудня – створення Всеукраїнського революційного комітету на чолі з Григорієм Петровським, який 19 січня 1920 р. перетворили на Раднарком УСРР під керівництвом Хрістіана Раковского.
- 16 грудня – третя більшовицька окупація Києва.
- Грудень 1919 – травень 1920 р. – Перший «Зимовий похід» військ УНР.

1920 р.

- 22 квітня – Варшавський договір між УНР і Польщею.
- 25 квітня – початок польсько-радянської війни.
- 6 травня – вхід польських та українських військ до Києва.
- 26 травня – контрнаступ більшовиків на Україну.
- 12 червня – захоплення Києва більшовиками.
- 15 липня – проголошення інспірованої за директивами з Москви маріонеткової Галицької соціалістичної радянської республіки на частині західноукраїнських земель зі столицею в Тернополі.
- 28 жовтня – 17 листопада – більшовицький наступ проти П. Врангєля в Криму.
- Грудень – союзний договір між УСРР і МСФРР про військову та господарську співпрацю.

1921 р.

- Березень – введення нової економічної політики (НЕП).
- 18 березня – Ризький мирний договір між Польщею і МСФРР та УСРР.
- Серпень – розгром більшовиками загонів Нестора Махна.
- 4–29 листопада – Другий «Зимовий похід» армії УНР під проводом Юрія Тютюнника.
- 23 листопада – розстріл більшовиками під Базаром на Житомирщині 359 учасників Другого «Зимового походу» армії УНР.
- Осінь 1921 – весна 1922 р. – голод на півдні України.

ТЕМАТИКА ТА ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ
з курсу «Історія державотворення та культури України»

Тема 1

НАЙДАВНІШІ ЧАСИ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

1. Формування первісного суспільства.
2. Становлення і розвиток державотворчої традиції на території України: кіммерійці, скіфи, сармати, античні міста-держави Північного Причорномор'я.
3. Стародавні слов'яни.
4. Український народ – автохтон на своїй землі.

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. Коли первісні люди почали заселяти сучасну територію України?
2. Визначте значення Трипільської культури в українській історії.
3. У чому полягає особливість історичного розвитку Південної України, чим вона зумовлена?
4. Які зі східнослов'янських племен стали основою для формування українського етносу?
5. Охарактеризуйте причини утворення державності на українських землях.

Практичні завдання:

1. Складіть аналітично-порівняльну таблицю палеоліту та неоліту, вказуючи хронологічні рамки періоду, характер знарядь праці, матеріли, способи обробки матеріалу, суспільну організацію, основні заняття.

2. Складіть порівняльну характеристику народів, що населяли південь України, вказуючи час, територію розселення, основні заняття, устрій, значення для української історії.
3. Заповніть таблицю «Етапи утворення державності у східних слов'ян».

Реферати:

- Трипільська культура в історії українського народу.
- Антська держава та її значення.

Література

1. *Брайчевський М. Ю.* Конспект історії України. Київ : Знання, 1993. 208 с.
2. *Василенко Г. К.* Велика Скіфія. Київ : Вид-во т-ва «Знання» України, 1991. 48 с.
3. *Василенко Г. К.* Руси. Київ : Вид-во т-ва «Знання» України, 1991. 47 с.
4. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. Репр. відтвор. вид. 1913 р. Київ : [б. в.], 1990. С. 9–48.
5. Давня історія України : в 2-х кн. Кн. 1 / Толочко П. П. (кер. авт. кол.) та ін. Київ : Либідь, 1994. 240 с.: іл.
6. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. Львів : Світ, 1991. С. 32–46.
7. *Залізняк Л.* Про козаків, аріїв та їхню прабатьківщину *Старожитності*. 1992. № 5. С. 1, 3.
8. *Ігнатович Е.* Україна – terra incognito. Київ, 1992. 48 с.
9. *Крип'якевич І.* Історія України. Львів : Світ, 1990. С. 22–33.
10. *Лазарович М. В.* Історія України: навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 15–38.
11. *Мицик В.* Священна країна хліборобів : міста й селища Трипільської цивілізації у міжріччі Південного Бугу і Дніпра та околиць / Тальнівський музей історії хліборобства. Київ : Пульсари, 2006. 264 с.: іл.
12. *Паїк В.* Корінь безсмертної України. Київ : УВС, 2021. 356 с.
13. Геродот про Скитію і скитів / пер. з англ. С. К. Спасько. Фастів : Оратанія, 1993. 61 с.
14. *Субтельний О.* Україна: історія. Київ : Либідь, 1991. С. 17–32.

Тема 2

ПІДНЕСЕННЯ Й ЗАНЕПАД РУСІ З ЦЕНТРОМ У КИЄВІ

1. Утворення Руської держави. Перші київські князі.
2. Князювання Володимира Великого та Ярослава Мудрого.
3. Русь у часи роздробленості.

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. Які з теорій походження Русі більш аргументовані? Відповідь обґрунтуйте.
2. Визначте основні етапи політичної історії Русі з центром у Києві.
3. Які з процесів суспільно-політичного життя Русі з центром у Києві вам імпонують, а які ні?

4. Проаналізуйте значення прийняття християнства на Русі.
5. У чому полягала відмінність між політикою перших Рюриковичів та Володимира Великого і Ярослава Мудрого?
6. Охарактеризуйте історичне значення Руської держави.

Практичні завдання:

1. Порівняйте причини, наслідки й особливості політичної роздробленості Русі та країн Західної Європи.
2. Феодальна роздробленість була винятком чи закономірністю? Відповідь обґрунтуйте.

Реферати:

- Законотворча діяльність Ярослава Мудрого.
- Зовнішня політика Русі.

Література

1. *Гарський А.* Ще раз про роль норманів у формуванні Київської Русі. *Український історичний журнал*. 1994. № 1. С. 4–13.
2. *Грушевський М.* Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. *Вивід прав України*. Львів, 1992. С. 7–13.
3. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. Репр. відтвор. вид. 1913 р. Київ : [б. в.], 1990. С. 49–138.
4. Давня історія України : у 2 кн. Кн. 2 / Толочко П. (кер. авт. кол.) та ін. Київ : Либідь, 1995. 224 с.
5. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. Львів : Світ, 1991. С. 42–100.
6. *Іванченко Р.* Київська Русь: початки Української держави. Київ : Просвіта, 1995. 96 с.
7. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / [І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. ; упоряд. Б. З. Якимович]. 4-те вид., змін. і допов. Львів : Світ, 1992. С. 3–132.
8. *Костомаров М.* Історія України в життєписях визначнійших єї діячів. Київ : Україна, 1991. С. 1–159.
9. *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. Київ : Наук. думка, 1984. 176 с.
10. *Крип'якевич І.* Історія України. Львів : Світ, 1990. С. 33–109.
11. *Лазарович М. В.* Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 38–67.
12. *Митрополит Іларіон.* Дохристиянські вірування українського народу : історично-релігійна монографія. Київ : Обереги, 1992. 424 с. : іл.
13. *Субтельний О.* Україна: історія. Київ : Либідь, 1991. С. 29–68.
14. *Толочко П.* Історичні портрети. Київ : Наук. думка, 1990. С. 1–62.

Тема 3

КОРОЛІВСТВО РУСЬКЕ – СПАДКОЄМЕЦЬ РУСІ З ЦЕНТРОМ У КИЄВІ

1. Галичина і Волинь у XI–XII ст.
2. Утворення Галицько-Волинського князівства. Князь Роман Мстиславич.
3. Галицько-волинські землі в період громадянських воєн. Король Данило Галицький, його внутрішня та зовнішня політика.
4. Королівство Руське в останній третині XIII – першій половині XIV ст.
5. Роль Королівства Руського в історії України.

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. За яких обставин утворилося Галицько-Волинське князівство?
2. Виділіть основні етапи політичної історії Галицько-Волинської держави.
3. У чому полягає історичне значення діяльності Романа Мстиславича та Данила Галицького?
4. Чому Галицько-Волинську державу історик С. Томашівський назвав «першою чисто українською державою»?

Практичне завдання:

1. Обгрунтуйте, що Галицько-Волинська держава була правонаступницею Русі з центром у Києві.

Реферати:

- Король Данило і галицькі бояри.
- Галицько-Волинська держава у боротьбі з золотоординцями.

Література

1. *Борисенко В.* Курс української історії: з найдавніших часів до XX століття : навч. посіб. 2-ге вид. Київ : Либідь, 1998. С. 73–91.
2. *Грушевський М.* Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. *Вивід прав України*. Львів, 1992. С. 7–13.
3. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. Репр. відтвор. вид. 1913 р. Київ : [б. в.], 1990. С. 111–131.
4. Давня історія України : у 2 кн. Кн. 2 / Толочко П. (кер. авт. кол.) та ін. Київ : Либідь, 1995. С. 122–124.
5. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. Львів : Світ, 1991. С. 84–100.
6. Історія України / кер. авт. кол. Ю. Зайцев. Львів : Світ, 1996. С. 75–84.
7. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / [І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. ; упоряд. Б. З. Якимович]. 4-те вид., змін. і допов. Львів : Світ, 1992. С. 3–132.
8. *Костомаров М.* Історія України в життєписях визначнійших єї діячів. Київ : Україна, 1991. С. 160–164.

9. *Котляр М.* Данило Галицький : біограф. нарис. Київ : Альтернативи, 2002. 327 с. : іл. – (Особистість і доба).
10. *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. Київ : Наук. думка, 1984. 176 с.
11. *Крип'якевич І.* Історія України. Львів : Світ, 1990. С. 71–85.
12. *Лазарович М. В.* Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 68–85.
13. *Субтельний О.* Україна: історія. Київ : Либідь, 1991. С. 61–68.
14. *Толочко П.* Історичні портрети. Із історії давньоруської та європейської політики X–XII ст. Київ : Наук. думка, 1990. С. 241–268.

Тема 4

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В УМОВАХ ІНОЗЕМНОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ (середина XIV – перша половина XVII ст.)

1. Формування, устрій, суспільно-політичні відносини Литовсько-Руської держави.
2. Посилення польського наступу. Україна в складі Речі Посполитої.
3. Національно-культурний рух. Братства.

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. У чому полягала особливість утворення Литовсько-Руської держави?
2. Визначте основні етапи у політичній історії Литовсько-Руської держави.
3. Охарактеризуйте політику Польщі щодо українських земель після занепаду Галицько-Волинської держави.
4. У чому полягало значення діяльності братств?
5. Якою була історична доля Закарпаття, Буковини, Чернігово-Сіверських земель упродовж XIV–XVI ст.?

Практичне завдання:

1. Складіть таблицю «Основні етапи об'єднання Литви та Польщі», вкажіть їхні наслідки для України.

Реферати:

- Берестейська церковна унія 1596 р. в історичній ретроспективі.
- Реформи Петра Могили: причини і наслідки.

Література

1. *Антонович В.* Що принесла Україні унія. Чернівці, 1992. 132 с.
2. *Грушевський М.* Духовна Україна : зб. творів. Київ, 1994. С. 136–255.
3. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. Репр. відтвор. вид. 1913 р. Київ : [б. в.], 1990. С. 139–169, 188–200, 215–238.
4. *Грушевський М., Левицький О.* Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI–XVIII вв. Львів : Меморіал, 1991. 154 с.

5. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. Львів : Світ, 1991. С. 101–147, 166–188, 222–225.
6. *Ісаєвич Я.* Україна давня і нова: народ, релігія, культура / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів : друк. ОО Василіян «Місіонер», 1996. С. 50–62, 105–113, 173–182.
7. *Костомаров М.* Історія України в життєписях визначнійших єї діячів. Київ : Україна, 1991. С. 160–170.
8. *Крип'якевич І.* Історія України. Львів : Світ, 1990. С. 110–155.
9. *Лазарович М. В.* Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 90–107.
10. *Митрополит Іларіон (Огієнко І.).* Князь Констянтин Острозький і його культурна праця. Вінніпег, 1958. 216 с.
11. *Стрийковський М.* Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси / відп. ред. О. Купчинський ; Наукове товариство ім. Шевченка. Львів, 2011. 1075 с. (Історичні джерела. Т. 10).
12. *Субтельний О.* Україна: історія. Київ : Либідь, 1991. С. 69–96.
13. Україна і Польща в період феодалізму : збірник наукових праць / ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.), О. Б. Головко (відп. секр.), В. Ф. Репринцев, О. Ф. Сидоренко, П. С. Сохань, Ф. П. Шевченко ; АН УРСР ; Інститут історії України. Київ : Наук. думка, 1991. 140 с.
14. *Яковенко Н.* Здобутки і втрати Люблінської унії. *Київська старовина*. 1993. № 3. С. 77–85.

Тема 5

КОЗАЦТВО В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

1. Виникнення козацтва: причини та сутність.
2. Утворення та розвиток Запорізької Січі.
3. Боротьба українських козаків проти зовнішньої агресії, соціального і національного гніту.

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. Яка з теорій походження козацтва вам імпонує і чому?
2. Що дає підстави називати Запорізьку Січ вільною козацькою республікою?
3. У чому історична роль козацтва?

Практичне завдання:

1. Заповніть таблицю «Дві хвилі козацько-селянських повстань кінця XVI – початку XVII ст.», вкажіть їхні причини, часові межі, мету, керівників, територію поширення та результати.

Реферати:

- Байда Вишневецький у житті й легендах.
- Національно-культурницька діяльність українського козацтва.

Література

1. *Антонович В.* Про козацькі часи на Україні. Київ, 1991. С. 41–99.
2. *Апанович О.* Розповіді про запорізьких козаків. Київ, 1991. 336 с.
3. Володарі гетьманської булави: історичні портрети. Київ, 1995. С. 3–164.
4. Гетьмани України: історичні портрети. Київ, 1991. С. 7–32.
5. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. Репр. відтвор. вид. 1913 р. Київ : [б. в.], 1990. С. 170–187, 201–214, 239–295.
6. *Грушевський М.* Козацькі часи – до року 1625. Репр. відтворення вид. 1909 р. *Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн.* / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 1995. Т. 7. С. 624, [4] с. (Пам'ятки історичної думки України).
7. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. Львів : Світ, 1991. С. 148–165, 188–232.
8. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / [І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. ; упоряд. Б. З. Якимович]. 4-те вид., змін. і допов. Львів : Світ, 1992. С. 170–198.
9. *Кащенко А.* Оповідання про славне Військо Запорізьке низове. Дніпропетровськ : Січ, 1991. 494 с.
10. *Крип'якевич І.* Історія України. Львів : Світ, 1990. С. 155–169.
11. *Лазарович М. В.* Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 114–145.
12. *Мицик Ю., Плохій С., Стороженко І.* Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьке козацтво. Дніпропетровськ : Промінь, 1990. 302 с. (Давно се діялось колись).
13. *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка. Київ : Дніпро, 1992. С. 186–281.
14. *Субтельний О.* Україна: історія. Київ : Либідь, 1991. С. 97–115.
15. Хотинська війна. 1621 / Г. Грабянка, С. Величко, Й. Мюллер [та ін.] ; Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Київ : Центр пам'яткознавства АН України та Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури, 1991. 238, [1] с. : іл. (Часи козацькі).

Тема 6

ПЕРШИЙ ЕТАП УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1648–1657 рр.)

1. Україна напередодні революції. Богдан Хмельницький.
2. Початок Визвольних змагань. Ліквідація польсько-шляхетського режиму в Україні. Становлення Української національної держави.
3. Договір між Україною і Московією (1654 р.) та його оцінювання в історичній літературі.
4. Загострення українсько-московитських відносин (1654–1657 рр.).

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. Якими були причини, характер, рушійні сили та періодизація Української національної революції середини XVII ст.?
2. Чому Кримське ханство стало союзником Б. Хмельницького?

3. Охарактеризуйте еволюцію поглядів гетьмана Б. Хмельницького впродовж першого етапу Національної революції.
4. У чому полягало історичне значення Зборівського мирного договору?
5. Дайте оцінку українсько-московитського договору 1654 р.
6. Охарактеризуйте постать Б. Хмельницького як державотворця.

Практичне завдання:

1. Складіть порівняльну таблицю умов Зборівського та Білоцерківського договорів.

Реферати:

- Богдан Хмельницький – видатний державний діяч і полководець, фундатор Української держави.
- Битва під Батогом (1652 р.) та її наслідки.

Література

1. *Антонович В.* Про часи козацькі на Україні. Київ, 1991. С. 100–142.
2. *Апанович О.* Українсько-російський договір 1654 року. Міфи і реальність. Київ : Варта, 1994. 94 с.
3. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. Репр. відтвор. вид. 1913 р. Київ : [б. в.], 1990. С. 296–325.
4. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. Львів : Світ, 1991. С. 234–283.
5. *Крип'якевич І. Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. Львів, 1990. 520 с.
6. *Крип'якевич І.* Історія України. Львів : Світ, 1990. С. 170–186.
7. *Лазарович М. В.* Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 146–166.
8. *Липинський В.* Україна на переломі 1657–1659. Замітки до українського державного будівництва в XVII-ім століттю. Відень : Накладом автора, 1920. 304 с.
9. *Мельничук Б., Юрчак Н.* Шляхами Богдана Хмельницького на Тернопільщині. Тернопіль : Ред.-вид. від. упр. по пресі, 1991. 60 с.
10. *Боплан Г., Меріме П.* Опис України. Українські козаки. Богдан Хмельницький. Львів : Каменяр, 1990. 302 с.: іл.
11. *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка. Київ : Дніпро, 1992. С. 186–281.
12. *Ролле Й.* Жінки при Чигиринському дворі. Київ : Україна, 1994. 58 с.
13. *Свєшніков І.* Битва під Берестечком. Львів : Слово, 1993. 304 с.
14. *Хоткевич Г.* Два гетьмани. Київ : Дніпро, 1991. С. 5–62.
15. *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі = Histoire de la cuerre des cosaques contre la Polocne: з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар. Київ : Томіріс, 1993. 219, [4] с. : іл.
16. *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. Варшава, 1934. 146 с.

Тема 7

КРИЗА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ НА ДРУГОМУ ЕТАПІ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1657–1686 рр.)

1. Гетьманування Івана Виговського та Юрія Хмельницького.
2. Боротьба старшини за владу. Павло Тетеря та Іван Брюховецький.
3. Україна в останній період Національно-визвольної революції. Гетьман Петро Дорошенко.

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. У чому суперечливість революційних процесів в Україні впродовж 1657–1663 рр.?
2. Дайте оцінку Гадяцького договору.
3. Охарактеризуйте причини, наслідки та значення битви під Конотопом.
4. Чи були альтернативні шляхи розвитку подій 1657–1663 рр.?
5. Проаналізуйте перспективність політики гетьмана П. Дорошенка, спрямованої на укладення українсько-турецького союзу.

Практичне завдання:

1. З'ясуйте історичне значення та причини поразки Української революції 1648–1686 рр.

Реферати:

- Конотопська битва (1659 р.) в історії українського народу.
- Життя і боротьба гетьмана П. Дорошенка.

Література

1. *Антонович В.* Про козацькі часи на Україні. Київ, 1991. С. 143–153.
2. *Брайчевський М. Ю.* Конспект історії України. Київ : Знання, 1993. 208 с.
3. *Будзиновський В.* Наші гетьмани. Тернопіль, 1990. С. 23–85.
4. Володарі гетьманської булави: історичні портрети. Київ, 1995. С. 253–385.
5. Гетьмани України: історичні портрети. Київ, 1991. С. 45–93.
6. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. Репр. відтвор. вид. 1913 р. Київ : [б. в.], 1990. С. 326–366.
7. *Донцов Д.* Історія розвитку української державної ідеї. Київ, 1991. С. 9–18.
8. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. Львів : Світ, 1991. С. 284–334.
9. *Драгоманов М.* Пропащий час: українці під Московським царством (1654–1876) / передм. М. Павлика. Львів : З друк. Івана Айхельбергера і Сп., 1909. 38 с.
10. *Крип'якевич І.* Історія України. Львів : Світ, 1990. С. 186–204.
11. *Лазарович М. В.* Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 167–188.
12. *Смолій В., Степанков В.* Переддень Руїни: 1650–1670 рр. *Київська старовина*. 1993. № 3. С. 2–16.
13. *Субтельний О.* Україна: історія. Київ : Либідь, 1991. С. 128–144.
14. *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків / з рос. пер. І. Сварник : у 3 т. Львів : Світ, 1988–1992.

Тема 8

ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVII – XVIII СТ.

1. Гетьманування Івана Мазепи. Перша українська конституція.
2. Наступ Московії. Остаточна ліквідація політичної автономії України.
3. Запоріжжя, Слобожанщина, Правобережжя та Західна Україна в козацько-гетьманську добу.

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. У чому суперечливість постаті Івана Мазепи?
2. Розкрийте причини українсько-шведського союзу.
3. Охарактеризуйте особливості Конституції Пилипа Орлика.
4. Вкажіть причини наступу московитського царизму на автономію України.
5. Що спричинило зруйнування Запорізької Січі?
6. Яке значення мало приєднання Криму для України?

Практичне завдання:

1. Визначте характерні риси соціально-економічного і політичного розвитку Слобідської, Правобережної, Південної, Західної України наприкінці XVII – XVIII ст.

Реферати:

- Іван Мазепа – людина й історичний діяч.
- Формування та боротьба карпатських опришків.

Література

1. *Антонович В.* Про козацькі часи на Україні. Київ, 1991. С. 154–207.
2. *Борщак І.* Мазепа. Орлик. Войнаровський: історичні есе / ред. і упоряд. Г. Сварник. Львів : Червона калина, 1991. 260 с.
3. Володарі гетьманської булави: історичні портрети. Київ, 1995. С. 385–554.
4. Гетьмани України: історичні портрети. Київ, 1991. С. 101–214.
5. *Грабовецький В.* Олекса Довбуш (1700–1745). Львів : Світ, 1994. 269, [2] с.
6. *Єнсен А.* Мазепа. Київ : Укр. письменник, 1992. 205 с.
7. Іван Мазепа і Москва : історичні розвідки і статті. Київ : Рада, 1994. 174 с.
8. *Костомаров М.* Історія України в життєписах визначнійших єї діячів. Київ : Україна, 1991. С. 452–493.
9. *Крип'якевич І.* Історія України. Львів : Світ, 1990. С. 204–252.
10. *Кулиняк Д.* Соловецький в'язень. / відп. ред. Л. А. Чайка. Київ : Вид-во т-ва «Знання» України, 1991. 48 с. (Серія 1 «Час і суспільство»).
11. *Лазарович М. В.* Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 189–231.
12. *Різниченко В.* Пилип Орлик (гетьман-емігрант): його життя і діяльність. Київ, 1918. 48 с.

13. *Сергійчук В.* Кого зрадив гетьман Мазепа. Київ : Фотовідеосервіс, 1991. 68 с.
14. *Хоткевич Г.* Два гетьмани. Київ : Дніпро, 1991. С. 63–106.
15. *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків / з рос. пер. І. Сварник : у 3 т. Львів : Світ, 1988–1992.

Тема 9

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПІД ГНІТОМ МОСКОВИТСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В XIX СТ.

1. Політика московитського царизму на українських землях в першій половині XIX ст.
2. Перша хвиля національного відродження. Кирило-Мефодіївське товариство.
3. «Українське питання» у 1860–1890-ті рр.

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. Унаслідок яких подій українські землі наприкінці XVIII ст. опинилися у складі двох імперій?
2. Як слід розуміти слова Тараса Шевченка: «Польща впала – та й нас задавила»?
3. Чому на початку XIX ст. у містах проживала менша частка українців, ніж у XVII ст.?
4. Виділіть основні етапи й особливості національного відродження України на рубежі XVIII – XIX ст.
5. Проаналізуйте значення діяльності Кирило-Мефодіївського товариства для розвитку українського національного руху?
6. Якими були заслуги Південно-Західного відділу Московитського географічного товариства для розвитку українознавства?
7. Дайте оцінку діяльності Михайла Драгоманова.

Практичні завдання:

1. Порівняйте бачення місця і ролі України в програмних документах Кирило-Мефодіївського братства та дєкабристів.
2. Заповніть таблицю «Український національний рух XIX ст. на Наддніпрянській Україні». Вкажіть час, мету, основні напрями діяльності культурно-освітніх, наукових, релігійних та політичних організацій.

Реферати:

- Роль Тараса Шевченка в духовному відродженні української нації.
- Валуєвський циркуляр (1863 р.) та Емський указ (1876 р.): два штрихи московитського шовінізму в Україні.

Література

1. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. Репр. відтвор. вид. 1913 р. Київ : [б. в.], 1990. С. 482–492, 499–501, 506–508, 516–519.
2. *Донцов Д.* Історія розвитку української державної ідеї. Київ, 1991. С. 18–28.
3. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. Львів : Світ, 1991. С. 496–525, 540–546.
4. *Драгоманов М.* Вибране. Київ : Либідь, 1991. 688 с.
5. *Іванченко Р.* Раби Києва не мовчали. Київ : Дніпро, 2009. 520 с.
6. Кирило-Мефодіївське товариство : зб. док.; у 3-х т. Київ : Наук. думка, 1990.
7. *Кондратюк К.* Нариси історії українського національно-визвольного руху XIX століття. Тернопіль, 1993. 98 с.
8. *Крип'якевич І.* Історія України. Львів : Світ, 1990. С. 253–280.
9. *Куліш П.* Твори : в 2 т. Київ : Дніпро, 1989. 654+586 с.
10. *Лазарович М. В.* Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 232–256.
11. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе : в 2 т. Т. 1. Київ : Основи, 1994. 554 с.
12. *Нахлік Є.* Пантелеймон Куліш. Київ : Знання, 1989. 48 с.
13. *Субтельний О.* Україна: історія. Київ : Либідь, 1991. С. 183–192, 200–214, 244–263.
14. *Федченко П.* Михайло Драгоманов: життя і творчість. Київ : Дніпро, 1991. 362 с.
15. *Чубинський П.* Ще не вмерла Україна. Київ : Обереги, 1991. 15 с.

Тема 10

ЗАХІДНА УКРАЇНА В СКЛАДІ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ МОНАРХІЇ

1. Соціально-економічне та політичне становище західноукраїнських земель наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.
2. Відгомін «Весни народів».
3. Піднесення суспільно-політичного та національного руху в другій половині XIX ст.

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. Назвіть особливості національного відродження у Західній Україні?
2. Чому поява «Руської трійці» стала важливою віхою українського національного відродження?
3. Яке історичне значення мали події 1848–1849 р. для населення західноукраїнських земель?
4. Охарактеризуйте напрями національно-визвольного руху другої половини XIX ст. у Західній Україні.
5. Проаналізуйте причини, що викликали переміщення центру національно-визвольного руху з Наддніпрянської до Західної України.

Практичні завдання:

1. Визначте основні напрями діяльності «Руської трійці».
2. Заповніть таблицю «Національно-визвольний рух Західної України в XIX ст.». Вкажіть час, мету, основні напрями діяльності культурно-освітніх, наукових, релігійних та політичних організацій.

Реферати:

- Іван Франко в суспільно-політичному житті Галичини.
- Культурно-освітнє т-во «Просвіта»: створення та діяльність.

Література

1. *Грицак Я.* «...Дух, що тіло рве до бою…»: Спроба політичного портрета Івана Франка. Львів : Каменяр, 1990. 177 с.
2. *Грицак Я.* «Молоді» радикали в суспільно-політичному житті Галичини. *Записки НТШ*. Т. CCXXII. Львів, 1991. С. 71–110.
3. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. Репр. відтвор. вид. 1913 р. Київ : [б. в.], 1990. С. 477–482, 493–506, 508–515.
4. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. Львів : Світ, 1991. С. 525–538, 550–552.
5. *Забужко О.* Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. Київ : Основи, 1993. 123, [2] с.
6. *Кондратюк К.* Нариси історії українського національно-визвольного руху XIX століття. Тернопіль, 1993. 98 с.
7. *Крип'якевич І.* Історія України. Львів : Світ, 1990. С. 280–294.
8. *Лазарович М. В.* Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 257–281.
9. *Лазарович М. В.* «П'ємонт» українського національного відродження (Східна Галичина у другій половині XIX – на початку XX століття). Тернопіль : Екон. думка, 2003. 35 с.: іл.
10. *Левицький К.* Українські політики Галичини. Тернопіль, 1996. 176 с.
11. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе : в 2 т. Т. 1. Київ : Основи, 1994. 554 с.
12. *Мороз В.* Україна в XX ст. Тернопіль, 1992. С. 5–49.
13. *Субтельний О.* Україна: історія. Київ : Либідь, 1991. С. 192–199, 214–224, 272–294.
14. *Франко І.* Ukraina irredenta. *Вивід прав України*. Львів, 1991. С. 59–70.

Тема 11

УКРАЇНА НА ПОЧАТКУ XX СТ.

1. Суспільно-політичне становище Східної України в 1900–1914 рр.
2. Розвиток національно-визвольного руху на західноукраїнських землях.
3. Трагедія Першої світової війни. Українські січові стрільці.

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. Якими були здобутки національно-визвольного руху українців під час революції 1905–1907 рр.?
2. У чому полягає значення діяльності Миколи Міхновського?
3. Які події вплинули на активізацію українського національного руху в Галичині на початку XX ст.?
4. Якою є роль греко-католицької церкви у національному житті західноукраїнських земель?

5. У чому полягав трагізм ситуації, в якій опинилася Україна під час Першої світової війни?
6. Розкрийте основні напрями діяльності СВУ в 1915–1916 рр.
7. У яких найважливіших боях брали участь УСС?

Практичні завдання:

1. Охарактеризуйте основні напрями національно-політичної думки західних українців на початку XX ст.
2. Визначте основні причини зародження стрілецького руху в Галичині.
3. Виокремте основні етапи діяльності легіону УСС.
4. Проаналізуйте діяльність допоміжних, громадсько-освітніх і мистецьких структур легіону УСС.

Реферати:

- Виникнення та діяльність Української парламентської громади в I і II Державних думах.
- Українське січове стрілецтво в боротьбі за державність.

Література

1. *Гордієнко В.* Українські Січові Стрільці. Львів, 1990. 48 с.
2. *Грицак Я.* «...Дух, що тіло рве до бою…»: Спроба політичного портрета Івана Франка. Львів : Каменяр, 1990. 177 с.
3. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. Львів : Світ, 1991. С. 546–556.
4. Історія січових стрільців: воєнно-історичний нарис. Київ : Україна, 1992. 347 с.
5. *Колянчук О, Литвин М., Науменко К.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1992. 386 с.
6. *Лазарович М. В.* Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 301–324.
7. *Лазарович М. В.* Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. 2-ге вид., доп. Тернопіль : Джура, 2016. 628 с.
8. *Левицький К.* Українські політики Галичини. Тернопіль, 1996. 176 с.
9. *Литвин М. Науменко К.* Історія галицького стрілецтва. Львів : Каменяр, 1991. 200 с.
10. *Міховський М.* Самостійна Україна. *Вивід прав України*. Львів, 1991. С. 78–83.
11. *Мороз В.* Україна в XX ст. Тернопіль, 1992. С. 50–81.
12. *Ріпецький С.* Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин. Нью-Йорк : Червона Калина, 1956. 360 с.
13. Самостійна Україна: збірник програм українських політичних партій початку XX століття / упоряд., авт. передм. і прим. О. Федьков. Тернопіль : РВВ упр. по пресі, 1991. 80, [3] с.
14. Українські Січові Стрільці 1914–1920 / за ред. Б. Гнаткевича та ін. Львів : Слово, 1991. 160 с.

Тема 12

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ 1917–1921 РР.

1. Початки державного відродження України. Центральна Рада та її універсали.
2. Гетьманська держава.
3. Діяльність Директорії УНР.
4. Західноукраїнська Народна Республіка.
5. Втрата української державності: причини і наслідки.

Завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. Які передумови відродження національної державності в Україні на початку XX ст.?
2. Чому УЦР протягом березня-грудня 1917 р. дотримувалася автономістичних позицій?
3. Які причини першої московитсько-української війни?
4. Яке історичне значення IV Універсалу УЦР?
5. Чи можна вважати Брест-Литовський мирний договір успіхом української дипломатії?
6. Охарактеризуйте основні складові політики уряду гетьмана П. Скоропадського.
7. Розкрийте причини поразки Директорії УНР.
8. Які особливості державотворчих процесів на західноукраїнських землях?

Практичні завдання:

1. Складіть порівняльну таблицю універсалів УЦР.
2. На основі документів простежте, які заходи пропонувала УЦР для вирішення національного питання.
3. Що було спільного та відмінного в діяльності Директорії та радянського уряду? Простежте ці риси і подайте їх у формі таблиці.
4. Визначте результати, причини і наслідки поразки національної революції 1917–1921 рр.

Реферати:

- Крути: біль і пам'ять.
- Акт злуки УНР і ЗУНР в історії українського народу.

Література

1. *Винниченко В.* Відродження нації : в 3 т. Київ, 1990.
2. *Гордієнко В.* Українська Галицька Армія. Львів, 1991. 112 с.
3. *Грушевський М.* Новий період історії України: За роки від 1914 до 1919 / упоряд. А. Ф. Трубайчук. Київ : Либідь, 1992. 46 с.
4. *Грушевський М.* Спомини. *Київ*. 1988. № 9–12; 1989. № 8–11; 1992. № 2–3.

5. *Дорошенко Д.* Історія України, 1917–1923 рр. : у 2 т. Київ : Темпора, 2002.
6. *Иванис В.* Симон Петлюра – Президент України. Дрогобич : Бескид, 1991. 258 с.
7. Історія січових стрільців. Київ: Україна, 1992. 347 с.
8. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / [І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. ; упоряд. Б. З. Якимович]. 4-те вид., змін. і допов. Львів : Світ, 1992. С. 293–568, 579–592.
9. *Колянчук О. Литвин М., Науменко К.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1992. 386 с.
10. *Лазарович М. В.* Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 325–370.
11. *Лазарович М.* Українські січові стрільці в революційних подіях у листопаді 1918 р. в Східній Галичині. *Український історичний журнал.* 1998. № 5. С. 40–52.
12. *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. Київ : Укр. письменник, 1993. 412 с.
13. *Романчук О.* Ультиматум: хроніка одного конфлікту між Рад. наркомом РРФСР і Центральною Радою. Київ : Знання, 1990. 64 с.
14. *Скоропадський П.* Спомини / передм. Г. В. Папакіна. Київ : Україна, 1992. 112 с.
15. *Удовиченко О.* Україна у війні за державність. Київ : Україна, 1995. 205 с.
16. *Чайковський А.* Чорні рядки: мої спомини за час від 1 листопада 1918 до 13 травня 1919. Львів : Червона калина, 1930. 119 с.

Тема 13

РАДЯНСЬКА УКРАЇНА В УМОВАХ УТВЕРДЖЕННЯ ТОТАЛІТАРНОГО ЛАДУ (1920-ті – 1941 р.)

1. Встановлення комуністичного режиму в Україні. Створення СРСР.
2. Політика «коренізації», її особливості й наслідки на українських землях.
3. Україна в умовах великого терору.

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. Якими були наслідки входження України до складу СРСР?
2. У чому суперечливість нової економічної політики?
3. Чи зашкодило б радянській економіці та радянській владі паралельне існування колгоспів і фермерських господарств?
4. У чому суперечливість політики українізації?
5. Проаналізуйте роль української інтеліґенції в збереженні та розвитку української культури в 1930-ті рр.
6. Що свідчило про утвердження тоталітарного режиму в СРСР?

Практичні завдання:

1. Заповніть таблицю «Характерні ознаки воєнного комунізму та непу».
2. Визначте основні етапи та підходи у створенні СРСР.

3. Проведіть аналітичне розслідування «Чорна тінь Голодомору на моїй землі».
4. На конкретних фактах складіть таблицю «Основні напрями репресій в СРСР у 1930-ті рр.»

Реферати:

- Тріумф і трагедія Миколи Скрипника.
- Голодомор 1932–1933 рр. в Україні.

Література

1. *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. Київ, 1994.
2. *Волкогонов Д.* Тріумф і трагедія: Політичний портрет Й. В. Сталіна : у 2 кн. Київ, 1989–1990.
3. Голод 1921–1923 років в Україні: зб. док. і матеріалів. Київ : Наук. думка, 1993. 236 с.
4. *Дашкевич Я.* Україна і союзні договори 1920 та 1922 рр. *Ровесник*. 1991. № 5.
5. *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ : Вид. дім «КМ Academia», 1998. 276 с.
6. *Касьянов Г., Даниленко В.* Сталінізм і українська інтелігенція. Київ, 1991. 96 с.
7. *Конквест Р.* Жнива скорботи. Київ : Либідь, 1993. VII, 275 с.
8. *Кульчицький С.* Ціна «великого перелому». Київ : Україна, 1991. 431 с.
9. *Курносов Ю.* Духовне життя на Україні в 20–30 рр. *Український історичний журнал*. 1990. № 1. С. 131–148.
10. *Курносов Ю.* Суспільно-політичне життя на Україні в 20–30-х роках. *Український історичний журнал*. 1989. № 12. С. 89–95.
11. *Лазарович М.* І було пекло на землі...: Голодомор 1932–1933 років в Україні: передумови, механізми здійснення, наслідки. Тернопіль : Джура, 2008. 620 с.
12. *Лазарович М. В.* Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 391–419.
13. *Лозицький В.* Політика українізації в 20–30 роках: історія, проблеми, уроки. *Український історичний журнал*. 1989. № 3. С. 46–55.
14. *Петров В.* Діячі української культури (1920–1940 рр.) – жертви більшовицького терору. Київ : Воскресіння, 1992. 80 с.
15. *Соловей Д.* Голгота України: московсько-більшовицький терор в УРСР між Першою і Другою світовою війною. Дрогобич, 1993. 288 с.
16. *Хвильовий М.* Україна чи Малоросія? Твори : у 2-х т. Т. 2 / упоряд. М. Г. Жулинського, П. І. Майдаченка. Київ : Дніпро, 1990. С. 576–621.

Тема 14

ЗАХІДНА УКРАЇНА МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ

1. Польська політика на західноукраїнських землях.
2. Діяльність політичних партій і рухів у Галичині та на Волині.
3. Українське питання в Румунії та Чехо-Словаччині.

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. Порівняйте статус і становище населення західноукраїнських земель та радянської України в міжвоєнний період.
2. Охарактеризуйте основні ідеологічні напрями суспільно-політичної думки в Західній Україні.
3. Чому спроба утворити незалежну державу в Закарпатті завершилася невдачею?

Практичне завдання:

1. Складіть порівняльну таблицю політичного, економічного, соціального та культурного становища українських земель у складі Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини.

Реферати:

- Організація українських націоналістів: ідея та діяльність.
- Життєвий шлях митрополита Андрея Шептицького.

Література

1. *Баган О.* Націоналізм і націоналістичний рух. Дрогобич, 1994. 192 с.
2. *Бандера С.* Мій життєпис. Маловідома автобіографія. *Державність*. 1992. № 1. С. 47–51.
3. *Віднянський С. В., Вегеш М. М.* Августин Волошин і Карпатська Україна в історії українського державотворення / НАН України ; Інститут історії України. Київ : Ін-т іст. України, 2021. 372 с.
4. *Гренджі-Донський В.* Під чоботом окупанта. *Літопис Червоної Калини*. 1991. № 5.
5. *Гунчак Т.* Україна: перша половина XX століття: нариси політичної історії. Київ, 1993. С. 204–220.
6. *Донцов Д.* Історія розвитку української державної ідеї. Київ, 1991. 43 с.
7. Життя і смерть полковника Коновальця. Львів : Червона калина, 1993. 328 с.
8. *Задорожний В. Вегеш М.* Карпатська Україна у світлі нових документів. *Сучасність*. 1993. № 4. С. 62–67.
9. *Кузьо Т.* ОУН в Україні, Дмитро Донцов і закордонна частина ОУН. *Сучасність*. 1992. № 12. С. 33–38.
10. *Лазарович М. В.* Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 420–443.

11. *Лазарович М., Уніят В.* Нації незгасний смолоскип. Постать Степана Бандери на тлі Національно-визвольних змагань у Західній Україні в 20–50-х роках ХХ ст. 2-ге вид., допов. Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф», 2009. 96 с.
12. *Мірчук П.* Степан Бандера. Хмельницький, 1992. С. 5–71.
13. *Сливка О.* Карпатська Україна... *Літопис Червоної Калини*. 1993. № 7–9.
14. *Таран С.* Інтегральний націоналізм в ім'я ідеї. *Березіль*. 1992. № 9–10.
15. *Шафета П.* Убивство міністра Перацького. *Дзвін*. 1990. № 1–2. С. 69–82.

Тема 15

ТРАГЕДІЯ УКРАЇНЦІВ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ ТА ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1939 – початок 1950-х рр.)

1. Початок Другої світової війни й Україна.
2. Українські землі в умовах окупації нацистською Німеччиною. Рух Опору.
3. Вигнання з України німецько-нацистських загарбників. Возз'єднання українських земель.
4. Післявоєнна відбудова та нова хвиля масових репресій другої половини 1940-х – початку 1950-х рр. в Україні.

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. У чому полягала суперечливість і трагізм процесів «радянізації» в Західній Україні?
2. Дайте оцінку радянсько-німецьких договорів 1939 р.
3. У чому полягає історичне значення Акта відновлення Української держави 30 червня 1941 р.?
4. Чи були вояки дивізії «Галичина» зрадниками України?
5. Проаналізуйте еволюцію ідеологічної доктрини ОУН.
6. Якими були джерела перемоги над нацистською Німеччиною в Другій світовій війні?

Практичні завдання:

1. Яких адміністративно-територіальних змін зазнала УРСР у роки Другої світової війни? Простежте ці зміни і відобразіть їх у формі таблиці.
2. Підготуйте повідомлення «Державотворчість УПА».
3. Розкрийте особливості Руху опору у вашій області, населеному пункті.
4. Охарактеризуйте наслідки операції «Вісла». Чи торкнулося це вашої родини?

Реферати:

- Акт відновлення Української держави 30 червня 1941 р. та його історичне значення.
- Голод 1946–1947 рр. в Україні.

Література

1. *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. Київ, 1994.
2. *Брицький П.* Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.). Чернівці, 1995. 114 с.
3. *Бульба-Боровець Т.* Армія без держави: Слава і трагедія українського повстанського руху: спогади. Київ ; Торонто ; Нью-Йорк, 1996. 270 с.
4. *Воронов І., Пилявець Ю.* Голод 1946–1947 рр. Київ, 1991. 48 с.
5. Злочини комуністичної Москви в Україні вліті 1941 року. Дрогобич, 1991. 95 с.: іл.
6. *Ковалюк В.* Культорологічні та духовні аспекти «радянізації» Західної України (вересень 1939 – червень 1941 рр.). *Український історичний журнал*. 1993. № 2–3. С. 3–17.
7. *Коваль М. В.* ОУН–УПА: між «третім рейхом» і сталінським тоталітаризмом. *Український історичний журнал*. 1994. № 2. С. 94–102.
8. *Кожукало І.* 1946–1947 роки: невідомий голод. Київ, 1990. 31 с.
9. *Косик В.* Україна і Німеччина у 2-й світовій війні. Париж ; Нью-Йорк ; Львів : [б. в.], 1993. 658, [1] с., [12] арк. іл. (Українознавча бібліотека НТШ / НТШ у Львові ; число 3).
10. *Лазарович М. В.* Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 458–498.
11. *Лазарович М., Уніят В.* Нації незгасний смолоскип. Постать Степана Бандери на тлі Національно-визвольних змагань у Західній Україні в 20–50-х роках XX століття. 2-ге вид., допов. Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф», 2009. 96 с.
12. *Лазарович М., Олещук І.* Українська Повстанська Армія як символ збройної боротьби за самостійну соборну державу. *Рада*. 2012. № 10. С. 42–44.
13. *Мірчук П.* Українська Повстанська Армія (1942–1952): Документи і матеріали. Львів : Просвіта, 1991. 448 с.
14. ОУН і УПА у Другій світовій війні. *Український історичний журнал*. 1994. № 2–6; 1995. № 1–3.
15. *Трубайчук А.* Брудершафт двох диктаторів. Київ : Істина, 1993. 336 с.
16. Універсал і платформа УГВР. *Вивід прав України*. Львів, 1991. С. 119–125.
17. Цілком таємно… Секретні документи Рейху про діяльність ОУН 1941–1944 роках. Тернопіль : Рухінформцентр, 1992. 25 с.

Тема 16

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1950-х – СЕРЕДИНІ 1980-х РР.

1. Спроба здійснення нової політики (середина 1950-х – перша половина 1960-х рр.). Культурницьке шістдесятництво в УРСР.
2. Наростання кризових явищ у соціально-економічному, політичному і культурному житті (друга половина 1960-х – середина 1980-х рр.).
3. Розгортання дисидентського руху.

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. У чому суть розширення прав населення УРСР у період «відлиги»?

2. Чому політика репресій з боку радянського режиму щоразу спрямовувалася на духовну сферу життя України?
3. Проаналізуйте доцільність і необхідність приєднання Кримської області до УРСР.
4. Розкрийте зміст десталінізації у сфері культури.
5. Чому реформи 1960-х рр. зазнали краху?
6. Що спричинило зародження руху шістдесятників та дисидентів?

Практичні завдання:

1. Проаналізуйте особливості процесу реабілітації жертв комуністичних репресій в Україні.
2. Складіть таблицю основних напрямів дисидентського руху, вкажіть їхню мету та форми спротиву.

Реферати:

- Петро Шелест і Україна.
- Змосковщення України: причини та наслідки.

Література

1. *Баран В.* Україна після Сталіна: нарис історії 1953–1985 рр. Львів, 1992. 124 с.
2. *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ : Вид. дім «КМ Academia», 1998. 276 с.
3. *Зайцев Ю.* Дисиденти: опозиційний рух 60–80-х рр. *Сторінки історії України*. Львів, 1992. С. 195–235.
4. *Лазарович М. В.* Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 508–536.
5. *Лазарович М., Матейко Р.* Три постаті науковців на тлі жорстокої доби. *Мандрівець*. 2006. № 3. С. 86–88.
6. *Лук'яненко Л.* Сповідь у камері смертників. Київ, 1991. 127 с.
7. *Рубан В.* На протилежному боці від добра. Київ : Ярославів Вал, 2015. 600 с. Серія «БукЛіт».
8. *Савельєв В.* Чи був П. Ю. Шелест виразником «українського автономізму»? *Український історичний журнал*. 1991. № 4. С. 94–105.
9. *Стус В.* Таборовий зошит. Київ : Факт, 2008. 452 с.
10. *Стус В.* Феномен доби (Сходження на Голгофу слави). Київ : Кліо, 2015. 104 с.
11. *Субтельний О.* Україна: історія. Київ : Либідь, 1991. С. 431–460.
12. *Чорновіл В.* Правосуддя чи рецидиви терору? *Чорновіл В. Твори : у 10-ти т.* Київ : Смолоскип, 2003. Т. 2. С. 71–362.
13. *Чорновіл В., Пенсон Б.* Хроніка таборових буднів. Київ, 1991. 143 с.
14. *Шаповал Ю.* М. С. Хрущов на Україні. Київ : Знання, 1990. 48 с.
15. *Шелест П.* Холодна відлига: Сторінки щоденників. *Київ*. 1990. № 8. С. 77–92.

Тема 17

«ПЕРЕБУДОВА» І РОЗПАД СРСР

1. Пошуки шляхів модернізації суспільства. Суперечливість перебудовних процесів в Україні.
2. Початок національного відродження. Формування багатопартійності.
3. Становлення української державності в 1990–1991 рр.

Запитання для самостійної роботи та обговорення:

1. У чому полягала недосконалість радянської політичної системи?
2. Якими були причини невдач реформ Міхаіла Горбачьова?
3. Завдяки чому незалежність України у 1991 р. вдалося здобути мирним шляхом?

Реферати:

- Українське студентство в боротьбі за державну незалежність.
- Повернення української національної символіки.

Література

1. Акт проголошення незалежності України. *Голос України*. 1991. 25 серп.
2. *Білинський А.* Загадка Михайла Горбачова. *Україна*. 1992. № 25. С. 6–7.
3. *Гарань О.* Від створення Руху до багато партійності. Київ, 1992. 48 с.
4. *Грабович О.* Крах Радянського Союзу та незалежність України: Культурологічні та психологічні фактори. *Сучасність*. 1992. № 4. С. 32–42.
5. Декларація про державний суверенітет України. Київ : Україна, 1991. 8 с.
6. *Лазарович М. В.* Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 537–554.
7. *Лазарович М.* Національне піднесення України другої половини 1980-х років як переддень Руху. *Другі Чорноволівські читання* : матеріали наук. конф. / упоряд. В. Деревінський. Тернопіль, 2014. С. 73–86.
8. *Литвин В.* Політична арена України: Дійові особи та виконавці. Київ : Абрис, 1994. 495 с.
9. Останні дні імперії... Перші роки надії. *Київські відомості*. 1992. 28 квіт., 4 трав.
10. *Плачинда С.* Україна в небезпеці. *Літературна Україна*. 1991. 14 берез.
11. *Рубан В.* Довга дорога до себе. Політична думка в Україні 1991 року. *Сучасність*. 1992. № 1. С. 90–106.
12. *Субтельний О.* Україна: історія. Київ : Либідь, 1991. С. 460–462, 490–496.
13. Указ Президії Верховної Ради України «Про заборону діяльності Компартії України». *Голос України*. 1991. 3 верес.
14. Україна багатопартійна: Програмні документи нових партій / упоряд. і передм. О. В. Гарань. Київ : МП «Пам'ятки України», 1991. 192 с.

Тема 18

УКРАЇНА НА ШЛЯХУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

1. Утвердження національної державності.
2. Проблеми соціально-економічного та політичного реформування українського суспільства.
3. московитсько-українська війна (2014–2024 рр.).
4. Діяльність України на міжнародній арені.

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. Які особливості розвитку України на сучасному етапі?
2. Якими є переваги Конституції України 1996 р.?
3. Які сили і чому виступають проти державного статусу української мови?
4. Назвіть головні причини Помаранчевої революції та Революції гідності.
5. Визначте ідеологічні засади та причини московитсько-української війни (2014–2024 рр.).
6. Проаналізуйте динаміку зовнішньополітичного курсу України.
7. Чи впливає церква на формування цінностей сучасного суспільства?

Практичні завдання:

1. Охарактеризуйте динаміку партійно-політичного життя в Україні впродовж 1990–2024 рр.
2. Складіть хронологічну таблицю суспільно-політичних подій та основних напрямків розбудови незалежної України (1991–2024).
3. Складіть таблицю заходів провідних країн світу щодо припинення бойових дій московитсько-української війни.

Реферати:

- Конституція України – основний закон незалежної держави.
- Українсько-московитські взаємини: декларації та реалії.

Література

1. Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики / П. П. Гай-Нижник (керівник проєкту, упоряд. і наук. ред.) та ін. Київ : МП Леся, 2016. 586 с.
2. *Гай-Нижник П.* Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. Київ : МП Леся, 2017. 332 с.
3. *Грицак Я.* Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ, 1996. С. 310–320.
4. Конституція України. Київ, 1996.
5. *Лазарович М. В.* Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 573–631.

6. *Лазарович М., Лазарович О.* Остання каденція Президента Кучми (1999–2004 рр.): соціально-економічний та політичний аспекти. *Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє : щорічник*. 2005. Вип. 10. С. 155–171.
7. *Лазарович М.* Разом нас багато... Тернопільський державний економічний університет у контексті Української помаранчевої революці. Тернопіль : Екон. думка, 2005. 528 с.
8. *Лазарович М. В.* Російсько-українська війна (2014–2017 роки): короткий нарис. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2017. 240 с.
9. *Литвин В.* Політична арена України: Дійові особи та виконавці. Київ : Абрис, 1994. 495 с.
10. *Лукас Е.* Нова Холодна Війна. Як Кремль загрожує і Росії, і Заходу. Київ : Темпора, 2009. 488 с.
11. *Марчук Є.* П'ять років української трагедії. Київ, 1999. 160 с.
12. *Нагайло Б.* Як формувалося в Україні ставлення до ядерної зброї. *Сучасність*. 1993. № 10. С. 49–76.
13. Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення / упоряд. П. Гай-Нижник. Київ : МП Леся, 2016. – 352 с.
14. Російський імперіалізм / упоряд. Тарас Гунчак ; пер. з англ. Тараса Цимбала. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. 395 с.
15. *Рудич Ф. Рудич Ф.* Формування політичних структур в сучасній Україні: політологічний аналіз. *Український історичний журнал*. 1994. № 2–3. С. 29–35.
16. *Турченко Ф., Турченко Г.* Проєкт «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. Київ : Ін-т іст. України, 2015. 166 с.

ПЕРЕЛІК ТИПОВИХ ПИТАНЬ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ІСПИТІВ

з курсу «Історія державотворення та культури України»

1. Предмет, завдання та історіографія курсу «Історія державотворення та культури України».
2. Становлення і розвиток людського суспільства на території України. Трипільська культура.
3. Формування державотворчих традицій на території України: кіммерійці, скіфи, сармати, античні міста-держави Північного Причорномор'я.
4. Походження слов'ян та їхнє розселення на території України.
5. Теорії походження Русі. Руська земля.
6. Формування централізованої держави на чолі з Києвом. Перші князі, їхня зовнішня і внутрішня політика.
7. Піднесення та розквіт Русі з центром у Києві. Володимир Великий та Ярослав Мудрий.
8. Запровадження християнства на Русі та його значення.
9. Руська держава за князювання Ярославичів.
10. Русь-Україна у період політичної роздробленості: причини й наслідки.
11. Боротьба Русі-України з монгольською навалою.
12. Галицьке та Волинське князівства в XI–XII ст.

13. Утворення Галицько-Волинського князівства. Князь Роман Мстиславич.
14. Правління короля Данила Галицького.
15. Руська держава в останній третині XIII – першій половині XIV ст.
16. Культура України княжої доби (IX–XIV ст.).
17. Литовсько-Руська держава: формування, устрій, суспільно-політичні відносини.
18. Польська експансія на українські землі в другій половині XIV – середині XVII ст. Люблінська унія.
19. Національно-культурний рух в Україні середини XIV – першої половини XVII ст.
20. Берестейська унія, її причини та наслідки.
21. Зародження українського козацтва: причини та сутність. Реєстрові козаки.
22. Запорізька Січ – вільна козацька республіка.
23. Українське козацтво в боротьбі з турецько-татарською експансією. Петро Сагайдачний.
24. Народні виступи проти Речі Посполитої під проводом Криштофа Косинського та Северина Наливайка.
25. Козацько-селянські повстання першої половини XVII ст.
26. Культура України XIV – першої половини XVII ст.
27. Причини та передумови національно-визвольних змагань українського народу під проводом Богдана Хмельницького.
28. Ліквідація польсько-шляхетського режиму в Україні в 1648–1649 рр. Становлення Української національної держави.
29. Воєнні дії між Україною та Польщею в 1650–1653 рр. Білоцерківський договір. Битва під Батогом.
30. Українсько-московитська угода 1654 р., її причини та наслідки.
31. Розвиток Української національної революції в 1654–1657 рр.
32. Загострення кризи української державності в 1657–1663 рр. Гетьманування Івана Виговського та Юрка Хмельницького.
33. Розчленування України на Лівобережну та Правобережну. Павло Тетеря та Іван Брюховецький.
34. Боротьба гетьмана Петра Дорошенка за незалежність і територіальну цілісність Української держави.
35. Становлення Гетьманщини. Дем'ян Многогрішний та Іван Самойлович.
36. Гетьманування Івана Мазепи. Полтавська катастрофа.
37. Гетьман Пилип Орлик та його Конституція.
38. Обмеження політичної автономії України в першій половині XVIII ст.
39. Остаточна ліквідація автономного устрою України в другій половині XVIII ст.

40. Слобідська та Південна Україна в козацько-гетьманську добу.
41. Правобережні та західноукраїнські землі в другій половині XVII – XVIII ст. Гайдамацький та опришківський рух.
42. Культура України в другій половині XVII – XVIII ст.
43. Політика московитського царизму на українських землях у першій половині XIX ст.
44. Соціально-економічне та політичне становище західноукраїнських земель наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.
45. Початки національного відродження в Наддніпрянській Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.
46. Утворення Кирило-Мефодіївського братства та його діяльність. Тарас Шевченко.
47. Зростання національної свідомості в Західній Україні в першій половині XIX ст. Гурток «Руська трійця».
48. Революція 1848 р. та її вплив на розвиток західноукраїнських земель. Головна руська рада.
49. Україна в умовах московитських реформ другої половини XIX ст.
50. Український національний рух у Московитській імперії в другій половині XIX ст. Валуєвський та Емський укази.
51. Піднесення суспільно-політичного та національного руху на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.
52. Культура України в XIX ст.
53. Зростання організованості українського руху в Наддніпрянщині в 1900–1914 рр.
54. Радикалізація національно-визвольного руху в Західній Україні в 1900–1914 рр.
55. Україна в Першій світовій війні. Українські січові стрільці.
56. Утворення Української Центральної Ради та її діяльність. I і II Універсали.
57. Проголошення Української Народної Республіки. Війна Радянської Московії проти УНР.
58. Брестський мир. Вступ німецьких та австро-угорських військ в Україну. Розпуск Української Центральної Ради.
59. Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського.
60. Діяльність Директорії УНР. Акт злуки УНР і ЗУНР від 22 січня 1919 р., його історичне значення.
61. Національно-визвольна боротьба на західноукраїнських землях у 1918–1919 рр. Українська галицька армія.
62. Поразка українських визвольних змагань 1914–1921 рр., її причини та наслідки.

63. Поразка українських визвольних змагань 1917–1921 рр., її причини та наслідки.
64. Встановлення комуністичного режиму в Україні. Політика «воєнного комунізму».
65. Голод 1921–1923 рр. в Україні, його причини та наслідки.
66. Україна в роки нової економічної політики.
67. Створення Союзу РСР і Україна.
68. Національна політика більшовиків на українських землях у 1920–1930-ті рр.
69. Здійснення індустріалізації в Україні в 1930-ті рр. Утвердження тоталітарного режиму.
70. Запровадження антинародного колгоспного ладу в Україні.
71. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні, його причини та наслідки.
72. Масові репресії в Україні в 1930-х рр.
73. Політика Польщі в Галичині та на Волині в 1920–1930-х рр.
74. Суспільно-політичний рух і національно-визвольна боротьба на західноукраїнських землях у період польської анексії (1920–1930-ті рр.).
75. Діяльність політичних партій на західноукраїнських землях у 1920–1930-ті рр.
76. Створення та діяльність Організації українських націоналістів.
77. Становище українців Буковини між двома світовими війнами.
78. Українські землі під владою Чехо-Словаччини. Проголошення незалежності Карпатської України.
79. Західноукраїнські землі в системі радянсько-німецьких договорів 1939 р.
80. Масові репресії комуністичного режиму на західноукраїнських землях у 1939–1941 рр.
81. Початок німецько-радянської війни. Встановлення нацистського окупаційного режиму в Україні.
82. Рух опору проти нацистської окупації в Україні.
83. Діяльність ОУН і УПА в роки Другої світової війни. Проголошення у Львові Акта відновлення Української держави (30 червня 1941 р.).
84. Звільнення України від нацистських загарбників. Возз'єднання українських земель.
85. Труднощі післявоєнної відбудови в Україні. Голод 1946–1947 рр.
86. Соціально-економічні й політичні процеси в Західній Україні після Другої світової війни. Боротьба ОУН і УПА проти тоталітарного режиму.
87. Ідеологічний наступ комуністичного режиму в Україні після Другої світової війни (1945–1953 рр.).
88. Становище української культури першої половини XX ст.

89. Суспільно-політичне та економічне становище України в період хрущьовської «відлиги».
90. Культурницьке шістдесятництво в УРСР, його передумови та наслідки.
91. Наростання кризових явищ у соціально-економічному житті України в другій половині 1960-х – середині 1980-х рр.
92. Посилення реакції в політичному та національно-культурному житті України в другій половині 1960-х – середині 1980-х рр.
93. Дисидентський рух в Україні.
94. Суперечливість перебудовних процесів в Україні. Чорнобильська катастрофа та її наслідки.
95. Зростання суспільно-політичної активності населення України наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. Виникнення нових політичних партій і рухів.
96. Від Декларації про державний суверенітет України до референдуму про її незалежність. Україна в період утвердження національної державності. Президент Леонід Кравчук.
97. Проблеми соціально-економічного та політичного реформування українського суспільства в 1994–2004 рр. Президент Леонід Кучма. Прийняття нової Конституції України.
98. Від Помаранчевої революції 2004 р. до Революції гідності 2013–2014 рр. Президенти Віктор Ющенко та Віктор Янукович.
99. Московитсько-українська війна (2014–2024 рр.). Президенти Петро Порошенко і Володимир Зеленський.
100. Діяльність України на міжнародній арені після проголошення незалежності. Суспільно-політичне та культурне життя української діаспори.
101. Українська національна символіка та її походження (герб, прапор, гімн).
102. Становище української культури другої половини XX – початку XXI ст.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА
з курсу «Історія державотворення та культури України»

33-й: голод: Народна книга-меморіал / упоряд. : Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. Київ : Рад. письменник, 1991. 584 с.

Abramson H. A Prayer for the Government. Ukrainians and Jews in Rewolutionary Times, 1917–1920. Cambridge : Harvard University Press, 1999. 258 p.

Davies N. Europe: A History. New York : Oxford University Press, 1996. 1365 p.

Doroshenko D. A survey of Ukrainian history. Winnipeg : Humeniuk publishing foundation, 1984. 873 p.

Goldelman S. I. Jewish national autonomy in Ukraine. 1917–1920. Chicago, 1968. 130 p.

Hrushevsky M. History of Ukraine. Hamden : Published for the Ukrainian National Association, 1970. 629 p.

Lazarovych M. «We will give our souls and bodies for our freedom»: Ukraine in the struggle against the armed aggression of the Russian Federation (2014–2020) : monogr. Kyiv : PE AVIAZ, 2020. 452 p.: ill.

Magosci P. R. History of Ukraine. Toronto : University of Toronto Press, 1996. 784 p.

Plokhy S. The Cossack Myth. History and Nationhood in the Age of Empires. Cambridge University Press. 2012. 408 p.: ill.

Plokhy S. The Gates of Europe: A History of Ukraine. New York : Basic Books, 2015. 397 p.

Plokhy S. Yalta. The Price of Peace. New York : Viking, 2011. 480 p.

Subtelny O. Ukraine: A History. 4th ed. Toronto: University of Toronto Press. 2009. 785 p.: ill.

Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики / П. П. Гай-Нижник (керівник проєкту, упоряд. і наук. ред.) та ін. Київ : МП Леся, 2016. 586 с.

Акимович Є. О. Українська культура в історичному вимірі (IX–XVII ст.). Одеса : Маяк, 2009. 496 с.

Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року. *Голос України*. 1991. 25 серп.

Антонович В. Про козацькі часи на Україні. Київ, 1991. 240 с.

Антонович В. Що принесла Україні унія. Чернівці, 1992. 132 с.

Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі. Київ, 1993. 285 с.

Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. Київ : Наук. думка, 1969. 224 с.

Апанович О. М. Українсько-російський договір 1654 року. Міфи і реальність. Київ : Варта, 1994. 94 с.

Апанович О. Розповіді про запорізьких козаків. Київ, 1991. 336 с.

Аппатов С., Дубовик В. Американські вчені про незалежність України (1989–1992 рр.). *Український історичний журнал*. 1995. № 2. С. 51–64.

Аркас М. Історія України-Русі. Київ, 1990. 456 с.

Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух. Дрогобич, 1994. 192 с.

Багатопартійна Українська держава на початку XX ст.: програмні документи перших українських політичних партій. Київ, 1992. 94 с.

Базильчук Г. К. Словник-довідник з історії. Київ : МАУП, 2005. 368 с.

Бандера С. Мій життєпис. Маловідома автобіографія. *Державність*. 1992. № 1. С. 47–51.

Бандера С. Перспективи української революції. Мюнхен, 1978. 641 с.

Баран В. Давні слов'яни. Київ, 1998. 336 с.

Баран В. Державотворчі та етнокультурні процеси в період Київської Русі. Істину встановлює суд історії : зб. на пошану Ф. П. Шевченка. Т. 2. Київ, 2004. С. 82–101.

Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). Київ : Альтернативи, 1999. 304 с. (Україна крізь віки. Т. 13).

Баран В. Україна 1950–1960-х років: еволюція тоталітарної системи. Київ, 1996. 446 с.

Баран В. Україна після Сталіна: нарис історії 1953–1985 рр. Львів, 1992. 124 с.

Баран В., Козак Д., Терпиловський Р. Походження слов'ян. Київ, 1991. 139 с.

Бардаш О. Російське самодержавство та суспільно-культурне життя в Україні на початку XX ст. (1900–1917 рр.). Київ : Український пріоритет, 2011. 208 с.

Бачинський Ю. Україна irredenta. *Політологія: кінець XIX – перша пол. XX ст. : хрестоматія* / за ред. О. І. Семківа. Львів : Світ, 1996. С. 112–118.

Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно. Київ, 1993. 592 с.

Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. Кн. 1. Київ : Либідь, 1994. 428 с.

Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. Кн. 2. Київ : Либідь, 1994. 685 с.

Білинський А. Загадка Михайла Горбачова. *Україна*. 1992. № 25. С. 6–7.

Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793–1830 рр. / пер. з фр. З. Борисюк. Львів : Кальварія, 2007. 296 с.

Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. Київ, 1994. 168 с.

Бойко О. Д. Історія України : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2006. 686 с.

Бойко О. Україна 1991–1995. Тіні минулого чи контури майбутнього: нариси новітньої історії. Київ : Магістр – S, 1996. 208 с.

Бойко Ю. Російські історичні традиції в большевицьких розв'язках національного питання. Париж : Нац. вид-во в Європі, 1964. 175 с.

Бойко Ю. Теорія III Риму в Московській православній церкві після останньої війни. Париж, 1957. 30 с.

Боплан Г. Л. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / пер. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк ; передм. : Я. Д. Ісаєвича, В. А. Смолія. Київ : Наук. думка, 1990. 254 с.

Борисенко В. Й., Бульвінський А. Г., Візер С. О. Еволюція українсько-російських відносин у другій половині XVII ст. Київ : Ін-т іст. освіти нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2006. 276 с.

Борисенко В. Курс української історії: з найдавніших часів до XX століття : навч. посіб. 2-ге вид. Київ : Либідь, 1998. 616 с.

Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа. Життя й пориви великого гетьмана. Київ, 1991. 136 с.

Борщак І. Мазепа. Орлик. Войнаровський: історичні есе / ред. і упоряд. Г. Сварник. Львів : Червона калина, 1991. 260 с.

Брайчевський М. Ю. Конспект історії України. Київ : Знання, 1993. 208 с.

Брехуненко В. Московська держава і козацько-татарський військовий союз 1624–1629 рр. *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин*. Київ : Ін-т іст. України НАН України, 2003. С. 66–84.

Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. Київ, 2005. 368 с.

Брехуненко В. Як Росія Україною торгувала. Київ : ПП Наталія Брехуненко, 2007. 64 с.

Брицький П. Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.). Чернівці, 1995. 114 с.

Будзиновський В. Наші гетьмани. Тернопіль : Ред.-видав. відділ упр. по пресі, 1990. 113 с.

Бульба-Боровець Т. Армія без держави: Слава і трагедія українського повстанського руху: спогади. Київ ; Торонто ; Нью-Йорк, 1996. 270 с.

Бульвінський А. Українсько-російська війна 1658–1659 рр.: основні битви, стратегія, чисельність та склад військ. Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Київ : Ін-т іст. України НАН України, 2003. С. 174–218.

Бунятян К. П. Давнє населення України : навч. посіб. Київ : Либідь, 1999. 228 с.

Бунятян К., Мурзін В., Симоненко О. На світанку історії. Київ : Альтернативи, 1998. 335 с.

Бурдо Н. Сакральний світ трипільської цивілізації. Київ, 2005. 305 с.

В боротьбі за Українську державу: есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / за ред. М. Марунчака. Львів : Львівська історико-просвітницька організація Меморіал, 1992. 1303 с.

В. І-с. Імперіялізм Московщини, Росії та Совєтського Союзу. Вінніпег, 1952. 111 с.

Василенко В. А. Російсько-українська війна 2014 року: причини, перебіг та політико-правові оцінки. *Український тиждень*. 2014. № 42. С. 28–42.

Василенко Г. К. Велика Скіфія. Київ : Вид-во т-ва «Знання» України, 1991. 48 с.

Василенко Г. К. Руси. Київ : Вид-во т-ва «Знання» України, 1991. 47 с.

Вегеш М. Карпатська Україна (1938–1939): соціально-економічний і політичний розвиток. Ужгород, 1993. 136 с.

Велика історія України від найдавніших часів : у 2-х т. / зі вступ. І. Крип'якевича ; зладив М. Голубець. Київ : Глобус, 1993. 752 с.

Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. Грушевського. Київ, 1992. 479 с.

Величко С. В. Літопис : у 2 т. / пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука ; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1991. 371 + 642 с.

Вернадський В. Українське питання і російська громадськість. *Вітчизна*. 1988. № 6. С. 172–177.

Верстюк В. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні. (1918–1921). Київ : Наук. думка, 1992. 368 с.

Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Українські проєкти в Російській імперії. Київ : Наук. думка, 2004. 504 с.

Верстюк В., Дзюба О., Репринцев В. Україна від найдавніших часів до сьогодення : хронологічний довідник. Київ : Наук. думка, 1995. 688 с.

Вивід прав України / М. Грушевський, С. Величко, В. Липинський та ін. ; ред. М. П. Парцей. Львів : Слово, 1991. 126, [1] с.

Видатні постаті в історії України IX–XIX ст.: короткі біогр. нариси: іст. та худож. портрети / В. І. Гусєв та ін. Київ : Вища шк., 2002. 359 с.: іл.

Винниченко В. Відродження нації : у 3 т. Київ, 1990.

Винниченко В. Заповіт борцям за визволення / післямова М. Г. Жулинського. Київ : Криниця, 1991. 128 с.

Винокур І. С. Черняхівська культура: витоки і доля. Кам'янець-Подільський, 2000. 376 с.

Висоцький С. О. Княгиня Ольга і Анна Ярославна – славні жінки Київської Русі. Київ : Наук. думка, 1991. 102 с.: іл.

Вівчарик М. М., Капелюшний В. П. Українська нація: витоки, становлення і сьогодення : навч. посіб. Київ : Олан, 2003. 280 с.

Відейко М. Ю., Терпиловський Р. В., Петрашенко В. О Давні поселення України. Київ, 2005. 192 с.

Відносини ЄС–Україна–Росія: проблеми і перспективи. *Національна безпека і оборона*. 2012. № 4–5. С. 8–10.

Віднянський С. В., Вегеш М. М. Августин Волошин і Карпатська Україна в історії українського державотворення / НАН України ; Інститут історії України. Київ : Ін-т іст. України, 2021. 372 с.

Вітвіцька С. Бійцю, якому відтяли руку за тату з тризубом, протез зробили теж із гербом. *День*. 2016. 3 черв.: фот.

Власовці. Російські військові формування / упоряд. Є. Козак. Львів : Самвидав, 2014. 28 с.

Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. Київ, 1995. 557 с.

Воронов І., Пилявець Ю. Голод 1946–1947 рр. Київ, 1991. 48 с.

Гай-Нижник П. П. Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. Київ : МП Леся, 2017. 332 с.

Гарань О. Від створення Руху до багато партійності. Київ, 1992. 48 с.

Гарський А. Ще раз про роль норманів у формуванні Київської Русі. *Український історичний журнал*. 1994. № 1. С. 4–13.

Геродот про Скитію і скитів / пер. з англ. С. К. Спасько. Фастів : Оратанія, 1993. 61 с. (Шкільна бібліотека).
Гетьмани України: Історичні портрети. Київ, 1991. 216 с.
Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ, 1994. 539 с.
Голод 1921–1923 років в Україні: зб. док. і матеріалів. Київ : Наук. думка, 1993. 236 с.
Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ : Політвидав України, 1990. 605 с.
Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. Київ : Дніпро, 1993. 447 с.
Гончаренко В. Д. Історія держави і права України : підруч. Київ : Атіка, 2013. 704 с.
Гордієнко В. Українська Галицька Армія. Львів, 1991. 112 с.
Гордієнко В. Українські Січові Стрільці. Львів, 1990. 48 с.
Горобець В. «Волимо царя східного...». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ : Критика, 2007. 463 с.
Горобець В. Українська зовнішня політика напередодні та в часи війни з Російською державою (1657–1659 рр.). *Істину встановлює суд історії : зб. на пошану Ф. П. Шевченка*. Т. 2. Київ, 2004. С. 233–275.
Гошко Ю. Г. Тернопільщина в складі Росії (1810–1815 рр.). Львів : Обласна друкарня, 1957. 32 с.
Грабовецький В. Олекса Довбуш (1700–1745). Львів : Світ, 1994. 269, [2] с.
Грабович О. Крах Радянського Союзу та незалежність України: Культурологічні та психологічні фактори. *Сучасність*. 1992. № 4. С. 32–42.
Грабовський С., Ставрояні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. Київ : Генеза, 1995. 608 с.
Греченко В. А., Чорний І. В. Історія світової та української культури з тестовими завданнями: дов. для школярів та студ. Київ : Літера ЛТД, 2009. 416 с.
Грещук Г. Так поставало Тернопілля. Тернопіль, 2001. 122 с.
Грибовський В. Як Росія Крим поневолила. Київ : ПП Наталія Брехуненко, 2009. 65 с.
Грицак Я. «...Дух, що тіло рве до бою…»: Спроба політичного портрета Івана Франка. Львів : Каменяр, 1990. 177 с.
Грицак Я. «Молоді» радикали в суспільно-політичному житті Галичини. *Записки НТШ*. Т. CCXXII. Львів, 1991. С. 71–110.
Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної нації XIX–XX століття. Київ : Генеза, 2019. 656 с.
Грушевський М. Ілюстрована історія України : з дод. та допов. Донецьк : БАО, 2006. 734 с.: іл.

Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Київ : Наук. думка, 1991–1999.

Грушевський М. Козацькі часи – до року 1625. Репр. відтворення вид. 1909 р. *Історія України-Руси* : в 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.]. Київ : Наук. думка, 1995. Т. 7. С. 624, [4] с. (Пам'ятки історичної думки України).

Грушевський М. Новий період історії України: За роки від 1914 до 1919 / упоряд. А. Ф. Трубайчук. Київ : Либідь, 1992. 46 с.

Грушевський М. С. Духовна Україна : зб. творів. Київ : Либідь, 1994. 556, [2] с. (Пам'ятники історичної думки в Україні).

Грушевський М. С. Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. *Вивід прав України*. Львів, 1992. С. 7–13.

Грушевський М. Спомини. *Київ*. 1988. № 9–12; 1989. № 8–11; 1992. № 2–3.

Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть? Київ : Знання України, 1991. 240 с.

Грушевський М., Левицький О. Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI–XVIII вв. Львів : Меморіал, 1991. 154 с.

Гунчак Т. У мундирах ворога : моногр. Київ : Час України, 1993. 205, [1] с. : іл.

Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: нариси політичної історії. Київ : Либідь, 1993. 288 с.

Гурбик А. Українсько-російські військово-політичні відносини в період Раднотської системи (1656–1657 рр.). *Істину встановлює суд історії : зб. на пошану Ф. П. Шевченка*. Т. 2. Київ, 2004. С. 205–232.

Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. Київ : Альтернативи, 1999. 303 с.

Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVIII ст.: кордони, населення, право. Київ, 1996.

Іренджа-Донський В. С. Щастя і горе Карпатської України: щоденник. Мої спогади / упоряд. та прим. Д. М. Федаки ; вступ. ст. В. І. Ільницького, Д. М. Федаки. Ужгород : ВАТ «Вид-во «Закарпаття», 2002. 516 с., іл.

Їудзь В. В. Історія України : підруч. Київ : Слово, 2003. 616 с.

Давня історія України : в 2-х кн. Кн. 1 / Толочко П. П. (кер. авт. кол.) та ін. Київ : Либідь, 1994. 240 с.: іл.

Дашкевич Я. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Львівське відділення 1УАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Львів : Літ. агенція «Піраміда», 2011. 792 с.

Дашкевич Я. Українізація: причини і наслідки. *Слово і час*. 1990. № 8. С. 55–64.

Дворнік Ф. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації. Київ : Дух і Літера, 2000. 528 с.

Дейвіс Н. Європа: Історія / пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 1463 с.

Декларація про державний суверенітет України. Київ : Україна, 1991. 8 с.

Демкович-Добрянський М. Україна і Росія: історичні нариси на тему російського імперіалізму. Рим : Вид. Укр. кат. ун-ту ім. Клемента Папи 1989. Т. LXVII. 172 с.

Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ : Вид. дім «КМ Academia», 1998. 276 с.

Дзьобак В. Порівняльна характеристика колаборації населення Росії й України в роки радянсько-німецької війни. *Сторінки воєнної історії України*. 2007. Вип. 11. С. 252–276.

Довідник з історії України (А-Я) / за ред. : І. Підкови, Р. Шуста. Київ : Генеза, 2001. 1136 с.

Домбровський О. Нова схема ранньої історії Руси-України. *Український історик*. 1980. № 1–4 (65–68). С. 7–22.

Донцов Д. Дух Росії / пер. з нім. В. Вишинського та І. Зимомрі. Київ : Укр. вид. спілка ім. Ю. Липи, 2011. 135 с.

Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. Київ, 1991. 43 с.

Донцов Д. Росія чи Европа? Лондон, 1955. 57 с.

Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Львів : Світ, 1991. 567 с.

Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. : у 2 т. Т. 1 : Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932. 437 с.

Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923 рр. : у 2 т. Т. 2 : Українська Гетьманська Держава 1918 року. Київ : Темпора, 2002. 351 с.

Дорошенко Д. Нарис історії України. Львів : Світ, 1991. 574 с.

Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Київ, 1996. 256 с.

Драгоманов М. Вибране. Київ : Либідь, 1991. 688 с.

Драгоманов М. Пропащий час : українці під Московським царством (1654–1876) / передм. М. Павлика. Львів : З друк. Івана Айхельбергера і Сп., 1909. 38 с.

Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців. 1914–1918. Дрогобич : Коло, 2016. 464 с.: іл.

Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 1–10 / редкол. : В. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2003–2013.

Енциклопедія історії України: Україна – Українці. Кн. 1 / редкол. : В. А. Смолій (голова редкол.) та ін. ; НАН України. Інститут історії України. Київ : Наук. думка, 2018. 608 с.

Енциклопедія історії України: Україна – Українці. Кн. 2 / відп. ред. В. Смолій. Київ : Наук. думка, 2019. 1112 с.

Енциклопедія Трипільської цивілізації : у 2-х т. / за ред. М. Відейка. Київ, 2004. 704+320+656 с.

Енциклопедія українознавства : у 10 т. Т. 1–10. Львів, 1993–2000.

Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ : Критика, 2008. 303 с.

Єнсен А. Мазепа. Київ : Укр. письменник, 1992. 205 с.

Єфименко А. Я. Історія України та її народу. Київ : Мистецтво, 1992. 253 с.

Життя і смерть полковника Коновальця. Львів : Червона калина, 1993. 328 с.

Заборона українського слова в Росії. Скрентон : Вид. Просьвітної Комісії Руського Народного Союзу, 1916. 59 с.

Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. Київ : Основи, 1993. 123, [2] с.

Заєць І. І. Витоки духовної культури українського народу. Київ : Наук. думка, 2006. 328 с.

Зайцев Ю. Дисиденти: опозиційний рух 60–80-х рр. *Сторінки історії України*. Львів, 1992. С. 195–235.

Залізняк Л. Л. Від склавинів до української нації. Київ : Бібліотека українця, 2004. 256 с.

Залізняк Л. Походження українського народу. Київ : Вища шк.,1999. 264 с.

Залізняк Л. Стародавня історія України. Київ : Темпора, 2012. 541 с. : іл.

Заруба В. М. Історія держави і права України : навч. посіб. Київ : Центр навч. л-ри, 2005. 224 с.

Захарченко П. Історія держави і права України : підруч. Київ : Атіка, 2004. 368 с.

Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: ілюстрована історія. Львів ; Івано-Франківськ : Манускрипт – Львів, 2008. 524 с.: іл.

Злочини комуністичної Москви в Україні вліті 1941 року. Дрогобич, 1991. 95 с.: іл.

Іван Мазепа і Москва : історичні розвідки і статті. Київ : Рада, 1994. 174 с.

Іванис В. Симон Петлюра – Президент України. Дрогобич : Бескид, 1991. 258 с.

Іванченко Р. Київська Русь: початки Української держави. Київ : Просвіта, 1995. 96 с.

Іванченко Р. Раби Києва не мовчали. Київ : Дніпро, 2009. 520 с.

Ігнатович Е. Україна – terra incognito. Київ, 1992. 48 с.

Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів : Друк. ОО Василіян «Місіонер», 1996. 336 с.

Історія державності України : підруч. / за заг. ред. : О. М. Бандурки, О. Н. Ярмиша. Харків : ТОВ «Одісей», 2004. 608 с.

Історія Русів / пер. І. Драча ; вступ. сл. В. Шевчука. Київ : Рад. письменник, 1991. 320 с.

Історія січових стрільців: воєнно-історичний нарис. Київ : Україна, 1992. 347 с.

Історія України / за ред. проф. В. А. Смолія. Київ : Альтернативи, 1997. 423 с.

Історія України / кер. авт. кол. Ю. Зайцев. Львів : Світ, 1996. 488 с.

Історія України в особах IX – XVIII ст. / В. Замлинський, І. Войцехівська [та ін.]. Київ : Україна, 1993. 395, [4] с.

Історія України в особах: XIX – XX ст. / І. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. Абліцов, О. Божко [та ін.]. Київ : Україна, 1995. 479 с.

Історія України: хронологія основних подій / авт.-упоряд. Б. М. Алексєєв. Київ : Либідь, 1995. 112 с.

Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / [І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. ; упоряд. Б. З. Якимович]. 4-те вид., змін. і допов. Львів : Світ, 1992. VIII, 702 с. : іл.

Історія української еміграції / за ред. проф. Б. Лановика. Київ, 1997. 520 с.

Історія української культури : зб. матеріалів і док. / за ред. : С. М. Клапчука, В. Ф. Остафійчука. Київ : Вища шк., 2000. 608 с.

Історія української культури : у 5 т. Т. 1–5 / Б. Є. Патон (голов. ред.). Київ : Наук. думка, 2001–2010.

Історія української культури / за заг. ред. І. Крип'якевича. 4-те вид., стереотип. Київ : Либідь, 2002. 656 с.

К. У. Перший напад Росії на Львів (1914). В 40-ліття контр-нападу українців на Петербург (25.2.1917 – 25.2.1957). Нью-Йорк : Накладом автора, 1957. 105 с.

Калиник О. Що несе з собою комунізм? (Документи про російсько-комуністичний терор в Україні). Мюнхен ; Торонто, 1953. 140 с.

Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. Львів : Вид-во Укр. кат. ун-ту, 2005. 360 с.

Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть: соціально-політичний портрет. Київ : Либідь, 1993. 176 с.

*Касьянов Г., Даниленко В.*Сталінізм і українська інтелігенція. Київ, 1991. 96 с.

Касьянов Г., Смолій В., Толочко О. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. Київ : Ін-т іст. України, 2013. 128 с.

Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорізьке низове. Дніпрпетровськ : Січ, 1991. 494 с.

Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. Т. 1 : Джерела з історії суспільно-політичного руху на Україні XIX – початку XX ст. / упоряд. :

І. І. Глизь (гол. упоряд.), М. І. Бутич, О. О. Франко. АН Української РСР. Археографічна комісія ; Інститут історії ; Центральний державний історичний архів у м. Києві. Київ : Наук. думка, 1990. 544 с.

Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. Т. 2 : Джерела з історії суспільно-політичного руху на Україні XIX – початку XX ст. / упоряд. : М. І. Бутич (гол. упоряд.), І. І. Глизь, О. О. Франко. АН Української РСР. Археографічна комісія ; Інститут історії ; Центральний державний історичний архів УРСР у м. Києві. Київ : Наук. думка, 1990. 696 с.

Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. Т. 3 : Джерела з історії суспільно-політичного руху на Україні XIX – початку XX ст. / упоряд. : М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко. АН Української РСР. Археографічна комісія ; Інститут історії ; Центральний державний історичний архів УРСР у м. Києві. Київ : Наук. думка, 1990. 415 с.

Кінан Е. Російські історичні міфи : зб. статей / передм. О. Толочка ; пер. В. Шовкуна ; наук. ред. Н. Яковенко. Київ : Критика, 2001. 283 с.

Ковалюк В. Культорологічні та духовні аспекти «радянізації» Західної України (вересень 1939 – червень 1941 рр.). *Український історичний журнал*. 1993. № 2–3. С. 3–17.

Коваль М. В. ОУН–УПА: між «третім рейхом» і сталінським тоталітаризмом. *Український історичний журнал*. 1994. № 2. С. 94–102.

Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ, 1999. 335 с.

Ковальчук М. Війна з більшовицькою Росією за незалежність. 1917–1920. Київ : ПП Наталія Брехуненко, 2007. 72 с.

Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. Київ : Основи, 1996. 317 с.

Кожукало І. 1946–1947 роки: невідомий голод. Київ, 1990. 31 с.

Козуля О. Жінки в історії України. Київ : Укр. центр духовної культури, 1993. 255 с.

Колективізація і голод на Україні, 1929–1933: Зб. док. і матеріалів. 2-ге вид., стереотип. / АН України. Ін-т історії України та ін. ; редкол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. ; упоряд. : Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна. Київ : Наук. думка, 1993. 733 с.

Колянчук О, Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. Львів : Інс-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1992. 386 с.

Кондратюк К. Нариси історії українського національно-визвольного руху XIX століття. Тернопіль, 1993. 98 с.

Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський: хроніка його життя. Київ, 1991. 702 с.

Конквест Р. Жнива скорботи. Київ : Либідь, 1993. VII, 275 с.

Кононенко К. Україна і Росія. Соціяльно-економічні підстави української національної ідеї 1917–1960. Мюнхен : Укр. техн.-госп. ін-т, 1965. 535 с.
Конституція України. Київ, 2017. 76 с.
Косик В. Україна і Німеччина у 2-й світовій війні. Париж ; Нью-Йорк ; Львів : [б. в.], 1993. 658, [1] с., [12] арк. іл. (Українознавча бібліотека НТШ / НТШ у Львові ; число 3).
Костомаров М. Закон Божий (Книга буття українського народу). Київ : Либідь, 1991. 38, [1] с.
Костомаров М. Історія України в життєписях визначнійших єї діячів. Київ : Україна, 1991. 493 с.
Котляр М. Данило Галицький: біографічний нарис. Київ : Альтернативи, 2002. 327 с. : іл. (Особистість і доба).
Котляр М. Русь язичницька. Біля витоків східнослов'янської цивілізації. Київ : Заповіт, 1995. 288 с.
Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. Київ : Альтернативи, 1998. 336 с. (Україна крізь віки. Т. 5).
Котляр М. Ф. Історія України в особах: Давньоруська держава. Київ : Україна, 1996. 240 с.
Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків: довідник з історії України. Київ, 1993. 380 с.
Котляр М., Смолій В. Історія в життєписах. Київ : Час, 1994. 328 с.
Кравченко В. Україна, імперія, Росія. Київ : Критика, 2011. 548 с.
Крижацький С., Зубар В., Русява А. Античні держави Північного Причорномор'я. Київ : Альтернативи, 1998. 352 с.
Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. Львів, 1990. 520 с.
Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Київ : Наук. думка, 1984. 176 с.
Крип'якевич І. Історія України. Львів : Світ, 1990. 519 с.
Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Івано-Франківськ : [б. в.], 1993. 199, [1] с., [10] арк. іл.
Кузьминець О., Калиновський В. Історія держави і права України : навч. посіб. Київ : Україна, 2005. 448 с.
Кулиняк Д. Соловецький в'язень. / відп. ред. Л. А. Чайка. Київ : Вид-во т-ва «Знання» України, 1991. 48 с. – (Серія 1 «Час і суспільство»).
Куліш П. Твори : в 2 т. Київ : Дніпро, 1989. 654+586 с.
Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України : підруч. Київ : Вид. дім «Ін Юре», 2007. 624 с.
Кульчицький С. 1933: трагедія голоду. Київ : Знання, 1989. 48 с.
Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). Київ : Основи, 1996. 396 с.

Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). Київ : Альтернативи, 1999. 336 с. (Україна крізь віки. Т. 11).

Кульчицький С. Ціна «великого перелому». Київ : Україна, 1991. 431 с.

Курносов Ю. Духовне життя на Україні в 20–30 рр. *Український історичний журнал*. 1990. № 1. С.131–148.

Курносов Ю. Суспільно-політичне життя на Україні в 20–30-х роках. *Український історичний журнал*. 1989. № 12. С. 89–95.

Лазарович М. В. «Гей, ви, стрільці січовії...» (Формування українського стрілецького руху в Галичині: причини, передумови, наслідки). Тернопіль : Джура, 2004. 80 с.: іл.

Лазарович М. В. «Душу й тіло ми положим за нашу свободу»: Україна в боротьбі проти збройної агресії Російської Федерації (2014–2020 роки) : моногр. Київ : ПП АВІАЗ, 2020. 452 с.: іл.

Лазарович М. В. «П'ємонт» українського національного відродження (Східна Галичина у другій половині XIX – на початку XX століття). Тернопіль : Екон. думка, 2003. 35 с.: іл.

Лазарович М. В. «Розпочали стрільці українські з москалями тан...»: Збройна боротьба легіону УСС проти російських загарбників на Тернопільщині під час Першої світової війни. Тернопіль : Джура, 2018. 208 с.: іл.

Лазарович М. В. «Як з Бережан до Кадри січовики манджали...»: Збройна боротьба Українських січових стрільців проти російських загарбників на Бережанщині (друга половина 1916 – середина 1917 р.). Тернопіль : Джура, 2016. 72 с.

Лазарович М. В. Державна етнополітика доби Української Центральної Ради (на прикладі польської національної меншини). Acta Scientifica Academiae Ostroviensis. Sectio A : Nauki humanistyczne, społeczne i techniczne / Wyższą Szkołę Biznesu i Przedsiębiorczości w Ostrowcu Św. Ostrowiec Św. (Poland), 2013. Zeszyt 1. S. 207–223.

Лазарович М. В. Економічна історія : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Тернопіль : ПП Шпак, 2015. 356 с.

Лазарович М. В. Економічна історія : навч. посіб. Київ : Знання, 2008. 431 с.

Лазарович М. В. Етнополітика української влади доби Національно-визвольних змагань 1917–1921 років: компаративний аналіз : моногр. Тернопіль : ТНЕУ, 2013. 760 с.

Лазарович М. В. Історія та культура України : підруч. Тернопіль : ЗУНУ, 2023. 731 с.

Лазарович М. В. Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. 685 с.

Лазарович М. В. Крути – символ патріотизму і жертовності / голов. ред. П. І. Козловський. Тернопіль : Новий колір, 2008. 16 с.: іл.

Лазарович М. В. Культурно-просвітницька діяльність Українських січових стрільців у роки Першої світової війни. Тернопіль : Тайп, 2003. 114 с.: іл.

Лазарович М. В. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. 2-ге вид., допов. Тернопіль : Джура, 2016. 628 с.: іл.

Лазарович М. В. Політика українських урядів періоду Національно-визвольних змагань 1917–1921 років у сфері міжетнічних відносин: порівняльний аналіз : у 2-х кн. Кн. 1 : моногр. International Book Market Service Ltd «Globe Edit», 2019. 688 с.

Лазарович М. В. Політика українських урядів періоду Національно-визвольних змагань 1917–1921 років у сфері міжетнічних відносин: порівняльний аналіз : у 2-х кн. Кн. 2 : документи і матеріали. International Book Market Service Ltd «Globe Edit», 2019. 176 с.

Лазарович М. В. Разом нас багато... Тернопільський державний економічний університет у контексті Української помаранчевої революції. Тернопіль : Екон. думка, 2005. 528 с.: іл.

Лазарович М. В. Російсько-українська війна (2014–2017 роки): короткий нарис. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2017. 240 с.

Лазарович М. В. Українські січові стрільці у боротьбі за волю України : моногр. Ічня : ПП «Формат», 2018. 766 с.: іл.

Лазарович М. В. Українські січові стрільці: національно-політична та культурно-просвітницька діяльність. Тернопіль : Екон. думка, 2000. 202 с.

Лазарович М. В. Чин легіону Українських січових стрільців на Тернопіллі (друга половина 1915 – початок 1918 р.). Тернопіль : Навч. кн. – Богдан, 2012. 224 с.: іл.

Лазарович М. В., Лазарович Н. А. «Машерують наші добровольці...». Тернопіль : Тайп, 2003. 142 с.: іл.

Лазарович М. В., Лазарович Н. А. Історія України: Відповіді на питання екзаменаційних білетів : навч. посіб. 2-ге вид., стер. Київ : Знання, 2012. 438 с. (Систематизуємо знання).

Лазарович М. В., Лазарович Н. А. Коротка історія України : навч. посіб. Тернопіль : Навч. кн. – Богдан, 2011. 304 с. (Сам собі репетитор).

Лазарович М. В., Лановик Б. Д., Матейко Р. М., Матисякевич З. М. Економічна історія України : підруч. Київ : Вид. дім «Юридична кн.», 2004. 456 с.

Лазарович М. В., Матейко Р. М., Мельничук Б. І., Півторак С. Р. Від Маківки до Стрипи. Нариси історії Українського січового стрілецтва та Української галицької армії. 2-ге вид., допов. Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф», 2012. 164 с.: іл.

Лазарович М. В., Мельничук Б. І., Матейко Р. М. За волю й славу України: Нариси з історії Українського січового стрілецтва та Української галицької армії. Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф», 2015. 320 с.: іл.

Лазарович М. В., Монолатій І. Станиславів і Український легіон. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2015. 104 с.

Лазарович М. В., Уніят В. Нації незгасний смолоскип. Постать Степана Бандери на тлі Національно-визвольних змагань у Західній Україні в 20–50-х роках XX століття. 2-ге вид., допо. Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф», 2009. 96 с.: іл.

Лазарович М. І було пекло на землі...: Голодомор 1932–1933 років в Україні: передумови, механізми здійснення, наслідки. Тернопіль : Джура, 2008. 620 с.: іл.

Лазарович М. Ілюстрована історія та культура України : підруч. Тернопіль : Джура, 2022. 616 с.

Лазарович М. Ілюстрована історія України: короткий курс лекцій. 4-те вид., виправл. і допов. Тернопіль : Джура, 2018. 616 с.

Лазарович М. Історія та культура України : підруч. Тернопіль : ЗУНУ, 2023. 731 с.

Лазарович М., Мироненко П. Московитсько-українська війна (2014–2024 роки) : моногр. 4-те вид., переробл. Київ : Політія. 2024. 520 с.

Лазарович М., Николин М. Не погасне біль Голодомору. Тернопіль : Новий колір, 2007. 224 с.

Лазарович М., Олещук І. Українська Повстанська Армія як символ збройної боротьби за самостійну соборну державу (до 70-річчя створення УПА). Рада. 2012. № 10. С. 42–44.

Левинський В. Царська Росія і Українська справа. Монтреал : Накладом Івана Гниди, 1917. 120 с.

Левицький К. Українські політики Галичини. Тернопіль, 1996. 176 с.

Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів : Сіверянська думка, 1996. 284, [2] с. : іл.

Липа Ю. Призначення України. Львів : Просвіта, 1992. 270 с.

Липа Ю. Розподіл Росії. Нью-Йорк : Говерля, 1954. 116 с.

Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Київ ; Філадельфія, 1995. 470 с.

Липинський В. Релігія і церква в історії України. Київ : Рада, 1995. 96 с.

Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Відень : Накладом автора, 1920. 304 с.

Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : у 2 т. Київ : Основи, 1994. 554 +573 с.

Литвин В. Історія України : підруч. Київ : Наук. думка, 2013. 991 с.

Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. Київ : Абрис, 1994. 495 с.

Литвин В. Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.). Київ, 2000. 360 с.

Литвин М. Р., Науменко К. Є. Українські січові стрільці. Київ : Знання, 1992. 48 с.

Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. Львів : Каменяр, 1991. 200 с.

Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів : Ін-т українознавства НАН України ; Олір, 1995. 368 с.

Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Кн. 1, 2, 3 / упоряд. : Лялька Я., Коритко Р., Онишкевич Р., Максимук П., Патер І., Сливка Ю, Дурбак Р., Костишин В., Стасюк О., Сергійчук В. Львів : Галицька видавнича спілка ; Каменяр, 1993–2002 рр. 798+664+308 с.: іл.

Літопис руський / за іпат. списком пер. Л. Махновець ; [відп. ред. О. В. Мишанич]. Київ : Дніпро, 1989. XIV, 590, [1] с., [3] арк. іл.

Літопис Самовидця / підгот. Я. І. Дзира. Київ : Наук. думка, 1971. 208 с. : іл. (Джерела з історії України).

Лозицький В. Політика українізації в 20–30 роках: історія, проблеми, уроки. *Український історичний журнал*. 1989. № 3. С. 46–55.

Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників. Київ, 1991. 127 с.

Мадіссон В. В., Шахов В. А. Сучасна українська геополітика : навч. посіб. Київ : Либідь, 2003. 176 с.

Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. Київ : Довіра ; Генеза, 1996. 942 с.

Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. Київ : Обереги, 1993. 79, [2] с.

Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності. Львів, 1995. 248 с.

Марчук Є. П'ять років української трагедії. Київ, 1999. 160 с.

Мельничук Б., Юрчак Н. Шляхами Богдана Хмельницького на Тернопільщині. Тернопіль : Ред.-видав. відділ упр. по пресі, 1991. 60 с.

Мельничук Г. 1000 незабутних імен України / худож. Ю. Демидьонок. Київ : Школа, 2005. 284 с.: портр.

Митрополит Іларіон (Огієнко І.). Дохристиянські вірування українського народу : іст.-реліг. моногр. Київ : Обереги, 1992. 424 с. : іл.

Митрополит Іларіон (Огієнко І.). Князь Констянтин Острозький і його культурна праця. Вінніпег, 1958. 216 с.

Митці України : енцикл. довід. / упоряд. : М. Лабінський, В. Мурза ; за ред. А. Кудрицького. Київ : УЕ, 1992. 848 с.

Мицик В. Священна країна хліборобів: міста й селища Трипільської цивілізації у міжріччі Південного Бугу і Дніпра та околиць / Тальнівський музей історії хліборобства. Київ : Пульсари, 2006. 264 с.: іл.

Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьке козацтво. Дніпропетровськ : Промінь, 1990. 302 с. – (Давно се діялось колись).

Міpчук П. Коліївщина. Гайдамацьке повстання 1768 р. Нью-Йорк : Наук. Т-во ім. Шевченка, 1973. 319 с.

Міpчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Т. 1 : 1920–1939. Мюнхен ; Лондон ; Нью-Йорк : Укр. Вид-во. 639 с.

Міpчук П. Роман Шухевич (Ґенерал Тарас Чупринка): командир армії безсмертних. Нью-Йорк ; Торонто ; Лондон : Т-во колишніх Вояків УПА в ЗСА, Канаді і Европі, 1970. 268 с.

Міpчук П. Степан Бандера. Символ революційної безкомпромісовости. Хмельницький : Поділля, 1992. 144 с.: іл.

Міpчук П. Українська державність 1917–1920. Філадельфія : СУМ, 1967. 400 с.

Міpчук П. Українська Повстанська Армія (1942–1952): Документи і матеріали. Львів : Просвіта, 1991. 448 с.

Міхновський М. Самостійна Україна. *Вивід прав України*. Львів, 1991. С. 78–83.

Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918. Львів, 1994. 568 с.

Мороз В. Україна в ХХ ст. Тернопіль, 1992. 128 с.

Моця О., Ричка В. Київська Русь: від язичництва до християнства. Київ : Глобус, 1996. 222 с.

Музиченко П. Історія держави і права України : навч. посіб. 5-те вид., випр. і допов. Київ : Знання, 2006. 437 с.

Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. Київ : Укр. письменник, 1993. 412 с.

Нагайло Б. Як формувалося в Україні ставлення до ядерної зброї. *Сучасність*. 1993. № 10. С. 49–76.

Наливайко Д. Козацька християнська республіка. Київ : Дніпро, 1992. 493, [2] с.

Нариси з історії українського національного руху / відп. ред. В. Сарбей. Київ : Ін-т іст. України НАН України, 1994. 189 с.

Наулко В., Артюх Л., Горленко В., Косьміна Т. Культура і побут населення України : навч. посіб. Київ : Либідь, 1991. 232 с.

Нахлік Є. Пантелеймон Куліш. Київ : Знання, 1989. 48 с.

Новітня історія України (1900–2000) : підруч. / Слюсаренко А., Гусєв В., Дрожжин В. та ін. Київ, 2000. 662 с.

Огієнко І. Українська культура: коротка історія культурного життя українського народу. Київ : Довіра, 1992. 142 с.

Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920). Київ : Темпора, 1940. 608 с.: іл.

Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА / НАН України ; Інститут історії України. Київ : Наук. думка, 2005. 53 с.

Павленко С. «Тиранське поводження росіян». Різня в Батурині 2 листопада 1708 р. Київ : ПП Наталія Брехуненко, 2008. 64 с.

Паїк В. Корінь безсмертної України. Київ : УВС, 2021. 356 с.

Пасічник В. Національна ідея в контексті українсько-російських відносин : моногр. Львів : СПОЛОМ, 2007. 182 с.

Пасічник М. С. Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи : навч. посіб. Київ : Знання, 2006. 735 с.

Патриляк І. До питання про внесок ОУН та УПА у боротьбу проти нацистських окупантів на території України. *Український історичний журнал*. 2004. № 5. С. 81–95.

Передумови та початок великої війни. *Ukrainer*. 2022. 28 жовт. URL: https://ukrainer.net/hronologia-1/.

Петлюра С. Статті. Київ : Дніпро, 1993. 340 с.

Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»: спогади. Щоденники. Документи. Матеріали / упоряд. В. К. Баран та ін. ; за ред. Ю. І. Шаповала. Київ : Генеза, 2003. 808 с.

Петров В. Діячі української культури (1920–1940 рр.) – жертви більшовицького терору. Київ : Воскресіння, 1992. 80 с.

Петров В. Походження українського народу. Київ : МП «Фенікс», 1992. 192 с.

Петрович І. Галичина під час російської окупації серпень 1914 – червень 1915. Б. м. : Накладом вид-ва «Політична б-ка», 1915. 116 с.

Пиріг Р. Я. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. Київ, 2008. 209 с.

Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». Київ : Академія, 2001. 152 с.

Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. Київ : Критика, 2015. 456 с.

Полещук Т. Історія Росії XIX – поч. XX ст. Львів : Паїс, 2008. 400 с.

Політична історія України : посіб. / за ред. В. І. Танцюри. Київ : Вид. центр «Академія», 2001. 488 с.

Полонська-Василенко Н. Дві концепції історії України і Росії. Мюнхен : УВУ, 1964. 52 с.

Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. Т. 1 : До середини XVII століття до 1923 року. 3-тє вид. Київ : Либідь, 1995. 640 с.

Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. Т. 2 : Від середини XVII століття до 1923 року. 3-тє вид. Київ : Либідь, 1995. 606, [2] с.

Попович М. Нарис історії культури України. 2-ге вид., випр. Київ : АртЕл, 2001. 727 с.

Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934 / відп. ред. І. Ільєнко. НАН України ; Служба безпеки України; Українське історичне товариство. Київ : Україна, 1996. 335 с.

Реєнт О. П. Українська революція і робітництво: Соціально-політичні та економічні зміни 1917–1920 рр. Київ : Ін-т іст. України НАН України, 1996. 265 с.

Реєнт О. П., Коляда І. А. Усі гетьмани України / худож.-оформ. А. С. Ленчик. Харків : Фоліо, 2007. 415 с.

Ричка В. М. За літописним рядком: історичні оповіді про Київську Русь. Київ : Рад. шк., 1991. 206 с.

Різниченко В. Пилип Орлик (гетьман-емігрант): його життя і діяльність. Київ, 1918. 48 с.

Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин. Нью-Йорк : Червона калина, 1956. 360 с.

Роєнко В. Друга світова війна : 1939–1945 роки. Київ : Рада, 1994. 126, [1] с.

Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. Київ : Київо-Могилян. акад., 2008. 604 с.

Ролле Й. Жінки при Чигиринському дворі. Київ : Україна, 1994. 58 с.

Романчук О. Ультиматум: хроніка одного конфлікту між Рад. наркомом РРФСР і Центральною Радою. Київ : Знання, 1990. 64 с.

Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 2016 р.) / упоряд. П. Гай-Нижник. Київ : МП Леся, 2016. 352 с.

Російський імперіалізм / упоряд. Тарас Гунчак ; пер. з англ. Тараса Цимбала. Київ : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2010. 395 с.

Російщення України : наук.-популяр. зб. / за ред. Леоніда Полтави. Нью-Йорк : Укр. конгресовий комітет Америки, 1984. 416 с.

Рубан В. На протилежному боці від добра. Київ : Ярославів Вал, 2015. 600 с. Серія «БукЛіт».

Рубан В. Довга дорога до себе. Політична думка в Україні 1991 року. *Сучасність*. 1992. № 1. С. 90–106.

Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. Київ : Альтернативи, 1999. 320 с. (Україна крізь віки. Т. 10).

Рудич Ф. Формування політичних структур в сучасній Україні: політологічний аналіз. *Український історичний журнал*. 1994. № 2–3. С. 29–35.

Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / за заг. ред. В. Смолія ; НАН України ; Інститут історії України. Київ : Альтернативи, 1999. 320 с. (Україна крізь віки. Т. 6).

Русина О. Київ як sancta civitas у московській ідеології та політичній практиці XIV–XVI ст. *Істину встановлює суд історії : зб. на пошану Ф. П. Шевченка*. Т. 2. Київ, 2004. С. 183–193.

Савельєв В. Чи був П. Ю. Шелест виразником «українського автономізму»? *Український історичний журнал*. 1991. № 4. С. 94–105.

Савченко В. А. Павло Скоропадський – останній гетьман України. Харків : Фоліо, 2008. 378, [2] с. (Історичне досьє).

Самостійна Україна: збірник програм українських політичних партій початку XX століття / упоряд., авт. передм. і прим. О. Федьков. Тернопіль : РВВ упр. по пресі, 1991. 80, [3] с.

Сарбей В. Г. Національне відродження України / за заг. ред. В. Смолія ; НАН України ; Інститут історії України. Київ : Альтернативи, 1999. 336 с. (Україна крізь віки. Т. 9).

Сардачук П. Д., Сагайдак О. П. Україна в двосторонніх міжнародних відносинах (кінець XX – початок XXI ст.) : навч.-довід. посіб. Київ : Вид-во Європ. ун-ту, 2005. 328 с.

Сас П. Дипломатична місія Війська Запорозького до Москви у 1620 р. *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин*. Київ : Ін-т іст. України НАН України, 2003. С. 25–65.

Свєшніков І. Битва під Берестечком. Львів : Слово, 1993. 304 с.

Сегеда С. Етногенетичні процеси на території Русі-України (за даними антропології). *Істину встановлює суд історії : зб. на пошану Ф. П. Шевченка*. Т. 2. Київ, 2004. С. 67–81.

Семчишин М. Тисяча років української культури = One thousand years of Ukrainian culture: історичний огляд культурного процесу / Наук. т-во ім. Шевченка. Нью-Йорк ; Париж ; Торонто : [б. в.], 1985. 550 с. : іл. (Бібліотека українознавства. Т. 52).

Сергійчук В. І. «Українізація Росії». Політичне ошуканство українців російською більшовицькою владою в 1923–1932 роках. Київ : Укр. вид. спілка, 2000. 336 с.

Сергійчук В. Кого зрадив гетьман Мазепа. Київ : Фотовідеосервіс, 1991. 68 с.

Сергійчук В. Національна символіка України : наук.-худож. кн. : для серед. та ст. шк. віку. Київ : Веселка, 1992. 106, [3] с. : іл.

Сергійчук В. ОУН–УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. Київ : Дніпро, 1996. 496 с.

Серпутько А. Ю. Сучасна українська та російська історіографія причин та наслідків голодомору в УРСР 1932–1933 років. Черкаси, 2009. 23 с.

Січинський В. Чужинці про Україну. Київ : Довіра, 1992. 255 с.

Скляр В. Етнічний склад населення України 1959–1989 рр.: Етномовні наслідки російщення. Київ : Вид. центр «Просвіта», 2008. 392 с.

Скоропадський П. Спомини / передм. Г. В. Папакіна. Київ : Україна, 1992. 112 с.

Слабошпицький М. З голосу нашої Кліо. Київ : Махаон, 2003. 224 с

Славутич Я. Іван Франко і Росія. Вінніпег : УВАН, 1959. 27 с.

Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції : моногр. Київ : Знання, 1993. 192 с.

Смолій В. А., Степанков, В. С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). Київ : Либідь, 1995. 624 с.

Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ : Альтернативи, 1999. 351 с.

Соловей Д. Голгота України: московсько-більшовицький терор в УРСР між Першою і Другою світовою війною. Дрогобич, 1993. 288 с.

Стахів М. Україна проти більшовиків. Нариси з історії аґресії совєтської Росії : в 3-х кн. Тернопіль : Ред.-вид. від. упр. по пресі, 1992–1994. 171+243+244 с.

Степанков В. Переяслав 1654 року: витоки, сутність, наслідки. *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин*. Київ : Ін-т іст. України НАН України, 2003. С. 85–127.

Сто найвідоміших українців / Бедрик-Білан Х., Безносик А., Гнатюк М. та ін. Київ : Автограф ; Орфей, 2005. 636 с.: фотоіл.

Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси / відп. ред. О. Купчинський ; Наукове товариство ім. Шевченка. Львів, 2011. 1075 с. (Історичні джерела. Т. 10).

Стус В. Таборовий зошит. Київ : Факт, 2008. 452 с.

Стус В. Феномен доби (Сходження на Голгофу слави). Київ : Кліо, 2015. 104 с.

Субтельний О. Україна: історія. Київ : Либідь, 1991. 512 с.

Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / пер. з англ. В. Кулика. Київ : Либідь, 1994. 240 с.

Терещенко Ю. Україна і європейський світ: нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. : навч. посіб. Київ : Перун, 1996. 496 с.

Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь / за заг. ред. В. Смолія ; НАН України ; Інститут археології, Інститут історії України. Київ : Альтернативи, 1998. 352 с. (Україна крізь віки. Т. 4).

Толочко П. Історичні портрети. Із історії давньоруської та європейської політики X–XII ст. Київ : Наук. думка, 1990. 272 с.: іл.

Трофимович В. Україна в роки другої світової війни (1939–1945). Львів, 1995. 102 с.

Трощинський В. П., Шевченко А. А. Українці в світі / за заг. ред. В. Смолія ; НАН України ; Інститут археології, Інститут історії України. Київ : Альтернативи, 1999. 352 с. (Україна крізь віки. Т. 15).

Трубайчук А. Брудершафт двох диктаторів. Київ : Істина, 1993. 336 с.

Турченко Ф., Турченко Г. Проєкт «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. Київ : Ін-т іст. України, 2015. 166 с.

Удовиченко О. Україна у війні за державність. Київ : Україна, 1995. 205 с.

Україна багатопартійна: Програмні документи нових партій / упоряд. і передм. О. В. Гарань. Київ : МП «Пам'ятки України», 1991. 192 с.

Україна і Польща в період феодалізму : збірник наукових праць / ред. кол. : В. А. Смолій (відп. ред.), О. Б. Головко (відп. секр.), В. Ф. Репринцев, О. Ф. Сидоренко, П. С. Сохань, Ф. П. Шевченко ; АН УРСР ; Інститут історії України. Київ : Наук. думка, 1991. 140 с.

Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси : в 3 т. Т. 1 : Українські проєкти в Російській імперії / редрада : акад. НАН України В. М. Литвин (голова) та ін. ; відп. ред. акад. НАН України В. А. Смолій ; Ін-т іст. України НАН України. Київ : Наук. думка, 2004. 504 с.

Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси : в 3 т. Т. 2 : Радянський проєкт для України / редрада : акад. НАН України В. М. Литвин (голова) та ін. ; відп. ред. акад. НАН України В. А. Смолій ; Ін-т іст. України НАН України. Київ : Наук. думка, 2004. 531 с.

Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси : в 3 т. Т. 3 : Новітній український державотворчий процес / редрада : акад. НАН України В. М. Литвин (голова) та ін. ; відп. ред. акад. НАН України В. А. Смолій ; Ін-т іст. України НАН України. Київ : Наук. думка, 2004. 327 с.

Україна і український народ в Другій світовій війні: Дискусії [Вип. 1–4] / упоряд. Л. Герасименко, Р. Пилявець. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги ; Вид. ПП Лисенко, 2009–2010. 319 с.

Україна на позвах з Росією. Нью-Йорк – Зальцбург : Накладом Теодора Коваля, 1948. 27 с.

Україна проти Москви : зб. статей. Мюнхен : Вид. Закордонних частин ОУН, 1955. 388 с.

Україна та Росія у системі міжнародних відносин: Стратегічна перспектива : кол. моногр. Київ : НІПМБ, 2001. 624 с.

Україна: повна енциклопедія / авт.-упоряд. : В. М. Скляренко, Т. В. Іовлева, В. В. Мирошнікова, М.О. Панкова ; худож.-оформ. Л. Д. Кирпач-Осипова. Харків : Фоліо, 2006. 463 с.

Українська державність у XX столітті. Історико-політологічний аналіз / кер. авт. кол. О. Дергачов. Київ : Політ. думка, 1996. 448 с

Українська державність у XX столітті. Історико-політологічний аналіз / кер. авт. кол. О. Дергачов. Київ : Політ. думка, 1996. 448 с

Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914) : зб. док. і матеріалів / відп. ред. Г. Боряк ; упоряд. : Г. Боряк та ін. ; НАН України. Інститут історії України ; Укрдержархів, ЦДІАК України. Київ : Ін-т іст. України, 2013. LXII. 810 с.

Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича / упор. С. В. Ульяновська ; вст. ст. І. М. Дзюби ; перед. сл. М. Антоновича. Київ : Либідь, 1993. 592 с. : іл.

Українська культура : лекції / ред. кол. : Ю. П. Дяченко та ін. ; упоряд. С. Ульяновська. Київ : Либідь, 1993. 592 с.

Українська культура в європейському контексті. Богуцький Ю. П., Андрущенко В. П., Безвершук Ж. О., Новохатько Л. М. Київ : Знання, 2007. 680 с.

Українські Січові Стрільці 1914–1920 / за ред. Б. Гнаткевича та ін. Львів : Слово, 1991. 160 с.

Федченко П. М. Михайло Драгоманов: життя і творчість. Київ : Дніпро, 1991. 362 с.

Франко І. Ukraina irredenta. *Вивід прав України*. Львів, 1991. С. 59–70.

Хвильовий М. Україна чи Малоросія? *Твори : у 2-х т. Т. 2 : М. Г. Хвильовий ; упоряд. М. Г. Жулинського, П. І. Майдаченка*. Київ : Дніпро, 1990. С. 576–621.

Хотинська війна. 1621 / Г. Грабянка, С. Величко, Й. Мюллер [та ін.] ; Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Київ : Центр пам'яткознавства АН України та Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури, 1991. 238, [1] с. : іл. (Часи козацькі).

Хоткевич Г. Два гетьмани. Київ : Дніпро, 1991. 105, [2] с. : іл.

Хронологія російського вторгнення в Україну (2022). *Вікіпедія*. 2022. 8 жовт. URL: https://www.wiki-data.uk-ua.nina.az/Хронологія_російського_вторгнення_в_Україну_(2022).html.

Цегельський Л. Русь–Україна, а Московщина–Росія. Історично-політична розвідка. 2-ге переробл. вид. Царгород : Друкарня Союза визволення України, 1916. 134 с.

Цілком таємно… Секретні документи Рейху про діяльність ОУН 1941–1944 роках. Тернопіль : Рухінформ центр, 1992. 25 с.

Чайковський А. Чорні рядки: мої спомини за час від 1 листопада 1918 до 13 травня 1919. Львів : Червона калина, 1930. 119 с.

Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика України (від давніх часів до наших днів) : підруч. 2-ге вид. Київ : Кондор, 2011. 290 с.

Черепанова С. О., Скобний В. Г., Бичко І. В. Українська культура : історія і сучасність : навч. посіб. Львів : Світ, 1994. 456 с.

Черкас Б. Україна в політичному протистоянні Великого князівства Литовського з Московською державою і Кримом у 20-х – 30-х рр. XVI ст. *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин*. Київ : Ін-т іст. України НАН України, 2003. С. 11–24.

Чмихов М., Кравченко Н., Черняков І. Археологія та стародавня історія України. Київ : Вища шк., 1991. 387 с.

Чорна книга України: збірник. документів, архівних матеріалів, листів, доповнень, статей, досліджень, есе / упоряд., ред. Ф. Зубанича ; передм. В. Яворівського. Київ : Просвіта. 1998. 784 с.

Чорна тінь Голодомору 1932–1933 років над Тернопіллям: Книга пам'яті / вступ. ст., упоряд. : М. В. Лазарович, Б. Д. Лановик, Р. М. Матейко. Тернопіль : Джура, 2003. 292 с.: іл.

Чорновіл В. Правосуддя чи рецидиви терору? *Чорновіл В. Твори: У 10-ти т.* Київ : Смолоскип, 2003. Т. 2. С. 71–362.

Чорновіл В., Пенсон Б. Хроніка таборових буднів. Київ, 1991. 143 с.

Чотири Універсали / упоряд. В. Д. Конашевич ; ред. Л. Л. Лазебний. Київ : Добров. т-во книголюбів України, 1990. 15, [1] с.

Чубинський П. Ще не вмерла Україна. Київ : Обереги, 1991. 15 с.

Чумак В. А. Україна і Крим: спільність історичної долі : моногр. / Акад. муніцип. упр. Вид. 2-ге, переробл. й допов. Київ : ВПЦ АМУ, 2013. 178 с. : іл.

Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. Київ : Ін-т іст. України НАНУ, 2003. 518 с.

Чухліб Т. Шлях до Полтави: Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи. Київ : Інф.-аналіт. агенція «Наш час», 2008. 264 с.

Шаповал Ю. І., Пристайко В. І., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. Київ : Абрис, 1997. 608 с.

Шаповал Ю. Людина і система: (Штрихи до портрета з тоталітарної доби в Україні). Київ : Ін-т нац. відносин і політології НАН України, 1994. 270 с.

Шаповал Ю. М. С. Хрущов на Україні. Київ : Знання, 1990. 48 с.

Шаповал Ю. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. Київ : Політвидав України, 1990. 143 с.

Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Акад. наук України, Ін-т нац. відносин і політології. Київ : Наук. думка, 1993. 349, [2] с.

Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі = Histoire de la cuerre des cosaques contre la Polocne: з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар. Київ : Томіріс, 1993. 219, [4] с. : іл.

Шевчук В. П., Тараненко М. Г. Історія української державності : курс лекцій. Київ : Либідь, 1999. 480 с.

Шелест П. Холодна відлига: Сторінки щоденників. *Київ*. 1990. № 8. С. 77–92.

Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або історія козаків-запорожців... / пер. з фр. В. В. Коптілов. Київ : Укр. письменник, 1994. 311 с.

Шпорлюк Р. Імперія та нації [З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі] Київ : Дух і Літера, 2000. 354 с.

Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща / пер. з англ. Г. Касьянова, М. Климчука, М. Рябчука, Я. Стріхи, Д. Матіяш та Х. Чушаак. Київ : Дух і Літера, 2013. 552 с.

Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правному аспекті. Мюнхен, 1971. 402 с.

Юсова Н. Легітимація концепції про Київську Русь як спільноруську державу в контексті зміни історичної парадигми (30-ті рр. XX ст.). *Істину встановлює суд історії : зб. на пошану Ф. П. Шевченка. Т. 2.* Київ, 2004. С. 449–470.

Яворницький Д. Історія запорозьких козаків / з рос. пер. І. Сварник : у 3 т. Львів : Світ, 1988–1992. 319+388+451 с.: іл.

Яковенко Н. Здобутки і втрати Люблінської унії. *Київська старовина*. 1993. № 3. С. 77–85.

Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття : навч. посіб. Київ : Гнус. 1997. 312 с.

Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна : моногр. Вид. 2-ге, перегл. і випр. Київ : Критика, 2008. 470 с.: іл.

Яковлів А. Договір Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р.: Історично-правнича студія з нагоди 300-ліття договору (1654–1954). Нью-Йорк : Вид. спілка Ю. Тищенко & А. Білоус, 1954. 126 с.

Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. Варшава, 1934. 146 с.

Politicus. URL: http://politics.ellib.org.ua/.

Likbez. Історичний фронт. URL: https://likbez.org.ua/ua/.

Pragmatika. URL: https://pragmatika.media/.

Rid i vira. URL: https://www.ridivira.com/uk/.

Ukrainer. URL: https://ukrainer.net/.
Ukrainian People. URL: https://ukrainianpeople.us/.
Zaxid.net. 2022. URL: https://zaxid.net/.
Верховна Рада України. URL: http://portal.rada.gov.ua/.
В світі. URL: https://vsviti.com.ua/.
Державна служба України з етнополітики та свободи совісті. URL: https://dess.gov.ua/.
Замки та фортеці України. URL: https://castles.com.ua/.
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. URL: https://ipiend.gov.ua/.
Історична правда. URL: https://www.istpravda.com.ua/.
Кабінет Міністрів. URL: http://www.kmu.gov.ua/.
Козак з лугу. Всесвітній козацький портал. URL: https://indragop.org.ua/.
Локальна історія. URL: https://localhistory.org.ua/.
Львівський історичний клуб. URL: https://lvivmedievalclub.wordpress.com/.
Міністерство культури та інформаційної політики України. URL: https://mkip.gov.ua/.
На скрижалях. URL: https://na-skryzhalyah.blogspot.com/
Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського : офіційний сайт. URL: http://www.nbuv.gov.ua.
Національна парламентська бібліотека України : офіційний сайт. URL: http://nplu.org.
Представництво ООН в Україні. URL: http://www.un.org.ua/ua/oon-vukraini.
Президент України. URL: http://www.president.gov.ua.
Рідна країна. Світоглядний портал. URL: https://ridna.ua/.
Рукотвори. URL: https://rukotvory.com.ua/.
Сумський історичний портал. URL: https://history.sumy.ua/.
Україна споконвічна. URL: https://etnoua.info/.
Українська правда. URL: https://www.pravda.com.ua/.
Український Інтерес. URL: https://uain.press/.
Український портал. URL: https://kampot.org.ua/.
Фотографії старого Львова. URL: https://photo-lviv.in.ua/.
Хроніки Любарта. URL: https://www.hroniky.com/.

Джерела використаних ілюстрацій

Рукопис «Житіє Сергія», XIV–XV ст.; Грамоти князя Юрія І Львовича, 1313 р.; Візантійська хроніка; Китайський манускрипт XIII ст.; Лицевого літописного зводу XVI ст. Мадридський список «Хроніки» Іоанна Скилиці; Остромирове Євангеліє, Київ, 1056–1057 рр.; Радзивилівський літопис; Аркас М. Історія України-Русі; Місто-фортеця – Fortress City. Ілюстрований нарис; Горобець В. Еліта козацької України...; Грушевський М. Ілюстрована історія України; Андрусів П. Мистецтво – найміцніша зброя; Величко С. Літопис; З української старовини; Субтельний О. Україна: історія; Гадяцька унія 1658 року; Іфіка ієрополітика, 1712 р.; З української старовини; Кобзар ілюстрований; Головацький Я. Народні пісні Галицької і Угорської Русі; Царський титулярник 1672 р.; Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію…

Фрагменти розписів та експозицій:

Андріївська церква в Києві; Батуринський музей; Бібліотека князів Чарторийських у Кракові; Військовий музей в Стокгольмі, Швеція; Грановитої палати в московському Кремлі; Дніпровський художній музй; Запорізький краєзнавчий музей; Київська духовна академія і семінарія УПЦ Київського Патріархату; Київський обласний археологічний музей; Краківський археологічний музей; Музей «Пам'ять єврейського народу і Голокост в Україні»; Музей археології та етнографії Слобідської України ХНУ ім. В. Каразіна; Музей історії Запорізького козацтва; Музею історії Києва; Національний музей історії України; Одеський археологічний музей; Софійський собор в Києві; Сумський обласний краєзнавчий музей; Троїцька церква в с. Потеличі на Львівщині; ЦДІАК України.

Інтернет-джерела:

17c.org.ua/reestr; 5.ua; alamyimages.fr; anti-empire.com; arcgis.com; argumentua.com; armyinform.com.ua; babel.ua; baitsar.blogspot.com; bezviz.co.ua; biblioteka.od.ua; bing.com; ar25.org; bioinfo.org.ua; bomarka.com ; bsmu.edu.ua; businessviews.com.ua; c7.alamy.com; coollib.net; cdiak.archives.gov.ua; cdn4.suspilne.media; cf.ppt-online.org; chas.cv.ua/ukrnet; chess.com; city-as-stage.lvivcenter.org; commons.com.ua; cul.com.ua; culture.voicecrimea.com.ua; darabanth.com; daso.archives.gov.ua; day.kyiv.ua; diasporiana.org.ua/istoriya/939-ukrayinski-sichovi-striltsi-1914-1920; discover.in.ua; discover.ua; dn.gov.ua; docplayer.net/67912198; dovidka.biz.ua; dsnews.ua; dyvys.info; ebay.ca; edufuture.biz; elle.ua; esu.com.ua; etnosvit.com; euro-art.com.ua; europeana.eu; facebook.com/artarea.official; facebook.com/p/Тарас-Чухлібманцер-100076494653657; finenews.info; flibusta.site/b/565542/read; frankolive.wordpress.com; frankoter.at.ua; garystockbridge617.getarchive.net; gazeta.ua; geokyiv.org; geomap.com.ua; getmanat.org; gk-press.if.ua.; globallookpress.com; golos.com.ua; hai-nyzhnyk.in.ua; history.org.ua; history.rayon.in.ua; history.znaj.ua; historybooks.com.ua; history-pravo-chip; history-ua.org; honchar.org.ua; hromadske; hrushevsky.nbuv.gov.ua ; i.pinimg.com; i.ytimg.com; image.slidesharecdn.com; images.prom.ua; immh.kyiv.ua; irbis-nbuv.gov.ua; istockphoto.com; istorium.net; istpravda.com.ua; jnsm.com.ua; joseartgallery.com; kalnysh.at.ua; korsun-music.ucoz; kozaku.in.ua; kultura.rayon.in.ua; kuriergalicyjski.com; kyivpastfuture.com.ua; labirint.ru; lavkababuin.com; lenta.ua; libr.dp.ua; library.chnpu.edu.ua; localhistory.org.ua; lviv.sq.com.ua; lviv1256.com; mao.kiev.ua; media.c4u.org.ua; mf.b37mrtl.ru/rbthmedia; military-history.fandom.com; museum.sumy.ua; mynizhyn.com; myukraine.org.ua; nas.gov.ua; na-skryzhalyah; nasze-slowo.pl; naurok.com.ua; nbuv.gov.ua; news.blog.net.ua; newvv.net; nibu.kyiv.ua; nizhyn.city; novynarnia.com; ntsh.org ; nubip.edu.ua; nv.ua; old.libr.dp.ua; old.nmiu.org; old.uinp.gov.ua; pavlusenkoart.com.ua; pershij.com.ua; picturehistory.livejournal.com/7429603.html; pinakoteka.zascianek.pl; pinterest.com; photo-lviv.in.ua; poglyad.tv; polinfo.gov.ua; pravda.if.ua; pro_history_zno; procherk.info; rada.gov.ua; prolviv.com; prostir.museum; prosvit.in.ua; provce.ck.ua;

publications.lnu.edu.ua; radiosvoboda.org; rakhiv.com.ua; reactor.cc; reherit.org.ua; report.if.ua; resource.history.org.ua; resource.history.org.ua; rohatynjewishheritage.org; sanktuariumpratulin.pl; shron1.chtyvo.org.ua; shron1.chtyvo.org.ua; shupliak.art; slideplayer.com; scontent.flwo4-1.fna.fbcdn.net; slideserve.com; spadok.org.ua; spadshina.com; st.viority.com; starozytnosti; static.hromadske.radio; static.ukrinform.com; striy.org.ua; surma.com.ua; sverediuk.com.ua; sverediuk.com.ua; svoboda.fm; svoboda-news.com; telegraf.in.ua; themoscowtimes.com; tsdavo.gov.ua ; tsdavo.gov.ua; tsdea.archives.gov.ua; tsdkffa.archives.gov.ua; twitter.com/history; twitter.com/History_Ukraine; tyzhden.ua; ua.krymr.com; ua.museum-digital.org; ua.reactor.cc; ua.redtram.com; uabooks.top; uahistory.co; uahistory.com; uain.press; uainfo.org/blognews/1484732575; uamodna.com; uinp.gov.ua; ujetimeline.org; uk.m.wikisource.org; ukrinform.com; ukrinform.ua; ukrlib.com.ua; ukr-music.paradox.dn.ua; ukurier.gov.ua; uma.lvivcenter.org; unc.ua; unr.uinp.gov.ua; varjag-2007.livejournal.com; vechirniy.kyiv.ua; verschool.ho.ua; viknaodessa.od.ua; viority.com; vn.20minut.ua; volyn-kray-mus.at.ua; vpered.wordpress.com; vseosvita.ua; vseua.at ; vue.gov.ua; we.org.ua; we.org.ua/history; wiki.kubg.edu.ua; wikiart.org; Wikimedia; Wikipedia; wikiwand.com; womenua.today; yakaboo.ua; zamki-kreposti.com.ua; zbruc.eu; zn.ua; znanija.com; zoda.gov.ua.

Художники: А. Грабовський; А. Булдаков; А. Вестерфельд; А. Єрмоленко; А. Жук; А. Земцов; А. Кандауров; А. Клименко; А. Ланге; А. Лєбєдєв; А. Монастирський; А. Моравов; А. Орльонов; А. Серебряков; А. Скрутко; А. Штанко; Б. Кустодієв; Б. Ольшанский; Б. Сердюк; Б. Чоріков; Б. Чоріков; В. Крижанівський; В. Борошнєв; В. Васнєцов; В. Верещагін; В. Волков; В. Гондіус; В. Іванов; В. Ковальов; В. Куткін; В. Маковський; В. Маковський; В. Нагорнов; В. Прядко; В. Скочиляс; В. Смирнов; В. Тропінін; В. Хвойко; В. Шеремєтєв; В. Штець; Г. Васько; Г. Єгорова; Ґ. Крушевський; Г. Мясоєдов; Г.Якубовський; Ґ. Седерстрьом; Д. Брик; Д. Клекер-Еренштраль; Д. Мазюкевич; Д. Мартен; Д. Нарбут; Д. Нарбут; Дж. Лауро; Е. Панемакер; Є. Турбацький; З. Царик; Й. Брандт; Й. Сіммлер; І. Айвазовський; І. Білібін; І. Деркач; І. Еггінк; І. Їжакевич; І. Нікітін; І. Рєпін; І. Соколов; І. Угрюмов; І. Філонов; І. Щирський; К. Ауер; К. Лєбєдєв; К. Трутовський; Л. Денисенко; Л. Жемчужников; Л. Зубчанінов; Л. Молодожанин; Л. Перфецький; Л. Токе; М. Самокиш; М. Бабенко; М. Баччареллі; М. Битинський; М. Гаталевич; М. Горелик; М. Грачов; М. Данченко; М. Дерегус; М. Добрянський; М. Івлєв; М. Івлєв; М. Клодт-Юргенсбург; М. Неврев; М. Овечкін; М. Пимоненко; М. Фартух; М. Шейб; Монталегре; Н. Зінов'єв; Н. Лосєв; Н. Павлусенко; Н. Реріх; О. Данченко; О. Ківшенко; О. Курилас; О. Мордвинова; О. Петросюк; О. Сластіон; О. Федоров; О. Шупляк; О. Щуляк; О. Щупляк; П. Андрусів; П. Богуш; П. Заболотскій; П. Корнієнко; П. П. Рубенс; Р. Яблонський; С. Васильківський; С. Землюков; С. Іванов; С. Кобуладзе; С. Чайка; С. Шаменков; С. Шмідт; Т. Калинський; Т. Назаренко; Т. Чишковський; Т. Шевченко; Ф. Борель; Ф. Бронніков; Ф. Бруні; Ф. Гуменюк; Ф. Колларж; Ф. Кричевський; Ф. Г. ван Гове; Ш. Е. Делор; Ю. Брандт; Ю. Коссак; Ю. Ловгин; Ю. Пігуляк; Ю. Саницький; Ю. Шюблер; Я. Матейко; Я. Очеретько; Я. Суходольський.

Скульптори: А. Лищік; В. Бородай; В. Димйон; В. Кликов; Є. Лансере; І. Г. Пінзель; Л. Позен; М. Антокольський; О. Павлючук.

Фото: Г. Лисенка; М. Відейка; Р. Маленкова; Т. Чухліба.

Реконструкції: А. Бондаренка; А. Макбрайда; Б. Колчина; Б. Рибакова; В. Волкова,; В. Ленченка; В. Петрашенко; В. Розенберга; В. Яніна; Г. Борисевича; Г. Ковпаненка; Г. Лебединської; Г. Логвина; З. Васіної; І. Винокура; І. Пічікяна; Л. Залізняка; Л. Функен; М. Герасимова; М. Горелика; М. Кресального; М. Рожка; М. Толстикова; М. Фіголя; О. Зоріна; О. Коренюка; О. Кутова; О. Приходнюка; О. Симоненка; О. Федорова; П. Корнієнка; П. Толочка; С. Висоцького; С. Крижицького; С. Нікітіна; С. Сазонова; С. Торопа; С. Шаменкова; Т. Трегубової; Ф. Функен; Ю. Асєєва.

Навчальне видання

МИКОЛА ЛАЗАРОВИЧ

Ілюстрована

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

Підручник

Том 1

Редактор	Оксана Бойчук
Комп'ютерна верстка	Юрія Хомацького
Дизайн обкладинки	Марії Юрків

Підписано до друку 30.12.2024 р.
Формат 70x100 $^{1}/_{16}$. Гарнітура Times.
Папір офсетний. Друк на дублікаторі.
Обл.-вид. арк. 40,22. Умовн. друк. арк. 34,18.
Зам. № У-011-24. Тираж 300 прим.

Видавець та виготовлювач:
Західноукраїнський національний університет
вул. Львівська, 11, м. Тернопіль 46004

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців ДК № 7284 від 18.03.2021 р.

Видавничо-поліграфічний центр «Університетська думка»
вул. Бережанська, 2, м. Тернопіль 46004
тел. (0352) 47-58-72
E-mail: edition@wunu.edu.ua

Микола ЛАЗАРОВИЧ – професор, доктор політичних наук, кандидат історичних наук, Заслужений працівник освіти України, професор кафедр інформаційної та соціокультурної діяльності, політології та філософії, міжнародних відносин та дипломатії Західноукраїнського національного університету, дійсний член (академік) Академії політико-правових наук України, краєзнавець, громадський діяч, учасник бойових дій, член Експертної ради при Міністерстві у справах ветеранів України.

Сфера наукових інтересів – політична історія українського національно-визвольного руху 1914–1921 рр., Голодомор 1932–1933 рр., українсько-московитські відносини. Автор і співавтор понад 770 наукових, навчально-методичних і публіцистичних праць, зокрема понад 40 монографій і брошур, понад 470 наукових статей, 5 підручників, майже 70 видань навчальних і навчально-методичних посібників з історії та культури України, економічної історії, історії державотворення та культури України, політичного менеджменту та ін., понад 190 публіцистичних статей і дописів. Брав участь у 95 наукових конференціях. У 2007–2017 рр. – головний редактор наукового збірника «Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє». Як науковий керівник підготував 3 кандидати історичних наук за напрямами «історія України» та «всесвітня історія».